

**M. HAMROYEV, D. MUHAMEDOVA,
D. SHODMONQULOVA, X. G`ULOMOVA,
SH. YO`LDOSHEVA,**

ONA TILI

O`zbekiston Respublikasi Oliy va o`rta maxsus ta`lim vazirligi oliy o`quv yurtlarining boshlang`ich ta`lim, defektologiya, pedagogika va psixologiya, maktabgacha tarbiya fakultetlari talabalari uchun darslik sifatida tavsiya qilgan

**Filologiya fanlari nomzodi M.A.HAMROYEV ning
umumiy tahriri ostida**

TOSHKENT - 2007

Taqrizchilar:

**filologiya fanlari nomzodi, professor
R. YUNUSOV
dotsent M.UMAROVA**

*Oliy ta'lim jonkuyari, chin inson,
marhuma **Ra'no opa Ikromovanning**
porloq xotirasiga bag'ishlaymiz.*

So'zboshi

Mazkur darslik Nizomiy nomidagi TDPU professorlari D.A.Muhamedova va D.X.Shodmonqulovalar tomonidan tuzilgan "Ona tili" dasturi (2006-y.) asosida yozildi. Bu darslik oliy o'quv yurtlarining boshlang'ich ta'lim metodikasi, defektologiya, pedagogika-psixologiya, maktabgacha ta'limi kabi nofilologik (ya'ni o'zbek tilini chuqur o'rganishga ixtisoslashmagan) fakultetlar talabalari uchun mo'ljallangan bo'lib, umumiy tilshunoslikdan hamda ona tili fanining barcha bo'limlari bo'yicha shu mutaxassisliklar fan dasturlari hajmida ma'lumot beradi.

Bu darslikni yozishda «Ta'lim haqidagi Qonun», "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi" kabi davlat ahamiyatiga ega bo'lgan hujjatlar va jahon hamda o'zbek tilshunosligi bo'yicha keyingi yillarda yaratilgan ilmiy ishlar dasturulamali bo'lib xizmat qildi. Darslikda tilshunoslik fani, uning o'rganish ob'ekti, tilning ijtimoiy mohiyati va tuzilishi, tilshunoslik fanining boshqa fanlar tizimida tutgan o'rni, dunyo tillarining tasnifi, o'zbek tilining fonetikasi, lug'at boyligi, leksikografiyasi, grammatik qurilishi, uslubi va tinish belgilari haqida keng ma'lumot beriladi. Darslik an'anaviy tilshunoslikning boy tajribasidan hamda sistem-struktur tilshunoslikning keyingi yillarda qo'lga kiritgan ijobiy yutuqlaridan unumli foydalangan holda yaratildi. Darslikni yozishda mualliflarning ishtiroki quyidagicha bo'ldi:

"Sintaksis" bo'limi **D.A.Muhamedova** tomonidan, "Fonetika", "Leksikologiya", "Leksikografiya", "Orfografiya", "Orfoepiya" bo'limlari **X.G'ulomova** tomonidan, "Frazologiya", "Uslubiyat", "Ishorat qoidalar", "Olmosh", "Modal so'zlar", "Undov so'zlar", "Taqlid so'zlar", "O'zga gap" bo'limlari **M.A.Hamroyev** tomonidan, "Ot", "Sifat", "Son", "Fe'l", "Ravish" bo'limlari **D.X.Shodmonqulova** tomonidan, "Yordamchi so'zlar" bo'limi **Sh.Yo'ldosheva** tomonidan yozildi.

TILSHUNOSLIK HAQIDA UMUMIY MA'LUMOT

1-§. Tilshunoslik fani haqida ma'lumot

Ma'lumki, hozirgi zamon fanlari tizimi quyidagi asosiy yo'nalishlardan tarkib topgan:

1. Tabiiy fanlar.
2. Texnika fanlari.
3. Ijtimoiy-gumanitar fanlar.
4. Matematika fanlari.¹

¹ A.Nurmonov, B. Yo'ldoshev. Tilshunoslik va tabiiy fanlar. "Sharq" nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati. –T.: 2001, 11-bet.

Tilshunoslik fani kishilar tili haqidagi fan sifatida ijtimoiy-gumanitar fanlar guruhiga kiradi. "Tilshunoslik til haqidagi, uning ijtimoiy tabiati, vazifasi, ichki tuzilishi, tasnifi haqidagi; muayyan tillarning ish ko'rish (faoliyat) qonunlari va tarixiy taraqqiyoti haqidagi fan"². Tilshunoslik fani hozirgi zamon fanining barcha asosiy turlari bilan bog'liq.

3. Tilshunoslik – ko'p qirrali fan. U fan sifatida umumiy va xususiy, nazariy va amaliy tilshunoslikka ajratiladi.

Umumiy tilshunoslik barcha tillar bo'yicha to'plangan ma'lumotlarni umumlashtiradi va turli tillarga tatbiq etiladigan nazariyani yaratadi. Umumiy tilshunoslikning maqsadi: 1) tilning tabiatini, mohiyatini aniqlash; 2) til haqidagi fanning sathlarini va ularni o'rganuvchi sohalarni belgilash; 3) tillarning tasnifini yaratish; 4) lingvistik tahlil metodikasini ishlab chiqish va boshqalar.

Xususiy tilshunoslik – alohida, ayrim til haqidagi fan; jumladan, o'zbek tilshunosligi - o'zbek tili haqidagi fan, qozoq tilshunosligi - qozoq tili haqidagi fan, rus tilshunosligi – rus tili haqidagi fan va h.k.

O'z-o'zidan ayonki, har bir xususiy tilshunoslik ma'lum bir konkret tilga xos bo'lgan ma'lumotlarni o'z ichiga oladi.

Nazariy tilshunoslik til haqidagi nazariyani o'rgansa, **amaliy tilshunoslik** lingvistik bilimlarni amalda qo'llash bilan shug'ullanadi.

2-§. Til ijtimoiy hodisadir

Til kishilarning o'zaro muloqotga kirishuvi va fikr almashuviga bo'lgan ehtiyoj natijasida paydo bo'lgan ijtimoiy hodisadir.

Til paydo bo'lgandan keyin (bu, olimlarning taxminicha, ibtidoiy jamoa tuzumi davrida yuz bergan) jamiyat tez rivojlana boshlagan. Til jamiyat uchun, uning a'zolari bo'lmish insonlar uchun xizmat qiladi, shuning uchun til ijtimoiy hodisa hisoblanadi, ya'ni til yakka odamga emas, balki butun jamiyatga daxldor bo'lib, shu jamiyat a'zolari yordamida shakllantirilib, rivojlanib boradi.

Shu tufayli ham tilning taqdiri jamiyatning taqdiri bilan chambarchas bog'liq. Til bo'lmasa, jamiyatning bo'lishi mumkin emas, ya'ni til odamlarni jamiyat sifatida jipslashtirib turuvchi buyuk ne'matdir. Jamiyatsiz tilning mavjud bo'lishi mumkin emas. Jamiyat a'zolari ham tilning yashashi, rivojlanishiga o'z hissalarini qo'shadi. Shu munosabat bilan o'tgan asrning 80-90-yillaridagi o'zbek tilining ahvolini eslash o'rinlidir. Bu davrda o'zbek tilining faoliyat ko'rsatish doirasi juda torayib, uning yo'q bo'lib ketish xavfi paydo bo'ldi.

Ana shunda jamiyatimizning ilg'or vakillari ona tilimizni himoya qilib, uning taqdiri uchun qayg'urib, amaliy harakatlarni boshlashdi va buning natijasida 1989 yil 21-oktyabrda o'zbek tiliga davlat tili maqomi berish haqidagi Qonun qabul qilindi. Aytish mumkinki, bu Qonunning qabul qilinishi istiqbol tomon qo'yilgan dastlabki qadamlardan biridir.

Til tafakkur bilan, kishining fikrlash faoliyati bilan chambarchas bog'liq. Har qanday fikr til materiallari asosida shakllanadi.

3-§. Tilning tuzilishi

Til tuzilishiga ko'ra murakkab hodisa bo'lib, u bir-biri bilan uzviy bog'langan quyidagi qismlardan iborat:

1. Tovushlar tizimi.
2. Lug'at boyligi yoki leksika.
3. Grammatik qurilishi.

Ma'lumki, inson tili tovush tilidir. Har bir tilning o'z **tovushlar tizimi** mavjud. Tovushlar so'zlarni, iboralarni, grammatik shakl va ko'rsatkichlarni shakllantiradi.

Tovushlardan iborat bo'lgan so'z va iboralar yig'indisi tilning **lug'at boyligini** tashkil qiladi.

Lug'at boyligidagi so'z va iboralar fikrni ifodalovchi gap uchun qurilish materiali bo'lib xizmat qiladi. Gap, uni qurish qonun-qoidalarini tilning **grammatik qurilishi** belgilaydi.

Demak, tilning tarkibiy qismlari sanalmish tovushlar tizimi, lug'at boyligi, grammatik qurilishi o'zaro chambarchas bog'langan bo'lib, biri ikkinchisining bo'lishini talab qiladi. Har bir konkret til o'zining ana shu uzvlari bilan bir butun tizimni, sistemani, til tizimini tashkil etadi.

² A.Hojiyev. Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati. O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi davlat ilmiy nashriyoti. –T.: 2002, 107-bet.

4-§. Til – taraqqiy qilib, o'zgarib boruvchi hodisa

Til to'xtovsiz ravishda o'zgarib turuvchi, taraqqiy etib boruvchi ijtimoiy hodisadir. Til taraqqiyoti jamiyat taraqqiyoti bilan bevosita bog'liq. Tilning taraqqiyoti birinchi navbatda uning lug'at boyligida o'z aksini topadi. Kishilar hayotidagi o'zgarishlar, ilm-fan va madaniyatning taraqqiyoti leksikani boyitib boradi. Tilning tovushlar tizimi va grammatik qurilishi esa juda sekinlik bilan o'zgaradi. Buni til tarixini o'rganish orqaligina sezish mumkin.

O'zbek tili - o'zbek millatining tili, o'zbek tili - O'zbekiston Respublikasining davlat tili. Davlat tili sifatida o'zbek adabiy tilining mavqei beqiyos darajada o'sdi, xizmat doirasi kengaydi, lug'at tarkibi boyidi, fonetik tizimi, grammatik qurilishning takomillashuvida katta o'zgarishlar yuz berdi.

O'zbek milliy tili hozirgi o'zbek millatiga mansub bo'lgan barcha kishilarning umumiy va yagona tilidir. U o'zbek millatining shakllanishi bilan bevosita bog'liq. O'zbek millati shakllangunga qadar u urug' tili, qabila tili va xalq (elat) tili tarzida yashab, rivojlanib keldi.

O'zbek adabiy tili ijtimoiy vazifasining kengayishi natijasida uning lug'at tarkibida jiddiy o'zgarishlar ro'y berdi. Tilning leksikasi ichki imkoniyatlar bilan yangi yasalgan so'zlar va boshqa tillardan qabul qilingan so'zlar hisobiga boyib borishi ko'zga tashlanmoqda. Kishilar ijtimoiy-iqtisodiy hayotidagi, xalq xo'jaligidagi, madaniyat, fan-texnika sohasidagi ko'pgina o'zgarishlar yangi tushunchalarni, yangicha munosabatlarni keltirib chiqardi. Bularning hammasi o'zbek tili leksikasining ko'pgina yangi so'zlar hisobiga hamda boshqa tillardan o'zlashtirilgan so'zlar hisobiga boyishiga sabab bo'ldi. Masalan: *broker, diler, makler, kompyuter, menejer, fermer, biznes* va h. Ayrim o'zbekcha so'zlarning ma'nosida o'zgarishlar ro'y berib, ular boshqa ma'nolarda qo'llana boshladi. Masalan: *ishbilarmon* va *tadbirkor* so'zlari ilgari sifat turkumiga mansub bo'lib, belgi ifodalagan bo'lsa, hozirgi paytda bu so'zlar ot turkumiga o'tdi va shaxs ma'nosini ifodalaydigan bo'ldi. Bu jarayonlarning barchasi o'zbek tili lug'at boyligini yangi pog'onaga ko'tardi.

O'zbek tilining fonetik tizimida, grammatik qurilishida ham ma'lum o'zgarishlar sodir bo'ldi.

Jumladan, fonetik tizimda, o'zlashma so'zlarda o'zbek tiliga xos bo'lmagan bo'g'inning yangi turlari (so'z boshida va so'z oxirida ikki yoki undan ortiq undoshning qator kelishi) paydo bo'ldi: *sport, stol, traktor, shkaf, magistr, kongress* kabi. Shuningdek, o'zlashma so'zlarda ikki unlining o'zbek tili uchun xos bo'lmagan ketma-ket kelish holatlari kuzatiladi: *aeroport, bionika, geologiya, teatr, poema* kabi.

Grammatik qurilishda kelishik shakllari, ayrim ko'makchilarning ma'nosi va vazifasi kengaydi, kelishikli boshqaruv va ko'makchili boshqaruv me'yorlari belgilandi. Ot boshqaruvi asosida tuzilgan so'z birikmalari ko'proq qo'llana boshladi.

O'zbek tilining bundan keyingi taraqqiyoti leksikaning yana ham boyishi, grammatik qurilishning ichki qonuniyatlar asosida takomillasha borishi bilan bog'liq ravishda davom etadi.

5-§. Milliy til va uning tarkibiy qismlari

Ma'lumki, o'zbek xalqi Markaziy Osiyoning qadimgi xalqlaridan biri bo'lib, uning tili XI-XII asrlarda ma'lum ijtimoiy-tarixiy sharoitlarga ko'ra xalq tili sifatida shakllana boshladi va asta-sekinlik bilan rivojlanib keldi.

Qaerda yashashidan qat'i nazar o'zbek millatiga mansub barcha odamlar tomonidan ishlatiladigan til **milliy (umumxalq) o'zbek** tili deb yuritiladi. Milliy til o'z tarkibiga adabiy til, sheva, so'zlashuv nutqi, jargonlar, vulgarizm (so'kish, qarg'ish so'zlari), varvarizm (tilda o'rinsiz ishlatilgan chet so'zlar) kabi guruh so'zlarni qamrab oladi.

Jamiyatning muayyan tarixiy rivojlanish sharoitida xalqlar (elatlar) taraqqiy qilib, millatga, xalq tillari esa milliy tillarga aylandi. Demak, milliy til millatning paydo bo'lishi bilan birga yuzaga keladi.

Milliy til millat uchun umumiy bo'lgan tildir. Milliy til tushunchasi juda keng bo'lib, u mahalliy dialektlarni (lahja)larni va barcha shevalarni o'z ichiga oladi. **Sheva** bir millatga mansub bo'lib, lekin turli hududlarda yashaydigan odamlar tomonidan ishlatiladigan milliy til ko'rinishidir. Sheva adabiy tildan quyidagi xususiyatlariga ko'ra farq qiladi:

1. **Fonetik (ya'ni tovush)** jihatdan: *yo`q – jo`q, keldi – geldi, bahor – bohor.*
2. **Leksik (ya'ni so'z)** jihatdan: *ota - ada, chumchuq – secha, sigir – inak.*
3. **Grammatik (ya'ni, qo'shimchalar va gap qurilishi)** jihatdan: *kelyapti (ad.) – kevotti – kelopti – kelutti.*

Xalq shevalarining faqat **og'zaki** shakli mavjud.

Shevalarning bir-biriga yaqin bo'lgan guruhleri **lahja** deb ataladi (**dialekt** so'zi sheva va lahja tushunchalarini birgalikda ifodalaydi.).Jumladan, o'zbek milliy tilining uchta lahjalar (dialektlar) guruhi mavjud:

1. Qarluq lahjasi (janubiy-sharqiy guruh).
2. Qipchoq lahjasi (janubiy-g'arbiy guruh).
3. O'g'uz lahjasi (shimoliy-g'arbiy guruh).

Qarluq lahjasi asosan shahar shevalarini o'z ichiga oladi (Toshkent, Andijon, Farg'ona, Samarqand, Buxoro). Bu shevalarning muhim fonetik va morfologik belgilari quyidagilar:

- 1) so'z oxiridagi **k** tovushi **y** tarzida aytiladi: **elak** - **elay**, **terak** - **teray**
- 2) **o** lashish yuz beradi: **aka** - **oka**, **nahor** - **nohor**.

3) Bu lahjada qaratqich kelishigining qo'shimchasi yo'q bo'lib, uning o'rniga ham tushum kelishigi qo'shimchasi **-ni** ishlatiladi: **ukamni(ng)** daftari.

Qipchoq lahjasi shevalari O'zbekistonning hamma viloyatlarida mavjud, ular asosan qishloqlarda tarqalgan (Samarqand, Jizzax, Surxondaryo, Qoraqalpog'iston, SHimoliy Xorazm viloyatlari, Turkmanistonning Toshovuz viloyati shevalari). Belgilari quyidagilar:

- 1) **y** o'rnida **j** ishlatiladi: **yo'l** - **jo'l**, **yo'q** - **jo'q**.
- 2) **g** o'rnida **v** ishlatiladi: **tog** - **toy**, **sog** - **soy** va b.
- 3) so'z oxirida **k**, **q** tovushlari tushiriladi: **quru(q)**, **sari(q)**.

O'g'uz lahjasi Janubiy Xorazmdagi (Urganch, Xiva, Xonqa, Hazorasp, Qo'shko'pir, Shovot tumanlari) bir qancha shevalarni o'z ichiga oladi. Belgilari:

- 1) unlilar qisqa va cho'ziq aytiladi: **at** (**hayvon**), **aad** (**ism**).
- 2) **t** tovushi **d**, **k** esa **g** tarzida aytiladi: **tog** - **dog**, **keldi** - **qaldi**.

3) **-ning** qo'shimchasi **-ing** tarzida, **-ga** qo'shimchasi esa **-a**, **-na** tarzida aytiladi: **yorimqa** - **yorima**, **alina** (**qo'liga**).

Hozirgi o'zbek adabiy tili uchun qarluq lahjasiga kiradigan Farg'ona-Toshkent shevalari asos qilib olingan. Olimlarning fikricha, Toshkent shevasi fonetik jihatdan, Farg'ona shevasi morfologik jihatdan adabiy tilga asos bo'lgan. Umuman olganda, adabiy til barcha shevalarga tayanadi.

Milliy til va adabiy til tushunchalari bir xil emas. Milliy til millatning maydonga kelishi bilan paydo bo'lsa, adabiy til milliy tildan oldin, xalq tili mavjud bo'lganda ham yuzaga keladi.

Milliy tilning ma'lum qoidalarga bo'ysundirilgan, muayyan qolipga solingan, olimlar, san'atkorlar, mutaxassislar tomonidan ishlov berilgan, doim silliqashtirilib, mukammallashtirilib boriladigan shakli **adabiy til** deb ataladi. Adabiy til shu tilda gaplashuvchilarning barchasi uchun tushunarli bo'lishi kerak. Umuman, millatning barcha vakillari uchun tushunarli bo'lish zarurati adabiy tilning yaratilishiga sabab bo'lgan. Milliy o'zbek tilida shevalarning ko'pligi adabiy tilga bo'lgan ehtiyojni yuzaga keltirgan. Ayrim tillarda (misol uchun, fin tilida) shevalar kam bo'lgani uchun adabiy tilga ehtiyoj yo'q.

Rasmiy hujjatlar, badiiy va ilmiy adabiyot, vaqtli matbuot adabiy tilda yaratiladi, ommaviy axborot vositalari adabiy tilda ish ko'radi. Adabiy tilning **og'zaki** va **yozma** shakllari mavjud.

Adabiy tilning og'zaki shakli nisbatan qadimiy bo'lib, u nutq tovushlari, urg'u, intonatsiya (ohang) kabi fonetik vositalarga asoslanadi. Talaffuzga oid qoida va me'yorlarni orfoepiya belgilab beradi.

Adabiy tilning yozma shakli grafik vositalarga asoslanadi. Yozuvga doir qoida va me'yorlarni orfografiya (imlo) va punktuatsiya (ishorat) belgilaydi.

6-§. Tillarning tasnifi

Olimlarning taxmin qilishlaricha, yer yuzida 5000 dan ortiq til mavjud. Bu tillar tarqalishi va ijtimoiy vazifalariga ko'ra ham, fonetik, leksik va grammatik xususiyatlariga ko'ra ham o'zaro farq qiladi. Jahon tillarining ko'pchiligini milliy tillar va xalq tillari tashkil qiladi, tillarning ayrimlari esa qabila tillari, hatto urug' tillari hisoblanadi.

Milliy tillar o'zining tarqalish hududi jihatidan hamda ulardan foydalanuvchi aholining miqdori, soni jihatdan bir xil emas: ayrim tillarda kichik hududdagi oz miqdorli aholi gaplashadi, ba'zi tillar esa juda katta hududlardagi ko'p sonli aholi orasida tarqalgan. Bunday tillarga ingliz, fransuz, nemis, ispan, xitoy, hind, arab, rus va shu kabi tillar kiradi.

Jahon tillarini tasniflash, ularning psixologiyasini ishlab chiqish umumiy tilshunoslikning vazifasiga kiradi.

Yer yuzidagi tillarni o'rganish XVIII asrdan boshlandi. XIX asrning birinchi yarmida tillarni bir-biriga qiyoslab tekshirish keng tus oldi. Natijada tillarni tekshirishda qiyosiy usul vujudga keldi; bunda tillarning fonetik, morfologik, leksik xususiyatlari bir-biriga solishtiriladi. Bu usul bilan tillarning faqat

hozirgi holatigina emas, balki ularning tarixiy holati ham o`rganiladi. Shuning uchun ham o`rganishning bu yo`li qiyosiy-tarixiy usul deb yuritiladi. Tillarni shu yo`l bilan o`rgangan va o`zlarining ilmiy asoslari bilan jahonga tanilgan tilshunoslar sifatida daniyalik Rasmus Raskni (1787-1832), olmoniyalik Frans Bopp (1791-1967) va Yakob Grimmni (1785-1863), rus olimi Aleksandr Vostokovni (1781-1864) ko`rsatish lozim.

Tilshunoslikda tillarning qator tasniflari mavjud:

- 1) tillarning geneologik tasnifi; 2) tillarning morfologik tasnifi;
- 3) tillarning areal (geografik) tasnifi; 4) tillarning funktsional tasnifi.

7-§. Tillarning geneologik tasnifi

Geneologik tasnif tilshunoslikda tillarni tarixiy-qiyosiy usul bilan tekshirishning mahsuli bo`lib maydonga keldi. Bu tasnifga ko`ra, tillar bir umumiy manbadan kelib chiqqanligi, materiali (so`z, undagi tovushlar, o`zak va qo`shimchalar) jihatidan yaqinligi, o`xshashligiga asosanib guruhlariga ajratiladi. Bir umumiy manbadan kelib chiqqan tillar qarindosh tillar oilasini tashkil qiladi.

Tillar oilasi qarindosh tillarning juda yirik guruhi hisoblanadi. Tilshunoslik tomonidan tekshirib aniqlangan til oilalari quyidagilardan iborat: 1) hind-yevropa tillari; 2) semit tillari; 3) xamit tillari; 4) dravid tillari; 5) ugor-fin tillari; 6) xitoy-tibet tillari; 7) iberiy-kavkaz tillari; 8) oltoy tillari; 9) avstroneziya tillari;

10) yapon tili; 11) koreys tili va boshqalar.

Bular o`z navbatida yana shaxobchalarga bo`linadi.

Masalan, eng yirik tillar oilasi sanalmish hind-evropa tillar oilasi quyidagi tillar guruhlariga ajratiladi:

1. Hind tillari. 2. Eron tillari. 3. German tillari. 4. Roman tillari. 5. Slavyan tillari. 6. Kelt tillari. 7. Boltiq tillari. 8. Grek tili.

9. Alban tili. 10. Arman tili.

1. Hind tillariga qadimiy hind, yoki sanskrit tili (o`lik til), o`rta hind tili, hozirgi hind tillari (panjob tili, gujarat tili, bengal tili) kiradi.

2. Eron tillariga tojik tili, afg`on (yoki pushtu) tili, osetin tili, kurd tili, so`g`d tili (o`lik til), qadimgi fors tili, o`rta fors (yoki pahlaviy) tili, yangi fors tili kiradi.

3. German tillariga got tili (o`lik til), shved, daniya, norveg, island tillari (shimoliy german tillari), ingliz, nemis, golland, flamand, friz tillari (g`arbiy german tillari) kiradi.

4. Roman tillariga italyan, frantsuz, ispan, portugal, rumin, moldavan, provansal, katalan, sardiniya tillari kiradi. Roman tillari tarixan lotin tilidan kelib chiqqan. Bundan ikki ming yilcha oldin jonli til bo`lgan lotin tili hozir o`lik tilga aylangan.

5. Slavyan tillariga rus, belorus, ukrain tillari (sharqiy slavyan tillari), polyak, slovak, chex, lujik tillari (g`arbiy slavyan tillari), bolgar, makedon, serb, xorvat, sloven tillari (janubiy slavyan tillari) kiradi.

6. Kelt tillariga irland, shotland, ueylz, breton tillari kiradi.

7. Boltiq tillariga qadimgi prus tili (o`lik til), litva tili, latish tili, latgal tili kiradi.

Grek, alban, arman tillari biror guruhga kiritilmaydi, ularning har biri yakka-yakka holda olinadi.

O`zbek tili oltoy tillar oilasiga mansub bo`lib, uning turkiy tillar guruhiga kiradi. Oltoy tillar oilasi quyidagi tillar guruhlariga bo`linadi:

1. Turkiy tillar. 2. Mo`g`ul tillari. 3. Tungus-manchjur tillari.

Turkiy tillar oltoy tillar oilasining ko`p sonli va rang-barang guruhidir. Turkiy tillar ikki guruhga ajratiladi: 1) g`arbiy turkiy tillari; 2) sharqiy turkiy tillari.

G`arbiy turkiy tillari tarmog`I o`z navbatida yana to`rt guruhga bo`linadi: a) bulg`or tillari (chuvash tili), b) o`g`uz tillari (gagauz, turkman, turk, ozarbayjon tillari), v) qipchoq tillari (tatar, boshqird, qumiq, no`g`ay, qoraqalpoq, qozoq tillari), g) qorluq tillari (o`zbek, uyg`ur tillari).

Sharqiy turkiy tillari tarmog`I ikki guruhga bo`linadi:

a) uyg`ur-to`kyuy tillari (tuva, yoqut, shor, xakas tillari),

b) qirg`iz-qipchoq tillari (qirg`iz, oltoy tillari).

Mo`g`ul tillariga mo`g`ul, buryat, qalmiq tillari (shimoliy mo`g`ul tillari guruhi), dagur, dunsyan, mengir tillari (janubiy-sharqiy mo`g`ul tillari guruhi) kiradi.

Tungus-manchjur tillariga evenk, even, negidal tillari (tungus guruhi) va manchjur, nanay, udegey, ulch, oroch tillari (manchjur guruhi) kiradi.

8-§. Tillarning morfologik tasnifi

Jahon tillarining morfologik tasnifi nisbatan keng tus olgan, chunki morfologik tizim tilning eng barqaror sathi hisoblanadi. Morfologik tasnif soʻzning tuzilishidagi oʻzak va qoʻshimchalarni bir-biriga qarama-qarshi qoʻyishga asoslanadi.

Bu tasnifga koʻra tillarning qarindoshligidan qatʼi nazar, soʻzlarning tuzilish turi asos qilib olinadi.

Morfologik tasnifga muvofiq jahon tillari toʻrt guruhga boʻlinadi:

1. Amorf tillarning oʻziga xos xususiyati shundaki, ularda gap tarkibidagi soʻzlar hech qanday soʻz oʻzgartuvchi qoʻshimchalarsiz, toʻgʻridan-toʻgʻri birikib, bogʻlanib keladi. Bunday tillarda grammatik maʼno yordamchi soʻzlar, soʻz tartibi, muzikal urgʻu va intonatsiya (ohang) orqali ifodalanadi. Mazkur vositalar soʻzlar orasidagi sintaktik munosabatni oʻrnatish uchun xizmat qiladi. Amorf tillarga xitoy, tibet, birma, vietnam va xitoy-tibet oilasiga mansub boʻlgan boshqa tillar misol boʻla oladi.

2. Agglyutinativ tillarda har bir grammatik maʼno odatda alohida affiks bilan, maʼlum bir grammatik koʻrsatkich bilan ifodalanadi. Masalan, *maktablarga* soʻz shakli tarkibidagi *-lar* qoʻshimchasi koʻplik koʻrsatkichi, *-ga* affiksi joʻnalish kelishigi koʻrsatkichidir. *Bormadilar* soʻz shakli *bor* - oʻzak, *-ma* - boʻlishsizlik shaklini yasovchi affiks, *-di* - yaqin oʻtgan zamon shaklini yasovchi affiks, *-lar* - III shaxs koʻplikni ifodalovchi affiksdan iborat. Bunda biror affiks oʻzakka yoki maʼlum bir affiksga qoʻshiladi.

Agglyutinativ tillarga turkiy tillar, shu jumladan, oʻzbek tili, fin-ugor tillari, dravid, indonez, hindu tillari va boshqalar, shuningdek, alohida tillar hisoblanmish yapon va koreys tillari kiradi.

3. Flektiv tillarda birdan ortiq grammatik maʼno odatda birgina grammatik koʻrsatkich orqali ifodalanadi. Masalan, *kniga* soʻzshakli tarkibidagi *-a* affiksi (tugallanmasi) uch grammatik maʼnoni: 1) jinsni (jenskiy rod), 2) bosh kelishikni (imenitelniy padej), 3) birlik sonni (yedinstvennoe chislo) bildirib kelgan; *uchu* soʻz shakli tarkibidagi *-u* affiksi ham uch grammatik maʼnoni:

- 1) aniqlik, xabar maylini;
- 2) hozirgi zamonni;
- 3) 3-shaxs birlikni koʻrsatish uchun xizmat qilgan.

Flektiv tillardagi bunday grammatik koʻrsatkich, tugallanma **fleksiya** deb yuritiladi. Fleksiya ikki xil boʻladi: **tashqi fleksiya** va **ichki fleksiya**.

Tashqi fleksiya soʻz oxiriga qoʻshilib kelsa, ichki fleksiya soʻzning oʻzagida boʻladi. Fleksiyaning ikkala turi ham soʻzni grammatik jihatdan oʻzgartiradi. Tashqi fleksiyali tilga rus tili misol boʻla oladi: *zemya*, *vod-a*, *pol-e*, *oblak-o*, *lyud-i*, *voln-ы* soʻzlari oxiridagi unlilar, tugallanmalar soʻzning grammatik maʼnosini koʻrsatib turadi.

Soʻz oʻzagi ichidagi tovushni, unli tovushni oʻzgartirish yoʻli bilan grammatik maʼnoni ifodalash ichki fleksiya sanaladi. Masalan, inglizcha *woman* (ayol) soʻz shakli tarkibidagi *a* unlisi birlik sonni, *women* (ayollar) soʻz shaklidagi *e* unlisi koʻplik sonni koʻrsatuvchi fleksiyadir.

Flektiv tillarga hind-evropa, semit, xamit tillari kiradi.

4. Polisintetik tillarning xususiyati shundan iboratki, ularda butun bir gap bir soʻz holida yoziladi. Polisintetik tillarga *chukotka* tili kiradi.

Takrorlash uchun savollar:

1. Tilshunoslik fani nimalarni oʻrganadi?
2. Tilshunoslik fanining qanday turlari bor va ular oʻzaro qanday farqlanadi?
3. Nima uchun til ijtimoiy hodisa sanaladi?
4. “Jamiyatsiz til, tilsiz jamiyat boʻlishi mumkin emas”, degan fikrni qanday izohlaysiz?
5. Tilning tarkibiy qismlari deganda nimalar nazarda tutiladi?
6. Tilda yuz beradigan oʻzgarishlar birinchi navbatda uning qaysi boʻlimida (sathida) yuz beradi va nima uchun?
7. Keyingi paytlarda oʻzbek tili sathlarida (leksika, fonetika, grammatikasida) qanday oʻzgarishlar yuz berdi?
8. Milliy til nima va uning tarkibiga nimalar kiradi?
9. Shevalar adabiy tildan qaysi jihatlariga koʻra farqlanadi?
10. Oʻzbek tilida qanday lahjalar mavjud va ular qanday belgilarga ega?
11. Tilshunoslikda tillarning qanday tasniflari mavjud?
12. Tillarning geneologik tasniflanishiga koʻra yer yuzida qanday til oilalari bor?
13. Oltoy tillar oilasi va turkiy tillar guruhi haqida nimalarni bilasiz?
14. Morfologik tasnif boʻyicha boʻlingan amorf va agglyutinativ tillar guruhlari haqida qanday maʼlumotlarni bilasiz?
15. Flektiv va polisintetik tillar haqida nimalarni bilasiz?

Tayanch tushunchalar:

Til - muayyan insonlar jamoasining asosiy va muhim aloqa vositasi hamda shu jamoa ongini rivojlantiruvchi vositalar tizimi.

Umumiy tilshunoslik – yer yuzidagi barcha tillar haqida umumiy maʼlumot beruvchi tilshunoslik.

Xususiy tilshunoslik – ayrim tillarning lugʻat boyligi, fonetik tizimi va grammatik qurilishi haqida maʼlumot beruvchi tilshunoslik.

Nazariy tilshunoslik - tillar haqidagi nazariy bilimlar majmuasi.

Amaliy tilshunoslik - - tillar haqidagi nazariy bilimlarni amaliyotga tatbiq qiluvchi tilshunoslik.

Tovushlar tizimi – muayyan tilga xos boʻlgan nutq tovushlari yigʻindisi.

Lugʻat boyligi - muayyan tilda mavjud boʻlgan va uni boshqa tillardan farqlantiruvchi sʼzlar yigʻindisi.

Grammatik qurilishi – muayyan tilga xos boʻlgan soʻz va gaplarning qurilishi.

Milliy til - qacda yashashidan qatʼi nazar bir millatga mansub odamlar tomonidan ishlatiladigan til.

lahja - bir-biriga yaqin shevalar yigʻindisi:

Qarluq lahjasi - Toshkent, Fargʻona, Andijon va boshqa yirik shaharlarda yashovchi oʻzbek shevalarini oʻz ichiga oluvchi lahja

Qipchoq lahjasi - Oʻzbekistonning asosan qishloq shevalarini (Samarqand, Jizzax, Surxondaryo, Shimoliy Xorazm viloyatlari, Qoraqalpogʻiston Respublikasining Amudaryo tumani va Turkmaniston Respublikasining Toshovuz viloyati qishloqlari) qamrab oluvchi lahja.

Oʻgʻuz lahjasi - Janubiy Xorazmdagi (Urganch, Xiva, Xonqa, Hazorasp, Qoʻshkoʻpir, Shovot tumanlari, Turkmanistonning Toshovuz shahri) bir qancha shevalarni qamrab oluvchi lahja.

Adabiy til - milliy tilning maʼlum qoidalarga boʻysundirilgan, muayyan qolipga solingan, olimlar, mutaxassislar tomonidan ishlov berilgan, doim silliqashtirilib, mukammallashtirilib boriladigan shakli.

Geneologik tasnif – tillarning qarindoshligiga koʻra tasnif qilinishi.

Morfologik tasnif - tillarning Grammatik qurilishiga koʻra tasnif qilinishi.

Amorf tillar - tarkibidagi soʻzlar oʻzaro yordamchi soʻzlar, soʻz tartibi va ohang vositasida boʻlanadigan tillar.

Flektiv tillar – bir grammatik koʻrsatkich bir necha grammatik maʼnolarni ifodalaydigan tillar.

Agglyutinativ tillar – har bir grammatik koʻrsatkich alohida grammatik maʼno ifodalaydigan tillar.

Polisintetik tillar - gap boʻlaklari birikib bitta soʻzni hosil qiladigan tillar.

F O N E T I K A

Adabiyotlar:

1-§. Fonetika va fonologiya haqida umumiy maʼlumot

Fikr gap orqali ifoda qilinadi. Gap, odatda soʻzlardan tashkil topadi. Gap tarkibida soʻzlar va shu soʻzlarning oʻzaro bogʻlanishini taʼminlovchi grammatik vositalar (qoʻshimchalar, yordamchi soʻzlar) maʼlum nutq tovushlari orqali shakllanadi. Masalan: *Biz ulugʻ ayyomni mana shu choʻlda kutib olyapmiz* (Y. Shamsharov). Bu gapni tuzishda *biz, ulugʻ, ayyom, mana, shu, choʻl, kutib, olmoq* soʻzlari, ularning oʻzaro bogʻlanishini taʼminlovchi *–ni* (tushim kelishigi qoʻshimchasi), *–yap* (zamon maʼnosini ifodalovchi qoʻshimcha), *–miz* (shaxs-son qoʻshimchasi) qoʻshimchalari qatnashgan; har bir soʻz va qoʻshimcha esa nutq tovushlari vositasida (masalan, *biz* - *b, i, z*; *ulugʻ* - *u, l, u, gʻ*; *–ni* - *n, i*; *–da* - *d, a* kabi) shakllandi.

Koʻrinadiki, nutq tovushlari soʻz va gaplarni tuzishda moddiy baza hisoblanadi, chunki inson tili tovush tilidir.

Fonetika tilshunoslikning bir boʻlimi boʻlib, unda nutq tovushlari, ularning hosil boʻlishi, turlari, oʻzgarishi, urgʻu, boʻgʻin, ohang kabilar oʻrganiladi. **Fonetika** grekcha *phone* soʻzidan olingan boʻlib lugʻaviy maʼnosi *tovush* demakdir.

Fonologiya soʻzi tarjima qilinganda “tovush haqidagi taʼlimot” degan maʼnoni bildiradi (*phone* – tovush, *logos* - taʼlimot). Bu boʻlimda tovushlarning soʻz va morfemalar maʼnolarini farqlashdagi roli bayon qilinadi. Agar fonetika boʻlimida tovushlarning fiziologik-akustik xususiyatlari tekshirilsa, fonologiyada, taʼbir joiz boʻlsa, tovushning ijtimoiy mohiyati oʻrganiladi.

2-§. Tovush va fonema

Tovush bilan fonemani oʻzaro farqlash zarur.

Tovush nutqning fonetik jihatdan boʻlinmaydigan eng kichik birligidir, u maʼno ifodalamaydi, lekin har qanday soʻz tovushlar vositasida shakllanadi. Masalan, *a, d, m, o* tovushlarini maʼlum bir tartibda talaffuz qilish orqali *odam, omad, moda* singari boshqa-boshqa maʼnodagi soʻzlar hosil qilinadi. Soʻzlar tovush tarkibiga koʻra turlicha boʻladi.

1. Bir tovush bilan farq qiladigan soʻzlar: *ot – ol, ol – oq, oq – osh, osh – ov, ov – oz, oz – on, on – or, or – os, os – och, och – ogʻ, ogʻ – ox; oʻz – oz, oz – iz, iz – uz, uz – ez, davlat – savlat, adip – adib* kabi.

2. Tovushlarning joylashish tartibiga koʻra farq qiladigan soʻzlar. Masalan: *qoʻy – yoʻq* (birinchi soʻz tarkibidagi birinchi tovush ikkinchi soʻzning oxirida qoʻllanadi.)

3. Biror tovushning ortiqqligi bilan farq qiladigan soʻzlar: *oʻlka – yoʻlka, et-bet, sava – savat, tana – tashna, taxt – taxa, oʻroq - soʻroq* kabi.

Demak, soʻzlar tovushlardan tuziladi, ular bir, ikki, uch, toʻrt va hokazo miqdordagi tovushlarning tartiblashishidan hosil boʻladi.

Fonema soʻz maʼnosini farqlash uchun xizmat qiladigan tovush turidir. Masalan: *bal - bel –bil –bol – boʻl* soʻzlari tarkibidagi *a, e(e), i, o, oʻ* tovushlari soʻz maʼnolarini belgilash (ajratish) ga xizmat qiluvchi fonemalardir: *bor, dor, zor, kor, nor, tor, xor, chor, qor* soʻzlari tarkibidagi birinchi tovushlar (*b, d, z, k, n, t, x, ch, q*) ham shunday vazifa bajargan.

Fonemalarning uch belgisi bor: 1. Akustikasi (eshitilishi).

2. Artikulyatsiyasi (aytilishi yoki talaffuzi). 3. Maʼno farqlashi (baʼzi darsliklarda “lingvistik tomoni” deyiladi)³. Bular ichida fonemaning maʼno ajratish belgisi muhim hisoblanadi. Aks holda tovush fonema sanalmaydi.

3-§. Fonetik akustika

Fonetik akustika nutq tovushlarining fizik xususiyatlarini tekshiradigan sohadir. Akustik jihatdan har qanday tovush havo

oqimining tebranishi va bu tebranishning quloqqa eshitilishidir. Nutq tovushlari esa oʻpkadan kelayotgan havo oqimining un paychalari tebranishidan hosil boʻladigan ovoz va nutq organlarida hosil boʻladigan shovqinning quloqqa eshitilishidir. Nutq tovushlari akustikasida koʻyidagilar farqlanadi:

1. Nutq tovushlarining balandligi yoki pastligi maʼlum vaqt ichida un paychalarining tebranish miqdoriga koʻra har xil chiqishidir: un paychalari koʻp tebransa, tovush baland boʻladi, aksincha, un paychalari kam tebransa, tovush past chiqadi.

2. Nutq tovushlarining kuchi maʼlum kenglikdagi maydondan maʼlum vaqtda oʻtadigan energiya miqdoridir. Bu haqda tilshunos olim H.Jamolxonov shunday yozadi: “Tovushning kuchi (intensivligi) - 1 sm² maydondan 1 sekundda oʻtadigan energiya miqdoridir”⁴ Demak, nutq tovushlarining kuchi un paychalari tebranishi kengligiga bogʻliq: tebranish kengligi katta boʻlsa, tovush kuchli chiqadi, bu kenglik kichik boʻlsa, tovush ham kuchsiz chiqadi.

3. Nutq tovushlarining tembri (sifati) – asosiy ton bilan hosil boʻladi. Tovushlarning tembri ogʻiz boʻshligʻi va burun boʻshligʻining hajmi, shakliga, tovush paychalarida shovqinning qanday hosil boʻlishiga bogʻliq.

4. Tovushning choʻziqlik darajasi un paychalarining tebranishi davom etgan vaqt bilan oʻlchanadi. Tebranish uzoq davom etsa, tovush choʻziq; tebranish qisqa davom etsa tovush qisqa boʻladi.

4-§. Nutq tovushlarining artikulyatsiyasi

Nutq tovushlarini hosil qilishda ishtirok etadigan organlar **nutq aʼzolari** deb yuritiladi. **Artikulyatsiya** deganda esa nutq aʼzolarining nutq tovushlarini hosil qilishdagi faoliyati anglashiladi.

Nutq aʼzolariga quyidagilar kiradi:

1. Nafas apparati: oʻpka, bronxlar (bir juft), nafas yoʻli (traxeya).

2. Boʻgʻiz boʻshligʻida xalqasimon, piramidasimon, qalqonsimon togʻaylar hamda un paychalari joylashgan.

3. Ogʻiz boʻshligʻida til, tanglay (qattiq va yumshoq), kichik til, lab va tishlar joylashgan .

4. Burun boʻshligʻi.

5. Markaziy nerv sistemasi.

Nutq aʼzolarining jami **nutq apparati** deyiladi. Endi har bir nutq aʼzosining vazifasi xususida toʻxtalib oʻtamiz.

Oʻpka inson organizmini kislorod bilan taʼminlovchi aʼzo ekanligi hammaga maʼlum. Nutq aʼzosi sifatida esa oʻpka nutq tovushlarining hosil boʻlishi uchun zarur boʻlgan havo oqimini etkazib beradi, yaʼni inson nafas olganida oʻpka va undagi bronxlar havoga toʻladi va bu havo oqimi tashqariga qaytib chiqish jarayonida tovush hosil qiluvchilik vazifasini ham bajaradi. Havo oqimi **nafas yoʻli** orqali **boʻgʻizga** tomon harakatlanadi. Boʻgʻizdagi **choʻmichsimon, uzuksimon, shoxsimon, xalqasimon, piramidasimon, qalqonsimon togʻaylar** un paychalarini ushlab turuvchi aʼzoldir. **Un paychalari** esa ovoz manbai hisoblanadi, chunki ular dutor yoki soz torlariga oʻxshab havo urilishi natijasida ovoz chiqaradi

³ Tursunov U., Muxtorov J., Rahmatullayev Sh. Hozirgi oʻzbek adabiy tili. – T.: “Oʻzbekiston” nashriyoti. 1992, 15-bet.

⁴ Jamolxonov H.A. Hozirgi oʻzbek adabiy tili. - T.: “Talqin” nashriyoti. 2005, 25-bet.

(simyog'ochga tortilgan simlarning shamol kelib urilishi natijasida chiyillab ovoz chiqarishini ko'z oldingizga keltiring). **Og'iz bo'shlig'i** tovushni kuchaytirib berishga yordam beradigan a'zodir. **Til** juda ko'p tovushlarni hosil qilishda ishtirok etadigan a'zodir. Tilning turlicha harakati va holati natijasida unli va undosh tovushlar hosil bo'ladi. **Kichik til** ham ayrim tovushlarning (**q, g', x**) hosil bo'lishida qatnashadi. **Lablarning** keng ochilishi, cho'chchayishi, jipslashishi yoki pastki labning ustki tishlarga tegishi natijasida turli tovushlar hosil bo'ladi. Ayrim tovushlar havo oqimining **tishlar** orasidan sirg'alib chiqishi natijasida hosil bo'ladi. **M, n, ng** tovushlari hosil bo'lishida havo oqimining bir qismi burun bo'shlig'i orqali o'tib, tashqariga chiqadi. **Markaziy nerv sistemasi** nutq a'zolari harakatini yuzaga keltiradi, bu harakatni bevosita boshqarib turadi. Ana shu tariqa har bir nutq a'zosining tovushlarni hosil qilishda o'z vazifasi bor.

So'z ma'nolarini ajratish, chegaralash uchun xizmat qiladigan vositalar **fonetik vositalar** sanaladi. Bunday vositalar qatoriga **nutq tovushlari, urg'u, ohang (intonatsiya)** kiradi. So'z ma'nolarini farqlashga xizmat qiladigan fonemalar xususida yuqorida fikr yuritildi. Lug'at tarkibidagi barcha so'zlar, grammatik shakllar ana shu fonemalarining ma'lum tartibda ketma-ket joylashishi orqali shakllanadi. Ayrim hollarda o'xshash bo'lgan (omonim) so'zlarning ma'no va grammatik shakllarini farqlashda **urg'u** (leksik urg'u) fonetik vosita bo'lishi mumkin. Masalan: *olma* (predmet, mevaning bir turi), *olma* (harakat, *olmoq* fe'lining bo'lishsiz shakli, *-ma* qo'shimchasini ajratish mumkin); *akademik* (predmet, ot), *akademik* (belgi, sifat); *gullar* (ot, "ko'p gul" ma'nosida), *gullar* (fe'l, "gullamoq").

Gapning maqsadga ko'ra turini ajratishda esa **intonatsiya** (ohang) fonetik vosita bo'lishi mumkin. Masalan: *Dars boshlandi.* (*darak gap*) *Dars boshlandi?* (*so'roq gap*).

6-§. Nutq tovushlarining tasnifi

Nutq tovushlari ikki xil: **unli tovushlar, undosh tovushlar**. Bular quyidagicha farqlanadi: 1) unli tovushlar hosil bo'lishida o'pkadan chiqayotgan havo og'iz bo'shlig'ida hech qanday to'siqqa uchramasdan o'tadi, undosh tovushlarni hosil qilishda esa o'pkadan chiqayotgan havo og'iz bo'shlig'ida turli to'siqlarga uchraydi va buning natijasida shovqin hosil bo'ladi. 2) unli tovushlarni cho'zib talafuz qilish mumkin, undoshlarni esa cho'zib talaffuz qilib bo'lmaydi. 3) unli tovushlar talaffuzida tovush paychalari albatta titraydi, undoshlar talaffuzida esa tovush paychalari titrashi ham (jarangli va sonorlarda), titramasligi ham (jarangsizlarda) mumkin.

7-§. Unli tovushlar va ularning tasnifi

Har bir til o'zining unli tovushlar tizimiga ega. Bu tizim **vokalizm** deb ataladi. O'zbek tilidagi unli tovushlar (**a, i, o, u, o', e**) uch tomondan tasnif qilinadi:

1. Tilning gorizontal (yotiq) harakatiga ko'ra;

Og'iz bo'shlig'ida eng faol organ tildir. U unli tovushlarni talaffuz qilishda oldinga (tish yoki milkka tomon) va orqaga qarab harakat qiladi. Tilning bu harakati **gorizontal** harakat hisoblanadi. Shuning uchun unlilar tilning gorizontal harakatiga ko'ra ikki guruhga bo'linadi:

1) old qator unlilar: **a, e, i;**

2) orqa qator unlilar: **o, o', u.**

2. Tilning vertikal (tik) harakatiga ko'ra;

Unli tovushlar talaffuzida tilning tanglayga tomon ko'tarilishi va tushishi **vertikal** harakatdir. Bu harakat tufayli og'izning ochilish darajasi har xil bo'ladi. Chunonchi, **i, u** unli tovushlarini hosil qilishda til tanglayga yaqin turadi, shuning uchun ham og'izning ochilish darajasi tor bo'ladi; aksincha, **a, o** tovushlarini hosil qilishda til tanglaydan ancha uzoqlashadi (quyida turadi), shuning uchun til bilan tanglay o'rtasidagi oraliq keng bo'ladi; **e, o'** tovushlarini hosil qilishda esa til bilan tanglay o'rtasidagi oraliq o'rtacha (tor ham emas, keng ham emas) bo'ladi. Ko'rinadiki, tilning vertikal harakati og'izning ochilish darajasini (tor, keng, o'rta keng) belgilaydi. SHuning uchun unlilar tilning vertikal harakati (yoki og'izning ochilish darajasi)ga ko'ra uch guruhga bo'linadi:

1) yuqori tor unlilar: **i, u;**

2) o'rta keng unlilar: **e, o'.**

3) quyi keng unlilar: **a, o.**

3. Lablarning ishtirokiga ko'ra.

Unlilar talaffuzida lablarning roli ham kattadir. Ayrim unlilar talaffuzida lablar albatta qimirlaydi, ya'ni ular doira shaklini oladi, ayrimlarida esa nisbatan kam qimirlaydi. SHunga ko'ra unlilar ikki guruhga bo'linadi:

1) lablangan unlilar: **u, o', o;**

2) lablanmagan unlilar: **i, e, a**.

Unli tovushlar tasnifini quyidagi jaldvalda aks ettirish mumkin:

Lablarning ishtirokiga ko`ra	Tilning gorizontal harakatiga ko`ra		Tilning vertikal harakatiga ko`ra
	Old qator	Orqa qator	
Lablanmagan	i		Yuqori tor unlilar
Lablangan		u	
Lablanmagan	e		O`rta (keng) unlilar
Lablangan		o`	
Lablanmagan	a		Quyi (keng) unlilar
Lablangan		o	

8-§. Ayrin unli tovushlar tavsifi

I unlisi quyidagicha tavsiflanadi:

- 1) so`z boshida (*ipak*), so`z o`rtasida (*tilak*) va so`z oxirida (*tulki*) keladi.
- 2) so`z ichida ikki jarangsiz undosh orasida nihoyatda qisqa aytiladi: *bilan, sira*.
- 3) **k, g, x** undoshlaridan keyin kelganda orqa qator unli kabi aytiladi: *qir, G`irot, oxir*.
- 4) cho`ziq varianti bor: *muhim, musiqa*.
- 5) **e(e)** tovushiga moyil varianti bor: *mix-mex*,

U unlisi quyidagicha tavsiflanadi:

- 1) so`z boshida (*urmoq*), so`z o`rtasida (*tugun*) va so`z oxirida (*urg`u*) keladi.
- 2) til oldi varianti ham uchraydi: *kuch, gul*;
- 3) *qulf, g`ulg`ula, tuxum* so`zlarida esa til orqa varianti qo`llangan.
- 4) **i** tovushi kabi kuchsizlanishi, ya`ni qisqarishi ham mumkin: *tuxum, bulbul, tutun* kabi.

E unlisi quyidagicha tavsiflanadi:

- 1) so`z boshida, so`zning birinchi bo`g`inida keladi: *eshik, elak, e`tibor, kel, bet* kabi.
- 2) jonli nutqda sheva ta`sirida **i** tovushiga moyillashadi: *deydi – diydi*.
- 3) o`g`uz shevalarida **a** tovushiga o`tish holati ham mavjud: *eshik – ashik, deb – dab, kel – gal* kabi. Lekin adabiy tilda **e** tarzida talaffuz etiladi.

A unlisi quyidagicha tavsiflanadi:

- 1) so`z boshida (*ari*), o`rtasida (*daftar*) va so`z oxirida (*qora*) keladi.
- 2) **q, x, g`** tovushlaridan keyin kelganda til orqaroq - orqa qator unlisi kabi talaffuz qilinadi: *qaxr, g`azab, xabar*.
- 3) ba`zi so`zlarda sheva ta`sirida o` tovush kabi aytiladi: *baho – boho, shavla – shovla*. Adabiy tilda a tarzida talaffuz etiladi.

O unlisi quyidagicha tavsiflanadi:

- 1) so`z boshida (*olim*), o`rtasida (*toza*) va so`z oxirida (*bobo*) keladi.

O` unlisi quyidagicha tavsiflanadi:

- 1) sodda so`zlarning asosan birinchi bo`g`inida uchraydi: *o`g`il, bo`ri, to`g`ri, o`rin, bo`yin*.
- 2) o`zlashma so`zlarning oxirgi bo`g`inida ham keladi: *ro`baro`, xushro`y, gulro`, kubok, (kubo`k)*.
- 3) til oldi varianti ham bor: *o`rik, ko`l, cho`l*.

9-§. Undosh tovushlar va ularning tasnifi

Undosh tovushlar tizimi tilda **konsonantizm** deb yuritiladi.

Hozirgi o`zbek adabiy tilida 24 ta undosh tovush mavjud:** **b, v, g, d, j** (*jurnal* so`zidagi birinchi tovush), **j (*joy, jiyda* kabi so`zlardagi birinchi tovush), **z, y, k, l, m, n, ng** (*tong* so`zidagi oxirgi tovush), **p, r, s, t, f, x, ch, sh, q, g`, h**. Sirg`aluvchi **j, f** tojik va boshqa tillardan o`zlashgan so`zlarda keladi: *foйда, oftob, fabrika, tafakkur, jurnal, ajdar*. Undoshlar ham uch tomondan tasnif qilinadi:

**1. Hosil bo`lish o`rniga ko`ra** undosh tovushlar uch asosiy guruhga bo`linadi:

1) lab undoshlari bevosita lablar ishtirokida hosil bo`luvchi tovushlar bo`lib, ularga **b, p, m, v, f** undoshlari kiradi.

Lab undoshlarining ba`zilari ikki lab orasida paydo bo`ladi: ba`zilari esa (masalan, *avtobus, avtor, vagon, virus, passiv* kabi so`zlardagi **v**; *telefon, kefir, fabrika, fakt, fazo, farmon, fason* kabi so`zlardagi **f**) pastki lab bilan ustki tishlar orasida hosil bo`ladi. SHunga ko`ra lab undoshlarini ikki turga bo`lish mumkin:

a) lab-lab undoshlari: **b, m, p**;

b) lab-tish undoshi: **v, f**.

2) **til undoshlari** bevosita til ishtirokida hosil bo'luvchi tovushlar bo'lib, ularga quyidagi tovushlar kiradi: **g, d, j** (*jyuri* so'zidagi kabi), **j** (*jiyda* so'zidagi kabi), **z, y, k, l, n, ng** (*ong*), **r, s, t, x, ch, sh, q, g'** (jami 18 ta).

Undoshlar tilning qaysi qismida hosil bo'lishiga ko'ra ham bir-biridan farq qiladi: **t, d, n** kabi tovushlar tilning old qismi bilan tish va milk orasida; **k, g** kabi undoshlar tilning orqa qismi bilan qattiq tanglayning orqa qismi orasida; **y** undoshi tilning o'rta qismi bilan qattiq tanglayning orqa qismi orasida; **q, g'** tovushlari esa til ildizi bilan yumshoq tanglayning orqa qismi orasida (bo'g'izga yaqin joydi) hosil bo'ladi. Shunga ko'ra, til undoshlari o'z navbatida 4 guruhga bo'linadi.

a) til oldi undoshlari: **d, j** (*jurnal*), **j** (*jahon*), **z, l, n, r, s, t, ch, sh** (jami 11 ta);

b) til o'rta undoshi: **y**;

v) til orqa undoshlari: **k, g, ng** (*jang*);

g) chuqur til orqa undoshlari: **q, g', x**.

3) **bo'g'iz undoshi**. Bo'g'iz undoshi faqat bitta **h** tovushidan iborat bo'lib, u bo'g'iz bo'shlig'ida un paychalari orasidagi tor oraliqda hosil bo'ladi. (jadvalga qarang).

E s l a t m a : SHuni aytish kerakki, **v** tovushining lab-lab varianti ham mavjud: *ov, qovun*, bevosita, *birov*. Shuningdek **f** tovushining ham lab-lab varianti bor: *vafo, puff, tufurmoq, juft*. Tilshunos H.A.Jamolxonov "lab-tish **v** ni lab-lab **v** ning fakultativ varianti deb qarash to'g'ri bo'ladi" degan fikrni bildirgan.⁵

2. **Hosil bo'lish usuliga ko'ra** undosh tovushlar uch turga bo'linadi:

1) **portlovchi undoshlar** (jami 9 ta) ikki nutq a'zosining o'zaro jipslashuvi va o'pkadan chiqayotgan havo oqimining ana shu nutq a'zolariga ma'lum zarb bilan urilib, portlab o'tishidan hosil bo'ladigan tovushlar bo'lib, ularga: **b, g, d, j** (*jo'ja* so'zidagi), **k, p, t, ch, q** undoshlari kiradi. Portlovchi tovushlardan **b, p** undoshlarini hosil qilishda havo oqimi ikki lab orasidagi to'siqdan, **d, j** (*qajji* so'zidagi), **t, ch** undoshlarini hosil qilishda tilning old qismi bilan tishlar va milk orasidagi to'siqdan, **k, g**, undoshlarini hosil qilishda esa tilning orqa qismi bilan tanglayning orqa qismi orasidagi to'siqdan portlab o'tadi. Bu undoshlardan **ch, j** (*jadval* so'zidagi) o'ziga xos murakkab artikulyatsiyasi bilan boshqalardan ajralib turadi. Masalan, **ch** undoshining hosil bo'lishida tilning old qismi milkka taqaladi, lekin odatdagi portlash yuz bermay, og'iz bo'shlig'iga kelgan havo, asosan, sirg'alib chiqadi. Natijada, to'la bo'lmagan portlash (**t + sh = ch** kabi) qorishiq (**affrikativ portlovchi** ham deyiladi) portlovchini vujudga keltiradi. Qorishiq **j** tovushi esa portlovchi **d** va sirg'aluvchi **j** tovushlari oralig'idagi tovushdir, shuning uchun *Juma*, *Jahongir* so'zlari rus tilida *Djuma*, *Djaxongir* shaklida yoziladi va shunday talaffuz qilinadi. SHu jihatdan portlovchilar ikki turga ajratiladi.

a) sof portlovchilar: **b, g, d, k, p, t, q**;

b) qorishiq portlovchilar: **ch, j** (*jahon*)

2) **sirg'aluvchi undoshlar** (jami 9 ta) ikki nutq a'zosining o'zaro yaqinlashishi va havo oqimining ana shu nutq a'zosi orasidan sirg'alib chiqishi bilan hosil bo'ladigan tovushlar bo'lib, ularga **v, j** (*jurnal, vijdon*), **z, y, s, f, x, sh, g', h** undoshlari kiradi.

Havo oqimining ikki lab o'rtasidagi yoki pastki lab bilan yuqori tishlar orasidagi tor oraliqdan sirg'alib o'tishi **j** (*jirafa*), **z, s, sh** undoshlarini; til o'rta qismi bilan qattiq tanglayning o'rta qismi orasidagi tor oraliqdan sirg'alib o'tishi **y** undoshini; tilning orqa qismi bilan tanglayning orqa qismi o'rtasidagi tor oraliqdan sirg'alib o'tishi **g', x** undoshlarini; bo'g'izdagi un paychalari orasidagi tor oraliqdan sirg'alib o'tishi esa **h** undoshini vujudga keltiradi.

3) **portlovchi-sirg'aluvchi** undoshlar (jami 5 ta) bir vaqtning o'zida ham portlash, ham sirg'alish jarayonlarining ro'y berishi natijasida hosil bo'ladi. Ularga **m, n, ng, l, r** undoshlari kiradi. Bunday undoshlar hosil bo'lish usuliga ko'ra boshqa undoshlar (portlovchilar, sirg'aluvchilar) dangina emas, o'zaro ham farq qiladi va uch guruhga bo'linadi:

a) **burun tovushlari**: **m, n, ng**. Bular **m** undoshining hosil bo'lishida o'pkadan kelayotgan havo oqimining bir qismi og'iz bo'shlig'idan lablarning to'sqinligiga uchrab, qisman portlab, havo oqimining qolgan qismi burun bo'shlig'idan sirg'alib chiqadi, **n** undoshining hosil bo'lishida esa til uchi yuqori tishlarga va milkka tegib, yarim portlash ro'y beradi, burun yo'li ochiq bo'lgani uchun, havo oqimining qolgan qismi burun bo'shlig'i orqali sirg'alib chiqadi. Tilning orqa qismi qattiq tanglayning orqa qismiga

⁵ Jamolxonov H.A. Hozirgi o'zbek adabiy tili. - T.: "Talqin" nashriyoti. 2005, 59-bet.

tegib, havo oqimining qisman portlashi va havo oqimining bir qismi burun bo`shlig`i orqali sirg`alib chiqishi **ng** tovushini vujudga keltiradi.

b) yon tovush l undoshini hosil qilishda til uchi yuqoriga tomon bukilib, milkka tegadi, ammo havo oqimining tilning ikki yonidan sirg`alib o`tishi uning og`iz bo`shlig`idan qisman portlab, qisman sirg`alib chiqishiga sabab bo`ladi.

v) titroq tovush r undoshini hosil qilishda o`pkadan chiqayotgan havo to`lqini tilning uchiga zarb bilan kuchli uriladi va uni titratadi, tilning titrab turishi esa havo oqimining og`iz bo`shlig`idan portlab-sirg`alib chiqishiga olib keladi.

Demak, portlovchi-sirg`aluvchi undoshlarning hosil bo`lishida ham portlovchilarga xos bo`lgan ikki a`zoning jipslashuvi, ham sirg`aluvchilarga xos bo`lgan ikki nutq a`zosi orasidagi tor oraliqdan (yoki burun bo`shlig`idan) sirg`alib o`tishi sodir bo`ladi

Undoshlarning hosil bo`lish usuliga ko`ra tasniflanishini quyidagi jadvalda aks ettirish mumkin:

**3. Ovoz va shovqinning ishtirokiga ko`ra** undosh tovushlar dastlab ikki turga bo`linadi:

1) shovqinli undoshlar (jami 19 ta) tarkibida shovqinning miqdori ovozga nisbatan ko`p yoki ovoz mutlaqo qatnashmagan tovushlar bo`lib, bu guruhga **b, v, g, d, j (ajdar), j (jiyan), z, y, k, p, s, t, f, x, ch, sh, q, g, h** undoshlari kiradi. Shuning uchun ham shovqinli undoshlar un paychalarining ishtirokiga, tarkibida ovozning ishtirok etish-etmasligiga ko`ra, ikkiga bo`linadi:

a) jarangli undoshlarni (jami 9 ta) talaffuz qilish paytida un paychalari titraydi, shuning uchun uning tarkibida ovoz qatnashadi, lekin ovoz miqdori shovqinga nisbatan ozroqdir. Jaranglilar shu bilan sonorlardan farq qiladi: **v, b, g, d, j (garaj), j (jo`xori), z, y, g`**.

b) jarangsiz undoshlar (jami 10 ta) talaffuzida un paychalari qatnashmaydi, bu undoshlar faqat shovqinning o`zidan iborat bo`lgan, tarkibida ovoz mutlaqo ishtirok etmaydigan tovushlardir: **k, p, s, t, f, x, ch, sh, q, h**. Ba`zi jarangli va jarangsiz undosh tovushlar hosil bo`lish o`rni jihatdan juftlik (8 ta) hosil qiladi: **b – p, v – f, g – k, d – t, j(qorishiq) – ch, j(sirg`aluvchi) – sh, z – s, g` – x**.

2) sonor (yoki shovqin ishtirok etgan ovozdor) undoshlar (jami 5 ta) tarkibida ovozning miqdori shovqinga nisbatan ortiq bo`lib, ularga **m, n, ng, l, r** undoshlari kiradi. Bunday ovozdor undoshlarning hosil bo`lishida un (ovoz) paychalari faol ishtirok etadi – bu tovushlar un paychalarining titrashidan hosil bo`ladi, shuning uchun ham ular unli tovushlarga birmuncha yaqin turadi. Ammo bu undoshlar o`pkadan chiqib kelayotgan havo oqimining og`iz bo`shlig`ida to`siqqa uchrab, qisman shovqin hosil qilishi natijasida hosil bo`ladi. Undosh tovushlarning tasnifini quyidagi jadvalda aks ettirish mumkin:

Ovoz va shovqinning ishtirokiga ko`ra		Hosil bo`lish usuliga ko`ra		Hosil bo`lish o`rniga ko`ra							
				Lab undoshlari		Til undoshlari				Bo`g`iz undoshi	
				lab-lab	lab-tish	til oldi	til o`rta	til orqa	chuqu r til orqa		
Shovqinlilar	Jarangli	Portlovchilar	Sof portlovchilar	b		d		g			
	jarangsiz			p		t		k	q		
	jarangli		Qori-shiq portlovchilar			ж					
	jarangsiz					ch					
	jarangli	Sirg`aluvchilar		v	v ¹	j, z	y		g`		
	jarangsiz			f	f ¹	s, sh			x	h	
Ovozli undoshlar	jarangli	Portlovchi-Sirg`aluvchi-lar	Burun tovush-lari	m		n		ng			
			Yon tovush			l					
			Titroq tovush			r					

10-§. Undosh tovushlar tavsifi

B tovushi - lab-lab, sof portlovchi, jarangli undosh tovush bo`lib, so`z boshida (*bahor*), o`rtasida (*abadiy*) va oxirida (*kitob*) uchraydi. Bu tovush so`z oxirida kelganda jarangsizlashadi va **p** tovushi bilan almashadi: *maktab* – *maktap*, *odob*- *odop*. Bu tovush ko`pincha ikki unli orasida kelganda yoki ikki fe`l birikib talaffuz qilinganda, **v** tovushi kabi aytiladi va ba`zan shunday yoziladi: *kabob* – *kavob*, *qobirg`a* - *qovurg`a*, *sabil* – *savil*, *qurbaqa* – *qurvaqa*, *ko`ra ber* – *ko`raver* kabi.

So`z boshida kelgan **b** tovushi ayrim shevalarda talaffuz paytida **m** tovushiga o`tadi: *murch* > *burch* (garmdori – Xorazm shevasida). Tarixan **b** va **m** tovushlarining almashinuvi turkiy tillarda kuzatiladi: *ben* – *men*, *bunga* – *munga* va h.

V tovushi – lab-lab va lab-tish, sirg`aluvchi, jarangli undosh tovush. So`zning boshida (*vazifa*, *vafo*), o`rtasida (*sovun*, *lavlagi*, *taqvim*) va oxirida (*o`tov*, *birov*) kela oladi. Sof o`zbekcha so`zlarda bu tovush so`z boshida deyarli qo`llanmaydi.

M tovushi - lab-lab, portlovchi-sirg`aluvchi, burun, sonor, jarangli undosh tovush bo`lib, so`zning boshida (*mehr*, *mo`ylov*, *mul*k), o`rtasida (*omon*, *umr*) va oxirida (*tom*, *bodom*, *qadam*) kela oladi.

P tovushi – lab-lab, sof portlovchi, jarangsiz undosh tovush bo`lib, so`zning boshida (*pilla*, *po`choq*, *parda*), o`rtasida (*opa*, *qipiq*, *to`piq*) va oxirida (*cho`p*, *top*, *sop*) kela oladi. Ko`p bo`g`inli so`zlarning oxirida bu tovush deyarli uchramaydi.

F tovushi - lab-tish, sirg`aluvchi, jarangsiz undosh tovush bo`lib, faqat o`zbek tiliga arab, fors va rus tillaridan o`zlashgan so`zlarning boshida (*faqir*, *oftob*, *fabrika*), o`rtasida (*qofiya*, *iffat*, *kofe*) va oxirida (*sarf*, *urf*) kela oladi. Ba`zi so`zlarda talaffuzda **p** tovushi bilan almashadi: *foyda* > *poyda*, *Farida* > *Parida*. Bunday o`zgarishlar hozirgi orfografiyada aks ettirilmaydi.

11-§. Til undoshlari

T tovushi til oldi, portlovchi, jarangsiz undosh tovush bo`lib, so`zning boshida (*to`ti*, *tuxum*), o`rtasi (*katta*, *vatan*) va oxirida (*savat*, *qavat*, *harakat*) kela oladi. O`zbek milliy tilining o`g`uz lahjasiga mansub shevalarda **t** ba`zan **d** ga o`tadi: *tuz* > *duz*, *o`t* > *o`d* kabi. Bu o`tishlar adabiy orfografiyada ifodalanmaydi.

Arab, rus yoki fors-tojik tillaridan o`zlashtirigan so`zlardagi qo`sh undoshlar tarkibidagi **t** tovushi talaffuzda ko`pincha tushib qoladi: *g`isht* > *g`ish*, *pastqam* > *pasqam*, *taksist* > *taksis* kabi. Bu o`zgarish yozma nutqda aks etmaydi.

D tovushi til oldi, portlovchi, jarangli undosh tovush bo`lib, so`zning boshida (*devor*, *do`kon*, *dala*), o`rtasida (*shabada*, *sodda*, *to`da*) va oxirida (*qasd*, *hudud*, *gard*) kela oladi. So`z oxirida kelgan **d** tovushi talaffuzda hamma vaqt jarangsizlashadi va **t** tovushiga o`tadi: *Asad* > *Asat*, *Samarqand* > *Samarqant*, *Xo`jand* > *Xo`jant* kabi. Bu tovush ham o`zlashma so`zlar tarkibidagi qo`sh undoshlar ichida kelganda tushib qolishi mumkin: *farzand* > *farzan*, *baland* > *balan*.

N tovushi til oldi, portlovchi-sirg`aluvchi, burun, sonor, jarangli undosh tovush bo`lib, so`zning boshida (*nom*, *nima*, *nusxa*), o`rtasida (*aniq*, *tiniq*) va oxirida (*un*, *to`n*, *son*) kela oladi. Bu tovush ayrim so`zlar tarkibida **b** yoki **m** tovushlaridan oldin kelganda, shu tovushlar ta`sirida talaffuzda (yozuvda aslicha yoziladi) **m** tovushiga o`tadi: *manba* > *mamba*, *tanbal* > *tambal*, *ko`nmadi* > *ko`mmadi* kabi.

S tovushi til oldi, sirg`aluvchi, shoqinli, jarangsiz undosh tovush bo`lib, so`zning boshida (*soat*, *semiz*, *sabr*), o`rtasida (*asar*, *mustaqil*, *osma*) va oxirida (*tus*, *mos*, *to`vus*) kela oladi. Bu tovush o`zbek tilidagi eng faol qo`llanadigan tovushlardan biridir.

Z tovushi til oldi, sirg`aluvchi, shovqinli, jarangli undosh tovush bo`lib, so`z boshida (*zahar*, *zehn*, *zina*), o`rtasida (*Aziza*, *andoza*, *qiziq*) va so`z oxirida (*tig`iz*, *qarz*, *yulduz*) kela oladi; bu tovush sof o`zbekcha so`zlarda so`z boshida deyarli qo`llanmaydi. Ayrim so`zlar tarkibida yonidagi jarangsiz tovushlar ta`sirida ko`pincha **s** tovushiga o`tadi: *rizq* > *risq*, *tuzsiz* > *tussis*. Bu tovush ba`zi so`zlarda **y** tovushiga mos kelishi mumkin: *sizlamoq* > *siylamoq*, *so`zlamoq* > *so`ylamoq*, *yozmoq* > *yoymoq*, kabi.

Sh tovushi til oldi, sirg`aluvchi, jarangsiz undosh tovush bo`lib, so`z boshida (*shar*, *shahar*, *sholi*), o`rtasida (*hashar*, *o`sha*) va oxirida (*qish*, *yosh*, *tashvish*) keladi. Bu tovush so`zlarning turli o`rinlarida ko`p qo`llanadi.

J til oldi, sirg`aluvchi, jarangli undosh tovushi arab, fors-tojik va rus tillaridan o`zlashtirilgan so`zlarning boshida (*janr*), o`rtasida (*viydon*, *sajda*, *furajka*) oxirida (*garaj*) uchraydi.

Ж til oldi, qorishiq portlovchi, jarangli undosh tovushi so`zning boshida (*jamalak*, *jabr*, *jilov*), o`rtasida (*kajava*, *ojiz*, *o`jar*) va oxirida (*xorij*, *xiroj*, *saj*) keladi. Bu tovush o`zbekcha so`zlar oxirida deyarli qo`llanmaydi. O`zlashma so`zlar oxirida qo`sh undoshlar tarkibida kelgan **ж** tovushi ch tovushiga o`xshab talaffuz qilinadi: *mavj* > *mavch*, *avj* > *avch*.

CH tovushi til oldi, qorishiq portlovchi, jarangsiz undosh tovush bo'lib, so'zning boshida (*chaqa, chigit, chuqur*), o'rtasida (*achchiq, ochiq, ko'cha*) va oxirida (*och, uch, kech*) keladi. Ayrim so'zlarda o'zidan keyingi jarangsiz undoshlar ta'sirida talaffuzda **sh** tovushiga o'tadi: *kechdi>keshti, qochdi>qoshti, sochdi>soshti*.

L tovushi til oldi, portlovchi-sirg'aluvchi, jarangli (sonor) undosh tovush bo'lib, so'z boshida (*lagan, latifa, lof*), o'rtasida (*olis, uloq, belgi*) va oxirida (*kasal, kel, yol*) keladi. Bu tovush so'z o'rtasida kelganda so'zlashuv nutqida ko'pincha tushib qoladi: *olsa>osa, kelsa>kesa, bo'lsa>bo'sa, kelgan>kegan*.

R tovushi til oldi, portlovchi-sirg'aluvchi, titroq, sonor, jarangli undosh tovush bo'lib, so'z boshida (*randa, rang, ruh*), o'rtasida (*arra, mo'ri, baraka*) va oxirida (*bozor, hozir, huzur*) keladi. Bu tovush sof o'zbekcha (turkiycha) so'zlar boshida qo'llanmaydi.

Y tovushi til o'rta, sirg'aluvchi va jarangli undosh tovush bo'lib, so'z boshida (*yigit, yo'l, yil*), o'rtasida (*sayr, qayir*) va oxirida (*to'y, uy, oy*) keladi.

K tovushi til orqa, sof portlovchi, jarangsiz undosh tovush bo'lib, so'z boshida (*katta, kim, ko'p*), o'rtasida (*ikki, aka, uka*) va oxirida (*tilak, yuk, to'k*) keladi. Bu tovush bilan tugagan ko'p bo'g'inli so'zlarga unli bilan boshlanuvchi qo'shimcha qo'shilganda, **k** tovushi g tovushiga o'tadi va bu holat yozuvda ham aks etadi: *malak>malagi, ko'ylak>ko'ylagim*.

G tovushi til orqa, sof portlovchi, jarangli undosh tovush bo'lib, so'z boshida (*gulxan, gilam, go'zal*), o'rtasida (*tugun, agar, egri*) va oxirida (*barg, biolog, pedagog*) keladi. Bu tovush sof o'zbekcha so'zlar oxirida deyarli qo'llanmaydi. G tovushi bilan boshlanadigan qo'shimchalar k tovushi bilan tugugun so'zlarga qo'shilganda k tovushiga aylanadi: *ko'k+ga > ko'kka, boq+gan > boqqan*. O'zlashma so'zlarda bunday o'zgarish bo'lmaydi: *geologga, biologga*.

Ng tovushi til orqa, portlovchi-sirg'aluvchi, burun, jarangli, sonor undosh tovush bo'lib, so'z boshida mutlaqo uchramaydi. So'z o'rtasida (*yangi, bangi*) va oxirida (*bodring, ong*) keladi.

Q tovushi chuqur til orqa, sof portlovchi, jarangsiz undosh tovush bo'lib, so'z boshida (*qadr, qovoq, qo'l*), o'rtasida (*oqil, baqir, chuqur*) va oxirida (*o'roq, yo'q*) keladi. Bu tovush ayrim ko'p bo'g'inli so'zlar oxirida kelganida unli bilan boshlangan qo'shimchalar qo'shilsa, **g** tovushiga almashadi: *quloq+im>qulog'im, to'yoq+i >tuyog'i. To'qson, maqtov, maqsad* kabi so'zlarda esa x tovushiga o'xshab talaffuz qilinadi.

G' tovushi chuqur til orqa, sirg'aluvchi, jarangli undosh tovush bo'lib, so'z boshida (*g'azab, g'ildirak, g'o'za*), o'rtasida (*dag'al, og'ir, o'g'ri*) va oxirida (*tog', bug', tig'*) keladi.

X tovushi chuqur til orqa, sirg'aluvchi, jarangsiz undosh tovush bo'lib, so'z boshida (*xabar, xurjun, xol*), o'rtasida (*paxta, axir*) va oxirida (*six, mix*) qo'llanadi.

H tovushi bo'g'izda hosil qilinadigan, sirg'aluvchi, jarangsiz tovush bo'lib, so'z boshida (*halol, hikoya, hukumat*), o'rtasida (*sayohat, ohu*) va oxirida (*sayyoh, eh*) qo'llanadi. Bu tovush asosan arab, fors tillaridan o'zlashgan so'zlarda uchraydi.

12-§. Qo'sh tovushlar va ularning qo'llanilishi

Ma'lumki, unli tovushlar so'zlarni shakllantirishda yakka holda, qo'sh holatda va ketma-ket holda qo'llanadi. Unlilarning yakka holatda kelishi o'zbek tili tabiatiga xos bo'lib, turli tipdagi ikki unli ketma-ket bir o'rinda kelishi yoki bir xil unlining bir o'rinda qo'sh holda qo'llanishi (*poema, doim, sanoat, taajjub, matbaa*) turkiy tillar taraqqiyotining keyingi davrlarida boshqa tillarning ta'siri, xalqlarning o'zaro aloqasi tufayli paydo bo'ladi. Hozirgi o'zbek adabiy tilida *ao, oa, oi, ia, io* kabi turli unlilarning ketma-ket bir o'rinda kelish hollari mavjud: *jamoat, faol, doira, ...*

Bir xil unlilarning *aa, uu, ii, oo* kabi qo'sh kelish hollari uchraydi: *taalluqli, shuur, badiiy, inshoot*. Deyarli barcha undoshlar qo'sh holatda (*g, x, h, g* undoshlari bundan mustasno). qo'llanadi: *qubba, avval, sodda, mijja, lazzat, tayyor, ikki, alla, omma, anneksiya, oppoq, burro, issiq, o'ttiz, iffat, achchiq, ishshaymoq, to'qqiz*. Bu undoshlar talaffuzda ham qo'sh tarzda aytiladi. Bu hodisa aloqalarning kengayishi tufayli yangi so'zlar hisobiga boyimoqda: *musson, Anna, Emma, milliard, affiks*. Qo'sh unlilar so'zning o'rtasida (*manfaat*), so'z oxirida (*mutolaa*), qo'sh undoshlar esa so'z boshida (*ssenariy*), o'rtasida (*qattiq*) va oxirida (*kongress*) qo'llanadi.

Turkiy tilga turli tipdagi undoshlarning so'z oxirida ketma-ket (qator) kelishi qo'sh undoshlarga nisbatan ancha ilgari o'zlashdi: *daraxt, g'isht, payvand, Samarqand, baxt, xursand* kabi.

O'zbek tilida oldin so'z boshida undoshlarning ketma-ket kelish hollari yo'q edi, rus tili va boshqa tillarning ta'sirida adabiy tilimizda bu holat ham paydo bo'ldi: *brom, drezina, ftor, grek, krem, stol, traktor, xrom, shkaf* kabi.

13-§. Nutqning asosiy fonetik birliklari

Inson nutqi uzluksiz va to'xtovsiz davom etadigan tovushlar oqimidan iborat emas. U turlicha hajmdagi intonatsion birliklarni o'z ichiga oladi. Frazalar, takt, fonetik so'z, bo'g'in, tovush ana shunday fonetik birliklardir.

1. Frazalar nutq oqimida kattaroq pauza bilan ajratib aytiladigan nutq birligidir. U ohang va fikriy tugallikka ega bo'lganligi uchun ko'pincha gapga teng keladi. Masalan: *Dunyoda boladan aziz narsa yo'q // Bo'lmaydi // Bolalar – kelajagimiz // (O'. Hakimali)*. Bu nutqiy parchada uchta fraza bor. Frazalar hajm jihatidan har xil bo'lib, ular bir, ikki, uch va undan ortiq so'zdan tashkil topishi mumkin. Masalan, yuqorida keltirilgan misoldagi birinchi fraza beshta, ikkinchisi bitta, uchinchi ikkita so'zdan tashkil topgan. Yana qiyoslang: *Ularning uyi qishloqning eng chekkasida, hovlilari baland tog'ning shundoqqina etagida. // Bahavo. // Bog'larining ortidan shovullab soy o'tadi. (To'lqin)*.

2. Takt frazaning bir qismi bo'lib, qisqa pauza bilan ajratib aytiladi. Buning tarkibidagi so'z yoki so'zlar bir bosh urg'u (bir havo oqimi) bilan talaffuz qilinadi. Masalan: *Dunyoda / xushfe'l, / olijanob, / hamisha ezgu niyat bilan ish qiladigan odamlar / juda ko'p (O.Husanov)*. Bu fraza tarkibida 6 ta takt bo'lib, birinchi, ikkinchi, uchinchi, beshinchi taktlar bir so'zdan, to'rtinchi takt olti, oltinchi takt esa ikki so'zdan tashkil topgan.

Fraza ba'zan bir taktga teng bo'ladi. Masalan, *Kech kuz edi. // Qo'qqisdan qorasovuq boshlanib, / cho'ponlarni tashvishga solib qo'ydi (M.Qoriyev)*. Bunda birinchi fraza – *Kech kuz edi* bir taktga tengdir.

3. Fonetik so'z o'z urg'usiga ega bo'lgan so'z yoki bir urg'uga birlashadigan (bir urg'u bilan talaffuz etiladigan), ikki va undan ortiq so'zshaklidir. Takt tarkibidagi fonetik so'zlar soni undagi so'zlarning umumiy miqdori bilan emas, urg'uli so'zlar miqdori bilan belgilanadi, ya'ni takt ichida urg'uli so'z qancha bo'lsa, fonetik so'z ham shuncha bo'ladi: *Dashtda / odam aqli shoshadigan / buyuk ishlar / qilinadi // (Y.Shamsharov)*. Bu fraza tarkibida to'rtta takt bo'lib, birinchi takt bitta, ikkinchi takt uchta, uchinchi takt ikkita, to'rtinchi takt esa bitta fonetik so'z qatnashgan. Bu frazadagi so'zlarning umumiy soni fonetik so'zlarning umumiy soniga teng.

Mustaqil urg'uga ega bo'lmagan yordamchi so'zlar o'zlari tobe bo'lgan mustaqil so'z bilan birga bir urg'uga ega bo'ladi va bir fonetik so'zni tashkil etadi: *Dilda saqlangan adovat temir zangiga o'xshaydi, zang temirni yegani kabi, adovat qalbni azob va izzat bilan yemiradi (Oz-oz o'rganib dono bo'lur)*. Bunda 14 ta fonetik so'z bo'lib, ularning ikkitasi (*yegani kabi, izzat bilan*) ning tarkibida ko'makchi so'zlar qatnashgan.

Bir tushunchani ifodalaydigan qo'shma so'zlar ham, tarkibidagi so'zlarning umumiy miqdoridan qat'i nazar, bir fonetik so'z sanaladi: *Qo'pol va dag'al barmoqlar torlarni shunday chertar ediki, oddiygina qildan taralayotgan bu ohang dillarni rom qilib olgandi. (To'lqin)* Frazalar tarkibidagi rom qilib olgandi bo'lagi bitta fonetik so'z deb qaraladi.

4. Bo'g'in o'pkadan chiqib kelayotgan havo oqimiga berilgan bir zarb bilan aytiladigan tovushlar yoki ayrim bir tovushdir. Unli tovush bo'g'in hosil qiluvchi tovushdir. Shuning uchun so'zda nechta unli tovush bo'lsa, bo'g'inlar soni ham shuncha bo'ladi. Masalan, *adolat* so'zida uch bo'g'in bor: *a-do-lat*. Birinchi bo'g'in bir tovushdan, ikkinchi bo'g'in ikki tovushdan, uchinchi bo'g'in uch tovushdan iborat. Demak, bo'g'inlar bir tovushli, ikki tovushli va ko'p tovushli bo'lishi mumkin. Chunonchi: *o-ta, o-na, a-ka* so'zlarining birinchi bo'g'inini bir tovushdan, ikkinchi bo'g'inini ikki tovushdan, *a-dir, o-qil, e-shit, i-dish* so'zlarining ikkinchi bo'g'inini uch tovushdan, *a-van-gard, ak-tsentsent, e-le-ment, an-ti-fa-shist, ar-tist, ge-o-graf* so'zlarining oxirgi bo'g'inini to'rt tovushdan, *a-le-bastr, a-git-punkt* so'zlarining oxirgi bo'g'inini besh tovushdan iborat. Bo'g'inning tuzilishi quyidagicha ifodalanadi: *ona: V – C*. Bunda *V* belgisi lotincha *vokalis* so'zidan olingan bo'lib, aslida unli (ovoz) degan ma'noni bildiradi. *C* belgisi esa inglizcha *constant* so'zidan olingan bo'lib, undosh degan ma'noni bildiradi. Bir tovushli bo'g'inlar unli tovushdangina iborat bo'lsa, ikki tovushli va ko'p tovushli bo'g'inlar unli va undosh tovushlardan tuziladi. Bo'g'inlar qanday tovushlar bilan boshlanishi va qanday tovushlar bilan tugashiga qarab turlarga ajratiladi. Qanday tovush bilan tugashiga ko'ra ikki xil: **1) ochiq bo'g'in** – bir tovushli yoki oxiri unli tovush bilan tugagan bo'g'in: *o-vo-za, o-i-la, ba-ho, bi-no, de-le-ga-tsi-ya, ja-zi-ra-ma, Ra-hi-ma*; **2) yopiq bo'g'in** undosh tovush bilan tugagan bo'g'in: *zarb-dor, zum-rad, id-rok*. Bo'g'inlar qanday tovush bilan boshlanishiga ko'ra ham ikki xil bo'ladi: **1) berkitilgan bo'g'in** undosh bilan boshlanadi: *ta-lab, tinch-lik*. **2) berkitilmagan bo'g'in** unli bilan boshlanadi: *o'-qish, a'-lo*.

Tarkibidagi bo'g'inlar soniga ko'ra so'zlar bir bo'g'inli (*ish, ko'k, kam, oz, besh, yuz, sen, pisht, ol, yoz*); ikki bo'g'inli (*da-la, qush-cha, yax-shi, shar-bat, qi-zil, ik-ki, ol-ti, o't-tiz, ni-ma, ham-ma, o'-qi, ish-la, bor-di, bu-gun, se-kin, bi-lan, xud-di, ...*); ko'p bo'g'inli (*qo'g'ir-choq, a-ra-va-cha, pla-ne-ta-riy, ...*) bo'ladi.

Soʻzlarni boʻgʻinlarga toʻgʻri ajrata bilish muhim amaliy ahamiyat kasb etadi. Chunonchi: 1) yozuvda soʻzning bir qatorga sigʻmay qolgan qismi ikkinchi qatorga boʻgʻin asosida koʻchiriladi; 2) barmoq vaznida yoziladigan sheʼr misralari boʻgʻin sonining teng boʻlishiga asoslanadi; 3) birinchi sinf oʻquvchilarini savodga oʻrgatish davrida ham asosiy diqqat soʻzlarni boʻgʻinlab oʻqish va yozishga qaratiladi.

5. Tovush nutqning boʻgʻin (yoki soʻz) tarkibidagi eng kichik, fonetik jihatdan boʻlinmaydigan birligidir: **bola** soʻzi 4 ta tovushdan (*b,o,l,a*) iborat.

14-§. Urgʻu

Soʻz boʻgʻinlaridan birining (yoki gap tarkibidagi soʻzlardan birining) boshqalariga nisbatan kuchliroq (yoki choʻziqroq) talaffuz qilinishi **urgʻu** deb ataladi.

Urgʻu, odatda, boʻgʻindagi unli tovushga tushadi. Soʻz nechta boʻgʻindan tuzilganligidan qatʼi nazar, unda bitta urgʻu boʻladi (gap boʻlaklaridan birini ajratib koʻrsatish ham xuddi shunday xususiyatga ega). Soʻz tarkibidagi urgʻu olgan boʻgʻin **urgʻuli boʻgʻin**, urgʻu olmagan boʻgʻinlar esa **urgʻusiz boʻgʻin** deyiladi. Masalan: *Sizlarning matonatli mehnatlaringiz Ulugʻ Vatan urushi yillaridagi muqaddas gʻalabamizni yaqinlashtirdi.* (S. Karomatov) Bu gapdagi har bir soʻz oʻz urgʻusiga ega (chunonchi, «*sizlarning*» soʻzida uchta boʻgʻin boʻlib, oxirgi boʻgʻin (-ning) urgʻu olgan; «*matonatli*» soʻzida toʻrtta boʻgʻin boʻlib, oxirgi boʻgʻin (-li) urgʻu olgan va hokazo). Bundan tashqari, shu gap tarkibidagi *sizlarning* soʻzi boshqa soʻzlarga nisbatan kuchliroq talaffuz qilinadi. Demak, har xil obyektga – soʻz tarkibidagi biror boʻgʻinga ham, gap tarkibidagi ayrim soʻzga ham urgʻu tushishi mumkin. Shunga koʻra, urgʻu ikki turga ajratiladi:

1) soʻz urgʻusi (yoki leksik urgʻu) soʻz boʻgʻinlaridan biriga tushadigan urgʻudir. Yozuvda urgʻu boʻgʻindagi unli ustiga qoʻyiladigan maxsus belgi (´) orqali koʻrsatiladi. Masalan: *Aslida insón tabiatníng oltindán hámbahó moʻjizású -ku! Dunyodá insondán azíz, insondán qimmatlí narsá bórmí oʻzi?* (O.Husanov). Leksik urgʻu soʻzning qaysi boʻgʻiniga tushishiga koʻra ikki xil boʻladi: **a) bogʻliq urgʻu;** **b) erkin urgʻu.**

Oʻzbek tilida soʻz urgʻusi asosan soʻzning oxirgi boʻgʻiniga (masalan, *daftár, ovóz, sariq, burún, qasamxóʻr* kabi) tushadi. Shuning uchun soʻzlarga qoʻshimchalar qoʻshila borishi bilan urgʻu ham soʻz oxiridagi boʻgʻinga koʻcha boradi. Masalan: *imzó-imzolá- imzolámóq, paxtá -paxtakór- paxtakorlár.* Soʻzning biror boʻgʻini (masalan, oxirgi) bilan bogʻliq boʻlgan urgʻu **bogʻliq urgʻu** deyiladi.

Oʻzbek tilining soʻz urgʻusi, asosan, bogʻliq urgʻu hisoblanadi. Soʻzning turli boʻgʻinlariga tushishi mumkin boʻlgan urgʻu esa **erkin urgʻu** deyiladi. Bu asosan ruscha-internatsional soʻzlarga xos. Masalan, *vitámín, abzát, avangárd, batón, operatív, bufét, gigánt* (oxirgi boʻgʻinida), *avantiyúra, aviátziya, proféssor, akrobátika, geólog* (oʻrtadagi boʻgʻinda), *áriya, vánna, nóta, máksimum, váxta, sintaksis, áksiya* (birinchi boʻgʻinda).

Bundan tashqari, oʻzbek tilida urgʻusi birinchi boʻgʻinga (*bárcha, hámma, dóim, áslo, lékin* kabi, oʻrtadagi boʻgʻinga (*hamísha, afsúski, albátta*) tushadigan soʻzlar ham bor. Demak, oʻzbek tilida bogʻliq urgʻu bilan bir qatorda, qisman erkin urgʻu ham mavjud.

Shuni ham aytish kerakki, oʻzbek tilida urgʻu olmaydigan elementlar ham bor. Masalan: *-ku, -u, -yu, -da, -mi, -chi, -dir, gina, -oq(-yoq)* yuklamalari; oʻxshatish maʼnosini ifodalaydigan *-day (-dek); -cha* shakl hosil qiluvchi qoʻshimchalar; *-dir, -man, -san, -miz, -siz* kabi kesimlik qoʻshimchalari; boʻlishsizlik maʼnosini ifodalovchi *-ma* qoʻshimchasi shular jumlasiga kiradi. Leksik urgʻu muhim amaliy ahamiyat kasb etadi. Chunki u, birinchidan, soʻzlarni toʻgʻri talaffuz qilish normalarini belgilaydi; ikkinchidan, soʻz maʼnolarini farqlash uchun xizmat qiladi: *órgan* - organizmning bir qismi, *orgán* – cholgʻu asbobi; uchinchidan, soʻz shakllarini ajratishga yordam beradi: *qushchá* – kichraytish oti, *qúshcha* - qushdek maʼnosini ifodalovchi ravish; *tarbiyachimíz* (bizning tarbiyachi) – *tarbiyachímiz* (biz – tarbiyachi).

Demak, leksik urgʻu adabiy talaffuz (orfoepiya) bilan bogʻliq. Chunki soʻzning urgʻuli boʻgʻini buzilsa, soʻzni tushunish qiynlashadi.

2) gap urgʻusi (yoki mantiqiy urgʻu, maʼno urgʻusi) gap boʻlaklaridan birining boshqalariga nisbatan kuchliroq ohang bilan aytilishidir. Bu urgʻu, odatda, individual xarakterga ega boʻlib, soʻzlovchi oʻzicha muhim sanagan soʻzni mantiqiy urgʻu bilan talaffuz qiladi va bu bilan tinglovchining eʼtiborini shu boʻlak bilan ifodalangan maʼnoga tortadi, yoki oʻsha boʻlakning maʼnosini boʻrttirib, kuchaytirib koʻrsatadi. Masalan: *Ilmda koʻp narsani bilish – olimlik fazilati.* (S.Karomatov) gapida mantiqiy urgʻu quyidagicha tus olishi mumkin: 1) *Ilmda* (boshqa narsada emas) koʻp narsani bilish – olimlik fazilati. 2) *Ilmda koʻp narsani* (oz narsani emas) bilish – olimlik fazilati. 3) *Ilmda koʻp narsani bilish* (bilmaslik emas) – olimlik fazilati. 4)

Ilmda ko'p narsani bilish – olimlik fazilati (boshqalarning fazilati emas). Yozuvda mantiqiy urg'u olgan bo'lak kesim oldida keladi.

Urg'u sifatiga ko'ra ikki turga bo'linadi: **1) dinamik urg'u** so'z bo'g'inlaridan birining kuchli aytilishi: o'zbek va rus tili urg'usi kiradi; **2) musiqali urg'u**: so'z bo'g'inlaridan birining balandroq aytilishi: yapon, xitoy tillari urg'usi kiradi.

Takrorlash uchun savollar:

1. Fonetika nimani o'rganadi?
2. Tovush va fonemaning farqini ayting.
3. Fonologiya haqida nimalarni bilasiz?
4. Fonema qanday belgilarga ega?
5. Fonetik akustika haqida qanday ma'lumotga egasiz?
6. Nutq tovushlari artikulyatsiyasi deganda nimani tushunasiz?
7. Nutq a'zolarining vazifalari nimalardan iborat?
8. O'zbek tilining fonetik vositalariga nimalar kiradi?
9. Fonetik vositalar haqida nimalar bilasiz?
10. Fonetik birliklarga nimalar kiradi?
11. Urg'u nima va uning qanday turlari bor?

Tayanch tushunchalar

Fonetika – tilshunoslikning nutq tovushlarini o'rganadigan bo'limi.

Fonologiya – tovushlarning so'z va morfemalar ma'nolarini farqlashdagi roli bayon qilinadigan bo'lim.

Tovush - nutq a'zolari yordamida hosil qilinadigan eng kichik, bo'linmaydigan nutq birligi

Fonema – so'z ma'nolarini farqlash uchun xizmat qiladigan tovush turi.

Fonetik akustika - nutq tovushlarining fizik xususiyatlarini tekshiradigan soha.

Nutq a'zolari - nutq tovushlarini hosil qilishda qatnashadigan inson a'zolari.

Artikulyatsiya - nutq a'zolarining nutq tovushlarini hosil qilishdagi faoliyati.

Unli tovushlar – o'pkadan chiqadigan havo to'liqlining hech qanday to'siqqa uchramasdan chiqishi natijasida hosil bo'ladigan tovushlar.

Undosh tovushlar - o'pkadan chiqadigan havo to'liqlining turli to'siqlarga uchrashi natijasida hosil bo'ladigan tovushlar.

Qo'sh tovushlar - so'zning turli qismlarida yonma-yon keladigan bir xil tovushlar.

Fraza – ikkita cho'ziq pauza orasidagi nutqiy bo'lak.

Takt - ikkita qisqa pauza orasidagi nutqiy bo'lak.

Fonetik so'z – o'z mustaqil urg'usiga ega bo'lgan so'z yoki bir umumiy urg'u ga ega bo'lgan birdan ortiq so'z.

Bo'g'in - o'pkadan chiqadigan havo to'liqliniga bir zarb berish bilan aytiladigan bir tovush yoki tovushlar yig'indisi.

Urg'u - so'z tarkibidagi bir unli tovushning yoki gap tarkibidagi bir so'zning kuchliroq talaffuzi.

NUTQ TOVUSHLARINING O'ZGARISHI

Adabiyotlar:

Har qanday tilda ham tovushlar yozuvda yozilganidek talaffuz qilinavermaydi. Tovushlar kompleksini (tizimini) birga talaffuz qilish natijasida ayrim tovushlar o'zaro bir-biriga ta'sir qiladi va bu ta'sir tovush o'zgarishiga olib keladi. Masalan, *yurt* so'ziga o'rin-payt kelishigi affiksi *-da*, chiqish kelishigi affiksi *-dan* qo'shilganda, so'z oxiridagi **t** tovushi affiksdagi **d** undoshiga ta'sir qilib, uni **t** tovushiga aylantiradi: *yurt+da-yurtta*, *yurt+dan-yurttan* kabi (yozilishi: *yurtda*, *yurtdan*). Bir sanoq soniga dona son affiksi *-ta* qo'shilganda, affiksdagi **t** undoshning ta'siri bilan so'zning oxiridagi **r** tovushi **t** ga o'tadi: *bir-ta-bitta* kabi.

So'z tarkibidagi tovushlar nutq jarayonida bir-biriga ta'sir qilmagan holda ham o'zgarishga uchrashi mumkin. Bunda tovushning so'z tarkibidagi o'rnini (qanday tartibda joylashganligi); so'zning boshida yoki oxirida, urg'uli yo urg'usiz bo'g'inida kelishi muhim rol o'ynaydi. Masalan, *odob*, *javob*, *niqob*, *maktab* so'zlari oxirida kelgan **b** jarangli undosh talaffuzda jarangsiz **p** tarzida talaffuz qilinadi; *negativ*, *normativ* *pozitiv*, *operativ* kabi ruscha-internatsional so'zlarning oxirida kelgan **v** jarangli undosh jarangsiz **f** tarzida; *voleybol*, *olimpiada* kabi ruscha-internatsional so'zlarning urg'usiz bo'g'inida kelgan **o** unlisi esa **a** tarzida talaffuz qilinadi: *va^leybol*, *o^limpiada*. Bunday hodisalarning sodir bo'lishiga nutqda ixchamlikka intilish, bo'g'inida urg'uning tushishi yoki tushmay qolishi, shoshilib talaffuz qilish, boshqa tillardan o'tgan so'zlarni talaffuz qilishdagi qiyinchiliklar sabab bo'lishi mumkin.

Demak, nutq tovushlarining o'zgarishi ikki turga bo'linadi.

1-§. Kombinator o'zgarishlar

So'z tarkibidagi tovushlarning bir-biriga o'zaro ta'siri natijasida ro'y beradigan tovush o'zgarishi (fonetik o'zgarish) **kombinator o'zgarish** deyiladi. Bunga **assimilyatsiya, dissimilyatsiya, metateza** kabi hodisalar kiradi.

1. Assimilyatsiyada tovushlardan biri ikkinchi bir tovushni o'ziga aynan yoki qisman o'xshatib oladi. Masalan, *xat-ni* – *xatti* (o'zakdagi **t** tovushi affiks tarkibidagi **n** ni aynan o'ziga o'xshash tovush – **t** ga aylantiradi (yozilishi: *xatni*); *ish+ga* – *ishka* (bunda o'zakdagi jarangsiz undosh **sh** affiks tarkibidagi jarangli undosh **g** ni o'ziga qisman o'xshatadi, ya'ni jarangsiz **k** ga aylantiradi (yozilishi *ishga*). Shunga ko'ra assimilyatsiya ikki xil bo'ladi: **1) to'liq assimilyatsiya** so'z tarkibidagi bir tovushning ikkinchi bir tovushni aynan o'zi kabi tovushga aylantirishidir: *to'k+gan* = *to'kkan*, *yet+di* = *yetti*, *chiq+gan* = *chiqqan*, *tuz+siz* = *tussiz*, *o'ris+cha* = *o'richcha* (yozilishi: *yetdi*, *sizni*, *chiqqan*, *tuzsiz o'rischa*). Bunda tovushlar o'zaro moslashadi; **2) to'liqsiz assimilyatsiya** so'z tarkibidagi bir tovushning ikkinchi bir tovushni o'ziga qisman o'xshatib olishidir: *o'ch+gan-o'chkan*, *shosh+di-shoshti*, *tush+ga-tushka* ... (bulara jarangsiz **ch**, **sh** undoshlari affiks tarkibidagi jarangli **g** ni jarangsiz **k** ga, **d** ni esa **t** ga aylantirgan; yozilishi: *o'chgan*, *shoshdi*, *tushga*). To'liqsiz assimilyatsiyada ba'zan tovushlar o'rniga ko'ra ham moslashadi: *shanba* < *shamba*. Bunda **b** lab tovushining ta'sirida **n** til tovushi lab-lab **m** tovushiga aylanadi. Demak, to'liqsiz assimilyatsiyada tovushlar hosil bo'lish usuliga ko'ra qisman moslashish holatiga o'tmaydi. Bunda yonma-yon kelayotgan tovushlar ovoz va shovqinning ishtirokiga ko'ra va hosil bo'lish o'rniga ko'ra moslashadi. Oldin kelgan tovush o'zidan keyin kelgan tovushni (masalan, *o't+di* = *o'tti*), shuningdek, keyin kelgan tovush o'zidan oldin kelgan tovushni (o'n bir - o'mbir) o'ziga o'xshatishi mumkin. Shunga ko'ra assimilyatsiya yana ikki turga bo'linadi: **1) progressiv assimilyatsiyada** oldingi tovush o'zidan keyingi tovushni o'ziga o'xshatadi: *ot+da* = *otta* (yozilishi *otda*), *bilak+ga* – *bilakka* (yozilishi: *bilakka*).

2) regressiv assimilyatsiyada keyingi tovush o'zidan oldingi tovushni o'ziga o'xshatadi: *tanbur* – *tambur*, *yigit+cha* – *yigichcha*, *non+voy* – *novvoy*, (yozilishi: *tanbur*, *yigitcha*, *nonvoy*).

2. Dissimilyatsiyada ikkita aynan yoki qisman o'xshash tovushdan biri yoki har ikkalasi talaffuzda o'zgarib, no'xshash tovushga aylanib qoladi. Masalan, *zarur* – *zaril* (*zarar* so'zi tarkibidagi ikkita bir xil **r** undoshining biri talaffuzda **l** ga aylangan). Yana qiyoslang: *koridor* > *kalidor*, *devor* > *devol*, *nodon* > *lodon*, *biror* > *biron* (yozilishi: *zarur*, *koridor*, *devor*, *biror* yoki *biror*, *nodon*).

3. Metateza so'z tarkibidagi ayrim tovushlarning talaffuzda o'rin almashuvidir. Masalan, *daryo* – *dayro* (bunda **r** va **y** undoshlarining o'zaro o'rin almashuvi yuz bergan); *ahvol* – *avhol* (hv-vh), *aylanay* – *aynalay* (ln-nl), *tuproq-turpoq* (pr-rp); *yog'mir-yomg'ir* (g'm- mg'); yozilishi: *daryo*, *ahvol*, *aylanay*, *tuproq*, *yomg'ir*.

2-§. Pozitsion o'zgarishlar

Tovushning so'z tarkibidagi o'rnini (joylashish tarkibi) uning pozitsiyasini tashkil qiladi. Tovush so'zning turli o'rinlarida kela oladi. Masalan, **d** undoshi *dono*, *dehqon*, *doston* so'zlarining boshida; *abadiy*, *aerodrom*, *badiiy*, *bayroqdor* so'zlarining o'rtasida; *taqlid*, *obod* so'zlarining esa oxirida kelgan. Shu so'zlarni talaffuz qilganimizda, ularning ayrimlari (masalan, *dono*, *dehqon*, *doston*, *abadiy*, *aerodrom*, *badiiy*, *bayroqdor*...) tarkibidagi **d** undoshi hech qanday o'zgarishga uchramaydi, ammo *taqlid*, *obod* so'zlari tarkibidagi bu undosh jarangsiz **t** tarzida (*taqlit*, *obot*) aytiladi. Demak, mazkur undoshning talaffuzda o'zgarishi – jarangli tovushning jarangsizlanishi uning ma'lum bir pozitsiyada – so'z oxirida kelishi bilan bog'liq. *Kosmonavt*, *kosmodrom*, *limonad*, *mirofon*, *orkestr* so'zlarining urg'usiz bo'g'inida kelgan **o** unlisi *a* tarzida (*kasmanavt*, *kasmadrom*, *limanad*, *arkestr*, *mikrafon* kabi) talaffuz qilinsa, *kartoshka*, *direktor*, *lektor*, *diktor*, *agressor* so'zlarining urg'usiz bo'g'inida kelgan **o** unlisi qisqa **i** tarzida (*kartishka*, *direktir*, *lektir*, *diktir*, *agressir* kabi) talaffuz qilinadi. Bu tipdagi ruscha-internatsional so'zlar tarkibidagi **o** tovushining goh **a**, goh **i** kabi aytilishi ularning urg'usiz bo'g'inda kelishi bilan bog'liqdir.

Tovushning so'zdagi o'rnini, urg'uli yoki urg'usiz bo'g'inda kelishi bilan bog'liq holda yuz beradigan o'zgarishlar **pozitsion o'zgarishlar** deyiladi. Pozitsion o'zgarishlarning quyidagi turlari bor:

1) proteza so'z boshida bitta unlining orttirilishidir. Odatda, aksariyat sonor **r** tovushidan oldin **o** unlisi orttiriladi: *ro'mol-o'ramol*, *ro'za-o'raza*. Ayrim holatda so'z boshida sirg'aluvchi va portlovchi ikki undosh qator kelganda **i** (u) unlisi orttirilishi mumkin: *shkaf-ishkaf*, *stol-ustol*, *stul-ustul*.

2) epenteza so'z boshida, o'rtasida va oxirida ikki undosh qator kelganda, unli tovushning orttirilishidir: *fikr-fikir*, *hukm-hukum*, *uzr-uzur*.

3) epiteza so'z oxirida bir o'rinda kelgan ikki undoshdan so'ng **a** tovushining qo'shilish hodisasidir: *disk* - *diska*, *bank* - *banka*, *tank* - *tanka*, *kiosk* - *kioska* kabi.

4) **prokopa** soʻz boshida unli yoki undosh tovushning tushib qolish hodisasidir: *yigna - igna, yogʻoch - ogʻoch, yirik - iri*.

5) **sinkopa** hodisasiga binoan soʻz oʻrtasidagi va oxiridagi keng unlilar tor unlilar kabi talaffuz qilinadi va ayrim holatlarda tushib qoladi: *traktor-traktir, direktor-direktir, generator-generatir* kabi.

6) **apakopa** soʻz oʻzigidagi oxirgi unli yoki undoshning tushishi hodisasidir: *doʻst - doʻs, xursand - xursan* va hokazo.

7) **sinerezis** hodisasiga koʻra soʻz oʻrtasida bir joyda kelgan ikki unlining biri kuchsizlanadi va nutqda tushib qoladi, ikkinchi unli fonema esa choʻziq talaffuz qilinadi: *maorif - mo:rif, saodat - so:dat, qiroat - qiro:t, jamoat - jamo:t*. **proteza epenteza epiteza prokopa sinkopa apakopa sinerezis**

8) **reduksiya** soʻzning birinchi boʻgʻinida biror unlining (odatda tor unlining) kuchsizlanib talaffuz qilinishidir. Masalan, *bir, bil, til* soʻzlari bir boʻgʻinli boʻlganligi va urgʻu shu soʻzdagi *i* unlisiga tushganligi tufayli bu soʻzlardagi *i* unlisi normal holda talaffuz qilinadi va normal holda eshitiladi. Lekin shu soʻzlarning oxiriga ikkinchi bir boʻgʻin qoʻshilishi bilan, urgʻu ham ikkinchi boʻgʻinga koʻchadi. Natijada birinchi boʻgʻindagi *i* unlisi kuchsizlanadi va eshitilar-eshitilmas holda sust talaffuz qilinadi: *bilak, tilak, biroq*. Reduksiyaning ikkinchi boʻgʻinda kelish hollari ham uchrab turadi. Bu hodisa soʻzga uchinchi boʻgʻin qoʻshilganda sodir boʻladi – ikkinchi boʻgʻindagi unli tamoman kuchsizlanib, tushib qoladi. Masalan, *burun - burni, boʻyin - boʻyni, egin - egni* singari.

9) **eliziya** unli bilan tugaydigan va unli bilan boshlanadigan ikki soʻzning qoʻshilishi natijasida unli tovushdan birining tushib qolish hodisasidir. Bunda bir necha holat kuzatiladi: a) birinchi soʻz oxiridagi unli tushib qoladi: *yoza oladi – yozoladi, bora oladi – boroladi*; b) unli bilan boshlanuvchi ikkinchi soʻzning bosh unlisi tushib qoladi: *borar ekan – borarkan, borar emish – borarmish, yozgan ekan – yozgankan* kabi; d) *Abdusalom* soʻzining *Absalom*, *Abdujabbor* soʻzining *Abjabbor*, *olib kel* soʻzining *opke* tarzida talaffuz qilinishi natijasida bir unli va bir undoshning tushib qolishi hodisasi ham eliziyaning yuqori, murakkablashgan shakli hisoblanadi. Bunday hollarda eliziyaning murakkablashishi natijasida soʻzlarning qisqargan shakllari hosil boʻladi.

Takrorlash uchun savollar:

1. Nutqdagi tovush oʻzgarishlari nima? Nima uchun nutqda tovush oʻzgarishi roʻy beradi?
2. Tovush oʻzgarishlarining qanday turlarini bilasiz?
3. Kombinator oʻzgarish nima? Uning qanday turlari bor?
4. Assimilyatsiya nima va uning qanday koʻrinishlarini bilasiz?
5. Dissimilyatsiya nima?
6. Metateza haqida nimalarni bilasiz?
7. Pozitsion oʻzgarishlar deganda nimani tushunasiz?

Tayanch tushunchalar

Kombinator oʻzgarishlar – nutq tovushlarining oʻzaro taʼsiri natijasida oʻzgarishga uchrashi.

Assimilyatsiya - bir tovushning ikkinchi bir tovushni oʻziga aynan yoki qisman oʻxshatib olishi.

Dissimilyatsiya – soʻz tarkibidagi ikkita bir xil tovushning oʻzaro taʼsiri natijasida nooʻxshash boʻlib qolishidir.

Metateza - tovushlarning oʻrin almashuvu.

Pozitsion oʻzgarishlar – nutq tovushlarining soʻzda tutgan oʻrniga qarab oʻzgarishga uchrashi.

Proteza –

Epenteza –

Epiteza –

Prokopa –

Sinkopa –

Apakopa -

Sinerezis -

GRAFIKA VA IMLO

1-§. Grafika haqida umumiy maʼlumot

Tilshunoslik lugʻatlarida grafika tushunchasiga ikki xil taʼrif berishadi:

“1. Grafika (*yun.* graphike - yozma). 1. Nutq tovushlarini yozib ifodalash vositalarining muayyan tizimi. 2. Tilshunoslikning alifbodagi harflar tarkibini, shaklini, harf va nutq tovushlari orasidagi munosabatni belgilash bilan shugʻullanuvchi amaliy sohasi”⁶.

Grafika grekcha **grafikos** soʻzidan olingan boʻlib, yozuv degan maʼnoni bildiradi.

Grafika ogʻzaki nutqni turli shakllar, belgilar, raqamlar va chiziqlar yordamida aks ettiruvchi tilshunoslik sohasi hisoblanadi. Grafik vositalarga harflar, belgilar va tinish belgilari kiradi. harf – tovush ifoda etuvchi shakl. Tutuq (') belgisi tovush ifoda etmaydigan shakl. Yozuvda qoʻllanadigan (.) (.) (!) (?) (: (...)) (-) («») (;) (') shartli belgilar tinish belgilari deb yuritiladi. Yozuvda 1, 2, 3 kabi raqamlar ham qoʻllanadi.

15-§. Til va yozuv

Til va yozuv oʻzaro uzviy bogʻliq va aloqador hodisadir. Til jamiyat bilan bir vaqtda yuzaga kelgan. U jamiyatning boʻlishida muhim omillardan biridir. Tilsiz jamiyat boʻlmaydi.

Yozuv – jamiyatning madaniy yutuqlaridan biri. U jamiyat taraqqiyotining keyingi bosqichlarida hayotiy zarurat natijasi sifatida yuzaga keldi, yaratildi. Yozuv ham til kabi jamiyat aʼzolarining aloqa-aralashuvida asosiy vosita sifatida xizmat qiladi. Koʻp hollarda yozuv tilning oʻrnini bosadi. Lekin til va yozuvning oʻziga xos ahamiyatli tomonlari bor. Yozuv fikrni yetkazishda masofa jihatidan chegara bilmaydi. Til esa vaqt va makon jihatidan chegaralangan. U yaqin masofada turgan suhbatdoshiga eshutiladi.

Yozuv madaniy, maʼrifiy va adabiy boyliklarni keyingi avlodlarga meros sifatida qoldirish imkoniyatiga ega. Ogʻzaki nutq esa aytilayotgan paytdagina qabul qilinadi. Biroq yozuv maxsus yozuv qurollari, sharoit, vaqt va shartli belgi, shakllarni talab etadi. U tilni barcha nozikliklari bilan aks ettira olmaydi. Shunga qaramay, jamiyatda yozuvning oʻz oʻrni bor; yozuv masofa bilan ajralgan odamlar orasida aloqa munosabatini taʼminlashda, barcha uchun tushunarli boʻlgan adabiy tilning yuzaga kelishida, madaniy-adabiy boyliklarni keyingi avlodlarga yetkazishda katta imkoniyatlarga ega.

Tarixchilarning aniqlashicha, yozuv dastlab Messopotamiya degan joyda paydo boʻlgan va bu yozuv tarixga **mixxat** nomi bilan kirgan.

Eramizdan oldingi V–IV asrlardaoʻrta Osiyoning Eronga yaqin hududlarida rasmiy yozuv sifatida mixxat ishlatilar edi. Hozirgi eramizdan boshlab taxminan VI asrgacha soʻGʻd yozuvi ishlatilgan. V–VIII asrlar davomida turkiy xalqlar oʻrxun-Enasoy yozuvidan foydalanishgan. Qadimgi turkiy yozuv yodgorliklari dastlab Janubiy Sibirning Enasoy daryosi havzalarida va MoʻGʻulistonningoʻrxun vodiysida topilgan. Shunga nisbatan qadimgi turkiy yozuvoʻrxun-Enasoy obidalarining yozuvi deb ham yuritiladi. 1893-yili daniyalik olim N. Tomsen va rus olimi V. V. Radlov qadimgi turkiy yozuvnioʻqishga muvaffaq boʻldilar.oʻrxun-enasoy yozuvlari Rim yozuvlarigaoʻxshab ketganligi uchun **run (runik)** yozuvlari yoki **dulbarchin** deb ham yuritiladi.

oʻrta Osiyoning bizga maʼlum boʻlgan eng qadimgi mahalliy xalqi sak va massaget uruGʻlari boʻlib, ularning hamoʻz yozuvlari mavjud edi. Ana shu yozuvdan qadimiy **xorazmiy** va **soʻGʻd** yozuvlari yaratilgan. **Xorazmiy** yozuvi ham oʻzbek xalqi ajdodlari tomonidan qoʻllanilgan yozuv boʻlib, bu yozuv II asrning oxiri III asrning boshlarida xorazmshoh chiqargan pullarda uchraydi.

1970-yillargacha turkiy yozuv eramizning VI–VII asrlarida shakllangan degan fikr yetakchi edi. Keyingi topilmalar turkiy yozuvning ildizlarini ikki yarim ming yillikoʻtmishdan izlamoq kerak, degan xulosani chiqarishga asos boʻldi. 1988-

yilda Andijon viloyatining Marhamat tumanidagi Loʻmbitepa yodgorligidan koʻza topildi. Uning bandi sirtiga qadimiy turkiy bitikoʻyib tushirilgan ekan. Bu bitik VII–VIII asrlarga oid turkiy obidalaridan yosh jihatidan qariyb I–II asrcha qadimyroqdir.

VI–VII asrlardan to XV asrlargacha turkiylar va moʻgʻullar uygʻur yozuvidan foydalanishgan. Bu yozuvda bitilgan yodgorliklarning eng qadimgisi Yusuf Xos Hojibning "Qutadgʻu bilig" asarining Vena kutubxonasidagi nusxasidir. Ahmad Yugnakiyning "Hibat-ul-haqoyiq" ("Haqiqatlar armugʻoni"), Xorazmiyning "Muhabbatnoma", Lutfiy va boshqa shoirlarning ayrim sheʼrlari uygʻur yozuvida yozilgan. UyGʻur yozuvi X–XV asrlarda mavjud boʻlib, arab yozuvi bilan maʼlum davrgacha baravar ishlatilgan.

720-yildan boshlab arab yozuvi tarqala boshlagan. Arab yozuvida bitilgan eng qadimgi turkiy yodgorliklar XI asrga taalluqlidir. Bular Yusuf Xos Hojibning "QutadGʻu bilig" asarining Namangan va Qohira nusxalaridir. Mahmud KoshGʻariyning "Devonu-luGʻotit-turk" nomli asari ham arab yozuvida yozilgan. Xalqlarimiz taxminan 1200 yildan koʻproq vaqt davomida arab alifbosidan foydalangan. 1929-

⁶A.Hojiyev. Tilshunoslik terminlarining izohli lugʻati. T.: "Oʻzbekiston Milliy Ensiklopediyasi" davlat ilmiy nashriyoti. 2002. 33-bet.

yildan lotin alifbosi asosidagi yangi yozuvga oʻtilgan edi. 1940- yildan boshlab esa rus (kirill) grafikasi asosidagi yangi oʻzbek alifbosiga oʻtildi.

Bizning davrimizda jahondagi xalqlar 220 xil yozuvdan foydalanadilar. Shu yozuvlardan keng tarqalgani lotin yozuvi boʻlib, jahon xalqlarining 30 foizidan ziyodi shu yozuvni qoʻllaydilar. 1993 yil 2-3 sentyabrda boʻlib oʻtgan Oliy Kengash yigʻilishida oʻzbek yozuvini lotin alifbosiga oʻtkazish toʻgʻrisida qonun qabul qilindi. 1995 yil 6 maydagi Oliy Majlis sessiyasida bu alifboga ayrimoʻzgarishlar kiritildi va bu yozuvga toʻliq oʻtish muddati 2005 yil sentyabr oyi deb belgilandi. 2004 yilda chiqarilgan honunga koʻra esa lotin yozuviga toʻliq oʻtish muddati 2010-yil sentyabriga hadar choʻzildi⁷. Isloh qilingan yangi oʻzbek alifbosida 29 ta harf bor. Shulardan 3 tasi harfiy birikma: sh, ch, ng:

Aa(1) Bb(2) Dd(3) Ee(4) Ff(5) Gg(6) Hh(7) Ii(8) Jj(9) Kk(10) Ll(11) Mm(12) Nn(13) Oo(14) Pp(15) Qq(16) Rr(17) Ss(18) Tt(19) Uu(20) Vv(21) Xx(22) Yy(23) Zz(24) oʻoʻ (25) Gʻgʻ (26) Sh sh(27) Ch ch(28) Ng ng(29).

V-VIII asrlar davomida turkiy xalqlar Oʻrxun-Enasoy nomli yozuvdan foydalanganlar. Bu yozuv yodgorliklari Janubiy Sibirning Enasoy daryosi havzalarida va Moʻgʻilistonning Oʻrxun vodiysida topilgan. Shunga nisbatan qadimgi turkiy yozuv oʻrxun-Enasoy obidalari yozuvi deb ham yuritilgan. Turkiy xalqlarning jahon xalqlari orasida etuk madaniyatga ega boʻlganliklaridan dalolat beradi. VI-VII asrlardan boshlab turkiy xalqlarda uygʻur alfaviti qoʻllangan. XIV-XV asrlarda yaratilgan «Baxtiyornoma», «Merojnoma», «Tazkirai avliyo» kabi asarlar uygʻur yozuvida koʻchirilgan.

VII-VIII asrlarda arablar istilosi bilan bogʻliq holda oʻrta Osiyoda arab yozuvi tarqala boshladi. Bu yozuvdan 1200 yil davomida to 1929 yilga qadar foydalanildi. Arab yozuvi oʻzbek tili xususiyatlariga koʻp jihatdan muvofiq kelmas edi. Arab yozuvi bilan birga uygʻur yozuvi ham isteʼmolda boʻldi. Bu asrlarda arab va uygʻur yozuvi baravar ishlatildi. 1929-yildan lotin alifbosi asosidagi yangi yozuvga oʻtildi. Bu yozuvdan qisqa muddat, 11 yil ichidagina, 1940-yilgacha foydalanildi.

1940-yil 7-maydan rus grafikasi asosidagi kirill yozuviga oʻtildi. Bu yozuv oʻzbek tili tovushlar tizimini toʻliq ifodalay olmagani uchun unga qoʻshimcha shakllar kiritildi (oʻ, q, g, h).

1993-yil 2-3 sentyabrda Oʻzbekiston Respublikasi Oliy Kengashida lotin alifbosiga oʻtish toʻgʻrisida qonun qabul qilindi. Lotin yozuvidan jahon xalqlarining 30 foizi foydalanadi. Bu esa oʻzbek xalqining jahon tizimiga kirishini tezlashtiradi.

1996-yildan lotin alifbosi asosidagi oʻzbek yozuvi amalga joriy etildi.

16-§. Kirill grafikasi asosidagi oʻzbek yozuvi

Kirill yozuviga asoslangan alfavitda 35 ta shakl boʻlib, bu shakllardan 33 tasi harf, 2 tasi belgidir. Har bir harfning bosh va kichik shakli (Aa), bosma va yozma shakllari bor. Har bir harf oʻz nomiga ega. Harf nomini bilish va uni toʻgʻri talaffuz qilish muhim amaliy orfoepik ahamiyat kasb etadi, chunki tildagi qisqartma soʻzlarni toʻgʻri oʻqish uchun harf nomlarini bilish zarur. Masalan, BMT – be – em – te.

Kirill grafikasi asosidagi alifbo quyidagicha tartiblashtirilgan:

Аа, Бб, Вв, Гг, Дд, Ее, Ёё, Жж, Зз, Ии, Йй, Кк, Лл, Мм, Нн, Оо, Пп, Рр, Сс, Тт, Уу, Фф, Хх, Цц, Чч, Шш, Ъъ, Ьъ, Ээ, Юю, Яя, Ўў, Ққ, Ғғ, Ҳҳ,

Muayyan tartibda joylashtirilgan shakllar yigʻindisi **alfavit** deyiladi.

Bu alifboda 10 ta unli harf (a, o, u, y, ё, э, е, ё, ю, я) boʻlib, ular 6 ta unli tovushni ifodalaydi. Bulardan toʻrttasi (e, ё, ю, я) yotashgan (grafema) tovushlar boʻlib, ularning 2 holati farqlanadi:

1. Baʼzi soʻzlarda undoshdan keyin kelib, u bilan birga bitta boʻgʻinni hosil qiladigan va bir tovushni (a, u, e, o) ifoda etadigan holati: *ter-ter, suyet-sujet, sentyabr-sentabr, rejissyor-rejissor* kabi.

2. Soʻz boshida va boʻgʻin boshida kelib, ikki tovushni (e, ё, ю, я) ifoda etadigan holati: *ёстиқ, юрак, қуёш, январь* va hokazo.

YUqoridagi alfavitga oʻzbek tilining tovushlari tabiatidan kelib chiqib, 4 ta harf (ё, қ, э, ҳ) qoʻshilgan. Kirill yozuvida 2 ta belgi (ъ, ь) boʻlib, ular tovush bildirmaydi. Ayirish belgisi (ъ) unlidan keyin kelganda oʻsha unlining choʻziq aytilishi (*маъно, эълон*), undoshdan keyin kelganda boʻgʻinlarni ajratib aytilishini (*суръат, журъат*); yumshatish belgisi (ь) esa ruscha-internatsional soʻzlarda oʻzidan oldingi undoshning yumshoq aytilishi uchun (*альбом, циркуль*) xizmat qiladi.

Alfavitdagi *j* harfi 2 tovushni, portlovchi *j* (*jayron*) va sirgʻaluvchi *j* (*jurnal*) tovushini ifodalaydi. Alfavitdagi *n* va *g* harflari alohida *n* va *g* tovushlarini yozuvda ifodalash bilan birga, birikma shaklida sayoz til orqa burun tovushini (*ng*) ifodalash uchun ham xizmat qiladi (*tong, bodring*).

16-§. Hozirgi yozuv va uni ifoda etuvchi vositalar

⁷ “Qalqon” jurnali. 2004-yil, 7-son.

1996-yildan boshlab amalga lotin alifbosi asosidagi o'zbek yozuvi joriy etildi. Bu alifboda 29 ta shakl bo'lib, ular 30 ta tovushni ifodalash uchun xizmat qiladi: **Aa, Bb, Dd, Ee, Ff, Gg, Hh, Ii, Jj, Kk, Ll, Mm, Nn, Oo, Pp, Qq, Rr, Ss, Tt, Uu, Vv, Xx, Yy, Zz, O' o', G'g', Sh sh, Ch ch, Ng ng**. Hozirgi o'zbek yozuvidagi undosh harflar bir tovushni ifoda etadi. (*Jj* harfi bundan mustasno). Ikkita tovushni ifodalash uchun *Jj* ishlatiladi: 1) qorishiq, portlovchi *j* (*d+j*) tovushini (*jo'ja, jayron, avj* kabi) va 2) sirg'aluvchi *j* tovushini (*jurnal, jirafa*) bildiradi.

Mazkur yozuvda uchta harf birikmasi mavjud: **ng, sh, ch**. Ular so'z tarkibida ajratilmaydi va bo'linmas bir tovushni ifoda etadi: **ng** sayoz til orqa, portlovchi-sirg'aluvchi, sonor undosh tovushini (*tong, ohang, chang. manglay*), **ch** til oldi, qorishiq portlovchi, jarangsiz undosh tovushni (*charos, tinch, sinch, choynak*), **sh** til oldi, sirg'aluvchi, jarangsiz undoshni (*shabada, shar, shahar, toshqin, bosh*) ifodalaydi.

Tovushlar ikki turga bo'linadi: 1) unli tovushlar, 2) undosh tovushlar. Ular unli va undosh harflar bilan belgilanadi. Hozirgi o'zbek alifbosida 6 unli tovush va 6 ta unli harf bor (*a, o, u, i, o', e*). 23 ta undosh tovush 22 ta undosh harf bilan belgilab ko'rsatiladi (*b, d, f, g, h, j, k, l, m, n, p, q, r, s, t, v, x, y, z, sh, ch, ng*). Har bir harfning bosh va kichik, bosma va yozma shakllari bor.

Harflarning alfavit tartibini bilish muhim amaliy ahamiyatga ega. Chunki turli lug'atlar, davlat idora organlarida, arxivlarda saqlanadigan hujjatlar, ro'yxatlar alfavit tartibida tuziladi.

Yozuvda harflar bilan birga tinish belgilar: (.) (,) (?) (!) (:) (:) (...) («») (-) (') ham qo'llanadi. Urg'u (') belgisi so'z bo'g'inlaridan birining boshqalariga nisbatan kuchliroq talaffuz qilish uchun unli harf ustiga qo'yiladi. Yozuvda harflar bilan birga tinish belgilarning ham roli katta. Tinish belgilari yordamida fikr yozuvda aniq, ravshan va tushunarli qilib beriladi. Og'zaki nutq orqali berilgan fikrni to'liq ifodalash uchun xizmat qiladigan ohang va pauzalari yozuvda tinish belgilari orqali ifoda etiladi.

Tutuq belgisi (') ham grafik vositalardan biri sifatida quyidagi vazifalarni bajaradi: 1) so'zda unli tovushdan keyin kelib, uning cho'ziq aytilishini (*a'lo, e'tibor, iste'mol*); 2) so'zda undoshdan keyin kelib, oldingi bo'g'in bilan keyingi bo'g'inning ajratib aytilishini bildiradi; 3) so'z ma'nolarini farqlab beradi (*ta'na – malomat, tana – organism*); 4) **s** va **h** tovushlarini **sh** tovushidan farqlaydi: *Is'hoq*.

19-§. Orfografiya (imlo)

Jamiyatning har bir a'zosidan to'g'ri so'zlay olish va savodli yoza bilish talab etiladi. O'quv muassasalari oldida turgan asosiy vazifa ham shu talab asosida kelib chiqadi. Adabiy tilning ikki shakli bo'lib, ulardan biri yozma nutqdir. Bu nutq orfografiya qonun-qoidalariga asoslanadi. Demak, orfografiya adabiy tilning yozma shakliga xos bo'lib, u tildagi o'zak-negiz va qo'shimchalarni agona tarzda to'g'ri yozish haqidagi qoidalar yig'indisidir. Kirill grafikasi asosidagi imlo qoidalarini 1956-yilda tasdiqlangan. Bu imlo qoidalarini quyidagi bo'limlarni o'z ichiga oladi:

1. Ayrim harflar imlosi;
2. O'zak-negiz va qo'shimchalar imlosi;
3. Qo'shma so'z va so'z birikmalari imlosi;
4. Bo'g'in ko'chirilishi;
5. Bosh harflarning yozilishi.

1995-yil 24-avgustda lotin grafikasi asosidagi o'zbek yozuvining imlosiga doir qoidalarini tasdiqlandi. Bu imlo qoidalarini quyidagi bo'limlardan tuzilgan:

1. Ayrim harflar imlosi: unlilar imlosi, undoshlar imlosi.
2. Asos va qo'shimchalar imlosi.
3. Qo'shib yozish.
4. Ajratib yozish.
5. Chiziqcha bilan yozish.
6. Bosh harflar bilan yozish.
7. Ko'chirish qoidalarini.

Ikki xil grafikaga asoslangan imlo qoidalarini ayrim o'rinlari bilan farqlanadi.

1. Orfografiya grekcha *orphos* («to'g'ri») va *grapho* («yozaman») so'zlaridan tashkil topgan bo'lib, «to'g'ri yozaman» degan ma'noni bildiradi.

Imlo qoidalarini orfografiyaning fonetik, morfologik, shakliy, an'anaviy va differentsiya tamoyillari asosida ishlab chiqilgan. Fonetik va morfologik tamoyillar o'zbek orfografiyasining asosiy tamoyillaridir.

1. Fonetik tamoyil (fonetik usul). Bu tamoyil bo'yicha so'zlar, so'z tarkibidagi qo'shimchalar qanday talaffuz etilsa, xuddi o'shanday yoziladi. Bu tamoyil asosida ayrim harflar imlosi, asos va qo'shimchalar imlosidagi ayrim qoidalar ishlab chiqilgan. Masalan, 1) *son* so'ziga fe'l yasovchi *-a*

qo`shimchasi qo`shish bilan yasalgan so`z *sona* emas, *sana* tarzida talaffuz qilinadi va shunday yoziladi. *Yosh*, *ot* so`zlariga fe'l yasovchi *-a* qo`shimchasi qo`shilishi bilan yasalgan *yosha*, *ota* so`zlari *yasha*, *ata* tarzida talaffuz qilinadi va shunday yoziladi. *Ong* so`zi fe'l yasovchi *-a* qo`shimchasini qo`shish bilan yasalgan so`z *ongla* emas, *angla* tarzida talaffuz qilinadi va yoziladi.

2) o`yin so`ziga *-a* fe'l yasovchi qo`shimcha qo`shilishi bilan yasalgan so`z o`yna tarzida (*i* tovushi tushirilib) aytiladi va shunday yoziladi;

3) *sariq*, *ulg`* so`zlariga fe'l yasovchi *-ay* qo`shimchasi qo`shilishi bilan yasalgan so`zlar *sarg`ay*, *ulg`ay* tarzida aytiladi va shunday yoziladi;

4) o`qi, *tani*, *tashi* kabi fe'l shakllariga *-v* qo`shimchasini qo`shish bilan hosil qilingan so`z *tashuv*, *o`quv*, *tanuv* tarzida talaffuz qilinadi va shunday yoziladi;

5) *tara*, *bo`ya* so`zlariga *ot* yasovchi *-q* qo`shimchasini qo`shish bilan yasalgan so`zlar *taroq*, *bo`yoq* tarzida talaffuz qilinadi va shunday yoziladi;

6) *q* va *k* tovushi bilan tugagan ko`p bo`g`inli so`zlarga egalik qo`shimchasi qo`shilganda *q* tovushi *g`*, *k* tovushi *g* tovushiga almashadi va shunday yoziladi: *taroq-i- tarog`i*, *kurak-i-kuragi*, *istak-i-istagi*, *o`rtoq-i-o`rtog`i*.

D i q q a t: *q* va *k* undoshi bilan tugagan ayrim (ko`pincha, bir bo`g`inli) so`zlarga egalik qo`shimchasi qo`shilganda *q* va *k* tovushlari asliga muvofiq aytiladi va yoziladi: *ishtiroki*, *ishtiyoqi*, *zavqi*, *shavqi*, *choki*, *cheki*.

7) *og`iz*, *qorin*, *o`rin*, *singil*, *ko`ngil*, *burun*, *shahar* kabi so`zlarga egalik qo`shimchalari qo`shilganda, ikkinchi bo`g`indagi *i*, *u*, *a* unlilari talaffuzda tushib qoladi va shunday yoziladi: *og`iz+im-og`zim*, *qorin+im-qornim*, *o`rin+im-o`rnim*, *singil+im-singlim*, *ko`ngil+im-ko`nglim*, *burun+im-burnim*, *shahar+im-shahrim* (bu so`z *shaharim* tarzida aytilishi va yozilishi ham mumkin. Bu ikki holat tilda parallel ishlatiladi.);

8) adabiy tilda jo`nalish kelishigining *-ga* qo`shimchasi shakli qabul qilingan. Ba`zan bu shakl *-ka*, *-qa* tarzida eshitiladi. Masalan, *bilakka*, *go`dakka*, *qishloqqa* kabi. Ko`rinib turibdiki, so`z *q* yoki *k* undoshi bilan tugaganda jo`nalish kelishigi *-qa*, *-ka* shaklini olyapti. Og`zaki talaffuzda so`z qanday tovushlardan tashkil topgan bo`lsa, bu tovushlar yozuvda ham shu tovushlarga mos harflar bilan aks ettirilyapti.

9) *q* va *k* undoshi bilan tugagan fe'l shakllariga ravishdosh hosil qiluvchi *-gach* qo`shimchasining *-qach* va *-kach* variantlari qo`shilib, *chiqqach*, *ekkach* tarzida talaffuz qilinadi va shunday yoziladi;

10) rus tilidan o`zlashgan *kiosk*, *disk* so`zlari o`zbek tilida *kioska*, *diska* tarzida talaffuz qilinadi va shunday yoziladi;

11) o`zlashma *rama*, *para*, *minuta*, *sekunda*, *konfeta* kabi so`zlarning oxiridagi *a* unlisi o`zbek tili og`zaki nutqida talaffuz etilmaydi va yozuvda ham aks ettirilmaydi (*rom*, *par*, *sekund*, *minut*, *konfet* kabi).

12) o`zlashma *shyotka*, *podnos* so`zlari esa *cho`tk*, *patnis* tarzida aytiladi va yoziladi.

13) *U*, *bu*, *shu*, *o`sha* olmoshlariga *-da*, *-dan*, *-ga*, *-gacha*, *-cha* qo`shimchalari qo`shilganda *n* tovushi qo`shib aytiladi va shunday yoziladi: *unda*, *undan*, *ungacha* va hokazo.

14) *Zachyot*, *syujet*, *sentyabr* so`zlari og`zaki nutqda *zachot*, *sujet*, *sentabr* tarzida talaffuz qilinadi va talaffuzga mos shaklda yoziladi.

Fonetik tamoyil yozuvni jonli talaffuzga yaqinlashtiradi, ular o`rtasida umumiylikni vujudga keltiradi.

Demak, fonetik tamoyilga ko`ra yozuvda talaffuzdagi tovushga muvofiq keladigan, aynan mos tushadigan harf qo`llanadi.

2. Morfologik tamoyil. Bu tamoyilga ko`ra so`zlarning tarkibiy qismlari: o`zak-negiz va qo`shimchalari og`zaki nutqda qanday talaffuz qilinishidan qat`i nazar, ya`ni og`zaki talaffuz shakliga qarab emas, asliga muvofiq yoziladi. Bu tamoyil so`z o`zagini, unga qo`shiladigan qo`shimchalarni muayyan bir sistema asosida aks ettiradi, tildagi variantlilikka, har xillikka barham beradi. Bu tamoyilga ko`ra variantlardan biri tanlanib, yozuvda tanlangan variant asos qilib olinadi. O`zbek orfografiyasining asosiy imlo qoidalari, ya`ni ayrim unli harflar imlosi, ayrim undosh harflar imlosi hamda asos va qo`shimchalar imlosi shu tamoyilga tayanadi. Masalan:

1) *uzum*, *uzuk*, *tugun*, *turmush* kabi so`zlarning oldingi bo`g`inida *u* kelsa, keyingi bo`g`inida *u* unlisi *i* tarzida aytilsa ham, *u* yoziladi.

2) jarangsiz jufti bor jarangli undoshlar (*b*, *d*, *v*, *g*, *j(dj)*, *j*, *z*) so`z oxirida jarangsiz (*p*, *t*, *f*, *k*, *ch*, *sh*, *s*) tarzida talaffuz qilinsa ham, asliga muvofiq yoziladi: *maktab*, *ozod*.

3) *shanba, sunbul, manba, vatanparvar* kabi soʻzlar oʻrtasida kelgan *n* undoshi oʻzidan keyin kelgan *b, n, m* undoshlari bilan yonma-yon kelganda, ogʻzaki talaffuzda *shamba, sumbul, mamba* kabi *m* tarzida aytilsa ham, *n* shaklida yoziladi.

4) *doʻst, goʻsht, toʻrt, Toshkent* kabi soʻzlarda soʻz oxirida yonma-yon kelgan undoshlarning oxirigisi talaffuz qilinmaydi, ammo yozuvda saqlanadi.

5) *pastqam* soʻzi oʻrtasida ketma-ket kelgan ikki undoshning (*st*) keyingisi talaffuz qilinmaydi, lekin yozuvda saqlanadi.

6) *uch, toʻrt* sonlariga *–ta, –ala* qoʻshimchalari qoʻshilganda, *ushta, uchchala, toʻrttala* tarzida aytiladi, lekin yozuv uchun tanlangan varianti yoziladi: *uchta, uchala, toʻrtala* kabi.

Shuningdek, qoʻshimchalarning asosiy qismi morfologik tamoyil asosida yoziladi, yaʼni kelishik qoʻshimchalari ogʻzaki nutqda *maktabta, ishtan* tarzida aytilsa ham, *maktabda, ishdan*; feʼllardagi *–di* shaxs-son hamda yaqin oʻtgan zamon qoʻshimchasi *–ti* tarzida (*aytipti, aytiti*) aytilsa ham, *aytibdi, aytdi* kabi yoziladi.

Morfologik tamoyil oʻzbek orfografiyasining asosiy va yyetakchi tamoyili sanaladi va yozuvda bir xillikni taʼminlaydi.

Demak, morfologik tamoyilga koʻra soʻzning tovush tarkibi ogʻzaki nutqda qanday aytilishidan qatʼi nazar oʻzining morfologik shaklini oʻzgartirmagan holda yoziladi.

3. Shakliy (etimologik) tamoyil. Bu tamoyilga koʻra boshqa tillardan oʻzlashgan soʻzlar oʻzi mansub boʻlgan tildagi shaklini oʻzbek imlosida ham saqlagan holda yoziladi. Bu tamoyil asosida quyidagi kabi imlo qoidalari ishlab chiqilgan:

1) *manfaat, matbaa, mutolaa, taajjub, taassurot* kabi arab tilidan oʻzlashgan soʻzlarda bitta choʻziq *a* talaffuz qilinsa ham, arab imlosini saqlagan holda yozuvda ikkita *a* yoziladi.

2) *mubolagʻa, muzokara, munosabat, muhokama* kabi arabcha soʻzlarning urgʻusiz boʻgʻinida *a* ogʻzaki nutqda qisqa *i* tarzida aytilsa ham, anʼanaga koʻra *a* yoziladi.

3) *tadbir, tatbiq* soʻzlarining birinchi boʻgʻini oxiridagi *d* va *t* undoshlari bir xil *t* tovushi tarzida talaffuz qilinsa ham, yozuvda *d* va *t* undosh harflari saqlanadi.

4) *ocherk, tonna* kabi soʻzlarining urgʻuli boʻgʻinida o unlisi oʻzbek tilidagi o unlisi kabi aytilsa ham, rus tilidagi shakliga muvofiq yoziladi.

5) *direktor, traktor, ekspeditor* kabi soʻzlarning urgʻusiz boʻgʻinidagi o unlisi ogʻzaki nutqda qisqa *i* unlisi tarzida aytilsa ham, rus tilidagi shakli saqlanadi.

6) *motor, otryad, limonad, kontsert, konspekt* kabi soʻzlarning urgʻusiz boʻgʻinida kelgan o unlisi talaffuzda a unlisi kabi aytilsa ham, rus tilidagi kabi o unlisi bilan yoziladi.

4. Tarixiy-anʼanaviy tamoyil. Bu tamoyilga koʻra soʻz va qoʻshimchalar tarixan, anʼanaviy tarzda qanday yozib kelingan boʻlsa, hozir ham shunday yozilishi mumkin. Quyidagi qoidalar shu tamoyilga asoslanadi:

1) rus tilidan oʻzbek tiliga otgan *schyot, podnos, podryadchik* kabi soʻzlar – anʼana boʻyicha, tarixan *choʻt, patnis, pudratchi* tarzida aytiladi va shunday yoziladi.

4) fors-tojik tilidan oʻzlashgan *dorboz, torozibon* kabi soʻzlardagi *–boz, –bon* qoʻshimchalari ogʻzaki nutqda *–voz, –von* tarzida aytilsa ham, uning anʼanaviy shakli yozuvda saqlanadi.

5) talaffuzida noaniqlik boʻlgan *taqozo, hokazo, talafot* kabi soʻzlarning tovush tarkibiga nisbatan ham tatbiq etiladi. Bu soʻzlarni ikkinchi boʻgʻinidagi o va a unilari baʼzan a, baʼzan o unlisi kabi talaffuz qilinadi. Tarixan o (*taqozo*), a (*hokazo*) yozib kelingani uchun hozir ham shunday yoziladi.

Bu tamoyil mumtoz adabiyot tiliga ham tatbiq etiladi. Qadimda hozirgi-kelasi zamon qoʻshimchasi – *r (–ar)*ning –*ur* shakli ishlatilgan. Bu shakl baʼzan hozirgi sheʼriyatda ham saqlanadi.

*Baʼzan tirnoqlar bezagi uchun
Sahardan shomgacha qilursiz toqat,
Ammo eringizni kutgali nechun
Topilmas tirnoqcha sabr-u qanoat. (A.Oripov)*

Mazkur sheʼrda maqsad maʼnosini ifodalovchi –gani qoʻshimchasi –gali tarzida qoʻllangan.

Eski oʻzbek tilida chiqish kelishigi –*din* baʼzan hozirgi oʻzbek adabiy tilidagi –*dun* oʻrnida qoʻllaniladi: Sendin oʻzgani desam.

Soʻroq maʼnosini ifodalash uchun –*mi* yuklamasi baʼzan –*mu* tarzida, yaʼni qadimgi shaklda qoʻllanadi.

Demak, bu tamoyilga koʻra soʻzlar talaffuzidagi hozirgi holatiga qarab emas, balki anʼana tusiga kirib qolgan shaklini saqlagan holda yoziladi.

5. Differentsiatsiyaya (farqlash) tamoyili. Bu tamoyilga ko'ra, shakli yoki talaffuzi bir xil bo'lgan so'zlar yozuvda turli shartli belgilar vositasida farqlanadi. Masalan:

1. **Urg'u** vositasida farqlash: *atlas* - mato, material; *atlas* - geografik atlas; *akademik* – akademiya a'zosi; *akademik* - akademik yil.

2. **Tutuq belgisi** orqali farqlash: *davo* (dori-darmon) - *da'vo*(arz, talab), *ayon* (ma'lum ravshan) – *a'yon* (amaldorlar), *alam* (jismoniy og'riq) - *a'lam* (diniy arbob, bosh mufti) kabi.

3. **Harflar** vositasida so'z ma'nosini farqlash: *xol* (yuzdagi xol) – *hol* (ahvol, holat).

6. Grafik tamoyil. Bu tamoyil asosidagi imlo qoidalarini tovush bilan uning yozuvdagi shakli o'rtasidagi munosabatlarni ifodalashga asoslanadi. Masalan, sirg'aluvchi **j** tovushi bilan qorishiq portlovchi **j** tovushlari yozuvda bitta shakl – harf bilan berilishi (*jo'ja-gijda* kabi), sayoz til orqa *-ng* tovushini ifodalovchi harflar birikmasi *ng* va *n* va *g* tovushlarini ifodalovchi *n* va *g* harflari yonma-yon kelganda ham *n* va *g* talaffuz etilishi grafik tamoyil asosida belgilangan: *ko'ngil*, *singil*, *senga*, *ingliz* kabi.

Morfologik tamoyil o'zbek orfografiyasining yyyetakchi tamoyili bo'lib, imloga doir ko'pgina qoidalar ana shu tamoyilga asoslanadi.

Fonetik tahlil namunasi	
1. So'zda necha tovush va necha harf bor?	4. So'z bo'g'inlarga ajratilib, bo'g'in turlari aniqlanadi.
2. Unli va undosh tovushlar aniqlanib, ular tavsiflanadi.	5. So'zning urg'usi aniqlanadi.
3. Tovush o'zgarishlari aniqlanadi.	6. So'z qaysi tamoyil bo'yicha yozilgan?

Takrorlash uchun savollar:

1. Yozuv nima?
2. Kishilik tarixida qanday yozuvlar qo'llanilgan?
3. O'zbek xalqi ajdodlari qaysi yozuvlardan foydalangan?
4. Orfografiya nima? Orfografiyaning asosiy imlo qoidalarini ayting.
5. Imlo qoidalarini qanday tamoyillar asosida ishlab chiqiladi?
6. Harf va belgining farqini ayting. O'zbek alifbosida nechta harf va nechta belgi bor?
7. Alfavit nima? Uning ahamiyatini ayting. O'zbek yozuvining o'ziga xos xususiyatlarini ayting.
8. Fonetik tamoyil asosida ishlab chiqilgan asosiy imlo qoidalarini va ularni imlo qoidalarining qaysi turiga kirishini ayting.
9. Morfologik tamoyilga asoslanadigan imlo qoidalarini ayting.
10. Shakliy an'anaviy (tarixiy an'anaviy) tamoyilga asoslanadigan imlo qoidalarini ayting.
11. Grafik tamoyil nimani belgilab beradi?
12. Bosh harflar qanday hollarda qo'llanadi?
13. Qo'shib, ajratib, chiziqcha bilan yoziladigan so'zlar imlosini tushuntiring.

LEKSIKOLOGIYA

1-§. Leksikologiya haqida umumiy ma'lumot

Leksikologiya⁸ o'zbek tili kursining lug'at tarkibi (leksikasi)ni o'rganadigan bo'limidir.

Tilda mavjud bo'lgan barcha so'zlar, iboralar shu tilning lug'at boyligini tashkil etadi va ularning yig'indisi **leksika** deb ataladi.

Leksikologiya tilning lug'at tarkibini ikki tomonlama:

1) **ichki** va 2) **tashqi** tomondan tekshiradi. Tilning lug'at tarkibini ichki tomondan o'rganadigan sohasi **semasiologiya**⁹ deb yuritiladi. Unda so'z va iboralarning nutqda ma'no ifodalash xususiyati o'rganiladi. Har qanday so'z tilda paydo bo'lishi bilan o'zining shakli va ma'nosiga ega bo'ladi, borliqdagi predmet, hodisa, belgi, harakatlarni ifodalaydi. So'zdagi ma'no turli ta'sir va talablar asosida taraqqiy etib boradi. Demak, semasiologiya so'z hamda turg'un iboralarning ma'no xususiyatlarini tekshiradi.

Leksikologiya¹⁰ning yana bir sohasi **etimologiya**¹⁰ deb yuritiladi. U tilning lug'at tarkibidagi so'z va iboralarning tarixan kelib chiqishini, yasama so'zlarning va boshqa tillardan kirgan so'zlarning ma'noli qismlarini izohlaydi. Demak, etimologiya so'zning ikki tomonini ham, ya'ni ichki – ma'no tomonini hamda tashqi – tovush tomonini ham tahlil qiladi.

⁸ Leksikologiya – grekcha – *lexikos* – «lug'atga (so'zga) oid», *logos* – «ta'limot», «fikr» elementlaridan tuzilgan.

⁹ Semasiologiya – grekcha *semasio* – «belgi», «tamg'a» va *logos* – «ta'limot» ma'nolarini bildiradi.

¹⁰ Etimologiya – grekcha *etymon* (etimon) – «haqiqat», *logos* – «ta'minot» ma'nolarini ifodalaydi.

Leksikologiya tashqi tomondan lugʻat tarkibining hozirgi ahvolini, tilning lugʻat tarkibida sodir boʻlayotgan turli oʻzgarishlarni: soʻzlarning qoʻllanish darajasini, baʼzi soʻzlarning eskirib isteʼmoldan chiqib ketishini (sekretar, oblast kabi), fan, madaniyat va texnikaning uzluksiz rivojlanishi bilan tilning yangi soʻzlar hisobiga boyishini, baʼzi soʻzlar maʼnosida sodir boʻladigan oʻzgarishlarni (maʼno koʻchish hodisasini) oʻrganadi.

Leksikologiyaning yana bir sohasi **leksikografiya**¹¹ deb yuritiladi. Leksikografiyaning vazifasi tildagi soʻzlarni yozma ravishda toʻplashdir. Leksikografiya soʻz va iboralarni maʼlum bir sohalar boʻyicha toʻplab, muayyan tartibda keltiradi (alfbo tartibiga soladi) va lugʻat kitoblari shaklida nashr etadi.

Leksikologiya tilning fonetika va grammatika boʻlimlari bilan bevosita bogʻliq. Fonetika nutq tovushlarini oʻrganadi. Leksika shu tovushlar asosida shakllanadigan soʻzni oʻrganadi, grammatika oʻz qonun-qoidalarini asosida soʻzlarni oʻzaro bogʻlaydi va tilni fikr ifodalash uchun tayyorlaydi. Demak, tovush boʻlmasa, soʻz boʻlmaydi, soʻz boʻlmasa grammatikaning ham boʻlishi mumkin emas.

Maʼlumki, soʻzlovchi tilning lugʻat tarkibidan maqsadiga muvofiq tarzda foydalanadi. Bu leksikologiyaning uslubiyat bilan oʻzaro bogʻliq ekanini bildiradi.

Lugʻat tarkibi shu tilda soʻzlashuvchi xalqlarning moddiy va maʼnaviy madaniyat tarixi bilan bogʻliq. Shuning uchun leksikologiya tarix, arxeologiya, adabiyot, falsafa kabi ijtimoiy fanlar bilan ham yaqindan aloqadadir.

2-§. Soʻzning leksik (lugʻavuy) maʼnosi

Soʻz nutq tovushlarining muayyan tartibda birikishidan hosil boʻlib, maʼno anglatuvchi til birligidir.

Soʻzning tovush tomoni fonetikada, grammatik tomoni grammatikada, maʼno tomoni leksikologiyada oʻrganiladi. Soʻzning barcha tomonlari nazarda tutilsa, u til va nutqning eng muhim elementlaridan biri ekanligi anglashiladi.

Soʻz til birligi sifatida maʼno ifodalash xususiyatiga ega. Soʻzning maʼnosi narsa-hodisalar bilan bogʻlanishidan kelib chiqadi, bu bevosita bogʻlanish boʻlmay, borliqning inson ongida aks etishi orqali yuzaga keladi. Insonning borliqni anglashi, ongida aks ettirishi soʻz maʼnosida oʻz aksini topadi. Borliqni bilish narsa-hodisa haqida tushunchaga ega boʻlishdir. Tushunchada soʻzning umumiy va muhim belgilari mujassamlashadi. Bu belgilar uni boshqa predmetlardan ajratib turadi.

Inson maʼlum bir predmet, belgi, harakat, holat kabilarning umumiy va oʻziga xos muhim xususiyati asosida ularni boshqa shu kabi predmet, belgi, harakatlardan ajratadi. Demak, soʻz tushunchaning nomi, tushunchaga ega soʻz maʼnosining asosini tashkil etadi. Soʻz asosida yotgan tushuncha soʻzning leksik maʼnosi sanaladi. Demak, soʻzning leksik maʼnosi uning material maʼnosi boʻlib, soʻz ifoda etgan aniq bir predmet belgi, harakat, miqdor kabilardan iborat boʻladi: *anor*, *daraxt* – predmet tushunchasini, *ekdi* – harakat, *qizil* – belgi, *oʻnta*, *koʻp* – miqdorga koʻra belgi, *men*, *sen* – shaxs tushunchasini ifodalaydi.

Demak, ot, sifat, son, olmosh, feʼl, ravish soʻz turkumlari lugʻaviy maʼno bildiradi. Soʻzlarning lugʻaviy maʼnodan tashqari, grammatik maʼnolarga ham ega boʻladi. Soʻzning lugʻaviy maʼnosi leksikologiyada oʻrganiladi. Grammatik maʼno grammatikada oʻrganiladi. Yordamchi soʻz turkumlari lugʻaviy maʼno ifodalamaydi, ular grammatik maʼno ifodalashga xizmat qiladi.

Soʻz lugʻaviy maʼno-tushunchadan tashqari, insonning narsa va hodisaga boʻlgan ijobiy yoki salbiy munosabatini ham bildiradi. Insonning ijobiy va salbiy munosabati soʻz hissiy-taʼsiriy boʻyogʻi deb yuritiladi. Masalan, *yuz*, *aft*, *bashara*, *turq*, *chehra*, *oraz*, *chiroy* kabi sinonimlar qatorida *yuz* soʻzi odam aʼzosining biri haqidagi tushunchani anglatadi, bu ijobiy yoki salbiy maʼno oʻttenkasiga ega boʻlmagan betaraf soʻz. *Aft*, *bashara*, *turq* soʻzlarida soʻzlovchining asosiy-bosh tushunchaga qoʻshimcha salbiy munosabatini ifoda etuvchi maʼno ham mavjud. *Chiroy*, *chehra*, *oraz*, *ruxsor* soʻzlariga soʻzlovchining ijobiy (hayrixohligi, yoqimli, goʻzal kabi maʼno) munosabati ham yuklatilgan. Bunday qoʻshimcha maʼno oʻttenkalar kishilarning hissiyotiga oʻz taʼsirini oʻtkazadi. Soʻzdagi salbiy hissiy-taʼsiriy boʻyoq muayyan matn tarkibida oydinlashadi. *Bet* soʻzi «*Beti qursin*» gapida salbiy maʼno, «*Beti-betiga tushsa nima deydi*» gapida bu salbiy maʼno kuchsizlanadi. *Kitobning beti* birikmasidagi *beti* soʻzida salbiy maʼno umuman yoʻq.

Hissiy-taʼsiriy boʻyoq tildagi hamma soʻzlarda boʻlavermaydi. Masalan, ilm-fan, texnikaga oid atamalarda hissiy-taʼsiriy boʻyoq boʻlmaydi.

Soʻzlar ogʻzaki va yozma nutqda qoʻllanishiga koʻra ham farq qiladi. *Aft*, *bashara*, *turq* soʻzlari koʻproq ogʻzaki nutqda, *chiroy*, *oraz*, *ruxsor* koʻproq yozma nutqda, *yuz* soʻzi har ikkala nutqda qoʻllanadi. Koʻrinib turibdiki, soʻzlar biror nutq uslubida qoʻllanishga moslashgan boʻladi, bu ulardagi uslubiy belgi deb

¹¹ Leksikografiya – grekcha *lexikos* – «lugʻat» va *grapho* – «yozaman» degan maʼnoni bildiradi.

yuritiladi. Uslubiy belgi - soʻzning maʼlum uslubga mansubligini koʻrsatuvchi belgi. Masalan, *metro* – soʻzlashuv uslubida *metropolitan* kitobiy uslubda qoʻllanadi.

Leksik maʼno deganda soʻz ifoda etadigan tushuncha, hissiy-taʼsiriy boʻyoq va uslubiy belgilar yigʻindisi tushuniladi. Demak, tushuncha, hissiy-taʼsiriy boʻyoq, uslubiy belgi leksik maʼno komponentlari hisoblanadi.

3 -§. Bir maʼnoli va koʻp maʼnoli soʻzlar

Tildagi soʻzlar bir maʼnoli va koʻp maʼnoli boʻladi. Gap ichida ham, gapdan tashqarida ham aynan bir maʼnoni ifoda etuvchi oʻzlar **bir maʼnoli soʻzlar**¹² deyiladi. Masalan, *kompas, marmar, morfologiya, taassurot, xulosa, gigiyena, gʻoya, mimika, qobiliyat, fonema* va b.

Soʻzlar baʼzan alohida holatda, nutqdan tashqarida bir xil maʼnoni, gap tarkibida boshqa soʻzlar bilan bogʻliq holda boshqa bir maʼno anglatishi mumkin. Masalan, *pasaymoq* soʻzi gapdan tashqarida olinganda “yerga tomon yaqinlashmoq” maʼnosini bildiradi. Gap tarkibida esa *bilimi pasaydi, koʻrish sezgisi pasaydi* kabi boshqa maʼnolarni bildiradi.

Bu soʻzlar birdan ortiq leksik maʼno ifodalayotgani uchun koʻp maʼnoli soʻz sanaladi.

Demak, nutqdan tashqarida bir maʼno, nutq tarkibida boshqa soʻzlar bilan bogʻliq holda yana boshqa maʼno ifodalovchi soʻzlar **koʻp maʼnoli soʻzlar**¹³ deyiladi.

Koʻp maʼnolilik til taraqqiyoti davomida kelib chiqadi. Tildagi har qanday soʻz, avvalo biror narsa yoki hodisani atash tufayli paydo boʻladi, yaʼni bir maʼnonigina ifodalaydi. Keyinchalik esa shu soʻzning maʼno taraqqiyoti tufayli koʻp maʼnoli soʻzga aylanishi mumkin. Koʻp maʼnoli soʻzlarda 2 xil maʼno farqlanadi:

1) **bosh** (asl, oʻz) maʼno; 2) **yasama** (koʻchma) maʼno. Bosh maʼno soʻzning nutqdan tashqarida ifodalagan maʼnosi boʻlib, u boshqa maʼnolarning kelib chiqishiga asos boʻladi. Yasama maʼno bosh maʼnoning taraqqiyoti bilan yuzaga keladi. Masalan, *ogʻiz* soʻzining bosh maʼnosi insonning tana aʼzosi, *gʻorning ogʻzi, qopning ogʻzi* yasama maʼno. Soʻzning yasama maʼnosi gapdagi boshqa soʻzlar bilan bogʻliq holda anglashiladi.

Maʼno taraqqiyoti qonunlariga maʼno koʻchishi, maʼno kengayishi, maʼno torayishi hodisalari kiradi.

3 -§. Maʼno koʻchishi

Soʻz maʼnosining koʻchishi besh xil boʻlib, ular quyidagilar:

1. **Metafora** (grekcha *metaphora* – «koʻchirma») narsa va hodisalar orasidagi oʻxshashlik asosida ulardan birining ifodasi boʻlgan soʻzni ikkinchisini ifodalash uchun qoʻllashdir, metaforada shakliiy oʻxshashlik: belgi-xususiyat, harakat-holat nazarda tutiladi. Shu tufayli ot, sifat va feʼl turkumlarida metafora yoʻli bilan koʻchish hodisasi mavjud. Masalan, *tish, yengil, pasaymoq* soʻzlarining maʼnosini kuzating: *Tish*: 1) odamning tishi (bosh maʼno); 2) arraning tishi (yasama maʼno). *Yengil*: 1) *yengil eshik* (bosh maʼno); 2) *yengil taʼzim* (yasama maʼno). *Pasaymoq*: 1) *samolyot pasaydi* (bosh maʼno); 2) *bilimi pasaydi* (yasama maʼno).

Metaforaga quyidagilar asos boʻladi:

1) odamning tana aʼzolari nomlari: *bet, yuz, burun, quloq, koʻz, lab, tish, elka, oyoq, ogʻiz* kabi;

2) kiyimlar va ularning biror qismini nomlari: *etak, yoqa* kabi;

3) hayvon, parranda va hasharotlarning biror aʼzosining nomi: *qanot, dum, tumshuq*;

4) oʻsimlik va uning bir qismi nomi: *tomir, ildiz*;

5) qurol nomi: *nayza, pichoq*;

6) turli belgi, harakat nomlari boʻlgan soʻzlar: *baland, past, olmoq, chaqmoq* kabi.

2. **Metonimiya** (qayta nomlash)– narsa, belgi va harakatlar oʻrtasidagi aloqadorlik asosida maʼno koʻchish hodisasi. Bu aloqadorlik oʻrin hamda vaqt jihatdan boʻladi. Metonimiyada bir predmet bilan ikkinchi predmet orasida doimiy real aloqa mavjud boʻladi. Bunda: 1) narsaning nomi shu narsa ichidagi boshqa bir narsaga koʻchiriladi: *auditoriya* – xona; *auditoriya kuldi* – xona ichidagi odamlar; 2) narsaning nomi shu narsaga asoslangan oʻlchov birligi nomiga koʻchiriladi: *qop* – narsa = *bash qop shakar* (oʻlchov birligi); 3) oʻlchov birligi nomi shu oʻlchov birligi bilan bogʻliq boʻlgan narsa nomiga koʻchiriladi: *toʻqson bash* – oʻlchov birligi = *toʻqson bash choy* – choy navi; 4) muallifning nomi uning asarlariga koʻchiriladi: *Navoiyni koʻp mutolaa qilgan*.

3. **Sinekdoxa (birga anglash)**. Narsa yoki shaxs qismi nomini aytish bilan oʻzini (butunni) yoki narsaning nomini aytish bilan uning qismini tushunishga asoslangan maʼno koʻchish hodisasidir. 1) qism

¹² Bir maʼnolilik – monosemantizm (gr. mono – «bir», sementikos – «belgi», «maʼno») deb yuritiladi.

¹³ Koʻp maʼnolilik – polisemitizm (gr. poli – «koʻp», sementikos – «belgi», «maʼno») deb yuritiladi.

nomi butunga ko'chadi: *Dunyoda o'zimizdan keyin qoladigan tuyog'imiz...* (A. Qodiriy). *Tirnoq* (farzand ma'nosida), *ko'z* (mahalla qora ko'zlari), *quloq* (*Eshitgan quloq nima deydi?*), *qo'l*, *oyoq* (*egri qo'llar, qing'ir oyoqlar* – o'g'rilar ma'nosida), *bosh* (*Bu bosh nimalarni ko'rmadih!*), *yosti* (hayot, umr ma'nosida – *Urush ko'plarining yostig'ini quritdi*), *yurak* (*Sher yuraklar jangda chekinmaydilar!*), *bo'yin* (... *yo'g'on bo'yinlar bekor yurishibdi*), *tish* (***Sichqon tish*** tirjayib javob berdi...), *soch* (***Jingalak soch*** burilib qaradi.), *yuz* (***Rapida yuz*** yoyilib kuldi.) so'zlari ham sinekdoxaning shu turiga misol bo'la oladi. 2) butun nomi qismga ko'chadi: *qo'l* (*Besh qo'l barobar emas*), *panja* (*Besh panjangni og'zingga tiqma*), *osh* (umuman ovqat ma'nosidan *palov* ma'nosiga ko'chadi) kabi so'zlardagi ma'no ko'chishi sinekdoxaning shu turiga misol bo'la oladi.

4. Kinoya – so'zlarni aks ma'noda qo'llash hodisasi. Bunday ko'chishlar yozuvda qo'shtirnoqqa olinadi. Masalan: *Qo'shinning oldingi qismi "dushman" lagerini egallashga ulgurgan edi*.

5. Vazifadoshlik asosida ma'no ko'chishi narsalarning bajaradigan vazifasi o'xshashligi jihatidan ma'no ko'chishidir: *o'q* – yoy o'qi; *o'q* – miltiq o'qi, *tomir* – daraxt ildizi; *tomir* – qo'l tomiri, *siyoh* – yozuvda qo'llanadigan qora rangdagi suyuqlik (*siyoh* – fors-tojikcha *qora* deganidir), *siyoh* – yozuvda shu vazifani bajaradigan har qanday rangdagi suyuqlik, *chiroq* – kerosin bilan yonadigan yorug'lik taratuvchi asbob; *chiroq* – elektr toki yordamida yorug'lik taratuvchi xuddi shu vazifani bajaradigan asbob, *ko'mir* – ilgari o'tinni ko'mib kuydirish orqali olinadigan yoqilg'i turi; *ko'mir* – yer ostidan qazib olinadigan va xuddi shu vazifani bajaradigan yoqilg'i turi.

4 -§. Ma'no torayishi

Bunda oldin keng ma'noni bildirgan so'z ma'nosidagi ayrim belgilar kamayib, uning ma'nosi torayadi. Qadimda *dehqon* deganda quyidagi ma'nolar anglashilgan: 1) katta yer egasi; 2) qishloq xo'jaligi bilan shug'ullanadigan shaxs; 3) o'z yerida boshqalar mehnatidan foydalanadigan shaxs. Hozirgi paytda bu so'zning bitta ma'nosi, ya'ni "qishloq xo'jaligi bilan shug'ullanuvchi shaxs" degan ma'nosigina saqlanib qolgan. Yana bir misol: *yaroq* (yaramoq so'zidan olingan)– zarur bo'lgan narsalarning jami; hozir esa faqat "hujum qilish yoki himoyalash uchun ishlatiladigan qurol" ma'nosigina saqlanib qolgan. Turdosh otlarning, sifat, son, olmosh, fe'l turkumidagi so'zlarning atoqli otga o'tishi ham ma'no torayishiga misol bo'la oladi: *zafar* (g'alaba) – turdosh ot = *Zafar* (ism) – atoqli ot; *go'zal* – sifat = *Go'zal* (ism) – atoqli ot; *sakson* – son = *Sakson ota* (ism) – atoqli ot; *kimsan* – so'roq olmoshi = *Kimsan* – odam ismi; *sotib oldi* – fe'l, *Sotiboldi* - atoqli ot.

5 -§. Ma'no kengayishi

Bunda so'z ma'nosi yangi mazmun hisobiga kengayadi, lekin bu ko'chma ma'nolar hisobiga yuz bermaydi, balki bosh ma'noning kengayishi hisobiga yuz beradi. Masalan: *suv* so'zi hozirgi paytda "ichimlik" ma'nosidan tashqari "anor suvi", "oshqozon suvi", "mineral suv" degan ma'nolarda ham ishlatiladi. Bu ma'nolar ko'chma ma'nolar emas, balki bir ma'noning turli qirralaridir.

Atoqli otlarning turdosh otlarga o'tishi ham ma'no kengayishiga misol bo'la oladi: *Makintosh* – ism, *makintosh* – kiyim turi; *Xosiyatxon* – ayollar ismi, *xosiyatxon* – atlas turi, *Volt* – mashhur fizik olimning familiyasi, *volt* – elektr toki kuchlanishi birligi.

6 -§. So'zlarning shakl va ma'no munosabatlariga ko'ra turlari

Tildagi ayrim so'zlar shakliy jihatdan, ayrimlari ma'no jihatidan, bir xillari esa talaffuzi jihatidan o'xshash bo'ladi. Ayrim so'zlarning ma'nolari esa bir-biriga qarama-qarshi bo'ladi. Ana shu xususiyatlarga ko'ra so'zlar quyidagi guruhlariga bo'linadi:

1. Omonimlar (shakldosh so'zlar) - grekcha *homos* – "bir xil", *onoma* yoki *onyma* – "nom" degan ma'nolarni ifodalab, talaffuzi va yozilishi bir xil, ammo ma'nosi har xil bo'lgan so'zlardir: *yuz* (ot) – *yuz* (son), *tut* (daraxt)–*tut* (harakat).

Omonimlar bir so'z turkumiga (*yosh* – ko'z yoshi, *yosh* – umr o'lchovi), ikki xil so'z turkumiga (*och* – sifat, *och* - fe'l), uch xil so'z turkumiga (*oshiq* – ot, *oshiq* – fe'l, *oshiq* – sifat; *hur* – ot, *hur* – sifat, *hur* - fe'l) ham oid bo'lishi. Bir turkum doirasidagi omonimlik asosan ot va fe'llarda mavjud. Bunday omonim so'zlar qo'shimchalar qabul qilganda ham omonimligini saqlab qolaveradi. Omonimlar va ko'p ma'noli so'zlarni o'zaro farqlash zarur. Ko'p ma'noli so'zlar qancha ma'noga ega bo'lmasin, bu ma'nolar o'zaro bog'langan

bo'ladi. Omonimlar boshqa-boshqa so'zlar bo'lgani uchun ularning ma'nolari o'rtasida bog'lanish bo'lmaydi. "Ko'p ma'noli so'zlar o'z va ko'chma ma'nolarda qo'llanishidan hosil bo'lsa, omonimlar shakli o'xshash ikkita va undan ortiq so'zlardir"(20; 66).

Ko'p ma'noli so'zlar ma'nolari o'rtasida aloqa uzilsa, omonim vujudga keladi: *kun* – quyosh (o'z ma'no); *kun* – sutkaning quyosh bilan yoritiladigan yorug' qismi (ko'chma ma'no); *dam* – nafas (o'z ma'no), *dam* – temirchi bosqoni (ko'chma ma'no), *dam* - hordiq (ko'chma ma'no); *ko'k* – rang (o'z ma'no), *ko'k* – osmon (ko'chma ma'no), *gap* – nutq va til birligi (o'z ma'no), *gap* – ziyofat (ko'chma ma'no). Hozir bu so'zlar o'zaro omonimdir.

Omonimlarning quyidagi turlari mavjud:

1) **leksik (lug'aviy) omonimlar** so'zlar o'rtasidagi omonimlikdir; *soch* – a'zo, *soch* – harakat, *oq* – rang, *oq* – harakat.

2) **frazeologik omonimlar** iboralar, ya'ni ko'chma ma'noli, ta'sirchanlikka ega bo'lgan birikmalar o'rtasidagi omonimlikdir: *boshga ko'tarmoq* – e'zozlamok = *boshga ko'tarmoq* – to'polon qilmoq; *ko'z yummoq* – vafot etmoq = *ko'z yummoq* – e'tibor bermaslik.

3) **grammatik omonimlar** ikki xil bo'ladi: **a) morfologik omonimlar** qo'shimchalar o'rtasidagi omonimlik: *to'kin* dasturxon (sifat yasovchi) – *ekin* (ot yasovchi); **b) sintaktik omonimlar** so'z birikmalari yoki gaplar o'rtasida bo'ladi: so'z birikmalarining omonimligi: *yolg'ondan hayron bo'lmoq* (yolg'on gapdan hayron bo'lmoq) – *yolg'ondan hayron bo'lmoq* (yolg'ondakamiga, jo'rttaga hayron bo'lmoq). Gaplarning omonimligi: *Karimjon akam keldimi?* – *Karimjon, akam keldimi?* (1-gapda *Karimjon* so'zi ega, 2-gapda bu so'z undalma hisoblanadi).

2. Sinonimlar (ma'nodosh so'zlar) - grekcha *synonymos* yoki *synonymon* – "bir nomli" degan ma'noni bildirib, shakli har xil bo'lsa ham, ma'nolari bir-biriga yaqin bo'lgan so'zlardir. Sinonim so'zlar bir xil predmetlarni (*ovqat, osh, taom*), predmetning bir xil belgisini (*ishchan, harakatchan, tirishqoq*), bir xildagi harakatni (*asramoq, saqlamoq*) bildiradi.

Bunday so'zlar ikki yoki undan ortiq so'zdan iborat bo'lgan sinonimik qatorni tashkil etadi. Bu qatordagi ma'nosi betaraf bo'lgan, ko'p qo'llanadigan so'z **asosiy so'z (dominanta, bosh so'z)** deb ataladi: **chiroyli, go'zal, ko'hlik**.

Ko'p ma'noli so'zlar ko'chma ma'nosida boshqa so'zlar bilan sinonim bo'lishi mumkin: *o'qishni bitirmoq* – *o'qishni tugatmoq*; *ishni bitirmoq* – *ishni bajarmoq*; *sotib bitirmoq* – *sotib yo'qotmoq*.

Sinonim so'zlar nutqning ta'sirli bo'lishiga yordam beradi. Ular bir xil so'z turkumiga oid bo'ladi: *yuz, bet, aft, bashara, turq, chehra, oraz, jamol* (ot); *hayoli, andishali, oriyatli, iboli* (sifat); *yarim, ikkidan bir* (son), *hamma, bari, barcha* (olmosh); *gapirdi, so'zladi* (fe'l), *ko'p, mo'l, bisyor* (ravish); *va, hamda* (bog'lovchi); *kabi, singari, yanglig'* (ko'makchi); *xuddi, naq* (yuklama) va hokazo.

Tildagi o'zlashma (boshqa tildan kirgan) so'zlar o'zbekcha so'zlar bilangina emas, balki o'zaro ham sinonim bo'lishi mumkin: *respublika* (lot.) – *jumhuriyat* (arab.). Tub so'zlar yasama so'zlar bilan sinonim bo'lishi mumkin: *his* (tub) – *sezgi* (yasama), *savol* (tub) – *so'roq* (yasama), *ho'l* (tub) – *quruh* (yasama). Sinonimik qatordagi so'zlar eskirishi mumkin: *odat, rasm, urf, fan* (rasm, odat); *iltimos, o'tinch, tavallo; oqsoq, cho'loq, lang*.

Sinonimlarning quyidagi turlari mavjud:

1) **leksik (lug'aviy) sinonimlar**. Bular ham ikki xil bo'ladi: **a) to'liq sinonimlar** har jihatdan teng keladigan, o'zaro farq qilmaydigan, birining o'rnida ikkinchisini bimalol qo'llash mumkin bo'lgan sinonimlardir (bular yana **leksik dubletlar** deb qam yuritiladi): *kosmos* – *fazo, respublika* – *jumhuriyat, savol* – *so'roq*; **b) ma'noviy sinonimlar** ayrim ma'no nozikliklari bilan farq qiladigan, birining o'rnida ikkinchisini har doim ham qo'llab bo'lmaydigan sinonimlardir: *ovqat, taom, yemish, xo'rak; kuldi, jilmaydi, tirjaydi, irjaydi, ishshaydi, irshaydi, xoxoladi*;

2) **frazeologik sinonimlar**: *boshi osmonda* – *og'zi qulog'ida* - *do'ppisini osmonga otmoq* (o'ta xursand). 3) **leksik-frazeologik sinonimlar** so'z va ibora o'rtasidagi ma'nodoshlikdir: *yuvosh* – *qo'y og'zidan cho'p olmagan*; 4) **grammatik sinonimlar** ikki xil bo'ladi: **a) morfologik sinonimlar**: *adabiyotchi* – *adabiyotshunos, keldilar* – *kelishdi*. Qo'shimcha va ko'makchilarning o'zaro sinonimligi ham morfologik, ya'ni grammatik sinonimlar jumlasiga kiradi: *maktabga ketdi* – *maktab tomon ketdi*. **b) sintaktik sinonimlar** erkin so'z birikmalari yoki gaplar o'rtasidagi sinonimlikdir: *dala ishlari* – *daladagi ishlar*; *kitobni o'qidi* – *Kitob o'qildi*.

3. **Antonimlar (zid ma'noli so'zlar)** - grekcha *anti* – "zid", "qarama-qarshi", *onoma* yoki *onyma* "nom" degani bo'lib, qarama-qarshi tushunchalarni ifodalaydigan so'zlardir. Antonimik juftlikdagi so'zlar faqat bir xil so'z turkumlariga oid bo'ladi: *yer-osmon* (ot), *uzun-qisqa* (sifat), *ko'p - oz* (ravish), *keldi - ketdi* (fe'l).

Antonimik juft hosil bo'lishi uchun ikkita mustaqil tushuncha ma'no jihatdan o'zaro qarama-qarshi bo'lishi kerak. Fe'llardagi bo'lishli-bo'lishsizlik xususiyati antonimlikni vujudga keltirmaydi.

Ko'p ma'noli so'zlar har bir ma'nosi bilan ayrim-ayrim so'zlarga antonim bo'lishi mumkin: *qattiq yer* – *yumshoq yer*; *qattiq (xasis) odam* – *saxiy odam*. Antonimik juftlar ko'chma ma'no ifodalashi mumkin: *tun-u kun* (ravishga ko'chgan), *achchiq-chuchuk* (otga ko'chgan).

Bir sinonimik qatordagi antonim so'z sinonimik qatordagi barcha so'zlarga antonim bo'ladi: *chiroyli* – *go'zal* – *xushro'y* – *ko'hlik* = *xunuk* – *badbashara* – *badburush* – *ta'viya*.

Antonimlikda uchta belgi bor: 1) shakliy jihatdan har xillik; 2) ma'no jihatdan har xillik; 3) ma'nodagi o'zaro ziddlik. Ana shu uchta belgiga ega bo'lgan ikkita so'zgina o'zaro antonim bo'lishi mumkin.

4. Paronimlar (talaffuzdosh so'zlar) - ruscha *para*, ya'ni "juft" va grekcha *onoma* yoki *onyma*, ya'ni "nom" degani bo'lib, aytilishi bir-biriga yaqin, ammo yozilishi va ma'nosi har xil bo'lgan so'zlardir. Paronimlar ko'pincha bir tovush bilan bir-biridan farq qiladi: *asr* - *asir*, *shox* - *shoh*, *amr* - *amir*.

Paronimlar ba'zan og'zaki nutqda, badiiy asarlarda uchraydi. Ular bir so'z turkumiga ham, turli so'z turkumlariga ham oid bo'lishi mumkin: *zirak* (ot) - *ziyrak* (sifat); *asr* (ot) - *asir* (ot). Paronimlarning quyidagi turlari mavjud:

1) lug'aviy (leksik) paronimlar: *shox-shoh*, *asl-asil*, *nufuz-nufus*, *dara-dala*, *dadil-dalil*; **2) frazeologik paronimlar:** *joni kirdi* (rohatlanmoq) – *jon kirdi* (tetiklashmoq), *og'ziga qaramoq* (tinglamoq) – *og'ziga qaratmoq* (mahliyo qilmoq).

Paronimiya adabiy me'yor bo'yicha talaffuz etmaslik natijasida yuzaga keladi.

5. Uyadosh so'zlar bir turdagi narsa, belgi, voqea-hodisa, harakat ma'nolarini ifodalaydigan, bir mazmuniy guruhga mansub bo'lgan so'zlardir: **kiyim turlari:** *ko'ylak*, *shim*, *kostyum*, *do'ppi*; **rang turlari:** *oq*, *qizil*, *sariq*; **ruhiy holatni bildiruvchi harakat turlari:** *yig'lamoq*, *kulmoq*, *xo'rsinmoq*. Uyadosh so'zlarni sinonim so'zlardan farqlash kerak. Sinonimlar bir tushunchaning turli qirralarini ifodalaydi, uyadosh so'zlar esa bir-biriga yaqin tushunchalarni ifodalaydi.

7-§. O'zbek tilining lug'at tarkibi

Hozirgi o'zbek tilining lug'at tarkibi o'zbek tilining butun tarkibiy taraqqiyoti davomida shakllangan. Tildagi so'zlarning paydo bo'lish davri va kelib chiqish manbalari ham har xil. So'zlarning paydo bo'lish davri va kelib chiqish manbaidan qat'i nazar, o'zbek millatiga mansub kishilar tilida qo'llanadigan barcha so'zlar o'zbek tilining lug'at boyligini tashkil etadi. Demak, tildagi barcha so'zlar yig'indisi lug'at tarkibini tashkil etadi. Tilning lug'at tarkibi qanchalik boy bo'lsa, unda fikrni mukammal ifodalash imkoniyati mavjud bo'ladi.

Tilning lug'at tarkibi jamiyat taraqqiyoti jarayonida boyib boradi va o'zgarib turadi, ya'ni ayrim so'zlar ehtiyojning yo'qligi yoki uning o'rnini bosadigan so'zning yuzaga kelishi bilan iste'moldan chiqib ketadi, yangi tushunchalarni ifoda etadigan so'zlar kirib keladi.

Hozirgi o'zbek tilining lug'at tarkibini quyidagi turkum so'zlar tashkil etadi:

1. Kundalik turmushda ishlatiladigan hamma uchun tushunarli bo'lgan so'zlar:

1) oziq-ovqatga doir narsalarning nomlari: *yog'*, *guruch*, *mosh*, *loviya*, *piyoz*, *kartoshka*, *sabzi*, *polov*, *arpa*, *bug'doy*, *un*, *shakar*, *non*;

2) narsa-buyum, qurol nomlari: *bolta*, *tesha*, *randa*, *arra*, *kosa*, *tovoq*, *taroq*, *daftar*, *ruchka*, *kitob*, *qalam*, *mashina*, *samolyot*, *poezd*, *elak*, *chakich*, *belkurak*, *ketmon*, *qamchi*, *pichoq*;

3) tabiiy borliqqa oid nomlar: *quyosh*, *er*, *oy*, *yulduz*, *osmon*, *chaqmoq*, *zilzila*, *shamol*, *qor*, *yomg'ir*, *bulut*, *tuman*, *o't*, *suv*, *daryo*, *tog'*, *tosh*, *daraxt*, *kecha*, *kunduz*, *tun*, *yorug'lik*, *oy*, *yil*;

4) tirik mavjudot va ularning tana a'zolari nomlari: *kishi*, *odam*, *er*, *xotin*, *chol*, *kampir*, *qari*, *yosh*, *dehqon*, *bog'bon*, *shifokor*, *o'qituvchi*, *do'st*, *dushman*, *mehnatkash*, *qush*, *hayvon*, *buzoq*, *mol*, *sigir*, *ot*, *mushuk*, *ilon*, *toshbaqa*, *chivin*, *qo'l*, *oyoq*, *bosh*, *tish*, *jigar*, *qorin*, *ichak*, *kurak*, *burun*, *lab*, *ko'z*;

5) qarindoshlikka oid nomlar: *ota*, *ona*, *buva*, *buvi*, *momo*, *amaki*, *amma*, *xolla*, *tog'a*, *aka*, *opa*, *singil*, *uka*, *o'g'il*, *qiz*;

6) jamiyatga oid nomlar: *vatan*, *mamlakat*, *yurt*, *xalq*, *armiya*, *davlat*, *tuzum*, *jamiyat*, *tashkilot*, *hokimiyat*, *sud*, *prokrotura*;

7) harakat bildiruvchi so'zlar: *yurmoq*, *turmoq*, *o'tirmoq*, *yotmoq*, *uxlamoq*, *uyg'onmoq*, *yuvmoq*, *bormoq*, *kelmoq*, *kulmoq*, *yig'lamoq*, *gapirmoq*, *o'smoq*;

8) miqdor bildiruvchi so'zlar: *bir*, *ikki*, *uch*, *to'rtinchi*, *oltinchi*, *o'ninchi*, *ming*, *o'n ming*, *ko'p*, *oz*, *picha*, *sal*;

9) olmoshlar: *men*, *sen*, *biz*, *siz*, *u*, *ular*, *ana*, *manna shu*, *o'sha*, *ana shu*, *kim*, *nima*, *qaysi*, *qachon*, *qaer*, *hamma*, *barcha*;

10) holat va belgi nomlari: yaxshi, yomon, kuchli, qo`rqqoq, to`g`ri, egri, baland, past, katta, kichik, achchiq, chuchuk, shirin, oq, qora, qizil, sho`x, eski, yangi, o`tkir, o`tmas, asta, sekin, tez;

2. Jamiyat taraqqiyoti bilan bog`liq holda tilda paydo bo`layotgan yangi so`zlar, iboralar: bakalavr, magistr, magistratura, menejment, broker, fermer.

3. Iste`moldan chiqib ketgan va ketayotgan so`zlar: pud, botmon, mingboshi, jallod, sekretar, revolyutsiya, oblast, rayon, ministr.

4. Kasb-hunarga doir so`zlar: ag`darma chok, bigiz, sakmanchi (qo`zilarga qarovchi chorvador), dehqon (kulolchilikda ishlatiladigan tosh o`g`ircha), randa, oxorcha, tahlilchi va boshqalar.

5. Fan-texnikaga doir atamalar: ega, kesim, gap, so`z turkumi, ot, tovush, atom, zaryad, chumchuq, hujayra, qo`shuv, oluv, bo`luv, ko`paytiruv, fizika, professor, dotsent, xirurg.

6. His-tuyg`ularni ifodalaydigan so`zlar: ura, yasha, hormang, rahmat, barakalla, oh, voh, uh, ehhe, likillamoq, jimir-jimir.

7. Shevaga oid so`zlar: satil (chelak), so`ri (ishkom, supa), kura (xo`tik), et (go`sht), sipsa (supurgi), kosa (piyola).

8. Jargon va argolar: oftobi olam, olam panoh, loy, yakan (pul), danab (xotin), kalmata (so`z), otar (to`y), qiviz (non) va boshqalar.

8 -§. O`zbek tili leksikasida o`z va o`zlashgan qatlam

Ma`lumki, o`zbek xalqi tarixiy davrlar mobaynida boshqa xalqlar bilan iqtisodiy, siyosiy, madaniy aloqada bo`lib kelgan. Bu aloqalar o`zaro aloqada bo`lgan xalqning tiliga ma`lum darajada o`z ta`sirini o`tkazadi. O`zaro ta`sir natijasida tilning barcha bo`limlarida: fonetika, leksika, grammatika kabilarda o`zgarishlar yuz beradi. Tildagi o`zgarish va rivojlanish tilning leksikasida kuchli bo`ladi.

O`zbek xalqi qardosh bo`lmagan tojiklar bilan qadimdan aloqada bo`ldi. SHuning tarixiy sabablar bilan bog`liq holda arab, ruslar bilan aloqada bo`ldi. Hozirgi davrga kelib bir qancha xorijiy davlatlar bilan do`stona aloqalar o`rnatgan. Bular o`zbek tili leksikasiga ko`plab so`zlarning o`zlashishiga sabab bo`lmoqda.

Hozirgi o`zbek tili leksikasi tarixiy jihatdan ikki qatlamga ajratiladi:

1. O`z qatlam.

2. O`zlashgan qatlam.

**I. O`z qatlam.** O`z qatlamga umumturkiy so`zlar va o`zbekcha so`zlar kiradi.

1. Umuturkiy so`zlar. Ko`pchilik turkum xalqlar tilida qo`llanadigan, barcha turkiy tillar uchun umumiy bo`lgan so`zlar **umuturkiy so`zlar** deyiladi. Bu so`zlar turkiy qabilalarning goh qo`shilishi, goh ajralishi natijasida yuzaga kelgan, hozirda turkiy xalqlar deb nomlanadigan kishilar tiliga mansub so`zlardir. Oltoy tillar oilasining turkiy guruhida (turkumida) 24 ta til: **o`zbek, qozoq, uyg`ur, boshqird, qirg`iz, qoraqalpoq, turkman, ozarbayjon, no`g`oy, tatar, chuvash, yoqut, tuva, shor, qoraim, qumiq, gagauz, xakas, balqar, oyrot, karagas, turk, qorachoy, oltoy turklari** tillari mavjud.

Umuturkiy so`zlar hozirgi o`zbek tili leksikasining asosiy qismini, deyarli yarmini tashkil qiladi.

Umuturkiy so`zlar turli sohalarga oid bo`lib, ularga narsa-shaxs, belgi, miqdor, harakat, his-tuyg`u bildiradigan so`zlar kiradi: *kishi, oyoq, qo`l, bosh, ko`z, qosh, qizil, ko`k, yashil, oq, bir, ikki, uch, to`rt, o`n, kel, tur, yot, o`tir, ol, ur, yaxshi, yomon, sen, u, biz, siz, ular, asta, sekin, tez* kabi.

2. O`zbekcha so`zlar. O`zbek tili ichida o`zbek tili va boshqa til elementlari asosida yaratilgan so`zlar o`zbekcha so`zlar deyiladi. O`zbekcha so`zlar o`zbek tilining o`z ichki imkoniyatlari asosida, o`z qonuniyatlari asosida yaratiladi. Bunda quyidagi holatlar kuzatiladi:

1. Asli o`zbekcha so`zlarga shu tildagi so`z yasovchi qo`shimchalar qo`shilishi natijasida hosil qilingan so`zlar: *ter+im+chi, bir+lash+ma, qo`l+lan+ma, o`t+kaz+gich, tur+g`un, bola+larcha*.

2. Boshqa tildan o`zlashgan so`zlarga o`zbek tilidagi yasovchi qo`shimchalarni qo`shish bilan yasalgan so`zlar: a) tojikcha so`zlardan yasalgan so`zlar: *mard+lik, jang+chi, do`st+lik, pul+siz*; b) arabcha so`zlardan yasalgan so`zlar: *rahbar+lik, qimmat+li, shifo+la+moq, nifoq+chi, nomus+li*; d) ruscha-internotsional so`zlardan yasalgan so`zlar: *sport+chi, razvedka+chi, beton+la+moq, ekskavator+chi*.

3. Boshqa tillardan kirgan yasovchi qo`shimchalar yordamida o`z va o`zlashma so`zlardan hosil qilingan so`zlar: *til+shunos, mehnat+kash, chizma+kash, kitob+xon, ilm+iy, vagon+soz* va boshqalar.

II. O`zlashgan qatlam.** Hozirgi o`zbek tilining lug`at tarkibiga tarixiy sabablarga ko`ra boshqa tillardan ko`plab so`zlar kirib kelgan. O`zbek tiliga boshqa tillardan kirib kelgan so`zlar o`zlashgan so`zlar (olinma so`zlar) deb yuritiladi. O`zlashgan so`zlar **uyg`ur, tojik, arab, rus, nemis, frantsuz, ispan, ingliz va boshqa tillarga oid.

O`zbek tiliga boshqa tillardan kirib kelgan so`zlarni quyidagi qatlamlarga bo`lish mumkin:

1. Fors-tojikcha soʻzlar: Bu soʻzlarning oʻzlashishiga sabab shuki, oʻzbek va tojik xalqlari asrlar mobaynida qoʻni-qoʻshni boʻlib yashab kelyapti. Shunga koʻra, *osmon, oftob, bahor, baho, barg, daraxt, mirob, dasta, bemor, gʻisht, dasht, xonadon, shogird, xaridor, mard, kam, chala, balki, agar, ham* kabi soʻzlarning oʻzbek tiliga oʻzlashishi tabiiy holdir. Misollardan koʻrinyaptiki, fors-tojikcha soʻzlarda *poy, dast, dar* kabi qismlar qatnashyapti, soʻzlar oxirida jarangsiz undoshlardan keyin **t**, jaranglidan keyin **d** tovushlari ishtirok etyapti;

2. Arab tilidan oʻzlashgan soʻzlar. Arabcha soʻzlar oʻzbek tiliga VII-VIII asrlardan boshlab kirgan. Bu hol arablarning Markaziy Osiyoni bosib olishi bilan bogʻliq. *Kitob, maktab, xalq, maorif, shoir, maʼno, ilhom, kasb, qassob, sanʼat, asbob, bino, imorat, ovqat, gʻalla, fil, parranda, hasharot, inson, oila, amma, xola, dimogʻ, idora* kabi soʻzlar arab tilidan kirib kelgan. Oʻzbek tilidagi arabcha soʻzlar koʻproq ot va sifat turkumiga tegishli boʻlib, ularning belgilari quyidagilardir: a) ikkita unli yonma-yon keladi: *doim, shoir, muomala, shijoat, shuur, inshoot, murojaat, tabiiy*; b) tutuq belgisi (ʻ) ishtirok etadi: *maʼno, qalʼa*; d) *-iy, -viy* qoʻshimchalarini olib yasalgan boʻladi: *asabiy, oilaviy*)

3. Ruscha-internotsional soʻzlar. XIX asrning 2-yarmidan Markaziy Osiyo, jumladan, Oʻzbekiston chor Rossiyasining mustamlaka mamlakatiga aylandi. Rus tilining oʻzbek tiliga taʼsiri shu davrdan boshlandi. Rus tilidan, rus tili orqali boshqa tillardan koʻplab soʻzlar oʻzlashdi.

Oʻzbek tiliga rus tilidan va rus tili orqali Yevropa xalqlari tillaridan (fransuz, italyan, nemis, ingliz, ispan) soʻz kirishi ikki tarixiy davrni oʻz ichiga oladi:

1. XIX asrning 2-yarmidan XX asrning boshlarigacha boʻlgan davr.

2. 1917-yildan keyingi davr.

Rus tilidan soʻzlar ikki yoʻl bilan oʻzlashdi:

1. Rus ishchilari, ustalari, rus askarlari, amaldorlarining mahalliy aholi bilan turli xildagi aloqalari tufayli ogʻzaki nutq orqali: *chilon* (chlen), *adbakat* (advokat), *apisor* (ofitser), *iskalat* (sklad), *axran* (oxrana), *choynay* (choynak) kabi.

2. Matbuot orqali: *ayrapilan* (aeroplan), *pabrik* (fabrika), *poʻshta* (pochta), *zovut* (zavod), *uyez* (uyezd), *kredit* (kredit), *banka* (bank), *veksil* (veksil) kabi.

Rus tili orqali kirgan soʻzlarning baʼzilari dunyodagi koʻpgina xalqlarning tilida tovush tomoni deyarli oʻzgartirilmay ishlatiladigan xalqaro soʻzlardir. Ular, odatda, internotsional (baynalminal) soʻzlar deb yuritiladi. Oʻzbek tiliga oʻzlashgan internotsional soʻzlar tarixiy jihatdan quyidagi tillarga mansub:

1. Rus tiliga: *sud, samolyot, stol, stul, tok* (elektr), *ruchka*.

2. Lotin tiliga: *reviziya, nota, metall, refleks, rezina, general, kapital, kanal, plan, direktor, radio*.

3. Grek tiliga: *grammatika, pedagog, talant, tezis, kafedra, poeziya, poema, metr, neft, taktika, parallel*.

4. Nemis tiliga: *raketa, kran, shaxta, rolik, politsiya* kabi.

5. Ingliz tiliga: *champion, futbol, dollar* kabi.

6. Frantsuz tiliga: *roman, palto, serjant, bank* kabi.

Rus tili va rus tili orqali boshqa tillardan kirgan soʻzlar ijtimoiy-siyosiy hayotga, sanoat, qishloq xoʻjaligi, fan-texnika, madaniy-oqartuv, sanʼat, savdo, sport, harbiy sohaga oiddir.

Hozirgi Yevropa tillaridan soʻzlar bevosita aloqalar orqali oʻzlashmoqda.

Oʻzbek tilidan ham boshqa tillarga soʻzlar oʻtgan: *oʻrik, anjir, somsa* (ruscha: *uryuk, injir, samsa*). *Karandash* (qora tosh), *kavardak* (qovurdoq), *yeralash* (aralash), *utyug* (oʻtli yuk) kabi soʻzlarning ham rus tiliga oʻzbek tilidan oʻtganligi isbotlangan. Oʻzbek tilida ishlatilayotgan *bekat* soʻzi ham yevropa tillarida *piket* tarzida qoʻllanayotganligi fanga maʼlum. Hozirgi paytda oʻzbek milliy sport turlaridan boʻlgan **kurashning** xalqaro miqyos darajasiga koʻtarilishi munosabati bilan *kurash, yonbosh, chala, halol* kabi oʻzbekcha soʻzlar boshqa tillarda ham ishlatilyapti.

Xalqlar orasidagi turli xildagi aloqa tillarning lugʻat tarkibining boyib borishiga xizmat qiladi.

9-§. Oʻzbek tili leksikasining ishlatilish doirasi

Oʻzbek tili leksikasi shu tilda gaplashuvchi kishilar tomonidan bir xilda qoʻllanmaydi. Ayrim soʻzlar keng jamoatchilik tilida qoʻllansa, baʼzilari maʼlum hududda yashovchi yoki maʼlum kasb-hunar bilan shugʻullanuvchi kishilar nutqida ishlatiladi. Shunga koʻra oʻzbek tilidagi soʻzlar ikki guruhga ajratiladi:

1. Ishlatilish doirasi chegaralanmagan leksika.

2. Ishlatilish doirasi chegaralangan leksika.

Oʻzbek tili lugʻat tarkibining asosiy qismini ishlatilish doirasi chegaralanmagan leksika tashkil etadi.

Oʻzbek tilida gaplashuvchi barcha kishilar tilida qoʻllanadigan soʻzlar **ishlatilish doirasi chegaralanmagan leksika** deyiladi. Bunday soʻzlardan yashash joyi, kasbi, hunari, jinsi, madaniy

saviyasidan qat'i nazar o'zbek millatiga mansub barcha kishilar foydalanadi, shunga ko'ra ular **umumiste'moldagi so'zlar** yoki **faol leksika** deb ham yuritiladi. Umumiste'moldagi so'zlarning ma'nosi hammaga tushunarli bo'ladi. Bu so'zlar ijtimoiy hayotning barcha sohalariga, barcha so'z turkumlariga oid bo'ladi. Umumiste'moldagi so'zlarning ko'p qismini umumturkiy so'zlar va o'zbekcha so'zlar tashkil etadi.

Boshqa tillardan kirgan so'zlar ham o'zbek xalqining barchasiga tushunarli bo'lsa, ular ishlatilish doirasiga ko'ra chegaralanmaydi. Masalan, arab tilidan o'zlashgan *shamol, soat, inoq, dohiy, mag'rur, xafa, maqol, hayot, millat, hikoya* so'zlari; fors-tojik tilidan o'zlashgan *go'sht, non, sozanda, suhbat, sabzavot, ombur* kabi so'zlar; rus tili va rus tili orqali boshqa tillardan kirgan *traktor, kino, teatr, sirk, kartoshka, fabrika, zavod* kabi so'zlar umumxalq tilida qo'llanadi.

Demak, ishlatilish doirasi chegaralanmagan so'zlar o'z qatlamga ham, o'zlashgan qatlamga ham oid bo'lishi mumkin.

Ishlatilish doirasi chegaralangan leksika. Tildagi so'zlarning umumxalq tomonidan ishlatilmaydigan qismi **ishlatilish doirasi chegaralangan leksika** deyiladi. Bunday so'zlarning ishlatilishi ma'lum sabablarga ko'ra chegaralangan bo'ladi. Ishlatilish darajasi chegaralangan leksikaga dialektal so'zlar, atamalar, jargon va argolar kiradi.

Dialektal leksika ishlatilish hududga ko'ra chegaralangan so'zlar bo'lib, ular adabiy tilga kirmaydi. Ma'lum bir hududdagi kishilar nutqida qo'llanib, ulargagina tushunarli bo'lgan so'zlar **sheva so'zlari** deyiladi. Sheva so'zlari yig'indisi dialektizm deb yuritiladi. *Dialektizm* – grekcha so'z bo'lib, *dialektos* – «tilning mahalliy ko'rinishi» demakdir. Shuning uchun dialektizm umumtilning mahalliy ko'rinishi bo'lgan dialektlarga xosdir.

Misollar: *qorinja* (chumoli), *g'o'z* (yong'oq), *karvich* (g'isht) – Xorazm; *norbon* (narvon), *bodrak* (varrak), *poku* (ustara) – Buxoro; *mishiq* (mushuk) – Farg'ona; *inak* (sigir), *mo'rcha* (chumoli), *pishak* (mushuk) – Samarqand shevasida.

Shevadagi ba'zi so'zlar adabiy tilda ham bo'lishi mumkin. Lekin ular boshqa-boshqa ma'nolarni bildiradi. Masalan: *kosa* so'zi Xorazm shevasida «piyola» ma'nosini, adabiy tilda «suyuq ovqat soladigan idish», *lagan* so'zi Xorazm shevasida kir yuvadigan tog'ora, adabiy tilda «quyuq ovqatlarni soladigan idish» ma'nosini bildiradi.

Yozuvchilar badiiy asarda mahalliy koloritni berish, qahramonning nutqini individuallashtirish, uning qayerlik ekanini, tilidagi xususiyatlarni ko'rsatish maqsadida sheva so'zlardan foydalanadilar.

Kasb-hunar leksikasi. O'zbek xalqi qadimdan turli kasb-hunar bilan shug'ullanib keladi. Shuning uchun O'zbekistonda kasb-hunar tarmoqlari taraqqiy etgan. Jumladan, kulochilik, kashtachilik, duradgorlik, teimrchilik, ovchilik, chorvachilik, kosibchilik va hokazolar shular sirasiga kiradi. Turli kasb-hunarga doir so'zlar **kasb-hunar leksikasi** deyiladi. Hozirgi o'zbek tili leksik tarkibida kasb-hunarga doir so'zlar ko'p. Masalan: kulolchilikda *dog'chil* (xum yasashda ishlatiladigan asbob), *aspak* yoki *ob yog'och, bandak, bog'ich* (idish chetini tekislash uchun ishlatiladigan latta, charm yoki kigiz parchasi) kabi so'zlar, suvoqchilik sohasida *bozi* (yoki tokcha), *andava* (asbob), *loykash* (kishi), *gazcho'p* (asbob) kabi maxsus so'zlar bor. Ular shu hunar egalari tilida qo'llanadi va ular uchun tushunarlidir.

Yozuvchilar badiiy asarlarda qahramonlarning mehnat faoliyatini ko'rsatishda kasb-hunarga doir so'zlardan foydalanadilar.

Atamalar. Fan-texnika, san'atga doir ilmiy tushunchalarni aniq ifodalaydigan so'zlar **atamalar** deyiladi. Fan-texnika va ishlab chiqarish sohasida qo'llanadigan terminlarning jami **terminologik leksika** deb yuritiladi. Masalan: *fonetika, leksika, morfologiya, morfemika, sintaksis* – tilshunoslikka oid; *kvadrat, ildiz, teorema* – matematikaga doir; *sifatlash, o'xshatish, jonlantirish* – adabiyotshunoslikka doir atamalardir. Hozirgi kunda dunyoda fanning 500 dan ortiq tarmoqlari bor, ular har tomonlama taraqqiy etmoqda. Bu esa tilda atamalarning boyib borishiga olib keladi. Atamalar ilmiy nutqda qo'llanadi va ular bir ma'noli bo'ladi. Ular ikki xil usul bilan hosil qilinadi: a) umumxalq ishlatadigan so'zlar orasidan ayrimlarining ma'nosi torayib, umumxalq tilida bir ma'noni, ilmiy nutqda esa boshqa ma'noni ifodalaydigan bo'lib qoladi. Bunga o'xshagan atamalar tilimizda anchagina: so'z turkumlarining nomlari – *ot, sifat, son, fe'l, ravish*; matematikaga oid atamalarning ayrimlari – *ildiz, surat, to'plam* va h. *Fe'l* so'zi umumxalq tilida xarakter, *fe'l-atvor* ma'nosini, ilmiy tilda so'z turkumi nomini bildiradi. b) boshqa tillardan so'z olish orqali hosil qilinadi: *omonim, kasr, tangens, musbat, sinus, manfiy* va hokazo.

Jargon va argolar. O'tmishda xalqni ekspluatatsiya qiladigan sinf vakillari, saroy ahllari, mansabdor shaxslar, savdogarlar, qalandar, maddohlar, xalqni aldab yuruvchi gadoylar, o'g'rilar, firibgarlar o'z niyatlarini xalqdan yashirish uchun o'zlariga tushunarli so'z va iboralardan foydalanganlar.

Tilda sinfiy ayirmalikni ko'rsatib turadigan bunday so'zlar «sinfiy dialektning so'zlari» - jargonlar deb yuritiladi.

Ayrim ijtimoiy guruhlar tomonidan yaratilib, umumxalq tilidan farq qiladigan dabdabali soʻz va iboralar **jargonlar** deyiladi. Masalan: *oftobi olam* (podsho), *malhuz emas* (mulohaza qilingan emas), *ne'mati jannat* (yor, mahbuba), *shavaqu' aylang* (umid bilan kuting), *tanzil* (foйда).

O'g'rilar, qimorbozlar orasida qo'llanadigan soʻzlar **argolar** deb yuritiladi; *loy* (pul), *xit* (militSIONER), *bedana* (to'pponcha), *xitola* (o'g'irla), *zamri* (jim tur), *atamri* (gapir), *atanda* (qoch) kabi.

Qadimda savdogarlarning, otarchilarning ham argolari bo'lgan: *yakan* (pul), *noyi* (yo'q), *xasut* (non), *dax* (yaxshi, durust) – otarchilar argosi; *sar* yoki *sari piyoz* (ming so'm), *saru nimsar* (bir ming besh yuz so'm), *kapara* (olti ming so'm).

10 -§. Tarixiy jihatdan o'zbek tili leksikasi

Tilning tarixiy taraqqiyoti davomida uning barcha bo'limlarida, jumladan, leksikasida ham o'zgarishlar yuz beradi. Bunda tildagi ba'zi soʻzlar eskirib, iste'moldan-ishlatilishdan chiqib ketadi yoki yangi tushunchalarni nomlovchi soʻzlar paydo bo'ladi. Bu hodisalar tilning leksik tarkibini 2 qatlamga ajratishni taqozo etadi:

1. Zamonaviy qatlam (neytral qatlam).

2. Eskirgan qatlam.

Zamonaviy qatlam. Bu qatlam o'zbek tili leksikasining asosiy qatlami bo'lib, uni umumxalq leksikasiga – ishlatilish doirasi chegaralanmagan leksikaga oid soʻzlar, shuningdek, atamalar, kasb-hunarga doir soʻzlar tashkil etadi. Bu qatlamdagi soʻzlar yangilik bo'yog'iga ham, eskilik bo'yog'iga ham ega bo'lmaydi.

Zamonaviy qatlamda soʻzlarning nutqda ko'p yoki kam ishlatilishi, barcha kishilarning ishlatishi yoki ma'lum guruh kishilari nutqidagina ishlatilishi asosga olinmaydi.

Eskirgan qatlam. Soʻz ifodalaydigan predmet yoki tushuncha hayotda yo'qolishi, yoki ularning ma'nosini ifodalaydigan boshqa soʻzlarning paydo bo'lishi munosabati bilan ayrim soʻzlar asta-sekin qo'llanmay unutila boradi. Ular nutqda kam qo'llanadi. Ularning ba'zilarini tushunish mumkin, ayrimlarini ko'pchilik tushunmaydi, ular badiiy va ilmiy adabiyotlarda qo'llansa, izoh talab etadi. Eskilik bo'yog'iga ega bo'lgan soʻzlar **eskirgan leksika** deyiladi. Eskirgan leksika 2 turga ajratiladi:

1. Tarixiy soʻzlar yoki istorizmlar.

2. Arxaik soʻzlar yoki arxaizmlar.

Tarixiy soʻzlar o'tmishdagi narsa va hodisalarning nomi bo'lgan, ammo hozir eskirib qolgan soʻzlardir. Tarixiy soʻzlar jamiyatda yo'q bo'lib ketgan narsalar, shaxslar haqida gap borganda ishlatiladi. Hozirgi tilda ularning sinonimii yo'q. Masalan: *foytun*, *yasovul*, *taxt*, *kanizak*, *dinor* (tilla pul), *chaqirim* (1 km), *tosh* (8 chaqirim – 8 km), *gaz* (71 sm), *botmon* (176, 128 kg), *misqol* (4,25 g.), *miri* (5 tiyin).

Ba'zi soʻzlar til taraqqiyoti davomida turli xil narsalarni ifodalaydigan bo'lib qoladi. Bunday soʻzlarning bir ma'nosi eskirsa, ikkinchi xil ma'nosi zamonaviy qatlamda ishlatiladi.

Masalan: *boy* soʻzining ma'nosini qiyoslang: *Boy* Yo'ichini zimdan kuzatdi (*Oybek*). *Sen boy bo'laman deb nima ishlarni qilmading, oqibati nima bo'ldi?*

Arxaik soʻzlar. Hozir mavjud bo'lgan narsa-hodisalarning eskirib qolgan nomlari arxaik soʻzlar deyiladi. Arxaik soʻzlar yig'indisi **arxaizmlar** deyiladi. *Arxaizm* – grekcha soʻz bo'lib, *archaios* – «qadimgi» degan ma'noni bildiradi.

Eskirgan soʻz ifoda etayotgan narsa-hodisalar hozirgi hayotda bor bo'lgani uchun uning eskirgan nomini almashtira oladigan zamonaviy qatlamga oid soʻz mavjud bo'ladi. Aslida bir narsaning birdan ortiq nomi bo'lsa, ulardan til taraqqiyoti qonuniyatlariga javob bera oladigani tilda saqlanib qoladi, javob bera olmaydigani eskilik bo'yog'iga ega bo'lib, ishlatilmay qolib ketadi. Masalan, *sekretar* – kotib, mirzo, kotiba. Ular ichidan *kotib* so'zi hozirgi kunda kishilar tomonidan keng ko'lamda qo'llanilyapti. *Sekretar* so'zi eskirib, arxaiklashib qolgan. Arxaik soʻzlar so'zlovchining ko'z oldida iste'moldan chiqib ketayotgan soʻzlardir: *revolyutsiya* (inqilob), *tuman* (rayon), *viloyat* (oblast), *baynalmilal* (internotsional), *bitik* (kitob), *ulus*, *budun* (xalq), *o'miz* (ko'krak) kabi.

Soʻzlar butun holda arxaiklashishi yoki uning biror ma'nosi arxaiklashishi mumkin. Shunga ko'ra ular: a) leksik arxaizmlar; b) semantik arxaizmlar tarzida ikki xil bo'ladi.

Leksik arxaizmda soʻz eskiradi: *gulgun*, *siymo* (obraz).

Semantik arxaizmda ma'no eskiradi: *chechak* – «gul» ma'nosida eskirgan, *bekat* – karvonlar to'xtaydigan joy ma'nosida eskirgan, *bag'ir* – «jigar» ma'nosida eskirgan.

Arxaiklashish iboralarida ham, grammatik hodisalar doirasida ham yuz beradi. Iboralarning arxaiklashishi: *dasti alif-lom qilib*, *gardonini ham qilib*; *yoqasini chop etmoq*; grammatik hodisalarning

arxaiklashishi ham uchraydi: sifatdoshning *-din, -mish* shakllari, ravishdoshning *-bon, -ibon* shakllari, *-dur* – kesimlikni ko'rsatuvchi bog'lama eskirgan grammatik shakllardir.

Fonetik arxaizmlar ham mavjud bo'lib, unda tovush eskiradi: *sobun, qaboq* kabi (sovun, qovoq).

Neologizmlar. Kundalik hayotimizdagi yangi narsalarni, ularning belgilarini, yangicha munosabatlarni, umuman yangi tushunchalarni ifoda etish ehtiyoji bilan yuzaga kelgan so'zlar yoki yangi ma'noda qo'llangan eski so'zlar neologizmlar deyiladi. Neologizm grekcha so'z bo'lib, *neos* – «yangi» degan ma'noni bildiradi. Neologizm yangilik bo'yog'iga ega bo'lgan so'zlardir. Masalan: *bakalavr, magistratura, kompyuter, kompyuter texnologiyasi, marketing, supermarket* kabi. Neologizmlar yangi paydo bo'lgan paytda, ishlatilish doirasiga ko'ra chegaralangan leksikaga kiradi. Neologizmning ma'nosi tushunarililik kasb etsa, xalq orasida ommalashib ketishi mumkin. Bunda u yangilik bo'yog'ini yo'qotadi va umumxalq so'ziga aylanadi. Masalan: *brigada, televizor, traktor, kosmos, kosmonavt* va hokazo.

Ba'zi neologizmlar yangiligicha qolib ketishi, ishlatilish doirasi chegaralangan leksikadan o'rin olib qolishi mumkin. Demak, neologizm – nisbiy tushuncha. Chunki har bir davr o'z neologizmiga ega bo'ladi.

So'z yoki so'zning ma'nosi neologizm bo'lishi mumkin.

So'z neologizm bo'lsa, **leksik neologizm** deb yuritiladi: broker, ...

Leksik neologizmlar tamomila yangi, hali o'zlashib ketmagan so'zlardir. Bunday so'zlar: 1) o'zbek tilida avvaldan mavjud bo'lgan so'z va yasovchi qo'shimchalar bilan yasalgan yangi so'zlardir: *aqldosh*; 2) boshqa tildan kirgan, hali umumxalq tiliga singib o'zlashib ketmagan yangi so'zlardir: *magistr, bakalavr*.

Leksik ma'nolardan biri yangi bo'lsa, semantik neologizm deb yuritiladi. Masalan: *tadbirkor, ishbilarmon*.

11 -§. O'zbek tili leksikasining boyish manbalari

O'zbek tilining leksikasi fan-texnika, san'at, ishlab chiqarishning taraqqiyoti bilan bog'liq holda boyib boradi. Tilning lug'at tarkibi 2 manba asosida boyiydi.

1. O'zbek tilining ichki imkoniyatlari asosida (ichki manba). Bunda so'z yasash orqali yangi so'zlar hosil qilinadi: *sinf-dosh, limonzor, vazirlik, ijarachi, tinchliksevar, MDH, BMT* kabi. Ichki imkoniyatga shevalardan adabiy tilga so'z olish ham kiradi: *aya, bolish, uvildiriq* (ikra) kabi.

2. Boshqa tillardan so'z olish (tashqa manba). O'zbek tiliga boshqa tillardan so'z o'zlashtirish turli davrlarda turlicha bo'lgan. Eng qadimda fors-tojik tillaridan, keyinroq arab tilidan, undan ham keyinroq rus tilidan va rus tili orqali Yevropa tillaridan so'z o'zlashtirish faollashgan. O'zlashgan so'zlar ham o'zbek tili leksikasida anchagina miqdorni tashkil etadi. Keyingi yillarda tilning leksik tarkibini so'z yasashdan ko'ra boshqa tillardan so'z o'zlashtirish hisobiga boyishi yyetakchilik qilmoqda.

Boshqa tillardan so'zlar ikki usul bilan o'zlashtiriladi: 1) so'zni aynan olish yo'li bilan; 2) kalkalab olish yo'li bilan.

So'zni aynan olish yo'li bilan tojik, arab tillaridan, shuningdek, rus tillaridan, rus tili orqali boshqa Yevropa tillaridan ko'proq o'zlashtirilgan. Masalan, *sinch, devor, yana, rubob, kitob, maktab, daraxt, mutolaa, muomala, traktor, sport* kabi.

Kalkalab o'zlashtirishda so'z aynan olinmaydi, balki so'zning ma'nosi o'zlashtiriladi. Ikkinchi tildagi so'zning ma'nosi shu so'zning morfemik tarkibidan qismma-qism nusxa ko'chirish orqali ifoda etiladi. Kalkalab o'zlashtirishning 2 xil yo'li bor:

1. To'liq kalka. Bu usulda o'zlashtirilayotgan so'zning barcha qismlari o'z til materialidan tuziladi. Masalan: *polugramatniy – chalasavod, ledokol - muzyorar*.

2. Yarim kalka. Bu usulda o'zlashtirilayotgan so'zning bir qismi aynan saqlanib, bir qismi o'z til orqali beriladi. *Traktorist – traktorch, tabelshik – tabelchi* kabi.

O'zga til so'zidagi ma'no o'z tildagi so'z bilan berilsa, bu **semantik** kalka deb ham yuritiladi. Masalan, *bo'g'in* so'zining ruscha «pokoleniye» ma'nosi.

12 -§. Frazеologiya

Nutqda ikki yoki undan ortiq so'zlarning o'zaro ma'no va grammatik jihatdan bog'lanishidan tuzilgan birikmalar ham qo'llaniladi.

Bunday birikmalarning ayrimlari nutq jarayonida tuziladi, ayrimlari esa tilda tayyor birikma shaklida mavjud bo'ladi. Ular bir-biridan o'ziga xos belgilari bilan farq qiladi.

Nutq jarayonida tuzilgan birikma kamida ikkita mustaqil so'zdan tashkil topadi va murakkab tushuncha ifodalaydi. Bunday so'z birikmasi ifodalaydigan tushuncha tarkibidagi so'zlarning ma'nosi

asosida yuzaga keladi: *qiziqarli asar*. Bunday soʻz birikmasi tarkibidagi soʻzlar ayrim-ayrim soʻzlarga ajrala oladi: *qiziqarli asar* – *zerikarli asar*. Shuning uchun ular **erkin soʻz birikmasi** deb yuritiladi.

Tilda koʻp vaqt bir qolipda qoʻllanaverib, boʻlinmaydigan holga kelib qolgan birikmalar mavjud: *ogʻzi qulogʻida*. Demak, soʻz birikmalari ikki xil: a) erkin soʻz birikmasi; b) turgʻun soʻz birikmasi. Turgʻun birikmalar ikki xil: a) birikmali atamalar; b) iboralar.

Tilda ikki yoki undan ortiq soʻzdan tarkib topib, koʻchma maʼno ifodalaydigan, maʼnosi bir soʻzga teng keladigan turgʻun birikmalar **ibora (frazologik birlik)** deyiladi.

Iboralarning quyidagi xususiyatlari mavjud:

1. Iboralar ahamiyati va qoʻllanishi jihatidan, odatda, soʻzga teng keladi: *kapalagi uchi ketdi* (choʻchidi), *ogʻzing qani desa qulogʻini koʻrsatdi* (lapashang)

2. Iboralar koʻchma maʼno ifodalaydi va taʼsirchanlikka, obrazlilikka ega boʻladi. Masalan, *qoʻy ogʻzidan choʻp olmagan* iborasani oʻqigan odam oʻt yeb turgan qoʻy, uning ogʻzidagi choʻp kabi timsollarni koʻz oldiga keltiradi. Yuvoq soʻzida esa bu kabi xususiyatlar yoʻq.

3. Iboralar gap tarkibida yaxlit koʻrinishda bitta soʻroqqa javob boʻladi va bitta gap boʻlagi vazifasini bajaradi: *yulduzni benarvon uradigan* (yigit)– qanday (yigit)?

4. Ayrim iboralar tarkibiga boshqa soʻzlarni kiritish yoki tarkibidagi soʻzlarni oʻzgartirish mumkin: *koʻzi tushdi* – *koʻzi menga tushdi*; *burni koʻtarilgan* – *burni koʻtarilib ketibdi* – *burni koʻtarilibdi* va h.

5. Iboralar koʻproq soʻzlashuv va badiiy uslubda ishlatiladi. Ulardan unumli foydalanish nutqning taʼsirchanligini oshiradi.

6. Birikmalargina emas, ayrim gaplar ham ibora holiga kelib qolishi mumkin: *ishtahasi ochildi*, *dili siyoh boʻldi*.

Iboralarning barchasi koʻchma maʼno ifodalaydi va ularda emotsionallik soʻzga nisbatan kuchli boʻladi. Shuning uchun iboralar nutqning ifodaliligini va taʼsirchanligini oshiradi.

Tilning iboralarni oʻrganadigan boʻlimi **frazologiya**, iboralar yigʻindisi esa **frazologizm** deb yuritiladi.

Iboralar oʻrtasida ham oʻzaro sinonimlik, antonimlik, omonimlik, paronimlik hodisalari boʻlishi mumkin. (*Qarang*: 8-§. Soʻzlarning shakl va maʼno munosabatiga koʻra turlari.)

13-§. Tasviriy ifoda (parafraza)

Narsa-buyumning nomini aniq atamay, uni tasvirlab anglatadigan soʻz birikmasi **tasviriy ifoda** (yoki **parafraza**) deyiladi: qushlar - *qanotli doʻstlar*; fazogirlar - *samo lochinlari*; makkajoʻxori - *dala malikasi*; paxta - *oq oltin*, rassomlar - *moʻyqalam sohiblari*. Tasviriy ifodalardagi bitta soʻz har doim oʻz maʼnosida boʻladi, shu bilan ular iboralardan farq qiladi. Tasviriy ifodalar ham omonimlik, sinonimlik xususiyatlariga ega boʻlishi mumkin. **Omonim** tasviriy ifodalar: *aql gimnastikasi* – 1) matematika; 2) shaxmat, *qora oltin* – 1) neft; 2) koʻmir. **Sinonim** tasviriy ifodalar: *gʻazal mulkingning sultoni* va *oʻzbek tilining asoschisi* – Alisher Navoiy; *uygʻonish fasli* va *fasllar kelinchagi* – bahor.

14-§. Leksikografiya

Tildagi jamiki soʻzlar, ularning tarixi, izohi, imlosi kabi muhim masalalar bilan lugʻatshunoslik (yoki leksikografiya) shugʻullanadi. Mukammal tuzilgan lugʻat va soʻzliklar u yoki bu tilning boyligini oʻzida toʻplaydi. Lugʻatlar qadimdan yaratib kelingan. Masalan, Mahmud Koshgʻariy tomonidan XI asrda yaratilgan “Devonu-lugʻotit-turk”, XVI asrda usmonli turk tilida yaratilgan “Abushqa” lugʻatlari tarixdan bizga maʼlum. Lugʻatlar ikki guruhga boʻlinadi:

1. **Qomusiy lugʻatlarda** mashhur shaxslar, ilmiy, siyosiy, adabiy hamda ishlab chiqarishga xos tushunchalar, borliqdagi predmetlar, hodisalar haqida maʼlumot beriladi. “Oʻzbek milliy ensiklopediyasi”, “Salomatlik ensiklopediyasi”, “U kim, bu nima” kabi lugʻatlar shular jumlasidandir.

2. **Lingvistik (tilshunoslik) lugʻatlar** bir tilli va koʻp tilli boʻladi. **Bir tilli** lugʻatlarga **imlo lugʻati** (soʻzlarni toʻgʻri yozishga yordam beradi), **chappa (ters) lugʻat** (soʻzlar oxirgi harfi boʻyicha alfavit tartibida joylashtiriladi), **orfoepik lugʻat** (soʻzlarni toʻgʻri talaffuz qilishga yordam beradi), **morfem lugʻat** (soʻzlarni asos va qoʻshimchalarga ajratishga yordam beradi), **oʻzlashma soʻzlar lugʻati** (chet tillardan kirgan soʻzlarga taʼrif beriladi), **frazologik lugʻat** (iboralar lugʻati), **terminologik lugʻat** (maʼlum fan sohasi boʻyicha atamalarga izoh beriladi), **izohli lugʻatlar** (tilda mavjud boʻlgan soʻzlarga izoh beriladi), **chastotali lugʻatlar** (maʼlum asarlarda soʻzlarning qoʻllanish darajasi haqida maʼlumot beradi), **paronimlar lugʻati** (tilda mavjud boʻlgan talaffuzdosh soʻzlar haqida maʼlumot beradi).

1981-yilda yaratilgan “O‘zbek tilining izohli lug‘ati” ikki jildidan iboratdir. Bu lug‘atda so‘zlarning o‘z va ko‘chma ma’nolari haqida to‘la ma’lumot beriladi.

Bunday lug‘atlar ma’lum bir ijodkor asarlari bo‘yicha ham yaratilishi mumkin. Masalan, Alisher Navoiy asarlari uchun yaratilgan 4 tomlik lug‘atda 60 000 dan ortiq so‘z berilgan.

Ko‘p tilli lug‘atlarga esa tarjima lug‘atlari kiradi.

Leksik tahlil namunasi	
1. So‘zning lug‘aviy ma’nosi.	antonimlik, paronimlik
2. So‘zning bir ma’noli yoki ko‘p ma’noli ekanligi aniqlanadi.	xususiyati aniqlanadi.
3. Ma‘no ko‘chgan bo‘lsa, ko‘chish usuli aniqlanadi.	5. Umumxalq ishlatadigan so‘zmi yoki umumxalq ishlatmaydigan so‘zmi?
4. So‘zning omonimlik, sinonimlik,	6. Ibora mavjud bo‘lsa, uning ma’nosi izohlanadi

Takrorlash uchun savollar

1. “**Leksikologiya**” so‘zining ma’nosi va mohiyatini tushuntiring.
2. So‘zning lujaviy ma’nosi deganda nimani tushunasiz?
7. Ko‘p ma’noli so‘zlar haqida gapiring va misollar keltiring.
8. Ko‘p ma’noli so‘z va omonimlarning farqi nimada?
10. O‘z ma‘no va ko‘chma ma‘no haqida gapiring.
11. Metafora usuli haqida gapiring.
12. Metonimiya usuli haqida gapiring.
13. Sinekdoxa usuli haqida gapiring.
14. Kinoya usuli haqida gapiring.
15. Vazifadoshlik asosida ma‘no ko‘chish usuli haqida gapiring.
16. So‘zlar shakl va ma‘no munosabatlariga ko‘ra qanday turlarga bo‘linadi?
17. Omonimlar va ularning turlari haqida gapiring.
19. Sinonimlarning ta’rifini aytib, misollar keltiring.
20. Sinonimik qator va dominanta (bosh so‘z) haqida gapiring.
21. O‘zlashma va yasama so‘zlarning sinonimik xususiyatlari haqida gapiring.
22. Sinonimlarning turlari haqida gapiring.
23. Antonimlarning ta’rifini ayting va misollar keltiring.
24. Ko‘p ma’noli so‘zlarning antonimik xususiyatlari haqida gapiring.
25. Antonimlikdagi uchta belgi haqida gapiring.
26. Paronimlar haqida gapiring.
27. Paronimlarning omonimlarga o‘xshash va farqli tomonlari haqida gapiring.
28. Antonim, omonim sinonim va paronimlardan qaysilari so‘zning ma‘no tomoni bilan, qaysilari shakl tomoni bilan bo‘liq?

MORFEMIKA (SO‘Z TARKIBI)

So‘zlar kopincha tarkibiy jihatdan turli qismlardan iborat bo‘ladi: *Mustaqil lik-ning 16 yil-lik bayram-i nishon-la-n-di*. Ko‘rinyaptiki, gap tarkibidagi so‘zlar atash ma’nosini yoki grammatik ma’noni ifodalaydigan qismlarga bo‘lindi. Bu **qismlar** asos va **qo‘shimchalar** deb yuritiladi.

So‘zning tub (atash) ma’nosini bildirib, mustaqil qo‘llana oladigan qism **asos** deb ataladi: **qulzor**, **bog‘bon**, **chizg‘ich**, **paxtakor**. O‘zak so‘zdagi ma’noli qismlarning yetakchisi bo‘lib, u boshqa ma’noli qismlarga bo‘linmaydi. O‘zak so‘z tarkibida doim qatnashadi.

Asosga qo‘shilib, turli ma’nolarni ifodalaydigan yoki so‘zlarni bog‘lash uchun xizmat qiladigan qism **qo‘shimcha** deyiladi: **tokzor**, **qizcha**, **yozaqi**, **kattaroq**, **ishla**, **keldi**, **birinchi**, **ishni**. Qo‘shimchalar so‘z tarkibida qatnashmasligi ham mumkin, ular ayrim qo‘llanmaydi, doim o‘zakka qo‘shilib keladi.

Qo‘shimchalar vazifasi va so‘zga qo‘shilib anglatadigan ma’nosiga ko‘ra ikki turga bo‘linadi:

1. So‘z yasovchi qo‘shimchalar asosga qo‘shilib, yangi ma’noli so‘z hosil qiladigan qo‘shimchalardir: *o‘t - o‘tloq, arra - arrala, kuch - kuchli, hosil -serhosil*. So‘z yasovchi qo‘shimchalar unumli (*-li, -la, -chi, ser-, -dosh, -kor*) va unumsiz (*-vul, -ag‘on, -chil, -in, -a*) bo‘lishi mumkin.

2. Shakl yasovchi qo‘shimchalar asosga qo‘shilib, ma’noni bir oz o‘zgartiradigan yoki so‘zlarni o‘zaro bog‘lashga xizmat qiladigan qo‘shimchalardir. Bu qo‘shimchalar bajaradigan vazifasi hamda ma’nolariga ko‘ra ikki guruhga bo‘linadi: **1) lug‘aviy shakl yasovchi qo‘shimchalar** asosga qo‘shilib, unga ko‘plik, kichraytirish, erkalash, chegaralash, kamlik, oshirish, kuchaytirish, gumon, taxmin kabi ma’nolarni ifodalaydigan qo‘shimchlardir: **uycha**, **kitoblar**, **kattaroq**, **ozgina**, **yurib**, **onajon**, **bura**, **oqaringira(di)**, **chayga**, **tepkila**. **2) sintaktik shakl yasovchi qo‘shimchalar** so‘zlarni bir-biriga bog‘laydigan qo‘shimchlardir: Bularga **kelishik** (*kitobni o‘qidi, uyga ketdi, daftarniq varag‘i*), **egalik** (*maktabimiz hovlisi, mening ukam, talabalar uyi*), **shaxs-son** (*biz keldik, men bordim, sen kelding*) qo‘shimchalari kiradi. Bu qo‘shimchalar yana **sintaktik munosabat shakllari** ham deyiladi.

O'zbek tilida qo'shimchalarning asosga qo'shilish tartibi, odatda, quyidagicha: asos + so'z yasovchi qo'shimcha + lug'aviy shakl yasovchi qo'shimcha + sintaknik shakl yasovchi qo'shimcha: kitob+xon+lar+ning.

Qo'shimchalar tuzilishiga ko'ra 2 xil bo'ladi:

1. **Sodda qo'shimchalar** boshqa qo'shimchalarga ajralmaydi: *ish-chi, aql-li, gul-la-di*.

2. **Murakkab qo'shimchalar** kamida ikkita qo'shimchaning qo'shilishidan hosil bo'ladi: *dehqonchilik, odamqarchilik, yordamlash, otlan, uydaqi, yuzlab, butunlay, ochiqchasiqa, tortqila, xomliqicha, tepkila, turtkila, yugurqilamoh, ezg'ilamoh, akalararcha*.

Bu qo'shimchalar ma'lum so'zlar tarkibida kelganida boshqa ma'noli qismlarga ajralmaydi.

SO'Z YASALISHI

So'z yasalishi tilshunoslikning mustaqil sohalaridan biri bo'lib, u yangi ma'noli so'z yasalishi, so'z yasash usullari, so'z yasalishiga aloqador bo'lgan hodisalarni o'rganadi.

«So'z yasalishi» atamasi ikki xil hodisaga nisbatan qo'llanadi: 1) tilshunoslikning so'z yasalishi bilan bog'liq hodisalarni tekshiruvchi bo'limini; 2) umuman so'z yasalishi, so'z hosil qilinishini bildiradi.

Nutqda so'zlar **tub** yoki **yasama** shaklda qo'llanadi.

Yasovchi affikslarga yoki yasovchi qismlarga ega bo'lmagan so'z **tub so'z** deyiladi: *inson, xalq, millat, suv, non, havo, yaxshi, ziyrak, xursand, besh, o'n, yigirma, biz, hamma, ba'zi, bormoq, kelmoq, o'qimoq, sekin, birga, hozir* va h.k.

Tilda mavjud usullar bilan yangi hosil qilingan so'z **yasama so'z** deb yuritiladi. Masalan, *tinchlik, bog'bon, gulzor, jonlan, birlash, ko'kar, sezgir, zavqli* so'zlari o'zakka yasovchi affikslar (*-lik, -bon, -zor, -lan, -lash, -ar, -gir, -li*) qo'shish usuli bilan yasalgan bo'lsa, *Dilorom, Durbek, Oqtepa, bilakuzuk, sohibjamol, sofdil, erksevar* so'zlari so'zlarni yoki so'z shakllarini qo'shish, biriktirish usuli bilan hosil qilingan.

Tilda mavjud bo'lgan so'z (yoki so'zlar, so'z shakllar negizida ma'lum usullar bilan yangi ma'nodagi so'zlarni hosil qilish **so'z yasalishi** deyiladi.

O'zbek tilida so'z yasalishining **affiksatsiya, kompozitsiya, fonetik, semantik, abbreviatsiya** kabi usullari bo'lib, shulardan affiksatsiya va kompozitsiya usullari asosiy va yetakchi usullar hisoblanadi.

Affiksatsiya usuli. So'zga so'z yasovchi affiks qo'shish bilan yangi so'z hosil qilish **affiksatsiya usuli** deyiladi. Masalan, *paxtakor, sinfdosh, quvonch, do'stlik, ochiq, tirishqoq, serjilo, ilmiy, o'yla, kengay, shodlan, tinchi, tasodifan, oqilona, ko'pincha, ertalab* va boshqalar.

So'z yasovchi affikslar o'zbek tilida asosan suffiks tarzida qo'llanib, so'z o'zagidan so'ng qo'shib keladi. Ba'zan bunday affikslar o'zak oldiga prefiks tarzida qo'shib, yangi ma'nodagi so'z yasashi mumkin. Masalan, *serhosil, serunum, badavlat, ba'mani, beminnat, beg'araz, noo'rin, nohaq, badfe'l, badbashara* va h.k.

O'zbek tilida so'z yasovchi affikslardan tashqari, o'z xususiyatlari bilan affikslarga juda yaqin turadigan *xona, noma, obod* kabi so'z-affikslar ham mavjud. Bunday so'z-affikslar tilshunoslikda **affiksoidlar** deb ham yuritiladi: *ishxona, mehmonxona, oshxona, qabulxona, tabriknoma, Xalqobod, Yangiobod*.

Kompozitsiya usuli. Birdan ortiq mustaqil ma'noli so'z yoki so'z shakllarining qo'shiluvi, birikuvi orqali yangi so'z yasash **kompozitsiya usuli** bilan so'z yasash deyiladi. Bu usul bilan qo'shma, ayrim juft so'zlar hosil qilinadi. Masalan, *guldasta, gultojixo'roz, asalari, tomorqa, xushfe'l, rahmdil, olijanob, hozirjavob, havo rang, e'lon qilmoq, rad etmoq, olib kelmoq, olib chiqmoq, har gall, yonma-yon, zo'r-bazo'r, ketma-ket* va b.

Fonetik usul. Bu usulga ko'ra, so'zda fonetik o'zgarish yuz berib, yangi so'z hosil qilinadi. CHunonchi, so'z urg'usining o'rnini almashtirish natijasida boshqa-boshqa so'z turkumiga doir so'zlar hosil bo'lishi mumkin: *yo'zma – fe'l, yozma' – sifat, su'zma – fe'l, suzma' – ot, fi'zik – ot, fizi'k – sifat, akade'mik – ot, akademi'k – sifat* va b.

Semantik usul. Bu usulga binoan, so'z ma'nosida o'zgarish ro'y berib, ma'nosi boshqa-boshqa, shaklan o'xshash yangi so'z hosil bo'ladi: *kun – sutkaning yorug' qismi, kun – quyosh, planeta; ko'k – osmon, ko'k – havorangga o'xshash rang, bir – son, birga, birdan, birda – ravish*.

Fonetik va semantik usul hozirgi o'zbek tili nuqtai nazaridan nafaol tarixiy so'z yasash usullari deb qaraladi.

Abbreviatsiya usuli. Bu usulga ko'ra, bir butun holda qo'llanadigan to'g'ri ma'noli turg'un birikmalarning qismlari har xil yo'l bilan qisqartirilib so'z hosil qilinadi. Bu usul rus tilidan kirgan bo'lib, qisqartma otlar shu usulda yasaladi: *BMT – Birlashgan Millatlar Tashkiloti, MDH – Mustaqil Davlatlar*

GRAMMATIKA

1 -§. Grammatika haqida umumiy ma'lumot

Grammatika – tilning grammatik qurilishini o'rganuvchi tilshunoslikning bo'limi. Grammatika so'zlarning gapda o'zgarishi va ularning o'zaro birikib, so'z birikmasi, gap hosil qilishi haqidagi qoidalar to'plamidir.

Grammatika ikki qismdan: morfologiya va sintaksisdan iborat. Morfologiyada so'z turkumlari va ularga xos bo'lgan shakllar haqida baxs yuritilsa, sintaksisda so'zlarning bir-biri bilan bog'lanib, gap, so'z birikmasi hosil qilishi tekshiriladi.

Ko'rinadiki, grammatika ham leksikologiya singari so'zni o'rganadi. Ammo leksikologiya leksik so'zni – leksemani o'rgansa, grammatika grammatik so'zni – so'zning shaklini, so'z shaklini tekshiradi.

2 -§. So'z shakl va grammatik ma'no

Leksik so'z yoki leksema ma'no va ifoda birligidan iborat bo'lganidek («*kitob*» leksemasining ma'nosi, yoki mazmun plani - «o'qish quroli» tushunchasini anglatishi, ifodasi yoki ifoda plani k, i, t, o, b tovushlaridan tashkil topishidir), grammatik so'z, yoki so'z shakl ham grammatik ma'no ham grammatik ifoda (shakl) birligidan iboratdir. Jumladan, *kitob* so'zi «o'qish quroli» tushunchasidan tashqari ot, birlik son, bosh kelishik tushunchalarini ham bildiradi. Bunda kitob so'zining «o'qish quroli» tushunchasini ifodalashi uning leksik ma'nosi sanaladi va shu so'zning otga mansubligi, birlik son va bosh kelishikda ekani uning grammatik ma'nosidir.

So'zning grammatik ma'nosi uning leksik ma'nosi bilan belgilanmaydi. Masalan, *suv*, *havo*, *shamol*, *bulut* kabi so'zlarning leksik ma'nolari turlicha, lekin grammatik ma'nolari bir xil, ya'ni bularning barchasi birlik, bosh kelishikdagi otlardir. Aksincha, birgina leksik so'z, leksema, ma'lum leksik ma'no anglatgani holda turli shakllarda qo'llanib, har xil grammatik ma'noni ifodalashi mumkin. Masalan, *o'qimoq* fe'lining tuslanishli shakllari turli grammatik ma'nolarni bildiradi: *o'qiyapman* so'z shakli hozirgi zamon davom fe'lining I shaxs birlik ma'nosini, *o'qiyapsan* so'z shakli hozirgi zamon davom fe'lining II shaxs birlik ma'nosini va h.k.

Demak, so'zning ma'lum turkumga mansubligini ko'rsatuvchi, so'zning ma'lum bir grammatik shaklini ifodalaydigan ma'no *grammatik*

ma'no hisoblanadi. Ko'rinadiki, grammatik ma'no o'z xususiyatiga ko'ra ikki xil bo'ladi: 1) ma'lum bir so'z turkumi uchun umumiy bo'lgan ma'no, ya'ni *kategorial grammatik ma'no*; 2) xususiy grammatik ma'no so'zining kategorial grammatik ma'nosi ma'lum so'z turkumlari uchun xos bo'lgan umumiy grammatik ma'nolardir. Masalan, *non, suv, uy, dala* so'zlarining har biriga xos bo'lgan ma'no – **leksik ma'no**. Ammo ularning barchasi uchun umumiy bo'lgan ma'no ya'ni predmet ma'nosi **grammatik ma'nodir**. Ayni shu umumiy grammatik ma'no ularni bir turkumga, ya'ni ot turkumiga birlashtiradi. SHuningdek, *chiroyli, dono, fozil, kamtarin* so'zlari uchun umumiy bo'lgan belgi ma'nosi va *o'qi, o'rgan, mehnat qil, bor, kel* so'zlari uchun umumiy bo'lgan harakat ma'nosi kategorial grammatik ma'no sanaladi.

So'zning xususiy grammatik ma'nosi ma'lum bir so'z turkumi uchun mansub bo'lib, bunday ma'noga otlarga xos bo'lgan son, egalik, kelishik ma'nolari, fe'llarga xos bo'lgan nisbat, mayl, zamon, shaxs-son, bo'lishli – bo'lishsizlik kabi ma'nolar kiradi.

3 -§. Grammatik ma'noni ifodalash vosita va usullari.

O'zbek tilida grammatik ma'no quyidagi vosita va usullar bilan ifodalanadi:

1. Affiksatsiya. Bunda grammatik ma'no so'zning negiziga turli shakl yasovchi affikslarni qo'shish bilan ifodalanadi: *maktablar, maktabga, oddiyroq, ishlandi* va h.k.

2. Yordamchi so'zlardan foydalanish. Mustaqil ma'noli so'zlar yordamchi so'zlar orqali grammatik ma'noga ega bo'lishi mumkin: *Daraxt mevasi bilan ko'rkam, odam - mehnati bilan. (maqol)*

3. Takrorlash. So'zlarni takrorlash ham grammatik ma'noni ifodalashga xizmat qiladi: *dasta-dasta gul, xirmon-xirmon paxta* kabi. Bunda *dasta, xirmon* so'zlarini takrorlash bilan ko'plik, mo'llik ma'nosi ifodalangan.

4. Suppletivizm. Bu - o'zaro bog'langan, ma'lum bir tizimni tashkil qilgan grammatik ma'nolarni ifodalash uchun alohida-alohida so'zdan foydalanish usuli. Masalan, o'zbek tilida bir grammatik tizimni hosil qiladigan I va II shaxs kishilik olmoshlarining birligi *men* va *sen* so'zlari orqali, ko'pligi *biz* va *siz* so'zlaori orqali ifodalanadi.

5. Urg'u. so'zining grammatik ma'nosini ifoda qilish uchun xizmat qilishi mumkin: *akadémiik* (ot), - *akademíik* (sifat), *yangí* (sifat) – *yángi* (ravish), *termá* (sifat) – *térma* (fe'l)ning bo'lishsiz shakli.

6. Soʻz tartibi. Soʻzlarning gapda oldinma-keyin kelish ham baʼzan grammatik maʼno ifodalashga yordam beradi. Masalan: 1. *Ajoyib odamlar*. 2. *Odamlar ajoyib*. Birinchi gapda *ajoyib* soʻzi otdan oldin kelib sifatlovchi vazifasini, ikkinchi gapda ushbu soʻz otdan keyin kelib kesim vazifasini bajargan.

7. Intonatsiya ham grammatik maʼno ifodalashda katta ahamiyatga ega. Bunda grammatik maʼno soʻzlarning gap sifatida shakllanishi bilan bogʻliq. Masalan: *Hamma keldi*. (Darak gap) - *Hamma keldi?* (soʻroq gap) - *Hamma keldi!* (undov gap).

4-§. Soʻzning grammatik shakli.

Soʻzning biror grammatik maʼno ifodalaydigan koʻrinishi uning grammatik shakli deyiladi. Grammatik shakl grammatik maʼnoni ifodalashning eng zaruriy sharti, tilda ular biri ikkinchisiz mavjud boʻlmaydi. Masalan, otlardagi koʻplik maʼnosi *–lar* affiksli shakl orqali ifodalanadi: *gullar*; tushum kelishigi maʼnosini *–ni* affiksli shakl koʻrsatadi va h.k.

Oʻzbek tilida soʻzlar bir grammatik koʻrsatkichli, koʻp grammatik koʻrsatkichli yoki grammatik koʻrsatkichsiz shaklda boʻlishi mumkin. Masalan: *mamlakat* – grammatik koʻrsatkichsiz soʻz shakli; *mamlakatlari* – bir grammatik koʻrsatkichli soʻz shakli; *mamlakatlarida* – koʻp grammatik koʻrsatkichli soʻz shakl.

Hozirgi oʻzbek tilida soʻzlarning grammatik shakllari affikslar, yordamchi soʻzlar vositasida, soʻzlarni juftlash yoki takrorlash orqali hosil qilinadi. SHunga koʻra soʻzlarning quyidagi grammatik shakllari farqlanadi:

1. Sintetik shakl. Bu shakl shakl yasovchi affikslar vositasida hosil boʻladi: *kitobning*, *kitobni*, *kitobga*, *kitobda*; *oʻqimoqdaman*, *oʻqimoqdasan*, *oʻqimoqdamiz*, *oʻqimoqdasiz* kabi.

2. Analitik shakl. Mazkur shakl yordamchi soʻzlar orqali yuzaga keladi: *bolalar uchun*, *zavq bilan*, *oʻqib tur*, *oʻqib koʻr* kabi.

3. Juft va takroriy shakl. Ikki soʻzni juftlash yoki bir soʻzni takrorlash bilan ham grammatik shakl yasaladiki, bunday shakl juft va takroriy shakl deb yuritiladi: *togʻ-tosh*, *katta-kichik* juft shakli umumlashtirish maʼnosini, *savat-savat* (non), *togʻ-togʻ* (paxta) takrorlash shakli koʻplik, moʻllik maʼnosini ifodalaydi, *katta-katta*, *tez-tez* takroriy shakl maʼnoni kuchaytirish uchun xizmat qiladi.

Demak, soʻzning u yoki bu shakli maxsus vosita va usullar yordamida yuzaga keladi. Ammo oʻzbek tilida soʻzlarning maxsus grammatik koʻrsatkichga ega boʻlmagan shakllari ham mavjud. Masalan:

institutlar – institut Ø (birlik son);

institutda – institut Ø (bosh kelishik);

ishlama – ishla Ø (boʻlishli feʼl shakli) kabi.

Soʻzning shakllari tizimida koʻrsatkichga ega boʻlmagan soʻzning maxsus koʻrinishi nol koʻrsatkichli (Ø koʻrsatkichli) shakl deb yuritiladi. Soʻzning bunday koʻrinishi soʻz shakllari tizimida belgilanadi.

Soʻzning grammatik shakllari tizimi paradigma (yunoncha paradeima – «namuna») deyiladi.

Paradigma oʻz xususiyatiga koʻra ikki turga boʻlinadi: 1) xususiy paradigma, 2) toʻliq paradigma.

Bir turkumga oid soʻzning muayyan shakllari tizimi xususiy paradigmani yuzaga keltiradi. Masalan, otlardagi son paradigmasi (*kitob-kitoblar*), otlardagi kelishik paradigmasi (*kitob-kitobning-kitobni-kitobga-kitobda-kitobdan*) va boshqalar xususiy paradigmalar hisoblanadi.

Bir turkumga xos xususiy paradigmalar yigʻindisi toʻliq paradigmani hosil qiladi. Masalan, otga xos toʻliq paradigma: *kitob-kitoblar-kitob-kitobning-kitobni-kitobga-kitobda-kitobdan-kitobim-kitobing-kitobi-kitobimiz-kitobingiz...*

5-§. Grammatik kategoriya

Bir-biriga qiyosan olinadigan ikki yoki undan ortiq grammatik maʼno bilan shu maʼnoni ifodalovchi grammatik shakllar tizimi grammatik kategoriya deyiladi.

Grammatik kategoriya soʻzlarni, soʻz shakllarni, soʻz oʻrinlarini, soʻz qurilmalarini birlashtiradi, umumlashtiradi. Shunga koʻra grammatik kategoriyalarning toʻrt turi farqlanadi: 1) soʻzning grammatik kategoriyalar; 2) soʻz shakllarning grammatik kategoriyalari; 3) soʻz oʻrinlarining grammatik kategoriyalari; 4) soʻz qurilmalarining grammatik kategoriyalari.

Soʻz va soʻz shakllarning grammatik kategoriyalari tizimi tilning morfologiyasini tashkil etsa, soʻz oʻrinlari va soʻz qurilmalarining grammatik kategoriyalari tizimi tilning sintaksisini tashkil etadi.

Demak, grammatik kategoriyalarni morfologik kategoriyalarga va sintaktik kategoriyalarga ajratish mumkin.

Morfologik grammatik kategoriyalarga, birinchidan, soʻz turkumlarining oʻzi, yaʼni ot, sifat, son, feʼl kabilar kirsalar, ikkinchidan, maʼlum bir turkumga xos boʻlgan kategoriyalar, yaʼni otlarga xos boʻlgan son, egalik, kelishik kategoriyalari, feʼllarga xos boʻlgan boʻlishli-boʻlishsizlik, nisbat, mayli, zamon, shaxs-son kategoriyalari kiradi.

Sintaktik grammatik kategoriyalar deyilganda, gap, gap boʻlaklari: ega, kesim, toʻldiruvchi, aniqllovchi, hol kabilar nazarda tutiladi.

6 -§. Soʻz turkumlari

Nutqimizda mavjud soʻzlar bir-biridan maʼno va grammatik xususiyatlari jihatidan farq qiladi. SHu jihatdan soʻzlar ayrim-ayrim leksik-grammatik guruhlariga, turkumlarga ajratiladi. Soʻzlarning maʼno va grammatik belgilarining oʻxshashligiga qarab guruhlariga boʻlinishi soʻz turkumlari deyiladi. Soʻzlarni turkumlarga ajratish uch tamoyilga tayanadi:

- 1) leksik-semantik tamoyil;
- 2) morfologik tamoyil;
- 3) sintaktik tamoyil.

Leksik-semantik tamoyilga koʻra soʻzlarni guruhlariga ajratishda, soʻzning leksik maʼnosiga eʼtibor beriladi. Masalan: tuz, non, tinchlik, daryo, togʻ, osmon kabi soʻzlar predmet yoki predmetlik tushunchasini (bunday soʻzlar ot soʻz turkumi deb nomlangan); katta koʻcha, shirin olma, tinchi osmon, koʻk koʻylak kabi ajratilgan soʻzlar predmetning belgisini (bunday soʻzlar sifat deb nomlangan), beshta daftar, yuzlab odam, oʻntadan oʻquvchi, ikkinchi kurs kabilarida ajratilgan soʻzlar predmetning miqdorini, tartibini (bunday soʻzlar son deb nomlangan); ayrim soʻzlar bormoq, kelmoq, yozmoq, kulmoq, uxlamok kabi harakat va holat tushunchasini (bunday soʻzlar feʼl deb nomlangan); asta oʻqidi, doʻstona gapirdi, piyoda yurdi kabi ajratilgan soʻzlar esa ish-harakatning belgisini (bunday soʻzlar ravish deb nomlangan) bildiradi.

Chunonchi, ayrim soʻzlar predmet, belgi, miqdor maʼnosini nomlab koʻrsatmasa ham, ularning mavjudligiga ishora qiladi: men, sen, bu, shu, qancha, har kim, qandaydir kabi (bunday soʻzlar olmosh deb nomlangan).

Tilda shunday soʻzlar ham (*bilan, va, ammo, uchun, chunki, albatta, yoʻq, -mi, -chi, eh, oh, dupur-dupur, yalt-yult* kabi) borki, ular mustaqil holda leksik maʼno ifoda etmaydi, biror tushunchaning atamasi boʻla olmaydi. Bunday soʻzlar hozirgi oʻzbek tilida koʻmakchi, bogʻlovchi, yuklama, modal, undov, taqlid soʻzlar deb yuritiladi.

Morfologik tamoyilga koʻra soʻzlarni guruhlariga ajratishda ularning morfologik xususiyatlari asos qilib olinadi. Soʻzlarning qanday morfologik shaklda kelishi uning maʼno xususiyati bilan bogʻliq. Masalan: predmet tushunchasini anglatadigan soʻzlar (otlar) son, egalik, kelishik kabi grammatik shakllarga; predmetning, ish-harakatning belgisini bildiradigan soʻzlar (sifat va ravishlar) daraja shakliga; harakat yoki holat maʼnosini bildirgan soʻzlar (feʼl) nisbat, zamon, shaxs-son, mayl kabi grammatik shakllarga ega.

Predmet yoki shaxsga ishora qiluvchi soʻzlar (olmosh) ham morfologik jihatdan oʻzgarib, son, egalik, kelishik shaklida kela oladi.

Predmetning miqdori va tartibini anglatuvchi soʻzlar (son) morfologik jihatdan oʻzgarmaydi. Shuningdek, leksik maʼno anglatmaydigan soʻzlar (koʻmakchi, bogʻlovchi, yuklama, modal soʻz, undov va taqlid soʻzlar) ham morfologik shakllarga ega emas.

Sintaktik tamoyilga koʻra soʻzlarni guruhlariga ajratish esa uning sintaktik tomoni, yaʼni qanday soʻzlar bilan grammatik munosabatga kirishi, gapda bajaradigan sintaktik vazifasiga koʻra belgilanadi. Masalan: predmet maʼnosini anglatuvchi soʻzlar (ot) bosh kelishik shaklida ega va kesim vazifasini, qaratqich kelishigi shaklida aniqllovchi, tushum, joʻnalish, oʻrin-payt, chiqish kelishigi shakllarida toʻldiruvchi va hol vazifalarida keladi: dars boshlandi, odamning koʻrki, xatni yozdi, universitetda oʻqiydi kabi.

Belgi bildiradigan soʻzlar (sifat, son, ravish) predmet yoki harakat ifodalovchi soʻzlar bilan grammatik munosabatga kirishib, gapda aniqlovchi yoki hol vazifalarida keladi (*toʻgʻri* soʻz, oʻz, *beshta* bola, *koʻp* kitob, *yaxshi* oʻqiydi, *birinchi* keldi kabi).

Predmet, belgi, miqdorning mavjudligiga ishora qiluvchi, ular oʻrnida almashinib qoʻllanuvchi soʻzlar (olmoshlar) gapda nimaga ishora qilishi va qanday soʻzlar bilan birikishiga koʻra gapda ega, kesim, toʻldiruvchi, aniqlovchi, hol vazifalarida keladi (*men* gapirdim, *maqsadim* – *shu*, *bu* bino, *nimani* oʻqiding, *qaerda* yashaydi kabi).

Tilda mavjud leksik maʼno ifoda etmaydigan soʻzlar esa (koʻmakchi, bogʻlovchi, yuklama) leksik maʼno ifodalovchi soʻzlar orasidagi grammatik munosabatni shakllantiradi, ga pyoki uning tarkibidagi ayrim soʻzlarga qoʻshimcha maʼno qoʻshadi. Bunday soʻzlar sintaktik vazifa bajarmaydi.

Shuningdek, leksik maʼno ifodalamay, biror hodisaning atamasi (nomi) boʻlmasa ham, leksik gap boʻlagi sifatida yoki mustaqil holda soʻz-gap sifatida qoʻllana oladigan soʻzlar (modal, undov, taqlid soʻzlar) ham mavjud (*kerak*, *zarur*, *bor*, *oh*, *eh*, *uf*, *ey*, *gup-gup*, *dupur-dupur* kabi).

Demak, soʻzlarning gapda qanday gap boʻlagi boʻlib kelishi, uning qanday soʻzlar bilan aloqaga kira olishi, maʼnosiga va grammatik shakliga bogʻliqdir.

Oʻzbek tili lugʻat tarkibidagi soʻzlar leksik-semantik, morfologik va sintaktik tamoyilga tayangan holda quyidagi guruhlariga ajratiladi:

1) mustaqil soʻzlar, 2) yordamchi soʻzlar, 3) modal, undov va taqlid soʻzlar.

Mustaqil holda leksik maʼno ifoda eta oladigan biror morfologik shaklda kelib, gap boʻlagi vazifasini bajaradigan soʻzlarga mustaqil soʻzlar deyiladi. Mustaqil soʻzlarga ot, sifat, son, olmosh, feʼl, ravish kabi soʻz turkumlari kiradi.

Mustaqil holda leksik maʼno ifoda etmay, gap boʻlagi vazifasini bajarmaydigan, faqat soʻzlar orasidagi sintaktik munosabatni ifodalaydigan yoki ularga qoʻshimcha maʼno qoʻshishga xizmat qiladigan soʻzlar yordamchi soʻzlar deyiladi. Yordamchi soʻzlarga koʻmakchi, bogʻlovchi, yuklama kiradi.

Modal soʻzlar modal maʼno ifodalashi jihatidan yuklamalarga oʻxshasa-da, lekin undan farqli ravishda gapda gap boʻlagi (kesim, sostavli kesim tarkibida) vazifasida, butun bir gap tarzida kela oladi.

Undov va taqlid soʻzlar mustaqil soʻzlar kabi biror hodisaning nomi boʻla olmaydi, lekin gap boʻlagi vazifasida soʻz-gap vazifasida kela oladi. SHuning uchun ham bunday soʻzlar alohida guruhni tashkil etadi.

Takrorlash uchun savollar

1. Grammatik maʼnoni ifodalash vositalari haqida gapiring.
2. Soʻz yasovchi qoʻshimchalar yordamida qanday turkumlar yasaladi? Misollar.
3. Soʻzlarni qoʻshib, juftlab yasashda qanday soʻzlar hosil boʻladi?
4. Qisqartma usul haqida gapiring.
5. Qaysi turkumlardagi soʻzlar boshqa turkumga koʻchib, yangi soʻz yasaladi?
6. Soʻzlarni takrorlash yordamida soʻz yasalishi haqida gapiring.
7. Sodda tub va sodda yasama soʻzlarga misollar keltiring.
8. Qoʻshma soʻzlarga misollar keltiring.
9. Qisqartma soʻzlarning turli koʻrinishlariga misollar keltiring.
10. Juft soʻzlarning qismlari qanday xususiyatlarga ega boʻlishi mumkin?
11. Juft soʻzlarning qismlari maʼno jihatdan qanday turlarga ega boʻlishi mumkin?
12. Takroriy soʻzlar qanday maʼnolarni ifodalaydi?
13. Morfologiya va sintaksis boʻlimlari-da qanday masalalar oʻrganiladi?
14. “Grammatika” va “morfologiya” soʻzlarining maʼnolarini izohlang.
15. “Soʻz turkumlari” deganda nimani tushunasiz?
16. Mustaqil soʻzlarning xususiyatlari va turlari haqida gapiring.
17. YOrdamchi soʻzlarning xususiyatlari va turlari haqida gapiring.

OT

1 -§. Otning leksik-grammatik xususiyatlari

Predmetning nomini (keng maʼnoda) bildiruvchi mustaqil soʻz turkumiga ot deyiladi. Ot soʻz turkumiga oid soʻzlar *kim?* *nima?* *kimlar?* *nimalar?* *qayer?* savollaridan biriga javob beradi: *oʻqituvchi*, *xonanda*, *tilshunos* – kim?, *yer*, *suv*, *tuz*, *non* – nima?, *shahar*, *joy* – qayer? kabi.

Keng maʼnoda predmet maʼnosini ifodalash otning leksik xususiyatidir. Predmetlik maʼnosini tirik mavjudotlar (parranda, qush, chumoli kabi), yer va osmonga oid narsalarning nomi (*quyosh*, *oy*, *togʻ*, *tosh*,

daryo kabi), kundalik turmushga oid narsalarning nomi (*tuz, non, choynak, qatiq* kabi), o`simliklarning nomi (*paxta, sholi, jo`xori, beda* kabi), voqea-hodisa, belgi, xususiyat va munosabatlarning nomi (*to`y, anjuman, majlis, shodlik, ishonch, kurash* kabi), o`rin va vaqt nomlari (*yoz, kuz, pastlik, tepalik* kabi), shuningdek atab qo`yilgan shaxs va predmet nomlari (*Toshkent, Zulfiya, Sirdaryo, «O`qituvchi» nashriyoti* kabi) ifoda etadi.

Ot shu ma`no xususiyati jihatidan ikki turga bo`linadi: turdosh otlar va atoqli otlar. *Kitob, daftar, tinchlik* – turdosh otlar; *Samarqand, Akmal, «Qora ko`zlar» (roman), «Fan» (nashriyot)* - atoqli otlar.

Ot o`ziga xos morfologik xususiyatlarga ega, ya`ni:

1) Ot son kategoriyasiga ega, ya`ni predmet anglatuvchi so`zlar birlik va ko`plik sonda qo`llanadi. Otlar birlik sonda yakka bir predmetni ifodalaydi: *daraxt* – yakka bir predmet, birlik son shaklida kelgan; *daraxtlar* - noaniq ko`plik son shaklida kelgan;

2) ot egalik kategoriyasiga ega, ya`ni predmetning uch shaxsdan biriga (so`zlovchi, tinglovchi, o`zga shaxsga) taalluqliligini, qarashliligini, maksubligini bildiradi: *mening daftarim, sening ukang, uning quvonchi* kabi;

3) ot kelishik kategoriyasiga ega. Otlar oltita kelishik ma`nosiga ega bo`lib, bu kelishik shakllari otning boshqa so`zlarga bo`lgan sintaktik munosabatini ifodalaydi (*Barnoning kitobi, kitobni o`qidi, kitobdan foydalandi* kabi);

Ot o`ziga xos sintaktik belgilarga ham ega:

1) ot ot bilan bog`lanadi. Bosh va qaratqich kelishigidagi otlar *ana shunday xususiyatga ega: paxta g`ururimiz, farzandning baxti* kabi;

2) ot fe`l bilan bog`lanadi, ya`ni tushum, jo`nalish, o`rin-payt, chiqish kelishigidagi otlar fe`l bilan birikadi: *xatni o`qidi, xatga qaradi, xatda yozilgan, xatdan ko`chirdi* kabi;

3) ot ba`zan sifat, ravish, son, olmosh, taqlid va undov so`zlar bilan ham birika oladi: *osmon tiniq, uylar ko`p, beshta bola, maqsadim shu, dupur-dupur ovoz, holiga voy* kabi;

4) bosh kelishik shaklidagi ot gapda asosan, ega va kesim, ba`zan sifatlovchi-aniqllovchi, izohlovchi kabi gap bo`laklari vazifasida, shuningdek, undalma, nominativ gap tarzida keladi. Masalan: *O`zbekiston – kelajagi buyuk davlat (I.Karimov). Olim kishi o`zining ilmi va odobiga tayanadi. (Oz-oz o`rganib dono bo`lur). Seni ulug`layman, ey ona xalqim (A.O.) Subhidam. Quyosh yotog`idan bosh ko`tardi (P.Q.);*

5) Qaratqich kelishigidagi ot qaratuvchi-aniqllovchi vazifasida keladi: *Sen Pushkinning sevgan malagi (A.O.);*

6) tushum, jo`nalish, o`rin-payt va chiqish kelishigi shaklidagi otlar to`ldiruvchi, hol, ba`zan kesim vazifasini bajaradi. Masalan: *Bayramni munosib mehnat tortiqlari bilan nishonlashdi (S.A.). Bog`chada daraxtlar oltin rang bilan tovlanardi (O.). Oltin o`tda bilinadi, odam mehnatda. (Maqol).*

Demak, otning qanday sintaktik vazifada kelishi uning qaysi kelishik shaklida kelishi bilan bog`liqdir.

Shuningdek, ot so`z turkumi so`z yasash xususiyatiga ega. Ot so`z turkumi faol so`z yasash usullari morfologik, sintaktik va faqat ot so`z turkumi yasaydigan abbreviatsiya usuli bilan yasaladi: *xizmatchi, kulgi, taroq, gulzor, sevinch (morfologik usul bilan); belbog`, ko`zoynak, baxt-saodat, ota-ona (sintaktik usul); DAN, ToshDPU (abbreviatsiya usuli bilan)* kabi.

Otlarda modal shakl yasalishi ham mavjud. Otlarda modal ma`no otning leksik ma`nosiga kengaytirish, erkalash, hurmat, kuchaytirish, gumon, noaniqlik, kesatq, ta`kid, umumlashtirish kabi qo`shimcha ma`nolarni qo`shish bilan hosil qilinadi: *qizcha, qo`zichoq, bo`taloq, bolagina, Karimjon, Ra`noxon, un-pun, non-pon* kabi.

2 -§. Otlarning ma`no turlari

Otlar ma`no jihatdan ikki turga bo`linadi: **atoqli otlar va turdosh otlar.**

Bir xildagi predmet (shaxs) yoki hodisalardagi birinchi ayirib ko`rsatadigan otlar atoqli otlar deyiladi. Atoqli otlar atab qo`yilgan nomlardir. Atoqli otlarga quyidagilar kiradi:

1) kishilarning ismi va familiyalari: *Murod, O`ktam, O`tkir, Mahmudov, Ahmedov* kabi;

2) yozuvchi va shoirlarning taxalluslari: *Oybek, Uyg`un, Muqimiy, Furqat* kabi;

3) uy hayvonlariga atab qo`yilgan nomlar: *Olapar, To`rtko`z, Mosh* kabi;

4) planeta, yulduzva sayyoralarning nomi: *Yer, Zuhra, Etti qaroqchi, Mirrix* kabi.

5) geografik nomlar (shahar, qishloq, tog`, daryo, ko`l, cho`l, qit'a nomlari): *Samarqand, Chotqol, Pomir, Ohangaron, CHirchiq, Osiy* kabi;

6) oliy davlat va yuqori tashkilotlarning nomlari: *O`zbekiston Vazirlar Mahkamasi, O`zbekiston Oliy Kengashi* kabi;

7) ilmiy muassasalar, oliy o'quv yurtlari, vazirliklar va korxonalar nomi: *Paxtachilik ilmiy-tekshirish instituti, Toshkent Davlat Pedagogika universiteti, Moliya vazirligi, Davlat banki* kabi;

8) yuqori mansab, oliy faxriy unvon nomlari: *O'zbekiston Prezidenti, Vazirlar Mahkamasi raisi, Bosh Qo'mondon* kabi;

9) turli anjuman, hujjat va rezolyutsiyalar, tarixiy voqealar nomi: *Ulug' Vatan urushi, Mustaqillik kuni, Toshkent anjumani* kabi;

10) fabrika, zavod, jamoa xo'jaligi, sport jamiyatlari, kino, teatr, kitob, gazeta, jurnal nomlari: *«Sharq yulduzi» xo'jaligi, «O'rtoq» konditer fabrikasi, «Yosh kuch» sport jamiyati, «Turkiston» kontsert zali, «Yulduzli tunlar» romani, «Ma'rifat» gazetasi, «Guliston» jurnali* kabi.

Atoqli otlar, odatda, bosh harf bilan yoziladi, shuningdek, ko'plik son shaklida qo'llanmaydi. Shu xususiyatlari bilan turdosh otlardan farq qiladi.

Bir turdagi predmet, hodisalarning umumlashtiruvchi nomi turdosh ot deyiladi: stol, kitob, tanbur, baxt, g'oya, anjuman kabi. Turdosh otlar atoqli otlarga nisbatan ko'p miqdorni tashkil etadi. Turdosh otlar kichik harf bilan yoziladi.

Atoqli otlar turdosh otlarga yoki aksincha, turdosh otlar atoqli otga o'tishi mumkin. Masalan, frantsiyalik ustaning nomi *Batist* (atoqli ot) so'zi turdosh otga (matoning nomi) aylangan bo'lsa, *muhabbat* turdosh oti (abstrakt ot) atoqli otga (ismga) aylangan.

Turdosh ot ifodalangan tushunchaning xususiyatiga ko'ra konkret (aniq) va abstrakt (mavhum) otlarga ajratiladi. Bevosita predmet anglatadigan otlar konkret otlar deyiladi: *qalam, daftar, bola, tog'* kabi. Konkret otlarni bevosita sanash va ko'rish mumkin: *o'nta daftar, beshta bola* kabi. Birlik va ko'plik shaklida kela oladi: *bola* (birlik) – *bolalar* (ko'plik) kabi.

Mavhum tushunchani, belgini predmet sifatida ifodalaydigan otlar abstrakt ot deyiladi: *tinchlik, iroda, baxt, quvonch* kabi.

Abstrakt otlarni sanash va ko'rish mumkin emas. Ko'plik son shaklida qo'llanmaydi.

Turdosh otlar birlik shaklda kelib yakka bir predmetni yoki predmetlarning to'dasini ifodalashi mumkin. Shu xususiyatga ko'ra turdosh otlarning ikki turi mavjud: yakka ot va jamlovchi ot.

Birlik shaklda kelib bir turdagi predmetlardan bittasini ifodalaydigan ot yakka ot deyiladi: *daraxt, stol, kishi, daryo* kabi.

Birlik shaklda kelsa ham, lekin bir turdagi predmetlarning jamini, to'dasini ifodalaydigan ot jamlovchi ot deyiladi: *xalq, lashkar, to'da, olomon, ko'pchilik, ozchilik* kabi.

3 -§. Otlarda son kategoriyasi

Otlarga xos morfologik xususiyatlardan biri son kategoriyasidir. Otlarda son kategoriyasini bir-biriga qarama-qarshi qo'yilgan birlik son shakli va ko'plik son shakli tashkil etadi.

Birlik son shaklida qo'llanuvchi otlar yakka bir predmetni yoki yakkalikni ajratilmaydigan predmetni anglatadi: *qalam, daftar, tog', uy, talaba* kabi. Birlik son shaklida qo'llangan ot maxsus grammatik ko'rsatkichga ega emas. Shuning uchun otning bunday qo'shimcha olmagan shakli (nol ko'rsatkichli shakl) grammatik jihatdan birlik son shakli deb qaraladi.

Ko'plik son shaklida qo'llanuvchi otlar ikki yoki undan ortiq predmetni (yoki noaniq ko'plikni) anglatadi: *qalamlar, daftarlar, tog'lar, uylar, talabalar* kabi.

Otlarda grammatik ko'plik son shakli *-lar* affiksi bilan hosil qilinadi.

Ko'rinadiki, otlardagi birlik ma'nosi va ko'plik ma'nosi hamda ularni ifoda etuvchi shakllar yig'indisi son kategoriyasini hosil qiladi.

Otlarda son kategoriyasini birlik va ko'plik ma'nosida qo'llana oladigan otlarga xosdir. Sanash mumkin bo'lgan, bevosita predmetni anglatadigan konkret turdosh otlar birlik shakli bilan birga ko'plik son shaklida ham qo'llanadi: *xona – uchta xona – xonalar; bola – besh bola – bolalar* kabi.

O'zbek tilida birlik va ko'plik son shakliga ega bo'lgan otlar bilan bir qatorda faqat birlik shaklida qo'llanadigan otlar ham mavjud.

Bunday otlarga abstrakt otlar (*sevgi, ishonch, ko'ngil* kabi), donalab sanalmaydigan predmetlarni anglatuvchi otlar (*un, suv, yog', guruch* kabi), yakka bir predmetni anglatuvchi otlar (*til, bosh, yurak* kabi), juft predmetni anglatuvchi otlar (*ko'z, qosh, qo'l, etik, paypoq* kabi), atoqli otlar (*Zulfiya, Toshkent, Sirdaryo* kabi) kiradi. Ayrim hollarda bu otlarga *-lar* ko'plik affiksi qo'shila oladi. Bunday holda *-lar* ko'plik ma'nosini emas, balki quyidagi ma'nolarni ifodalab keladi:

1. Abstrakt otlar, yakka bir predmetni anglatuvchi otlar, juft predmetni anglatuvchi otlarda *-lar* affiksi qo`shilganda ma`noni kuchaytiradi yoki ta`kidlaydi: *Kumushning qoshlari chimirildi (A.Qodiriy)*.

2. Donalab sanalmaydigan predmetni anglatuvchi otlarga *-lar* affiksi qo`shilganda, shu predmetning turi, navi, yoki mo`llik kabi ma`nolarni bildiradi: *Zilol suvlar, eram kabi bog`u-bo`stonlar (G`ayratiy)*.

3. Atoqli otlarga qo`shilganda esa umumlashtirish, birgalik kabi ma`nolarni bildiradi: *Saidalar kelishdi* kabi.

Shuningdek, qarindosh-urug`lik munosabatini bildiruvchi (*ota, ona, buvi, aka, opa* kabi) otlarga egalik qo`shimchasidan keyin *-lar* affiksi qo`shilganda, bu otlar hurmat ma`nosini anglatadi: *otamlar, opamlar, buvimlar* kabi.

Otlarda ko`plik ma`nosi turli xil usullar bilan ifodalanadi.

1. Otlarda ko`plik ma`nosi, asosan, *-lar* affiksini qo`shish bilan hosil qilinadi. Ko`plik ma`nosining bunday maxsus grammatik ko`rsatkich bilan ifodalanishi ko`plikning **morfologik usul** bilan ifodalanishi sanaladi: *eshiklar, ko`chalar* kabi. Bunday otlarga grammatik jihatdan ham, semantik jihatdan ham ko`plik son shaklida deb qaraladi. Otlarda ko`plik ma`nosi, asosan shu usul bilan ifodalanadi.

2. Otlarda ko`plik ma`nosi leksik ma`nosi ko`p predmetni bildiradigan otlar orqali ham anglashiladi. Bunday otlar birlik shaklida bo`lsa ham, bir turdagi predmetlarning to`dasini, jamini bildiradi: *to`da, gala, aholi, xalq, olomon* kabi. Ko`plik ma`nosining bunday jamlovchi otlar orqali ifodalanishi **leksik-semantik** usul deyiladi. Bunday ma`nodagi otlarga grammatik jihatdan birlik shaklda, lekin semantik jihatdan ko`plikda deb qaraladi.

3. Otlarda ko`plik ma`nosi ot oldidan miqdor bildiruvchi ravishlar, sanoq sonlar, gumon olmoshlarini keltirish, so`zlarni takrorlash bilan ham hosil qilinadi. Bu usul bilan ko`plik ma`nosining ifodalanishiga sintaktik usul deyiladi: *ko`p bola, uchta kitob, bir necha qiz, dasta-dasta gul, to`da-to`da odam* kabi.

4 -§. Otlarda egalik kategoriyasi

Predmet yoki predmetlik tushunchasining uch shaxsdan biriga (ba`zan predmetga) taalluqli ekanligini ko`rsatuvchi umumiy ma`nolar va bu ma`nolarni ifoda etuvchi shakllar tizimiga **egalik kategoriyasi** deyiladi.

Predmet yoki predmetlik tushunchasining uch shaxsdan biriga, ya`ni so`zlovchi (I shaxs), tinglovchi (II shaxs), o`zga (III shaxs) shaxsga taalluqliligini ifodalaydigan affikslar **egalik affikslari** deyiladi. Egalik affikslari shaxs ma`nosi bilan birga uning sonini (birlik yoki ko`plik ma`nosini) ham ifodalaydi. Egalik affikslari quyidagi jadvalda berilgan.

Shaxs	Birlik	Ko`plik
I shaxs	-(i)m	-(i)miz
II shaxs	-(i)ng	-(i)ngiz
III shaxs	-i, -si	-i, -si

Jadvaldan ko`rinadiki, III shaxs egalik affiksi birlik va ko`plik son uchun umumiy. Predmetning bir shaxsga yoki ko`p shaxsga taalluqliligi egalik affiksi olgan ot bog`lanib kelgan so`zning grammatik son shakliga qarab aniqlanadi: uning kitobi – birlik, ularning kitobi – ko`plikdir.

Shuningdek, egalik affikslari ot negizining unli yoki undosh tovush bilan tugashiga qarab ikki xil shaklda qo`llanadi.

Shaxs	Birlik		Ko`plik	
	unlidan so`ng	undoshdan so`ng	unlidan so`ng	undoshdan so`ng
I shaxs	sovg`a+ -m	daftar+ -im	sovg`a+ -miz	daftar+ -imiz
II shaxs	sovg`a+ -ng	daftar+ -ing	sovg`a+ -ngiz	daftar+ -ingiz
III shaxs	sovg`a+ -si	daftar+ -i	sovg`a+ -si	daftar+ -i

Egalik affikslari odatda, ko`plik affiksidan keyin qo`shiladi: *kitob+ -lar+ -im* kabi.

Egalik affiksi qo`shilgan ot, odatda, qaratqich kelishigidagi (belgili va belgisiz shakldagi) boshqa ot, olmosh va otlashgan so`z bilan bog`lanadi: *daraxtning bargi, ipak qurti, mening vazifam, yaxshining so`zi*

kabi. Bu bogʻlanish egalik affiksini olgan ot anglatgan predmetning qaratqich kelishigida kelgan soʻzga qaramli ekanligini koʻrsatadi.

Egalik affiksini olgan ot baʼzan chiqish kelishigidagi ot bilan ham bogʻlanishi mumkin. Masalan: talabalardan bir guruhi kabi. Bunday bogʻlanishda egalik affiksini olgan ot yuqoridagi kabi qarashlilik maʼnosini emas, balki aloqadorlik, mansublik maʼnosini ifodalaydi. Demak, bu holda faqat grammatik egalik (aloqadorlik, mansublik) maʼnosi mavjud.

Egalik affiksi I va II shaxsda predmetning qaysi shaxsga tegishli ekanligini aniq koʻrsatadi. Chunki bu shaxslar har vaqt kishilik olmoshlari bilan ifodalanadi. Masalan: *mening burchim, sening burching, bizning burchimiz, sizning burchingiz* kabi. III shaxsda esa egalik affiksini olgan ot qaratqich kelishigida kelgan olmosh bilan ham, ot va otlashgan soʻzlar bilan ham bogʻlana oladi: *uning burchi, farzandning baxti, koʻplarning orzusi* kabi.

Baʼzan uslub talabi nuqtai nazaridan shaxs va egalik affiksini olgan ot orasidagi munosabat oʻzgacha boʻlishi mumkin, yaʼni II shaxs birlik sondagi egalik affiksini olgan ot shu shaxsning koʻpligi uchun qoʻllanishi mumkin: senlarning maqsading kabi. Yoki, aksincha, otning II shaxs koʻplik shaklidagi egalik affiksini olgan ot shu shaxsning birligi uchun qoʻllanishi mumkin: sizning opangiz kabi. Birinchi holda kamsitish, kesatqich kabi maʼnolar, ikkinchi holda esa hurmat maʼnosi ifodalanadi.

Ot koʻplik son shaklida kelib, koʻplik maʼnosini ifodalaganda, egalik affiksi *-lar* qoʻshimchasidan keyin qoʻshiladi: *opalarim* kabi. Lekin hurmat maʼnosi ifodalanganda, egalik affikslari *-lar* qoʻshimchasidan oldin qoʻshiladi: *opamlar, akamlar* kabi.

Egalik affikslari otning gapdagi sintaktik vazifasini koʻrsatmaydi.

Baʼzi otlarga egalik affikslari qoʻshilganda, soʻz tarkibida turli fonetik oʻzgarishlar roʻy beradi. Bular quyidagilar:

1. **k, q** undoshi bilan tugagan koʻp boʻgʻinli soʻzlarga, shuningdek, bek kabi ayrim bir boʻgʻinli soʻzlarga egalik affikslari qoʻshilganda, k undoshi g undoshiga, q undoshi g undoshiga aylanadi va bu holat yozuvda ham saqlanadi: *tilak – tilagi, yurak – yuragi, bek – begi, kubok – kubogi, qishloq – qishlogʻi* kabi. Lekin koʻp boʻgʻinli oʻzlashma soʻzlarga, bir boʻgʻinli soʻzlarga (koʻp hollarda) egalik affikslari qoʻshilganda k, q undoshi asliga mos holda aytiladi va yoziladi: *ishtirok – ishtiroki, ocherk – ocherking, erk – erki; huquq – huquqim, zavq – zavqi* kabi.

2. *Oʻrin, qorin, burun, oʻgʻil, boʻyin, koʻngil, singil* kabi otlarga egalik affikslari qoʻshilganda, ikkinchi boʻgʻindagi i, u unlilari talaffuzda aytilmaydi va yozilmaydi: *oʻrin – oʻrnim, qorin – qornim, burun – burning, oʻgʻil – oʻgʻlim, koʻngil – koʻngli, singil – singlim* kabi.

3. *Parvo, obroʻ, mavqe, avzo, mavzu* soʻzlariga I va II shaxs egalik affikslari qoʻshilganda, soʻz tarkibida bir y tovushi qoʻshib aytiladi va shunday yoziladi: *parvoyim, parvoying, obroʻyim, obroʻying* kabi; III shaxsda esa *parvo, obroʻ, mavqe, avzo* soʻzlari *parvoyi, obroʻyi, mavqeyi, avzoyi* kabi, *mavzu* soʻzi esa *mavzusi* tarzida aytiladi va yoziladi.

5-§. Otlarda kelishik kategoriyasi

Ot (yoki otlashgan soʻz)ning boshqa soʻzlarga boʻlgan sintaktik munosabatini koʻrsatuvchi maʼnolar va bu maʼnolarni ifodalovchi shakllar tizimiga kelishik kategoriyasi deyiladi. Kelishik kategoriyasi oltita grammatik maʼno va uni ifoda etuvchi shakllarni oʻz ichiga oladi. Bularga bosh kelishik, qaratqich kelishik, tushum kelishik, joʻnalish kelishik, oʻrin-payt kelishik va chiqish kelishik kabi grammatik maʼnolar hamda bu maʼnolarni ifodalovchi *-ning, -ni, -ga (-ka,-qa), -da, -dan* kelishik shakllari kiradi. Har bir kelishik oʻz nomi, ifoda shakliga ega, maʼlum bir soʻroqlarga javob beradi.

Kelishiklar	Turlanishi	Soʻroqlari
Bosh kelishik	<i>Saida, kitob, Toshkent</i>	<i>kim? nima? qayer?</i>
Qaratqich kelishigi	<i>Saidaning, kitobning, Toshkentning</i>	<i>kimning? nimaning? qayerning?</i>
Tushum kelishigi	<i>Saidani, kitobni, Toshkentni</i>	<i>kimni? nimani? qayerni?</i>
Joʻnalish kelishigi	<i>Saidaga, kitobga, Toshkentga</i>	<i>kimga? nimaga? qayerga</i>
Oʻrin-payt kelishigi	<i>Saidada, kitobda, Toshkentda</i>	<i>kimda? nimada? qayerda</i>
Chiqish kelishik	<i>Saidadan, kitobdan, Toshkentdan</i>	<i>kimdan? nimadan? qayerdan?</i>

Otlarda kelishik affikslari **turlovchi affikslar** deb ham yuritiladi. Otlarning kelishiklar bilan o'zgarishi **turlanish** deb yuritiladi.

Kelishik affiksi yo'q holat bosh kelishik bo'lib, bunday shakldagi ot ko'pincha boshqa so'zni o'ziga tobelaydi. SHuning uchun ham bosh kelishik deb yuritiladi. Qaratqich, tushum, jo'nalish, o'rin-payt chiqish kelishigi shaklidagi ot gapda boshqa so'zlarga grammatik jihatdan tobe bo'ladi. Bu kelishiklar vositali kelishiklar deyiladi. Masalan: *Pokiza aql insonni ayb va kamchiliklardan qutqaradi (U.Mahkamov)*. Bu gapda *aql* so'zi bosh kelishikda bo'lib, affiksi bo'lmagan shaklda *qutqaradi* fe'liga nisbatan hokim holatda; insonni so'zi –ni tushum kelishigi shakli vositasida, *ayb* (-dan), *kamchiliklardan* so'zlari –dan chiqish kelishigi vositasida *qutqaradi* fe'liga tobe bo'lib kelgan.

Kelishik shaklidagi otlar boshqa so'zlar bilan o'zaro sintaktik munosabatga kirishadi.

Qaratqich va qisman bosh kelishik shakli ot bilan otning, tushum, jo'nalish, o'rin-payt va chiqish kelishiklari, odatda, ot bilan fe'lning sintaktik munosabatini ko'rsatadi: *oilaning ko'rki, onani ardoqlamoq, sayohatga bordi, maktabdan qaytdi*.

Ba'zan kelishik shaklidagi otlar sifat, son, olmosh, ravish, undov bilan ham bog'lanib, ularga tobe bo'lib keladi: *ipakdan mayin, talabalardan beshtasi, Barnoning o'zi, xonada ko'p, holiga voy kabi*.

Kelishik shaklida kelgan otning ma'nosi va vazifasi uning leksik, grammatik ma'nosi, qanday so'zlar bilan (fe'l, ot) bog'lanishiga qarab aniqlanadi. Masalan: jo'nalish kelishigining asosiy ma'nosi harakatning yo'nalish o'rnini ko'rsatishidir: *maktabga bordi*. Bu ma'nodan tashqari jo'nalish kelishigida kelgan ot vosita, payt, atash, maqsad ma'nolarini ifoda qiladi: *rasmga qaradi, kuzga qoldirildi, singlisiga oldi, o'qishga keldi* kabi. Lekin kelishik ma'nolaridan biri asosiy ma'no sanaladi, kelishik nomi shu asosiy ma'noga ko'ra nomlanadi.

Bosh kelishikdagi ot shaxs, predmet, voqea-hodisalarning nomini ataydi. *Kim? nima? qayer?* kabi so'roqlardan biriga javob beradi. Bu kelishikning ko'rsatkichi yo'q, ya'ni nol ko'rsatkichli shaklda keladi. Bunday shakl tahlilda Ø belgisi bilan ifodalanadi.

Bosh kelishik shaklida kelgan otning asosiy sintaktik vazifasi ega vazifasida kelishdir. Masalan: *Himmatlilik o'zining saxovati bilan odamlar qalbiga singib ketadi. (O'.Mahkamov)*

Nutqda oz uchrasada, ega vazifasidagi so'z qayer? so'rog'iga ham javob bo'lib keladi, bunday holda o'rin predmeti ma'nosi anglashiladi. Masalan: *Toshkent – tinchlik shahri*.

O'zbek tilida bosh kelishikdagi ot yana bir necha sintaktik vazifani bajaradi.

1.Kesim vazifasida keladi: *Ilm – insoniyat gavhari (Bedil)*.

2.Izohlovchi vazifasida keladi: *Navro'zda ona tabiat uyg'onadi*.

3.Sifatlovchi vazifasida keladi: *Po'lat pichoq qinsiz qolmas (Maqol)*. Bunda bosh kelishik shaklida kelgan ot boshqa ot oldida kelib, *qanday? qanaqa?* so'roqlaridan biriga javob beradi.

4. Hol vazifasida keladi: *Yulduzlar chaman-chaman yonadi (O)*.

5. Undalma vazifasida keladi: *Yaxshilik qil, bolam, yomonlikni ot!* Undalma vazifasida kelgan bosh kelishikdagi ot gap bo'laklari bilan grammatik jihatdan bog'lanmaydi.

6.Nominativ (atov) gap vazifasida keladi: *Subhidam. Quyosh yotog'idan bosh ko'tardi (T.Q.)*.

Bundan tashqari bosh kelishikdagi otlar ko'makchi shaklda kelib to'ldiruvchi va hol vazifasini ham bajaradi. Masalan: *Igna bilan quduq qazib bo'lmas (Maqol)*. Yuksak *quyosh kabi, yuksak oy kabi. Sep bilan bezalsin yurtning fazosi (Uyg'un)*.

Qaratqich kelishigi biror predmetning shu kelishikdagi otdan anglashilgan predmetga yoki shaxsga qarashli ekanligini ifodalaydi. Qaratqich kelishigida kelgan ot *kimning? nimaning? qaerning?* kabi so'roqlardan biriga javob beradi. –ning affiksi bilan shakllanadi. Masalan: *Bilim va donishmandlik insonning bezagidir (A.Navoiy)*.

Ba'zan she'riyatda qaratqich kelishigi egalik affiksidan so'ng –n shaklida ham qo'llanadi: *Har bolam ufurgan nafasin atri. She'rimning eng yetuk, eng yaxshi satri (G'.G'ulom)*.

Qaratqich kelishigidagi ot egalik affiksini olgan ot bilan grammatik jihatdan bog'lanib, gapda aniqlovchining turi qaratuvchi vazifasida keladi. Qaratqich kelishigidagi so'z qaratuvchi, unga bog'lanib kelgan egalik affiksini olgan ot esa qaralmish sanaladi. Masalan: *Guruchning kurmagi bor, yomonning to'g'mog'i bor (Maqol)*.

Qaratqich kelishigi ikki xil – belgili yoki belgisiz shaklda qo'llanadi.

Qaratqich kelishigi –ning (-n) affiksi bilan qo'llansa, belgili sanaladi. Belgili qaratqich kelishigidagi ot aniq qarashlilik ma'nosini ifodalaydi: *daraxtning ildizi, onaning baxti* kabi.

Qaratqich kelishigi –ning affiksi bilan qo'llanmasa, belgisiz sanaladi: *umid uchquni, bahor fasli* kabi. Belgisiz qaratqich kelishigidagi ot o'zi bog'lanib kelgan ot anglatgan predmetning qaratqich kelishigidagi ot anglatgan predmetga aloqador hodisa ekanligini ifodalaydi.

Belgisiz qaratqich kelishigidagi ot o'zi bog'langan ot bilan ma'no va grammatik jihatdan juda zich bog'langan bo'lib, ular orasiga boshqa so'z kiritish mumkin emas.

Qaratqich kelishigi quyidagi hollarda belgili qo'llanadi:

1. Qaratqich kelishigidagi ot shaxs otlari bo'lganda: *Zulfiyaning xati, talabaning bahosi kabi.*

2. Butunning qismini anglatgan otlar: *uzukning ko'zi, stolning oyog'i.*

3. Qaratqich kelishigidagi so'z o'zi bog'latgan otdan anglashilgan predmet bilan o'zaro genetik aloqada bo'lsa: *buvining nevarasi, sherining bolasi.*

4. Qaratqich kelishigidagi so'z manba ma'nosini ifodalaganda: *olimning ma'ruzasi, talabaning fikri.*

5. Qaratqich kelishigidagi so'z bilan qaralmish o'rtasida boshqa so'zlar kelganda: *shaharning baland imoratlari, yozning issiq shamoli kabi.*

6. Qaratqich kelishigida ot o'zining maxsus aniqlovchisiga ega bo'lganda: *alo'chi o'quvchining hulqi kabi.*

7. Qaratqich kelishigidagi so'z tarkibida *-lar* ko'plik affiksi qo'llanganda: *qizlarning raqsi, gullarning hidi kabi.*

8. Qaralmish otlashgan so'zlar bilan ifodalanganda: *olmaning shirini, so'zning ozi, do'stlarning uchtasi kabi.*

Qaratqich kelishigi quyidagi hollarda belgisiz qo'llanadi:

1. Qaratqich kelishigi shaklidagi ot abstrakt otlar bilan ifodalanganda: *muhabbat sehri, bilim manbai, ilm ahli, tafakkur gulshani kabi.*

2. Qaratqich va qaralmish munosabatidagi otlar payt ma'nosini anglatganda: *bahor fasli, oqshom payti, tong chog'i, yakshanba kuni kabi.*

3. Qaratqich kelishigi shaklidagi ot ifodalagan predmetning qaralmish ifodalagan predmetga umumiy xosligini bildirganda: *ipak qurti, er islohoti kabi.*

4. Qaratqich kelishigi shaklidagi ot nomiga qo'yilgan, atab qo'yilgan otlar bilan ifodalanganda: *Navoiy teatri, Orol dengizi, Toshkent shahri kabi.*

5. Qaratqich kelishigi shaklidagi otlar bir-biriga tobe holda birin-ketin kelganda, eng so'nggisidagi oldingilari belgisiz shaklda qo'llanadi: *Toshkent Davlat pedagogika universiteti, boshlang'ich ta'lim va defektologiya fakulteti boshlang'ich ta'lim bo'limining talabasi kabi.*

Tushum kelishigi ot ish-harakatni o'z ustiga olgan predmetni anglatadi. Tushum kelishigidagi ot, odatda, ish-harakatni o'z ustiga olgan predmetni, ya'ni ob'ekt ma'nosini ifodalaganda kimni? nimani? so'rog'iga javob beradi: *Hayot harakatni talab qiladi (Arastu).*

Tushum kelishigidagi otning negizi o'rin ma'nosini anglatga, qaerni? so'rog'iga javob beradi: *Hujrani yasatganmisan? (A.Qahhor). To'rtta karnay, oltita surnayning shovqini ko'kni tutdi (O.).*

Tushum kelishigi *-ni* affiksi bilan shakllanadi: *Ulug' kishilarni mehnat etiltiradi («Tafakkur gulshani»).*

Ba'zan she'riyatda egalik affiksidan so'ng *-n* shaklida ham uchraydi: *Olmazorlar gulin to'kadi, Meva bog'lab shoxin bukadi (H.O.).*

Tushum kelishigida kelgan ot fe'l bilan bog'lanadi va gapda asosan, vositasiz to'ldiruvchi vazifasini bajaradi.

Tushum kelishigi ham qaratqich kelishigi singari 2 xil shaklda qo'llanadi: belgili tushum kelishigi va belgisiz tushum kelishigi.

Belgili tushum kelishigi shaklidagi ot *-ni* (*-n*) affiksini olgan holda keladi: *Xushro'ning rahmsiz muhokamasidan oqqan bu haqiqatlar Zaynabni yig'latdi (A.Qodiriy).*

Belgisiz tushum kelishigi shaklidagi otda esa *-ni* affiksi qo'llanmaydi: *Gul tufayli tikan suv ichar (Maqol).*

Tushum kelishigining ham belgili va belgisiz shaklda qo'llanishi ma'no talabi va grammatik holatga ko'ra belgilanadi. Belgisiz tushum kelishigidagi otning tushum kelishigida ekanligi uning mazmunidan va fe'lga bog'lanishidan bilinib turadi.

Belgisiz tushum kelishigidagi ot fe'l kesim bilan juda zich bog'langan bo'lib, ular orasiga boshqa so'zni kiritib bo'lmaydi: *Nazira singlisiga xat yozdi.*

Tushum kelishigi quyidagi hollarda faqat belgili qo'llanadi:

1. Tushum kelishigi shaklidagi ot atoqli ot bilan ifodalangan holda: *Saidani o'z qanoti ostiga oldi (A.Qahhor).*

2. Tushum kelishigidagi ot payt bildiruvchi otlar bilan ifodalansa: *Zulfiya ta'tilni yaxshi o'tkazdi.*

3. Tushum kelishigidagi ot o'z aniqlovchisiga ega bo'lsa: *Bu kuchli irodani, bu jahoniy qudratni har kimki mensimasa, o'ziga-o'zi zolim (G'.G'ulom).*

4.Tushum kelishigidagi ot bilan uni boshqargan fe'l o'rtasida boshqa so'zlar kelsa: Bog'ni bir bog'bon yaratadi, Ming odam bahramand bo'ladi (Hikmatlar xazinasi).

5.Tushum kelishigi shaklidagi ot, ya'ni kelishik affiksidan oldin egalik affiksi bo'lsa, belgisi qo'llanadi: ... Uzoq vaqt hayotda yo'lini topolmay yuribdi (A.Qahhor).

SHuningdek, boshqa so'z turkumlari (olmosh, fe'lining harakat nomi shakli, otlashgan so'zlar) faqat belgisi tushum kelishigi shaklida keladi.

Jo'nalish kelishigidagi ot ish-harakat yo'nalgan predmetni, shuningdek, harakatning bajarilish payti, ish-harakatning bajarilishida vosita bo'lgan predmetni anglatadi. Otlarda jo'nalish kelishigining asosiy ma'nosi harakatning yo'nalish nuqtasini ifodalashdir. Ob'ekt, payt, sabab, maqsad kabi ma'no xususiyatlarining ifodalanishi bu kelishik shaklini olgan va uni boshqargan so'zning leksik ma'nosiga bog'liq. SHu ma'nolariga ko'ra jo'nalish kishilik shaklidagi ot *kimga? nimaga? qayerga? qachon?* kabi so'roqlarga javob beradi.

Jo'nalish kelishigi –ga affiksi bilan shakllanadi: daftarga, osmonga kabi. Lekin so'z negizi k tovushi bilan tugasa, -ka shaklida: q tovushi bilan tugasa, -qa shaklida qo'shiladi: *terak-terakka, qishloq-qishloqqa* kabi.

Jo'nalish kelishigidagi otlar quyidagi sintaktik vazifalarni bajaradi:

1.Harakatning bajarilishida vosita bo'lgan predmetni anglatganda, kimga? yoki nimaga? so'rog'iga javob bo'ladi va gapda vositali to'ldiruvchi vazifasida keladi: *Mahmadona, valdirovchi odam ochiq bir maktubga o'xshaydi (Oz-oz o'rganib dono bo'lur).*

2.Harakatning yo'nalish o'rnini anglatganda, qaerga? so'rog'iga javob bo'ladi va o'rin holi vazifasida keladi: *Qishloqqa shahar tutash, ikkov birga hamnafas (G'.G'ulom). Inson agar jahl qilsa osmonni ham yerga olib tushadi (Bedil).*

3.Harakatning bajarilishi vaqtini anglatganda qachon? so'rog'iga javob bo'ladi va payt holi vazifasida keladi: *To'y ko'klamga belgilandi.*

Shuningdek, jo'nalish kelishigi shakli fe'lining harakat nomi, otlashgan sifat-doshlarga qo'shib harakatning bajarilish sababi va maqsadini anglatib, *nega? nima maqsadda?* so'roqlariga javob beradi va gapda sabab, maqsad holi vazifasini bajaradi: *Men Farg'onadan ataylab siz bilan ko'rishishga, rozi bo'lsangiz, otpuska ichida to'y qilishga kelgan edim (Oydin). Turmushning qaynab turgan joyiga tushib qolganimga xursandman (A.M.).*

O'rin-payt kelishigidagi ot ish-harakatning bajarilish o'rnini, paytini va ish-harakatning bajarilishida vosita bo'lgan predmetni anglatadi. Bu kelishik shaklidagi ot qanday leksik ma'noni anglatishiga qarab o'rin, payt, ob'ekt ma'nolari haqida gapiriladi. SHu ma'nolariga ko'ra o'rin-payt kelishigi shaklidagi ot kimda? nimada? qaerda? qachon? kabi so'roqlarga javob beradi. O'rin-payt kelishigi –da affiksi bilan shakllanadi: *Sada tagidagi hovuzning zilol suvida yaproqlar suzadi (S.Z.). Ayvonda bosma guli bo'z ko'rpa yopilgan pastakkina tanchada qizlar o'tiradi (O.). SHavvozlarda shuncha hunar bor ekan-ku, bilmay yurgan ekanmiz (H.N.).*

O'rin-payt kelishigidagi ot gapda quyidagi sintaktik vazifalarda keladi:

1.Ish-harakatning bajarilishida vosita bo'lgan predmetni anglatib, kimda? nimada? so'rog'iga javob beradi va gapda vositali to'ldiruvchi vazifasini bajaradi: *Bolaga otaning mehnati singgan bo'lsa, so'ng u bolaning hulq-atvorida bilinadi (YUsuf Xos Hojib).*

2.Ish-harakatning bajarilish o'rnini anglatib, qaerda? so'rog'iga javob beradi va gapda o'rin holi vazifasini bajaradi: *Vohidlarning qishlog'ida boshqa erlarda juda kam uchraydigan halim va shirin olma bor. (O.Y.)*

3.Ish-harakatning bajarilish paytini anglatib, qachon? so'rog'iga javob beradi va gapda payt holi vazifasini bajaradi: *Bahorda shaftoli gullari ko'm-ko'k maysalar ustida to'kilib qoladi (M.I.).*

4.Ish-harakatning bajarilish holatini anglatib, qanday? so'rog'iga javob beradi va gapda ravish holi vazifasini bajaradi: *Ular musiqani chuqur sukutda tinglar edi (O.).*

Ba'zan predmet yoki hodisaning bo'lish o'rnini, yoshini, holatini ifodalab, *qayerda? nechada? kimda? nimada?* so'roqlaridan biriga javob berib, gapda kesim vazifasini bajaradi: *Singlim uyda. Barno yigirma yoshda. Kuch birlikda.*

Chiqish kelishigi shaklidagi ot ish-harakatning kelib chiqish o'rnini, manbai, payti, sababi, holati yoki ish-harakatning bajarilishida vosita bo'lgan predmetni anglatadi. SHu ma'nolariga ko'ra chiqish kelishigi shaklidagi ot *kimdan? nimadan? qayerdan? qachondan?* kabi so'roqlardan biriga javob beradi. Chiqish kelishigi –dan affiksi bilan shakllanadi: *Insonga bilimdan durustroq biror narsa topilmaydi («Hikmatlar xazinasi»).*

Chiqish kelishigidagi ot gapda quyidagi sintaktik vazifalarda keladi:

1. Harakatning bajarilishida vosita bo'lgan predmetni, bir predmetni boshqa bir predmet bilan chog'ishtirish ma'nolarini anglatib, kimdan? nimadan? so'rog'iga javob beradi va gapda vositali to'ldiruvchi vazifasini bajaradi:

*Ilmdan bir shu'la dilga tushgan on,
Shunda bilursankim, ilm bepoyon (Firdavsiy).*

2. Harakatning boshlanish o'rni, payti, harakatning bajarilish holati, sababini anglatib, qayerdan? qachondan? qanday? nega? kabi so'roqlardan biriga javob beradi va gapda o'rin, payt, holat, sabab holi bo'lib keladi: *Ulug' musavvir Kamoliddin Behzod hali yoshlikdan Hazrat Mirning tarbiyalari bilan ulg'aydilar (P.Q.). Zumrad ignani palakka to'g'nadi-da, o'rnidan turdi (O.) Umaralining yurakdan yozgan iliq so'zlari uning ko'nglini shodlikka to'ldirib yubordi (O.). El tikilar va sevinchidan javdiraydi ko'zlarida yosh (H.O.).*

3. Kimdan? yoki nimadan? kabi so'roqlarga javob berib, gapda kesim vazifasida keladi: *Shaxnoza, zerikmaydigan bo'ldingiz, bu onangiz havaskor alpinistlardan ekan (S.Abdullayeva).*

6 -§. Otlarning yasalishi

Hozirgi o'zbek tilida ot so'z turkumi lug'at tarkibida mavjud bo'lgan so'zlarning miqdorini tashkil qiladi. Chunki ot so'z turkumi boshqa so'z turkumlariga nisbatan yangi so'zlar hisobiga tez boyib boradigan turkumdur.

O'zbek tilida ot morfologik, sintaktik va abbreviatsiya usullari bilan yasaladi.

Morfologik usul bilan ot yasash. Bu usulga ko'ra so'z negiziga maxsus ot yasovchi affikslarni qo'shish bilan yangi ot yasaladi. Ot yasovchi affikslar ot, sifat, son, olmosh, fe'l va ravish kabi mustaqil so'z turkumlari, shuningdek, modal va taqlid so'z negizlaridan yasaladi.

Morfologik usul bilan ot yasovchi affikslar ma'no jihatdan quyidagi guruhdagi otlarni yasaydi:

1. Shaxs va kasb-hunar otlarini yasovchi affikslar.
2. Narsa, qurol, o'lchov birligi otlarini yasovchi affikslar.
3. O'rin-payt otlarini yasovchi affikslar.
4. Abstrakt ot yasovchi affikslar.

Shaxs va kasb-hunar oti yasovchi affikslar, asosan, ot negiziga qo'shilib, negizdan anglashilgan predmet bilan bog'liq shaxs otlarini va ma'lum bir soha, kasb bilan shug'ullanuvchi kasb-hunar otlarini yasaydi.

Bu affikslarga quyidagilar kiradi:

- chi: tarbiyachi, terimchi, sportchi, tijoratchi, navbatchi
- dosh: fikrdosh, kursdosh, zamondosh, suhbatdosh, muallifdosh
- gar, -kor: zargar, kimyogar, g'allakor, san'atkor
- bon, -boz: bog'bon, darvozabon, darboz, bedanaboz
- paz: oshpaz, somsapaz, kabobpaz
- kash: suratkash, aravakash, mehnatkash
- dor: chorvador, mulkdor
- shunos: tilshunos, tuproqshunos, tabiatshunos
- xon: kitobxon, gazetxon, g'azalxon
- soz: mashinasoz, traktorsoz, soatsoz
- do'z: do'ppido'z, etikdo'z, mahsido'z, gilamdo'z
- xo'r: choyxo'r, oshxo'r.

Shaxs va kasb-hunar oti yasovchi affikslardan –chi eng mahsuldor ot yasovchi affiks sanaladi.

Yuqorida qayd etilgan –kash, -xo'r, -paz, -do'z, -boz, -gar, -soz, -xon, -shunos so'z yasovchi affikslari tojik tilida fe'l o'zaklari bo'lib, o'zbek tilida so'z yasovchi affiks vazifasini bajaradi.

Narsa, qurol, o'lchov birligi otlarini yasovchi affikslari, asosan, fe'l negiziga qo'shilib negizdan anglashilgan ish-harakat va holatning natijasi bo'lgan yoki ish-harakatni bajarish uchun qo'llaniladigan narsa, qurol otini yasaydi. Kam hollarda ot, sifat, taqlid so'z negizlari narsa, qurol, o'lchov birligi otlarini yasashga asos bo'la oladi. Bu affikslar quyidagilar:

-k (-ik), -ak, -q (-iq, -uq), -oq: elak, kurak, teshik, pipirak, bo'lak, bo'yoq, so'roq, chopiq, topshiriq, yutuq, o'roq kabi.

-gich (-g'ich, -kich, -qich): suzgich, o'chirg'ich, qirg'ich, ko'rsatkich, tutqich, qisqich.

-gi (-ki, -qi, -g'i, -g'u): supurgi, kulgi, tepki, chopqi, tutatqi, yoqilg'i, cholg'u.

-m (-im, -um): to'plam, tishlam, chimdim, kiyim, unum.

-ma: qiyma, qatlama, dimlama (mahsulot nomi), tenglama, ayirma (matematik terminlar), isitma, jamg'arma.

-don: qalamdon, guldond.

-indi: yuvindi, chirindi, qirindi.

-qin (-qun, -g'in, -g'un): to'lqin, toshqin, uchqun, yong'in, yulg'un.

-in (-un, -on): yig'in, tugun, to'zon.

-ak (-oq): qarsak, varrak, qaltiroq.

-a: sharshara, jizza.

-os: gulduros, chuvvos.

-gak (-kak): ilgak, eshkak.

-doq: qovurdoq.

-moq (-mak): quymoq (ovqat turi), chertmak.

-cha: qizilcha, olacha.

-chiq: yopinchiq.

-ildoq: shaqildoq.

-machoq: bekinmachoq, tortishmachoq.

-noma: taklifnoma, tashakkurnoma, vasiyatnoma.

Yuqorida sanalgan affikslardan -a, -os, -gak, -doq, -moq, -cha, -chiq, -ildoq, -machoq affikslari ot yasashda kam unum so'z yasovchi affikslar sanaladi.

O'rin-joy oti yasovchi affikslar, asosan, ot negiziga qo'shilib, negizdan anglashilgan predmet mavjud bo'lgan, ekiladigan, dam oladigan, yashaydigan o'rin-joy otini yasaydi. Bu affikslarga quyidagilar kiradi:

-zor: olmazor, gulzor, bug'doyzor

-loq: o'tloq, toshloq, qumloq

-iston: O'zbekiston, guliston, qabriston

-goh: oromgoh, sayilgoh

-xona (affiksoid): choyxona, oshxona, yotoqxona, sartaroshxona

-qoq: botqoq (fe'l negizidan yasalgan o'rin-joy oti).

Abstrakt ot yasovchi affikslar ot, sifat, son, olmosh, fe'l, ravish, ba'zan modal so'z negizlariga qo'shilib, negiz anglatgan tushuncha bilan bog'liq abstrakt ma'nodagi ot yasaydi. Bular quyidagilar:

-lik (-liq): go'zallik, mardlik, yaxshilik (ot negizidan yasalgan); ko'plik, tezlik (ravish negizidan); birlik, yuzlik (son negizidan); qarindoshlik, bolalik (ot negizidan); o'zlik, manmanlik (olmosh negizidan); yo'qlik, borliq (modal so'z negizidan).

-ch (-inch): sevinch, quvonch, tayanch, qo'rqinch (fe'l negizidan yasalgan)

-chilik, -garchilik: pillachilik, temirchilik, ipakchilik, odamgarchilik (ot negizidan), xursandchilik (sifat negizidan), yo'qchilik (modal so'z negizidan yasalgan).

-gilik, -kilik: ko'rgilik, ichkilik (fe'l negizidan yasalgan).

Sintaktik usul bilan ot yasash. Bu usulga ko'ra ikki va undan ortiq so'z shakllari Biron qolipda birikib, bir predmetni anglatadigan yangi ot yasaladi.

Sintaktik usulga ko'ra qo'shma va juft otlar yasaladi.

Qo'shma ot ikki va undan ortiq so'zning birikishidan hosil bo'lib, bir predmetni anglatadigan yangi ot. Qo'shma ot tarkibidagi so'zlar dastlab ma'no va grammatik jihatdan tobelanish yo'li bilan (qo'shimcha aniqlovchi+aniqlanmish) tuzilgan so'z birikmasi bo'lib, keyinchalik shu sintaktik munosabatning yo'qolishi natijasida bir tushunchani, yangi bir predmetni ifoda etadi: *ko'zoynak, belbog', o'rinbosar* kabi. Qo'shma ot bir bosh urg'u bilan aytiladi.

Qo'shma ot qismlari orasidan quyidagi sintaktik munosabatlarning yo'qolishi natijasida hosil bo'ladi:

1. Aniqlovchi+aniqlanmish: *bilaguzuk, achchiqtosh, oshqozon, toshko'mir, bedapoya, so'zboshi, Beshariq, Kattaqo'rg'on.*

2. Ega+kesim: *Soykeldi, qoryog'di.*

3. To'ldiruvchi+kesim: *dunyoqarash, kungaboqar, muzyorar, otboqar, ish tashlash.*

4. Hol+kesim: *beshtotar, iskabtopar, bosvoldi.*

5. Kesim+undalma: *Yoriltosh, ochildasturxon.*

O'zbek tilida rus, tojik va boshqa tillardan o'zlashgan parovoz, aeroport, dushanba, chorshanba, obdasta kabi otlar kelib chiqishiga ko'ra qo'shma ot bo'lsa-da, o'zbek tilida qo'shma ot ekanligi anglashilmaganligi tufayli sodda ot deb qaraladi.

Juft ot bir xil grammatik shaklda kelgan ikki soʻzning grammatik jihatdan teng bogʻlanishidan tuzilgan jamlovchi, bir umumiy maʼnoni anglatadigan yangi ot. Juft ot qismlari orasidagi tenglik munosabati yozuvda chiziqli bilan koʻrsatiladi. Bunday juft otning qismlari 2 xil bogʻlanadi: a) bogʻlovchilarsiz: ota-ona, gul-lola; b) bogʻlovchi vazifasidagi –u, -yu yuklamalari yordamida: *togʻ-u tosh, olma-yu oʻrik* kabi.

Juft ot qismlari bir soʻz turkumiga oid boʻlib, qismlarining har biri oʻz urgʻusiga ega boʻladi. Juft otlarning maʼnosi qismlar maʼnosining yigʻindisidan kelib chiqadi: kuch-quvvat, aql-xush, ota-ona.

Juft ot tarkibidagi qismlar quyidagi maʼno munosabatlarini ifodalaydi:

Har doim ham ikkita otning juftlanishidan yangi ot yasala bormaydi. Juft soʻzning turkumini qismlarning qaysi turkumdan ekanligiga qarab emas, balki juft soʻzning butunligicha qanday maʼno anglatishiga qarab aniqlash kerak boʻladi. Shu jihatdan qaraganda, quyidagi turkum soʻzlar juftlanib, ot yasaladi:

1. Ot: *yor-birodar, toʻy-tomosha.*
2. Sifat: *oq-qora, issiq-sovuq.*
3. Ravish: *kam-koʻst.*
4. Sof feʼl: *ur-yiqit, keldi-ketdi.*
5. Feʼlning harakat nomi shakli: *yurish-turish, yozuv-chizuv.*
6. Taqlidiy soʻzlar: *adi-badi, qiy-chuv.*

Juft otlar quyidagicha yasaladi:

1. Juft otning har ikkala qismi mustaqil maʼnoli soʻzlardan tuziladi: oʻyin-kulgi, opa-singil
2. Juft otning bir qismigina mustaqil maʼnoga ega boʻladi: kiyim-kechak, bozor-oʻchar
3. Juft otning har ikki qismi mustaqil maʼnoga ega boʻlmagan soʻz boʻlishi mumkin: gʻala-gʻovur, dali-gʻuli.

Juft otlar takrorlangan holda kelishi mumkin, lekin bunday ot yasama ot sanalmaydi: choy-poy, ish-pish, don-dun kabilar. Bunday juft otlar modal maʼno ifodalaydi.

Abbreviatsiya usuliga koʻra turgʻun soʻz birikmalarini turli usullar bilan qisqartirish orqali qisqartma ot hosil qilinadi. Qisqartma otlar abbreviaturalar deb yuritiladi. Bu usul bilan soʻz yasash oʻzbek tiliga rus tilidan oʻzlashtirilgan boʻlib, nutqda ixchamlikka erishish maqsadida qoʻllaniladi.

Hozirgi kunda rus tilidan aynan oʻzlashtirilgan bir qator qisqartma otlar bir qatorda rus tilidagi qisqartma otlarning oʻzbek tilidagi shakli ishlatilmoqda. *GES, ZAGS – aynan oʻzlashtirilgan, VAK – Visshaya Attestatsionnaya Komissiya, OAK – Oliy Attestatsiya komissiyasi, GA – gosudarstvennaya attestatsiya – DA – davlat attestatsiyasi* kabilar oʻzbekcha qisqartma shakli hosil qilingan. Shuningdek, oʻzbek tilining oʻz ichki imkoniyatlari asosida yasalgan yangi qisqartma otlar lugʻat tarkibidan joy olmoqda: *DTM, DAN, OʻzFA* kabi.

Qisqartma otlar tuzilish jihatdan quyidagicha boʻladi:

1. Qisqartirilayotgan soʻzlarning birinchi tovushlaridan tuziladi: *BMT (Birlashgan millatlar tashkiloti), XXR (Xitoy Xalq Respublikasi), DTM (Davlat test markazi); DAN (davlat avtomobil nazorati).*
2. Qisqartirilayotgan soʻzning bosh qismi va keyingi soʻzlarning birinchi tovushlaridan: *ToshDIU (Toshkent Davlat iqtisodiyot universiteti), OʻzFA (Oʻzbekiston Fanlar Akademiyasi).*
3. Birinchi soʻzning bosh qismi va keyingi soʻz toʻliq olinadi: *pedkolledj (pedagogik kolledj), pedamaliyot (pedagogik amaliyot).*
4. Soʻzlarning bosh qismlaridan: *Toshunivermag (Toshkent universal magazini), ...*

7-§. Otlarda modal shakl yasalishi

Otlarda soʻz oʻzgarish, soʻz yasash xususiyatlari bir qatorda modal shakl yasash hodisasi ham mavjud.

Otlarning leksik maʼnosiga qoʻshimcha modal maʼno qoʻshilishi bilan hosil qilinadigan shakl modal shakl yasash deyiladi. Otlar oʻz leksik maʼnosiga qoʻshimcha kichraytish, erkalash, hurmat, kuchaytirish, gumon, noaniqlik kabi modal maʼnolarni ifodalaydi.

Otlarda bu modal maʼnolar ikki xil usul bilan yasaladi: morfologik usul va takrorlash usuli.

Morfologik usulga koʻra otning leksik maʼno ifoda etuvchi qismiga modal shakl yasovchi affikslarni qoʻshish orqali modal maʼno yasaladi. Bu usulga koʻra otlarning kichraytish, erkalash, hurmat kabi modal shakllari hosil qilinadi.

Otlarda modal shakl yasovchi affikslarga quyidagilar kiradi:

- cha: *qizcha, uycha*
- chak, -choq: *kelinchak, qoʻzichoq, toychoq*
- loq, -aloq: *joyloq, boʻtaloq, qizaloq*
- gina: *bolagina, qizgina*
- xon, -jon, -oy, -boy: *otaxon, onajon, Raʼnoxon, Yulduzoy, Karimboy.*

Otni maxsus takrorlash yoʻli bilan gumon, kamsitish, umumlashtirish, noaniqlik kabi modal maʼnolar yasaladi. Bu usulga koʻra modal shakl hosil qilishda takrorlanuvchi qismda turli fonetik oʻzgarishlar yuz beradi:

1.Ot unli tovush bilan boshlanganda, takrorlanuvchi qism boshqa p, m, s, ch, d, j, t tovush orttiriladi: *un-pun, ot-pot, oʻrik-moʻrik, irim-sirim, irim-chirim, imi-dimi, alang-jalang* kabi.

2.Ot undosh tovush bilan boshlanganda, takrorlanuvchi qismdagi birinchi undosh p, m, s, ch, b tovushlaridan biri bilan almashtiriladi: *loy-poy, mosh-posh, non-pon, bosh-mosh, poda-moda, patir-satir, meva-cheva, gʻidi-bidi* kabi.

3.Otning takrorlanuvchi qismida keng va choʻziq unli qisqa va tor unli bilan almashadi: *don-dun, xashak-xushak* kabi.

4.Takrorlanuvchi qismda birinchi undosh ham, keng unli tovush ham almashadi: *latta-putta* kabi.

Baʼzan otning oʻzi aynan hech oʻzgarishsiz takrorlangan holda qoʻllanib, kuchaytirish maʼnosini hosil qiladi: *togʻ-togʻ, xirmon-xirmon* kabi.

Turkumdan turkumga koʻchish vositasida ot yasalishi (semantik usul). 1) sifatdan otga koʻchish: *oʻgʻil* (bola), *qiz* (bola), *ayol* (kishi), *chol* (odam); 2) feʼldan otga koʻchish: *kelajak* (Oʻzbekiston kelajagi buyuk davlatdir); 3) juft feʼllar otga koʻchadi: *keldi-ketdi, oldi-sotdi, qoʻydi-chiqdi*.

Soʻzlarni takrorlash yordamida ot yasash. *Lik-lik* (koʻkat turi), *pat-pat* (mototsikl), *bogʻcha-bogʻcha* (oʻyin), *yugur-yugur* (shoshilish), *biyovbiyov* (qush), *shaqshaq* (qush).

8 -§. Otlarning tuzilish jihatdan turlari

Otlar tuzilishi jihatdan sodda ot, qoʻshma ot, juft ot, qisqartma otlarga boʻlinadi.

1. Sodda ot bir oʻzak morfemadan tashkil topadi: *daraxt, kitoblar, gulzor, uycha* kabi.

2. Qoʻshma ot ikki va undan ortiq oʻzak morfemaning birikishidan hosil boʻladi: *belbogʻ, atirgul, oqsoqol* kabi.

3. Juft ot ikki oʻzak morfemaning oʻzaro teng bogʻlanishidan tuziladi: *aka-uka, oʻy-xayol, temir-tersak* kabi.

4. Qisqartma otlar birikma qismlarini qisqartirish yoʻli bilan tuzilgan otlar: *AQSH, MDH, OʻzMU* kabi.

5. Takroriy otlar: *choy-poy, in-iniga, tomir-tomiriga, don-dun, irim-sirim, yor-yor* (qoʻshiq nomi).

Juft va takroriy otlar orasiga chiziqli qoʻyib yoziladi.

Agar juft otlar oʻrtasida ikki otni bir-biri bilan bogʻlaydigan **u, yu** tovushlari boʻlsa, kirilcha yozuvda chiziqli qoʻyilmaydi: *Onayu bola - gulu lola*. Takroriy otlar bir otni takrorlash yordamida hosil qilinadi: *Aytilgan soʻzlar jon-jonidan oʻtib ketdi*. Tilimizda takrorlangan, soʻzning boshida kelgan undosh **p** eki **m** undoshidan biriga almashadigan yoki unli tovushdan oldin **p** tovushi orttiriladigan *choy-poy, non-pon, qop-mop, osh-posh, pul-mul* kabi **takroriy** otlar ham bor.

Ot tahlili namunasi	
1. Soʻrogʻi.	uning shaxs-soni aniqlanadi.
2. Maʼno turi (atoqli va turdosh otlar, turdosh otlarning turlari).	6. Kichraytirish, erkalash, hurmatlash maʼnolari boʻlsa, aniqlanadi.
3. Birlik yoki koʻpligi (soni)	7. Tuzilish turi.
4. Kelishigi.	8. Tub yoki yasamaligi.
5. Egalik qoʻshimchasi boʻlsa,	9. Gapdagi sintaktik vazifasi.

Takrorlash uchun savollar:

- Ot turkumining taʼrifi va soʻroqlarini ayting, misollar keltiring.
- Otlarning xususiyatlari va gapdagi vazifalarini ayting.
- Turdosh otlar deb qanday otlarga aytiladi?
- Qanday tushunchani ifodalashga koʻra turdosh otlarning turlari haqida gapiring.
- Birlik shaklda koʻplikni ifodalash-ifodalamasligiga koʻra turdosh otlarning turlari haqida gapiring.
- Atoqli otlarning taʼrifi va turlari haqida gapiring.
- Turdosh otlarning atoqli otlarga, atoqli otlarning turdosh otlarga oʻtishiga misollar keltiring.
- Otlardagi birlik maʼnosi qanday vositalar yordamida ifodalanadi?
- Otlardagi koʻplik maʼnosi qanday vositalar yordamida ifodalanadi?
- Qanday otlar faqat birlikda qoʻllanadi?
- Faqat birlikda qoʻllanadigan otlarga **-lar** qoʻshimchasi qoʻshilsa, qanday maʼno ifodalanadi?
- lar** qoʻshimchasi yana qanday turkumdagi soʻzlarga qoʻshiladi va qanday maʼnolarni ifodalaydi?

13. Otlarning turlanishi deganda nimani tushunasiz?
14. Kelishiklarni qo`shimchalari bilan aytib bering.
15. Qaysi kelishikdagi otlar qanday so`zlarga bojlanishi haqida gapiring.
16. Belgili va belgisiz kelishiklar haqida gapiring.
17. Qaysi kelishik qo`shimchalari qisqaradi?
18. Egalik qo`shimchalari qanday ma`noni ifodalaydi?
19. Egalik qo`shimchalari bilan bojliq tovush o`zgarishlari haqida gapiring.
20. Kichraytirish, erkalash va hurmatlash ma`nolarini ifodalovchi qo`shimchalarni misollari bilan sanab ko`rsating

SIFAT

1 -§. Sifatning leksik-grammatik xususiyatlari

Predmetning doimiy, o`zgarmas belgisini ifodalaydigan so`zlar sifat deyiladi.

Sifat mustaqil so`z turkumi sifatida uch xil belgiga ega:

1. Leksik-semantik belgisi. Sifat belgi ma`nosini bildiradi.

2. Morfologik belgisi: Sifat *qanday?*, *qanaqa?*, *qaysi?* so`roqlaridan biriga javob bo`ladi. Sifat ifodalaydigan belgi tushunchasi keng bo`lib, ma`nosiga ko`ra bir necha guruhga ajratiladi:

a) rang-tus ma`nosini bildiradigan sifatlar: *oq, qizil, sariq, havo rang, kul rang, yashil, zangori*;

b) hajmi ma`nosini bildiradi: *keng, tor, baland, past, uzun, chuqur, yirik, mayda*;

d) shakl va ko`rinish ma`nosini bildiradi: *dumaloq, yassi, egri, qiyshiq, do`ng*;

e) maza-ta`m ma`nosini bildiradi: *shirin, achchiq, nordon, sho`r, taxir, chuchmal, bemaza*;

f) xarakter-xususiyat ma`nosini bildiradi: *muloyim, odobli, shirinso`z, chaqqon, sho`x, yalqov, dangasa, chechan, qo`rs, qaysar*. Xarakter-xususiyat bildiruvchi sifatlar ijobiy yoki salbiy xususiyatlarni ifodalaydi;

j) hid ma`nosini bildiradi: *sassiq, qo`lansa, badbo`y, xushbo`y, muattar*;

h) holat ma`nosini bildiradi. Holat bildiruvchi sifatlar ikki xil bo`ladi:

1) psixik holatni ifodalaydi: *xursand, xafa, shod, kasal, injiq*;

2) tabiiy holatni ifodalaydi: *yosh, qari, keksa*.

Sifat belgini bevosita yoki bavoisita ifodalaydi. Predmetning doimiy belgisini bildiradigan belgini bevosita ifodalaydigan sifatlar asliy sifat deyiladi. Sifatning yuqoridagi ma`no turlari sifatni bevosita ifodalaydi.

Asliy sifatlar belgini darajalab ko`rsata oladi: *katta, kattaroq, eng katta* kabi.

Juft sifatlar asosan asliy sifatlardan tarkib topadi: *yosh-qari, yaxshi-yomon* kabi.

Belgini bavoisita, ya`ni biror narsa va hodisaga nisbat berish, o`xshatish orqali ifodalaydigan sifatlar **nisbiy sifat** deyiladi.

Nisbiy sifatlar boshqa so`z turkumlaridan yasaladi va xoslik, o`xshashlik, o`rin yoki paytga munosabat, mo`ljall ma`nolarini bildiradi:

a) xoslik ma`nosini ifodalaydigan sifat ot turkumidagi so`zga *-iy, -viy* qo`shimchasini qo`shish bilan yasaladi: *zamonaviy, oilaviy, ma`naviy, siyosiy*;

b) o`xshashlik ma`nosini ifodalaydigan sifatlar ot turkumidagi so`zga *-simon, -sifat* birliklarini qo`shish bilan yasaladi: *odamsimon, hayvonsifat, devsfat*;

v) o`rin va payt ma`nolarini ifodalaydigan sifatlar ot turkumidagi so`zlarga *-gi, -qi, -ki, -dagi* affikslarini qo`shish bilan yasaladi: *qishki, yozgi, bahorgi, bulturqi, tushki, kechki*;

g) mo`ljallanganlik, xoslik, o`lchov ma`nolarini ifodalovchi sifatlar ot turkumidagi so`zlarga *-lik* affiksini qo`shish bilan yasaladi: *ko`rpalik, ko`rpachalik, toshkentlik, ko`ylaklik*.

Sifat ba`zan ravish o`rnida qo`llanib, harakatning belgisini bildirishi mumkin: *ma`noli gapirmoq, chiroyli yozmoq, yaxshi o`qimoq* kabi.

Sifatning belgisini darajalab ko`rsatishi (*qizil, qizilroq, eng qizil, qip-qizil*), yasallish sistemasiga egaligi otlashishi uning morfologik belgilaridan hisoblanadi.

3. Sifatning sintaktik belgisi. Sifat gapda otga, ba`zan fe`lga bitishuv usuli orqali bog`lanadi va o`zi bog`lanib kelayotgan so`zga tobelanadi.

Sifat otga bog`lanib kelganda, sifatlovchi aniqlovchi vazifasini bajaradi. Misol: *Biz do`stlarning eng yaxshi do`sti, dushmanlarning eng kuchli dushmani ekanligimizni ham oqil odamlar tushunsin. (Y.Shukurov).*

Sifat fe'lga bog'lanib kelganda vaziyat holi vazifasini bajaradi. Misol: *Yulduzlar odatdagidan ko'ra toza, kattaroq, yorqinroq ko'rinardi.* (P.Qodirov).

2 -§. Sifat darajalari

Predmetlardagi bir xil belgini miqdorga ko'ra nisbatlab farqlash hodisasi sifat darajasi deyiladi. Sifatlarda uch xil daraja bor:

1. Oddiy daraja. Predmetning belgisi boshqa predmetdagi xudi shunday belgiga qiyos qilinmasa, oddiy darajadagi sifat deyiladi. Oddiy darajadagi sifat belgining me'yorida ekanini ko'rsatadi va u maxsus ko'rsatkichga ega bo'lmaydi: *go'zal tabiat, shirin qovun, keng hovli.*

2. Qiyosiy daraja. Predmet belgisining boshqa predmetdagi xudi shunday belgidan ortiq yoki kam ekanligining ifodalaydigan sifatlar qiyosiy darajadagi sifat deyiladi. Qiyosiy daraja quyidagi usullar bilan hosil qilinadi:

1) morfologik usul. Oddiy darajadagi sifatga *-roq* affiksini qo'shish yordamida yasaladi. Bunda gap mazmunidan chog'ishtirish, qiyoslash ma'nosi anglashilib turadi. Misol: *Shu lahzada unga Farhod har vaqtdagidan donoroq va hatto savlatliroq ko'rinib ketdi. Donoroq, savlatliroq* sifatlaridan oldin kelgan chiqish kelishigidagi so'z (*har vaqtdagidan*) qiyoslash mazmun munosabatini ifodalayapti. *O'shandan buyon halol dehqonchilik qiladi; o'rtadan ko'ra pastroq... xo'jaligi bor.* (A.Qahhor). Bu misolda *pastroq* so'zi belgining kamligi bildiriyapti, qiyoslash ma'nosini o'rtadan ko'ra so'zlari ifodalayapti.

2) leksik usul. Qiyosiy darajadagi sifat oldidan **sal, picha, och, bir oz, xiyol, aytarli** so'zlarini keltirish bilan hosil qilinadi: *sal baland, bir oz baland,*

3) leksik-morfologik usul: *picha kattaroq, xiyol achchiqroq.*

4) fonetik usul. Unlilar cho'zib, undoshlar esa ikkilantirilib aytiladi: *balaand, chuquur, tekkis* kabi.

3. Orttirma daraja. Predmetdagi belgining boshqa predmetdagi shunday belgiga nisbatan eng ko'p, oliy darajada ekanligini ifodalash orttirma daraja deyiladi. Sifatning orttirma daraja shakli quyidagi usullar bilan ifoda qilinadi:

1) leksik usul. Oddiy darajadagi sifat oldidan *eng, juda, nihoyatda, behad, g'oyat, g'oyatda, hammadan* kabi so'zlarni keltirish bilan: *juda chiroyli, nihoyatda shirin, g'oyatda mehribon* kabi.

Leksik usulda ba'zan belgi bildiruvchi sifatlar o'rnida boshqa so'zlar ishlatilishi mumkin: *zahar (garmdori), olov (sho'x).*

Sifat tovush o'zgarishlarisiz takrorlash orqali ham orttirma daraja hosil qilinadi: *katta-katta, shirin-shirin.*

- sifat oldidan *to'q, jiqqa, tim, g'irt* kabi so'zlarni keltirish bilan: *jiqqa ho'l, tim qora.*

- sifat oldidan so'z birikmalari va iboralarni qo'llash orqali: haddan ziyod (*chiroyli*), quling o'rgilsin (*jonon*).

2) fonetik usul. Bunda sifatni tovush o'zgarishlari orqali takrorlash yo'li bilan.

- sifatning birinchi bo'g'ini ikkinchi bo'g'inidagi undosh bilan takrorlanadi: *dum-dumaloq, pak-pakana, but-butun* kabi.

- sifatni birinchi bo'g'inidagi p undoshi qo'shib takrorlanadi: *sap-sariq, qip-qizil.*

- sifatning oldingi ikki tovushi ajratilib, unga p,m tovushlaridan biri qo'shiladi va undan keyin so'zning o'zi takrorlanadi: *yap-yangi, ko'm-ko'k.*

- sifatning birinchi bo'g'inidan keyin *-ppa* shakli qo'shiladi: *soppa-sog', to'ppa-to'g'ri.*

3 -§. Ozaytirma va kuchaytirma sifatlar.

Sifat belgini ozaytirib yoki kuchaytirib ifodalashiga ko'ra ikki xil bo'ladi:

a) ozaytirma sifat;

b) kuchaytirma sifat.

Ozaytirma sifat o'zakdan anglashilgan belgining me'yoridan ozligini bildiradi. Ular morfologik va leksik usullar bilan yasaladi:

1. Morfologik usul. Sifatlarga *-ish, -imtir, -mtir* affikslarini qo'shib ozaytirma sifat hosil qilinadi: *ko'kish, qizg'ish, oqimtir, qoramtir.* *-ish* qo'shimchasi qo'shilgan ba'zi sifatlar o'zagida tovush o'zgarishlari

sodir bo`ladi: *sariq+ish-sarg`ish*. Bu so`zda o`zakdagi i unlisi tushib qolgan, q undoshi g` undoshiga almashgan. Qizil sifatiga -ish qo`shilishi bilan o`zakdagi -il tovushlari tushib, g` tovushi orttirilgan.

Sifatlarga -gina, -kina, -qina affiksarlari qo`shilib, belgilarni kuchsizlantirish ozaytirishi mumkin. Bunda -k bilan tugagan sifatlarga -kina, -q bilan tugagan sifatlarga -qina, qolgan sifat shakllariga -gina affiksi qo`shiladi. Misol: *tuzukkina, oriqqina, sariqqina, kattagina*.

2. Leksik usul. Sifatning oldidan och, nim so`zlarini keltirish bilan belgi kamaytiriladi: *och pushti, nimqizil*.

Kuchaytirma sifatlarda o`zakdan anglashilgan belgining ortiqligini bildiradi. Kuchaytirma sifatlarda leksik va morfologik usul bilan hosil qilinadi.

a) morfologik usul. Bu usulda sifatni tovush o`zgarishlari orqali takrorlash yo`li bilan:

- Sifatning birinchi bo`g`ini ikkinchi bo`g`inidagi undosh bilan takrorlanadi: *dum-dumaloq, pak-pakana, but-butun*

- Sifatning birinchi bo`g`iniga -p undoshi qo`shib takrorlanadi: *sap-sariq, qip-qizil*.

- Sifatning oldingi ikki tovushi ajratilib unga p, m tovushlaridan biri qo`shiladi va undan keyin so`zning o`zi takrorlanadi: *yap-yangi, ko`m-ko`k*.

- Sifatning birinchi bo`g`inidan keyin ppa shakli qo`shiladi: *soppasog`, to`ppato`g`ri*.

b) leksik usul. Sifat tovush o`zgarishlarisiz takrorlanib orttirma daraja hosil qilinadi: *katta-katta*

Qiyosiy darajadagi sifat oldida ma`noni kuchaytiruvchi yana, yanada, yana ham so`zlari kelishi mumkin: *yanada yaxshiroq, yana ham balandroq, yana jonliroq*.

4-§. Sifatlarning otlashishi

Sifat turkumidagi so`zlar ba`zan ot turkumidagi so`zlarning ma`nosini ifodalab, uning vazifasini bajarib kelishi mumkin. Bunda sifat o`zining leksik va grammatik ma`nosini yo`qotib, predmetlik ma`nosini ifodalaydi. Gapda sifat bog`lanib kelayotgan otning tushib qolishi natijasida sifat uning predmetlik ma`nosini ham, morfologik belgisini ham, sintaktik vazifasini ham o`z ustiga oladi. Misol: *Yaxshi topib gapiradi, yomon qopib gapiradi* gapida yaxshi, yomon sifatlari tushib qolgan, kim? so`rog`iga javob bo`lgan, bosh kelishikdagi, ega vazivasidagi ot (*odam*) vazifasini bajargan. *Odam* oti gapda tushib qolgani tufayli yaxshi, yomon sifatlari otlashishgan. Bu hodisa gap tarkibida yuz bergan. Bunga nutqning ixchamlikka intilishi sabab bo`ladi. Sifatlarga oid so`zlarning hammasi ham otlashmaydi. Asosan belgi-xususiyat bildiruvchi sifatlarda, kishilarning laqabini bildiruvchi (tajang, maymoq, cho`tir, daroz) sifatlarda, hayvonlarning tusini bildiruvchi (saman, to`riq, bo`z, qashqa) sifatlari otlashadi.

Otlashgan sifatlarda aniqlovchilik vazifasidan chiqib, otga xos ega, kesim, to`ldiruvchi, qaratqich aniqlovchi, undalma vazifasini bajaradi. Misol: *Aqlsizlar gap bermaydi otasiga. (A.Po`lat) Mard bo`lgandan keyin yomonni ham yaxshilik bilan engar ekan. (P.Kodirov) Yaxshining so`zi qaymoq, yomonning so`zi to`qmoq. (Maqol) Yaxshilar, uni eslang!*

5-§. Sifatlarning yasallishi

Sifatlarda quyidagicha yasalladi: 1. Sifat yasovchi qo`shimchalar bilan. 2. So`zlarni qo`shish bilan. 3. So`zlarni takrorlash bilan.

1. Sifat yasovchi qo`shimchalar quyidagilardir:

1) otdan sifat yasovchi qo`shimchalar:

- li: *rasml*li* kitob, kuch*li* shamol*
- dor: *ayb*dor*, vafod*or**
- ba-: *badavlat, baquvvat*
- ser-: *serhosil olma.*
- mand: *kasal*mand*, davlat*mand**

YUqoridagi qo`shimchalar asosdan anglashilgan belgiga egalikni bildiradi.

-siz: *tuzs*iz* ovqat.*

be-: *beg*u*bor, be*x*abar*

Bu qo`shimchalar esa (*no- qo`shimchasi bilan birgalikda: noaniq, notinch.*) asosdan anglashilgan belgiga ega emaslikni ifodalaydi.

-lik: *toshkent*lik* (bola)*

-iy,-viy: *tarbiyaviy soat, devoriy soat.*

-gi,-ki,-qi: *bahor*gi* ishlar, qish*ki* kiyim*
(paytga xos belgini bildiradi).

-aki, -oqi:	jizz <u>aki</u> , jirtt <u>aki</u> , pisto <u>qi</u>
-yi:	havoy <u>i</u> .
-chan:	ish <u>chan</u> bola.
-simon:	odam <u>simon</u> maymun (o`xshashlik ma`nosini bildiradi).
-kor,-gar:	isyon <u>kor</u> , zulm <u>kor</u> , javob <u>gar</u> , ig`vo <u>gar</u> .
-i:	qishlo <u>qi</u> , qozo <u>qi</u> , jannat <u>i</u>
-cha:	farg`on <u>acha</u> , erkak <u>cha</u> , arab <u>cha</u> (o`yin)
-namo:	avliy <u>onnamo</u> , darvesh <u>namo</u>
-parvar:	xalq <u>parvar</u> , adolat <u>parvar</u>
-on:	charog` <u>on</u> , za`far <u>on</u>
-aki:	dahan <u>aki</u> , og`za <u>ki</u>
bad-:	<u>bad</u> baxt, <u>bad</u> nafs
-shumul	olam <u>shumul</u> , jahon <u>shumul</u>
-don:	gap <u>don</u> , bilim <u>don</u>
-kash:	dil <u>kash</u> , hazil <u>kash</u>
-bop:	palov <u>bop</u> , qish <u>bop</u>
xush-:	<u>xush</u> fe`l, <u>xush</u> havo
-in:	erkin <u>in</u> , otash <u>in</u>
-vor:	devon <u>avor</u> , afson <u>avor</u>
-parast:	mansab <u>parast</u> , maishat <u>parast</u>
bar-:	<u>bar</u> hayot, <u>bar</u> vaqt
-chil:	xalq <u>chil</u> , iz <u>chil</u> .
-lik(-liq):	ko`ylak <u>lik</u> (chit), bolal <u>lik</u> (chog`lar)
-i:	jannat <u>i</u> (kampir)
-loq:	baqa <u>loq</u> , qo`shal <u>loq</u> (g`o`za)
-kor:	dev <u>kor</u> (ish), fusun <u>kor</u> (husn)
-kash:	zahmat <u>kash</u> (odam), nos <u>kash</u> (kampir)
-chi:	gap <u>chi</u> (odam), vahima <u>chi</u> (ayol)
-von:	zo`ravon(uodam)
-qa:	loy <u>qa</u> (suv)
-omuz:	hazil <u>omuz</u> (gap), zahar <u>omuz</u> (hazil)
-xo`r:	g`amxo`r(uodam), go`shtxo`r(hayvon)
-soz:	soat <u>soz</u> (usta)
-dek(-day):	muz <u>dek</u> (suv), jo`jabir <u>day</u> (jon)

2) Fe`ldan sifat yasovchi qo`shimchalar:

-choq,-chak,-chiq:	maqtan <u>choq</u> , kuyunch <u>ak</u> , qizg`an <u>chiq</u>
-gir,-g`ir,-kir,-qir,-qur:	sez <u>qir</u> , top <u>qir</u> , o`tkir, olg`ir, uch <u>qur</u>
-ma:	qaynat <u>ma</u> sho`rva, bur <u>ma</u> ko`ylak
-k (-uk, -ik,-ak)	chirik <u>k</u> , teshik <u>k</u> , tuz <u>uk</u> , g`alvir <u>ak</u>
-q(-uq,-iq,-a/oq):	iliq, sin <u>iq</u> , buzuq, qolo <u>q</u> .
-oq:	qoch <u>oq</u> , qo`rq <u>oq</u> , baqiro <u>q</u>
-qi:	sayro <u>qi</u> qush,
-qoq, -g`oq:	tirish <u>qoq</u> , uyush <u>qoq</u> , toyg`o <u>q</u>
-ag`on:	bilag` <u>on</u> , chopag` <u>on</u>
-mon:	bilar <u>mon</u> , qirar <u>mon</u>
-kun, -qin, -g`in,	tush <u>kun</u> , ozg` <u>in</u> , jo`sh <u>qin</u> ,
-g`un, -qun:	turg` <u>un</u> , tut <u>qun</u>
-(a)rli:	etar <u>li</u> , zerika <u>li</u>
-ch:	tin <u>ch</u> , jirka <u>ch</u>
-g`ich:	yulg` <u>ich</u> (odam)
-ong`ich:	tepong` <u>ich</u> , suzong` <u>ich</u>
-ovuch:	hurkov <u>uch</u> , iskov <u>uch</u>
-mas:	o`tm <u>as</u> (pichoq), indam <u>as</u> (odam)
-(i)ndi:	asra <u>ndi</u> (bola)
-a:	ko`tar <u>a</u> (savdo)

-msiq:

qarimsiq, achimsiq

3) Boshqa turkumlardan sifat yasovchi qo'shimchalar :

Ravishdan: -gi: kechagi, dastlabki
Sifatdan: no-: noma'lum, noto'g'ri.
-lom: sog'lom

Taqlid so'zdan: -ildoq: bijildoq, likildoq

2. So'zlarni qo'shish, bog'lash va juftlash bilan quyidagi turdagi sifatlar yasaladi:

1) qo'shma sifatlar quyidagicha yasaladi va yoziladi:

a) ot va otdan. Bular qo'shib yoziladi: **bodomqovoq, sheryurak;**

b) sifat va otdan. Bular qo'shib yoziladi: **qimmatbaho;**

v) ot yoki ravishga -ar qo'shimchali fe'lni qo'shish bilan yasaladi. Bular qo'shib yoziladi: **tezoqar daryo, ertapishar (o'rik)**

g) otga aro, umum, yarim, g'ayri, nim, rang so'zlarini qo'shish bilan. Bular qo'shib yoziladi: **xalqaro, umumkomanda, yarimavtomat, g'ayridin, nimpushti.**

Qo'shma sifatlar a) ikki tub so'zdan tashkil topadi: *sovuqqon, xom semiz, kamgap;* b) biri tub, ikkinchisi yasama so'zdan iborat bo'ladi: *ishyoqmas, erksevar, tilbilmas, o'zbilarmon.*

2) birikmali sifatlar tarkibi ikki va undan ortiq so'zdan iborat bo'ladi va ular orasidagi munosabatlar aniq sezilib turgan bo'ladi, bunday sifatlar *aralash, yo'q, ko'p, oliy, och, to'q, to'la, chala, yarim, bir, ikki* kabi so'zlar ishtirokida hosil qilinadi: *qum aralash (loy), tengi yo'q, ko'p tarmoqli, oliy ma'lumotli, och qizil, qorni to'q, to'q qizil, to'la huquqli, chala mulla, bir tomonlama, ikki qavatli, yuqori hosilli (dala), uzun tolali (paxta), yoshi ulug' (inson), gapga usta (odam), oqishdan kelgan (yigit).*

3) juft sifatlar quyidagicha yasaladi: 1) qarama-qarshi ma'noli so'zlardan: *katta- kichik, uzun-qisqa, maza-bemaza, sezilar-sezilmas, bilinar-bilinmas, kirdi-chiqdi;* 2) sinonim ko'rinishdagi so'zlardan: *erka-arzanda, boy-badavlat, sog'-salomat, uzuq-yuluq, ola-chipor, soya-salqin, mo'min-qobil, xor-zor;* 3) yaqin ma'noli so'zlardan: *och-nahor, shaldir-shuldir, o'ydim-chuqur, och-nochor, nozik-nihol, ola-quroq, kuydi-pishdi.*

Juft sifatlar chiziqli bilan yoziladi, -u, -yu yuklamalari bilan bog'lansa, chiziqli qo'yilmaydi: **yakkayu yagona farzand.**

3. So'zlarni takrorlash bilan ham sifatlar yasaladi: Bu usul yordamida sanoqli miqdordagi sifatlargina yasaladi: *yo'l-yo'l (ko'ylak), manman (odam), shiqshiq (tugma), liplip (chiroq), chaqchaq (odam),*

6-§. Sifatlarning tuzilish turlari

1. Sodda sifatlar bir o'zakdan iborat bo'ladi: *aqlli, yaxshi.*

2. Qo'shma sifatlar - *rahmdil, ertapishar, havo rang.* Bunday sifatlar: 1) ikki tub so'zdan tashkil topib, ot+ot (**kulcha yuz bola**), ot+sifat, sifat+ot (*sovuqqon*), ravish+ot ko'rinishlarida bo'ladi: *ommabop, xom semiz (yigit), kamgap;* 2) biri tub, ikkinchisi yasama so'zdan iborat bo'ladi: *sovuqqon, ishyoqmas, erksevar, tilbilmas.*

3. Birikmali sifatlar: *uzun tolali (paxta), yoshi ulug' (inson), gapga usta (odam), oqishdan kelgan (yigit).*

4. Juft sifatlar - *o'ydim-chuqur, och-nochor, nozik-nihol, ola-quroq.*

5. Takroriy sifatlar - *baland-baland, uzun-uzun, yo'l-yo'l (ko'ylak).*

Sifat tahlili namunasi	
1. So'rog'i.	4. Otlashgan yoki otlashmaganligi.
2. Darajasi.	5. Tuzilish turi.
3. Ozaytirma sifatmi yoki kuchaytirma sifatmi?	6. Tub yoki yasamaligi.
	7. Gapdagi sintaktik vazifasi

Takrorlash uchun savollar

1. Sifatning ta'rifi va so'roqlarini ayting.
2. Sifatning ma'no jihatdan turlarini misollar bilan ko'rsating.
3. Asliy va nisbiy sifatlar haqida gapiring.
4. Sifat darajalari deb... (davom ettiring).
5. Orttirma daraja hosil qilishning leksik va morfologik usullari haqida gapiring.
6. Orttirma daraja hosil qilishning semantik va fonetik usullari haqida gapiring.
7. Qiyosiy daraja qanday ifodalanadi?
8. Ozaytirma daraja qanday yasaladi?
9. Otdan yasalgan sifatlariga 5 ta misol keltiring.

10. Fe'ldan yasalgan sifatlarga 5 ta misol keltiring.
11. Boshqa so'z turkumlaridan yasalgan sifatlarga 3 ta misol keltiring.
12. Qo'shma sifatlار qanday yasaladi va yoziladi?
13. Juft sifatlار qanday yasaladi va yoziladi?
14. So'zlarni takrorlab yasalgan sifatlarga misollar keltiring.
15. Otlashgan sifatlار qanday qo'shimchalarni olishi mumkin?
16. Qaysi turkumdagi so'zlar sifat o'rnida qo'llanadi? Misollar keltiring.
17. Qo'shma sifatlار qanday so'zlardan iborat bo'ladi?
18. Birikmali sifatlار haqida gapiring va misollar keltiring.
19. Juft sifatlarning turlariga misollar keltiring.
20. Boshqa so'zlarning sifat o'rnida qo'llanishiga misollar keltiring.

SON

1-§. Sonning leksik-grammatik xususiyatlari

Predmetning miqdorini, sanog'ini, joylashish tartibini, ba'zan ish-harakatning bajarilish tartibini, miqdoriy belgisini bildiradigan mustaqil so'z turkumi son deyiladi. Son *necha? nechanchi? nechta? qancha?* kabi so'roqlardan biriga javob beradi.

Son otga bog'lanib, u ifodalagan predmetning konkret miqdoriy belgisini, ba'zan fe'lga bog'lanib, u ifodalagan harakatning miqdoriy belgisini anglatadi: *to'rtta daftar, ikki oy o'qidi, birinchi keldi* kabi. Arifmetik amallarda esa son otga, fe'lga bog'lanmagan holda keladi. Bunda son ifodalagan miqdor mavhum ma'noga ega bo'ladi: *ikki qo'shuv uch*. Arifmetik hisoblashda qanday predmetlar miqdorining qo'shilishi bilan besh hosil bo'lishi aniq emas.

Sonlar ko'pincha raqamlar bilan yoziladi:

1) arab raqamlari bilan 0, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9.

2) rim raqamlari bilan: **birliklar:** I (1), II (2), III(3), IV(4), V (5), VI (6), VII (7), VIII (8), IX (9); **o'nliklar:** X (10), XX(20), XXX(30), XL(40), L (50) LX (60), LXX (70), LXXX (80), XC(90); **yuzliklar:** C (100), CC (200), CCC (300), CD (400), D (500), DC (600), DCC (700), DCCC (800), CM (900); **mingliklar:** M (1000), MM (2000), MMM (3000) ...

Badiiy asarlarda sonlar so'z bilan yoziladi: **To'rt yil kutdi.**

Nutqimizda tez-tez ishlatiladigan 23 ta sodda son bo'lib, boshqa sonlar shularning qo'shilishidan hosil bo'ladi: *nol, bir, ikki, uch, to'rt, besh, olti, etti, sakkiz, to'qqiz, o'n, yigirma, o'ttiz, qirq, ellik, oltmish, etmish, sakson, to'qson, yuz, ming, million, milliard.*

Eski yozuv tilida tuman (o'n ming), lak (yuz ming) kabi sonlar bo'lgan. Tarixiy asarlarda manna shu sonlar uchraydi.

Son predmetning aniq (beshta daftar) yoki noaniq (besh-oltita daftar) miqdorini bildirishi mumkin. Lekin har ikki holda ham son yozuvda raqam bilan ifodalangan. Ravish so'z turkumiga doir *ko'p, oz, kam, mo'l* kabi so'zlar ham predmetning noaniq miqdorini bildiradi, lekin bu so'zlar raqam bilan ifodalanmaydi. Shuning uchun ham bu so'zlar son so'z turkumiga oid emas.

Son so'z turkumi o'ziga xos quyidagi leksik-grammatik xususiyatlarga ega:

1. Sonning leksik-semantik xususiyati uning belgi ma'nosini ifodalashidir, ya'ni predmetning miqdor, sanoq va joylashish tartibiga ko'ra (ba'zan harakatning joylashish tartibi, miqdoriy belgisi) belgisini anglatadi. Demak, son miqdor tushunchasining nomi bo'ladi.

2. Son ma'no jihatdan predmetning sanog'ini, donasini, taxminiy miqdorini, umumiy miqdori (jamligi), taqsimlanish miqdori, joylashish tartibi; shuningdek ish-harakatning bajarilish tartibi, miqdori kabi modal ma'nolarni ifodalaydi. Shu ma'no xususiyatlariga ko'ra son ikki turga: sanoq son va tartib sonlarga bo'linadi. Sonning ma'no turlarini hosil qiluvchi maxsus modal shakl yasovchi affikslar mavjud: *uchta, beshovlon, ikala, yuzlab, to'rttadan, uch-to'rt, o'ninchi* kabi. Bu affikslar faqat sonlargagina qo'shiladi.

3. Son morfologik jihatdan o'zgarmaydi, ya'ni egalik, kelishik, ko'rlik affikslarni olmaydi, chunki son asosan otga bog'lanib kelib, aniqlovchi vazifasini bajaradi: *Uy egasi Otabekning yoniga ikkita yostiqlik olib qo'ydi va bittani o'z yonboshiga ham oldi.* (A.Qodiriy.)

Son hech qachon belgi ifodalovchi so'zni o'ziga tobe qilib kelmaydi - aniqlovchi olmaydi.

Son ba'zan fe'lga bog'lanib kelib, harakatning miqdoriy belgisini anglatganda, hol vazifasini bajaradi: *Otabek qutidor tomonidan quvilganidan keyin, Marg'ilonga yetti-sakkiz marta kelibdi* (A.Qodiriy.)

4. Son bog'lanib kelgan ot qo'llanmaganda, otga qo'shilib kelgan so'z o'zgartiruvchi affikslar, ya'ni egalik, kelishik hamda shakl yasovchi ko'plik affiksini olishi mumkin. Bunday morfologik jihatdan o'zgargan son **otlashgan son** sanalib, gapda ot bajargan ega, to'ldiruvchi, qaratqich-aniqlovchi, kesim kabi

sintaktik vazifalarni bajaradi: *Birov tosh, birov gul, o'z joyida ikkovi ham yaxshi (Shukrullo). Bilagi zo'r birni yiqar, bilimi zo'r mingni. (Amir Temur o'g'itlari). O'ning yarmi besh.*

Otlashgan son fikrni stilistik jihatdan ixcham obrazli ifodalashi uchun xizmat qiladi (maqol, matal, aforizmlarda ko'p uchraydi). Sonning hamma turlari ham morfologik jihatdan o'zgarmaydi (chama son hosil qiluvchi *-tacha, -lab, -lar* qo'shimchalari kasr songa qo'shilmaydi).

5. Sonlarning hisob so'zlari (numerativlar) bilan birga qo'llanishi uni boshqa so'z turkumlaridan ajralib turuvchi o'ziga xos belgilaridan biri sanaladi. Hisob so'zlari ot so'z turkumiga doir bo'lib, u son bilan bog'lanib kelgan ot va fe'l orasida ishlatiladi: *ikki tup daraxt, besh kilogramm olma, o'n kilometr yurdi, to'rt sahifa o'qidi* kabi.

Sonlar hisob so'zlari bilan ham, hisob so'zlarisiz ham qo'llanadi (Bu so'zlar haqida quyida to'xtalamiz).

6. Son so'z yasallash tizimiga ega emas. Boshqa so'z turkumlaridan son yasalmaydi. Lekin sondan boshqa so'z turkumlari yasallashi mumkin: *birlik, beshlik (ot), ikkilan (fe'l), bittalab (ravish)* kabi.

2 -§. Sonning ma'no turlari

Son ma'no jihatdan va grammatik xususiyatlarga ko'ra ikki guruhga bo'linadi: **sanoq sonlar** va **tartib sonlar**.

1. **Sanoq son** predmet yoki ish-harakatning sonini, miqdorini, belgisini bildiradi: *uch bola, ikkita kitob, besh tonna paxta, olti kilogramm sotib oldi* kabi.

Sanoq sonlar hisob so'zlarisiz va hisob so'zlari bilan qo'llanish xususiyatiga ega: *ikkita qalam, besh talaba, o'ntacha o'quvchi - hisob so'zlarisiz; olti tup daraxt, uch litr sut, o'n oy o'tdi, ikki marta chaqirdi - hisob so'zlari bilan kelgan.*

Hisob so'zlari ko'p hollarda predmetning, ba'zan ish-harakatning hisobini ko'rsatuvchi o'lchov birligi bo'lib, u orqali predmetning ish harakatning miqdori belgilanadi. Hisob so'zlar sanoq son bilan sanaladigan predmet, ish-harakat anglatuvchi so'z orasida kelib, ularni og'irligiga, uzunligiga, hajmiga, vaqtiga va shunga o'xshash xususiyatlarga ko'ra o'lchovini bildiradi: *ikki bosh uzum, uch kilogramm olma, bir qultum suv, ikki gektar er* kabi.

O'zbek tilida hisob so'zlari ot so'z turkumiga oid bo'lib, ular qo'llanilishiga ko'ra quyidagi ma'nodagi otlarni o'z ichiga oladi:

1. Predmetni yakka, donalab hisoblash uchun ishlatiladigan hisob so'zlari: *dona, nusxa, bosh, tun, nafar* kabi.

2. Butunning bo'lagini hisoblash uchun ishlatiladigan hisob so'zlari: *burda, parcha, varaq, og'iz, luqma, siqim, tilim, chimdim, xarch, qop, arava, mashina, chaqmoq* kabi.

3. Juft predmetlar hisobini ko'rsatuvchi hisob so'zlari: *juft, par, jo'ra* kabi.

4. Og'irlikni o'lchash uchun ishlatiladigan hisob so'zlari: *gramm, kilogramm, tsentner, tonna* kabi.

Eski o'zbek tilida *misqol, qadoq, botmon* kabi otlar og'irlik miqdorini hisoblash uchun ishlatilgan: *Namangan va Andijon tumanlarida ikki ming botmongacha yer sug'orilar edi. (A.Qodiriy)*

5. Uzunlik o'lchovi uchun ishlatiladigan hisob so'zlari: *millimetr, santimetr, metr, kilometr, qadam, qarich, quloq* kabi.

Bu hisob so'zlarining *gaz, tanob, tosh, chaqirim* kabi sinonimlari mavjud bo'lib, hozir bu so'zlar arxaiklashgan hisob so'zlari sanaladi.

6. Suyuqlik hajmini ifodalovchi hisob so'zlari: *litr, kosa, stakan, piyola, qoshiq, ho'plam, hovuch, chelak* kabi.

7. Pul qiymatini ifodalovchi hisob so'zlari: *tiyin, so'm, dollar* kabi.

Tanga, chaqa, tilla so'zlari ilgari pul qiymatini hisoblash uchun ishlatilgan bo'lib, hozirgi kunda arxaik so'zlar qatoridan o'rin olgan: *Solih maxdum ... bir tangalik go'sht, sakkiz pullik piyoz olib hovliga kirdi. (A.Qodiriy)*

8. Vaqt o'lchovi uchun ishlatiladigan hisob so'zlari: *asr, yil, oy, hafta, sutka, kun* so'zlari hamda sutkaning bo'laklarini ifodalovchi *soat, daqiqa, minut, sekund* kabi so'zlar kiradi.

Asr, yil, oy, hafta, sutka, kun so'zlari turli kelishik affikslarini olib kelishi, shuningdek, ko'makchilar bilan birga ham qo'llanishi mumkin: *Oybek 30-yillardan boshlab Alisher Navoiy hayoti va ijodi to'g'risida materiallar yig'a boshlagan edi (Z.Saidnosirova).*

9. Yosh hisobi uchun qo'llanadigan hisob so'zlari: *yosh, yashar, kunlik, oylik* kabi.

10. Harakat miqdorini ko'rsatish uchun ishlatiladigan hisob so'zlari: *marta, karra, bor, hissa, qatla, daf'a, sidra* kabi.

Sanoq son ma'no xususiyatlariga ko'ra quyidagi turlarga bo'linadi: 1) miqdor son; 2) dona son; 3) chama son; 4) jamlovchi son; 5) taqsim son.

1) miqdor son bir turdagi predmetlarning umumiy miqdorini, ba'zan ish-harakatning umumiy miqdoriy belgisini anglatadi: *uch kishi, ikki qop guruch, besh yil o'qimoq* kabi.

Sizga munosib yigit, balki etti iqlimda ham yo'qdir (P.Qodirov). Tejamkor kishi pulini keragidan ortiqcha sarflamaydi, o'n so'mga olinadigan narsa uchun hovliqib yuz so'm sarfetmaydi («Odob bo'stoni va axloq gulistoni»).

Miqdor sonlar hisob so'zlarisiz va hisob so'zlari bilan qo'llanadi.

Miqdor sonni hosil qiluvchi shakl yasovchi affiksalar mavjud emas.

2) dona son bir xil predmetlarning yakka, donalab sanaladigan umumiy miqdorini anglatadi.

Dona son miqdor son negiziga –*ta* affiksini qo'shish bilan yasaladi: *o'nta o'quvchi, beshta daftar* kabi. Shuningdek, dona son miqdor son dan so'ng donalikni ifodalaydigan *dona, tup, nusxa, nafar, tuyoq, bosh* kabi hisob so'zlarini keltirish bilan hosil qilinadi: *yuz nusxa kitob, ikki bosh qo'y, besh dona qalam, uch tup daraxt* kabi.

G'avvoslarning rahmi kelib, unga bitta qimmatbaho tosh hadya qildilar («Oz-oz o'rganib dono bo'lur»). Vaqti kelsa, *o'nta quruq gapdan bitta dalil, o'nta qonun-qoidadan bitta amaliy mashg'ulot a'lo (A.Soliyev).* Gulshan kirganida *uch nafar kaniz sanoliya tikmoqda edi (A. Qodiriy).* Javonda Abu Ali ibn Sino hazratlarining tibbiyot masalalariga *oid yigirma jildlik «Kitob ush shifo»si turardi. (O.Yoqubov).*

3) chama son predmetning, ish-harakatning noaniq, taxminiy miqdorini anglatadi.

Chama son quyidagicha yasaladi:

1. Miqdor son negiziga –*tacha* affiksini qo'shish bilan: *beshtacha, o'ntacha, yuztacha* kabi. *Ikki tomonga uch qavatdan oltmishtacha joy qilingan. (A.Q.)*

Hisob so'zlari bilan birga qo'llanadigan sonlarda –*cha* affiksi hisob so'ziga qo'shib keladi: *Ikkala to'rg'ay taxminan bir-birlaridan ellik metrcha narida uchib sayrashyapti (S.Ahmad).*

2. Miqdor son negiziga –*larcha* affiksini qo'shish bilan (miqdor jihatdan yirik sonlarga qo'shiladi): *o'nlar, yuzlar, minglar* kabi: *Menga bir bechora, notavonning sevinch ko'z yoshi minglar qimmatbaho toshlardan afzaldir («Oz-oz o'rganib dono bo'lur»).*

3. Miqdor son negiziga –*lab* affiksini qo'shish bilan (bu affiks ham miqdor jihatdan yirik sonlarga qo'shiladi): *o'nlab, yuzlab, minglab* kabi: *O'zbekistonda butun jahondan yig'ilgan yuzlab millatlar va elatlar yashaydi («O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga sharh»).*

4. Ketma-ket kelgan ikki sonni juft holda keltirish orqali: *bir-ikki, uch-to'rt* kabi: *Hanifa xolaning sandig'ida bo'lajak kelinga atab yig'ilgan besh-o'n kiyimlik atlas va boshqa yaxshi matolar bor edi (B.Qodirov).*

Ba'zan –*ta* affiksi bu juft sonlarning har bir qismiga yoki ikkinchi qismiga qo'shib keladi: *bitta-ikkita, uch-to'rtta* kabi: *Daraxtlar orasidan sarg'ayib bir-ikkita yulduz ko'rindi (O.Umarbekov).*

5. Hisob so'zlari bilan qo'llangan miqdor sonlarga –*lar* ko'plik affiksi hamda kelishik affiksini qo'shish bilan yasaladi. Bunda ko'pincha vaqt bildiruvchi hisob so'zi oldin keladi: *Saida uyga kech soat o'n birlarda qaytdi (A.Qahhor).* Bunda ish-harakatning bajarilishidagi payt, vaqtga nisbatan taxmin ma'nosi ifodalanadi.

Ba'zan bu affikslar hisob so'ziga ham qo'shiladi: *Ro'zimat qorong'ida ko'ziga yigirma besh yoshlarda ko'ringan edi. (A.Qahhor)*

5. Chama sonlar taxmin ma'nosini ifodalovchi *chamasi, chog'li, taxminan, qariyb*, shuningdek, *yaqin, ortiq, kamida* kabi so'zlarning ishtiroki bilan ham hosil qilinadi: *Maktabda o'n chog'li bola yig'ilgan (O). Ko'chalarning ikki yuziga sakson besh mingdan ortiqroq ko'chat o'tkazildi (A.Qahhor).*

4) jamlovchi son bir turdagi predmetlarning miqdorini jamlab, to'dalab ko'rsatadi.

Jamlovchi son miqdor songa quyidagi affikslarni qo'shish bilan hosil qilinadi:

a) miqdor songa –*ov* affiksini (ikkidan yettigacha bo'lgan sonlarga) qo'shish bilan: *ikkov, uchov, to'rtov, beshov, oltov, yettov* kabi. Ba'zan o'n sonidan ham yasaladi *o'novi* kabi. Bu affiks bilan yasalgan son otlashgan holda kelib, doimo egalik affikslari bilan birga (1 shaxs birlik egalik affiksidan tashqari) qo'llanadi, ya'ni ular ko'pchiligi predmetning miqdoriga ko'ra belgisini ko'rsatmaydi, miqdor ma'nosi bilan birga predmetlik ma'nosini anglatadi: *Ular ikkovi birining og'zidan biri olib, Qobilni past urib, Anvarni maqtab ketdilar (A.Qodiriy).* Maqsud akaning qaytganini eshitganimiz hamon Oybek men Mirtemir uchchovimiz suyunib yugurdik (Z.Saidnosirova).

b) miqdor songa –*ala* affiksini qoʻshish bilan yasaladi: *ikkala, uchala, toʻrtala, beshala* kabi. *Olti* va *yetti* sonlariga ham qoʻshiladi. (*Ikki* va *olti* sonlariga qoʻshilganda negiz oxiridagi *i* unlisi tushib qoladi). *Teshaboy ikala otni jilovidan ushlab tolning naryogʻiga olib oʻtib ketdi* (S.Ahmad).

d) miqdor songa –*ovlon* affiksini qoʻshish bilan yasaladi: *ikkovlon, uchovlon*. Bu affiks ham ikkidan yettigacha boʻlgan sonlarga qoʻshiladi: *Oltovlon ola boʻlsa ogʻzidagin oldirar, toʻrtovlon tugal boʻlsa tepadagin endirar* (Maqol).

Otga bogʻlanib kelgan jamlovchi son sifatlovchi aniqlovchi vazifasida keladi: Haqiqat uchun, Vatan uchun jonini ayamagan ikala pahlavon sal oʻtmay jangda mardona halok boʻldi. (SHukrullo)

Lekin jamlovchi son gapda koʻpincha ega, toʻldiruvchi, qaratqich-aniqlovchi, kesim vazifasida keladi: *Ikkovlari kech salqinda adir tagida bitta-bitta yurib ketishyapti* (S.Ahmad.). Uchalasining maqsadi bir. Talabalarning beshoviga ham mukofot topshirildi.

5) taqsim son predmetlarning miqdor jihatdan teng taqsimlanishini, guruhlanish miqdorini anglatadi.

Taqsim son quyidagicha yasaladi:

a) miqdor son negiziga –*tadan* affiksini qoʻshish bilan: *Azim har yelkasiga toʻrttadan odam sigʻadigan yigit boʻlibdi* (A.Qahhor).

2. Donalik anglatadigan sonni takrorlash yoʻli bilan: bitta-bitta, uchta-uchta kabi. Baʼzan soʻnggi qismga –*dan* chiqish kelishigi affiksi qoʻshilishi ham mumkin: bitta-bittadan, uchta-uchtadan kabi.

3. Miqdor sonlarning takrorlanishi bilan yasaladi: *ikki-ikki, uch-uch* kabi.

3 -§. Bir sonining oʻziga xos grammatik xususiyatlari

Sonlar ichida ***bir*** soni oʻziga xos grammatik xususiyatlari bilan ajralib turadi. Bir soni yuqorida qayd etilgan sonlarga xos leksik-grammatik xususiyatlarga ega boʻlishi bilan birga oʻziga xos ayrim xususiyatlarga ham ega:

1. Ilgari tilga olinmagan predmet nomini ifodalaydigan ot oldida kelib, gumon va noaniqlik maʼnosini ifodalaydi: *Maqsud aka Oybek ikkovimizga kula-kula bir voqeani aytib bergan edi*. (Z.Saidnosirova.)

Miqdor anglatadigan soʻzlari, soʻroq olmoshlari yoki *narsa* soʻzidan oldin *bir* soʻzini kiritish bilan gumon, noaniqlik maʼnosidagi ravishlar yasaladi: *bir necha, bir qancha, bir nima, bir narsa, bir zum, bir payt* kabi.

Bir soʻziga –*ov, -on, -or* affiksi qoʻshilishi bilan ham gumon maʼnosini bildiruvchi gumon olmoshlari yasaladi: *birov, biron, biror* kabi.

2. *Bir* soʻzi feʼl, ot, sifat, ravish oldida kelib, kuchaytiruv ravishi (*juda, gʻoyat*) va kuchaytiruv yuklamasi (*hatto*) kabi maʼnoni kuchaytirishga xizmat qiladi: *Bir chiroyli, bir yoqimli shamol turdi*. (Said Ahmad)

3. *Bir* soʻzi sifatlovchi-sifatlanmish orasida kelganda ham maʼnoni kuchaytiradi: *Gulnor uchun ulugʻ bir baxt shu uchrashuv boʻldi*. (A.Q.) *Juvon asabiy bir harakat bilan roʻmolini olib oʻradi*. (A.Q.)

4. Ayiruv chegaralov yuklamalari (*-gina, faqat*) vazifasini bajarib, ayirish, chegaralash kabi maʼnolarni ifodalaydi: *Kamtarlik ham bir xislat* («Tafakkur gulshani»). *Mening ishonchim bir sensan*. Bunda *bir* soʻzi –*gina, faqat* vazifasini bajargan.

5. Bogʻlovchi vazifasida kelib, uyushiq gap boʻlaklarini yoki qoʻshma gap qismlarini bogʻlashga xizmat qiladi: *Bir kattaning gapiga kir, bir kichikning* (Maqol).

6. *Bir* soʻzi oʻzi bogʻlanib kelgan soʻz bilan «hech kim», «hech qanday» olmoshlar maʼnosida keladi: *Kunlik normasini bajarmagan bir kishi qolmadi*.

7. Kesim vazifasini bajarib kelganda, birdamlik, oʻxshashlik, umumiylik maʼnosini ifodalaydi: *Kemaga tushganning joni bir* (Maqol). *Odamning tili bilan dili bir boʻlsin*.

Bir sonidan olmosh, ravish, ot va feʼl yasaladi: *bir necha, bir narsa, bir zum, bir payt, bir vaqt, birlik, birik* kabi.

4 -§. Sonlarning otlashishi

Gapda otning soʻrogʻiga javob boʻladigan va ot kabi koʻplik, egalik, kelishik shakllarida kela oladigan son **otlashgan son** hisoblanadi: *Beshga, uchni, ikkimiz, ikkinchilar*. Otlashgan sonlar xuddi otlar kabi ega, ot–kesim, toʻldiruvchi, qaratqich aniqlovchi va hol vazifalarini bajaradi: *Besh –oʻnning yarmi. Beshni uchga qoʻshsa, sakkiz boʻladi. Imtihonlar yibirmanchida boʻladi*.

5 -§. Sonlarning tuzilish jihatdan turlari

Sonlar tuzilish jihatdan quyidagi turlarga bo'linadi:

1. **Sodda sonlar** bir o'zakdan iborat bo'ladi: *bir, uch*.
2. **Qo'shma sonlar** ikki yoki undan ortiq sonning birga yozilishidan tuziladi: *o'n uch, bir yuz o'n sakkiz*.
3. **Juft sonlar** ikkita turli o'zakning juftlashishidan tuziladi: *besh-olti, yetti-sakkiz, o'n besh-o'n olti*.
4. **Takroriy sonlar** bir o'zakning takrorlanishidan tuziladi: *ikki-ikki, to'rtta-to'rtta, o'nta-o'nta*.
Juft va takroriy sonlar chiziqli bilan yoziladi.

Son tahlili namunasi	
1. So'rog'i.	5. Otlashgan yoki otlanmaganligi.
2. Butun yoki kasrligi.	6. Tuzilish turi.
3. Ma'no turi.	7. Gapdagi sintaktik vazifasi.
4. Hisob so'zi bor-yo'qligi.	

Takrorlash uchun savollar

1. Qanday so'zlarga son deyiladi?
2. Sonning nomini bildiradigan sonlar qanday qo'shimchalarni olishi mumkin?
3. Narsa-buyumlarning son-sanojini bildiradigan sonlarni so'zlarga bojlab 5 ta misol keltiring.
4. Sonlar qanday raqamlar bilan ifodalanadi?
5. Nutqimizda tez-tez qo'llanadigan 23 ta sodda sonni birma-bir sanang.
6. Eskirgan sonlarga misol keltiring.
7. Butun va kasr sonlarning o'zaro farqini tushuntiring.
8. Kasr sonning turlari haqida gapiring.
9. Aralash sonlar haqida gapiring.
10. Miqdor sonlar haqida gapiring.
11. Hisob so'zlarining ma'no guruhlari haqida gapiring.
12. "Bir" so'zining qanday ma'nolari bor?
13. Dona va tartib sonlar haqida gapiring.
14. CHama sonlar qanday hosil qilinadi?
15. Jamlovchi sonlar qanday hosil qilinadi?
16. Taqsim sonlar qanday hosil qilinadi?
17. Ot, sifat turkumidan yasalgan sonlarga 4 ta misol keltiring.
18. Otlashgan sonlar qanday qo'shimchalarni oladi?
19. Sonlarning tuzilish jihatdan turlari haqida gapiring.
20. "Beshtacha kitob" birikmasidagi sonni yoddan to'liq tahlil qilib bering.
21. Omonimlik xususiyatiga ega bo'lgan sonlar haqida gapiring.
22. Sinonimlik xususiyatiga ega bo'lgan sonlar haqida gapiring.

O L M O S H

1-§. Olmoshning ta'rifi va leksik-grammatik xususiyatlari

Gap ichida ot, sifat, son, ravish, ba'zan so'z birikmasi va gap o'rnida qo'llana oladigan, aniq lug'aviy ma'noga ega bo'lmagan so'z turkumi **olmosh** deb ataladi: 1) ot o'rnida: **Karim** juda quvondi, chunki **u** o'z orzusiga erishgan edi. 2) sifat o'rnida: **Kechagi** kitobingni berib tur, men **shu** kitobdan misollar olmoqchiman. 3) son o'rnida: Menda **ikkita** qalam bor, senda **nechta** bor? 4) ravish o'rnida: Men **bugun** ketaman, sen **qachon** ketasan? 5) so'z birikmasi o'rnida: **Yomon so'z** bosh qozig'idir, **shunday** so'zni gapirmagan ma'qul. 6) gap o'rnida: **Sen mehnat qilishni yoqtirmaysan, bu** esa insondagi eng yomon xislatdir. Olmoshlar turlanadi, gapda ko'pincha ega, to'ldiruvchi, aniqllovchi va undalma bo'lib keladi: **Hamma** keldi. **Bizni** tabriklang. **SHu** kitobni bering. Hoy **sen**, beri kel!

Olmoshlar gapda so'zlarni o'rinsiz takrorlashdan qutqaradi, fikrni ixcham, qisqa qilib ifodalashga yordam beradi. Olmoshlar quyidagi grammatik xususiyatlariga ega: 1) so'z yasaliş xususiyati yo'q (lekin olmoshlar asosida ot, fe'l, ravish, sifat yasalişlari mumkin: *o'zlik, sensirama, o'zicha, menbop*); 2) juftlanib, boshqa so'z turkumi vazifasida keladi: *o'sha-o'sha, shu-shu* (ravish); 3) olmoshlar otlarga xos so'z o'zgartiruvchi qo'shimchalarni olishi mumkin: *unga, shunisi*; 4) olmosh hech vaqt o'zidan oldin aniqllovchi olmaydi. Olmoshlarni gapda bajargan vazifasiga ko'ra quyidagi turlarga bo'lsa bo'ladi: 1) **ot**

toifasidagi olmoshlar. Bular otlarning soʻroqlariga javob boʻladi, otlarga oʻxshab soʻz oʻzgartuvchi qoʻshimchalarni qabul qiladi va gapda ot bajargan vazifalarni bajaradi. **2) sifat toifasidagi olmoshlar.** Bular sifatlanga oʻxshab sifatlovchi-aniqlovchi, kesim va hol vazi-falarini bajaradi, otlashish xususiyatiga ega. **3) son toifasidagi olmoshlar.** Bular miqdorni ifodalash uchun qoʻllanadi va gapda sifatlovchi-aniqlovchi, kesim, baʼzan hol vazifalarini bajaradi.

2-§. Olmoshlarning maʼno turlari

1. Kishilik (shaxs) olmoshlari uchta shaxsni bildiradigan quyidagi olmoshlardir: *men, sen, u, biz, siz, ular*. Kishilik olmoshlari otlar kabi turlanadi. **U** kishilik olmoshiga joʻnalish, oʻrin-payt, chiqish kelishigi qoʻshimchalari qoʻshilganda, bir **n** orttiriladi: *unga, unda, undan*. Qaratqich, tushum kelishigi va qarashlilik shakli qoʻshimchasi *-niki* qoʻshilganida esa, **-n** tushiriladi: *men+ning=mening, sen+ni=seni, sen+niki=seniki*. Ayrim vaqtlarda *biz, siz, ular* olmoshlari birlik maʼnosida ham ishlatiladi, bunda *biz* olmoshi kamtarlik, bajirilgan ishda oʻzining rolini oshirmaslik kabi maʼnolarni ifodalaydi. *Siz, ular* esa hurmat maʼnosini bildiradi, bunda *siz* olmoshiga koʻplikni ifodalash uchun *-lar* qoʻshimchasi qoʻshiladi. Bu olmoshlarga egalik qoʻshimchalari deyarli qoʻshilmaydi. Kishilik olmoshlari gapda ega (*Men keldim*), toʻldiruvchi (*Senga aytaman*), qaratqich aniqlovchi (*Uning ukasi kelibdi*), ot-kesim (*Mening doʻstim sensan*) vazifalarini bajaradi.

2. Oʻzlik olmoshi narsa-buyumni aniqlab yoki taʼkidlab koʻrsatish uchun ishlatiladigan **oʻz** soʻzidir. Bu olmosh narsa-buyumning shaxsga xosligini, tegishlilikini yoki shaxsning tanholigini bildiradi: *oʻz uyi, oʻz ukasi*. Oʻzlik olmoshi egalik qoʻshimchasini olib, kishilik olmoshlariga sinonim boʻladi: *oʻzim - men, oʻzing - sen, oʻzi - u*. Bu olmosh kishilik olmoshlari bilan qoʻllanganda, ularga taʼkid maʼnosini yuklaydi: *men oʻzim, sen oʻzing*.

Oʻzlik olmoshi turlanganda kelishik qoʻshimchalaridan oldin egalik qoʻshimchalari boʻlishi shart: *oʻziga, oʻzingdan* va b. **Oʻz** olmoshi belgisiz kelishik koʻrinishida qoʻllanishi mumkin: *Oʻz uying - oʻzingning uying*.

3. Koʻrsatish olmoshlari narsa-buyumni, kimsani koʻrsatish uchun ishlatiladigan olmoshlar: *u, bu, shu, oʻsha, ana, mana, ana u* yoki *anovi, mana bu* yoki *manavi, ushbu* (koʻtarinki, tantanali maʼno ifodalaydi). Koʻrsatish olmoshlari oldingi gap, gap ichidagi maʼlum bir soʻz yoki soʻz birikmasi oʻrnida qoʻllanadi va ularga ishora qiladi yoxud biror-bir soʻzni aniqlab keladi. Soʻz maʼnosini aniqlab keluvchi bunday olmoshlar aniqlanayotgan soʻzdan oldin keladi: *oʻsha odam*.

Kishilik olmoshi **u** bilan koʻrsatish olmoshi **u** ni gapdagi maʼnosiga qarab farqlash mumkin. Bunda **u** kishilik olmoshi kim? soʻrogʻiga (*U keldi*), koʻrsatish olmoshi **u** esa qaysi? soʻrogʻiga javob boʻladi (*U kishi keldi*). *U, bu, shu, oʻsha* olmoshlari joʻnalish, oʻrin-payt, chiqish kelishiklarida turlanganda yoki ularga *-day, -dek, -aqa, -cha* qoʻshimchalari qoʻshilganda, qoʻshimcha oldidan bir **n** tovushi orttiriladi: *unga, bunga, shunday, oʻshunday, uncha, shunacha, oʻshandek*.

U, bu olmoshlari juftlanib har xil narsa va shaxs, *unaqa-bunaqa* tarzida belgining ortiqligi, *uncha-muncha* tarzida oz miqdor maʼnolarini ifodalaydi. Koʻrsatish olmoshlari gapda asosan aniqlovchi (*Bu kitob ukamniki*) va kesim (*Men aytgan odam shu*) vazifalarini bajaradi. Otlashsa, ega (*SHu mening maqsadimdir*), toʻldiruvchi (*Buni tushundim*), qaratqich aniqlovchi (*SHuning egasi sensan*), hol (*Bunda bulbul kitob oʻqiydi*) boʻlib ham kela oladi.

4. Soʻroq olmoshlari biror narsa-buyum, belgi yoki miqdor haqidagi soʻroqni bildirgan olmoshlardir. Soʻroq olmoshlarining nimaga nisbatan soʻroq bildirishini quyidagi jadvaldan bilsa boʻladi:

№	Soʻroq turi	Olmoshlar
1.	Shaxsga soʻroq	<i>Kim?</i>
2.	Narsaga soʻroq	<i>Nima?</i>
3.	Belgi-xususiyatga soʻroq	<i>Qanday? Qanaqa? Qaysi?</i>
4.	Miqdorga soʻroq	<i>Qancha? Necha? Necha?</i>
5.	Tartibga soʻroq	<i>Nechanchi?</i>
6.	Sabab-maqsadga soʻroq	<i>Nega? Nimaqa?</i>
7.	Oʻrin-joyga soʻroq	<i>Qaerda? Qayda? Qayoqqa?</i>
8.	Paytga soʻroq	<i>Qachon?</i>
9.	Mavjudlikka soʻroq	<i>Qani?</i>

Kim birlik va koʻplikda qoʻllanadi, egalik va kelishik qoʻshimchalarini oladi: *Kim soʻzladi? Nimalarni koʻrding? Nimang bor? Nima olmoshi belgisiz kelishik shaklida kelishi mumkin: Nima(ni) olding?*

Qanday, qanaqa, qaysi olmoshlari belgini aniqlash uchun ishlatiladi: *qanaqa odam, qaysi kitob. Qaerda, qayda, qani, qayoqqa, qachon, nega* olmoshlari o`rin, payt, mavjudlik, sabab, maqsad kabilarni aniqlash uchun ishlatiladi: *Qachon keldi? Qaerda yuribdi? Ukang qani? Qayoqqa ketdi? Nega keldi?*

5. Belgilash olmoshlari predmet va shaxslarning yig`indisini bildiradi yoki ularni ayirib ko`rsatadi, shuning uchun ularni ikkiga bo`lish mumkin: 1) **jamlovchi** belgilash olmoshlariga *hamma, barcha, bari, jami, jamiyki, butun, yalpi* so`zlari kiradi. 2) **ayiruvchi belgilash** olmoshlariga *har* so`zining o`zi (*Har qovunlarki...*) va *har kim, har nima, har bir, har qaysi* kabi so`zlar kiradi va bu olmoshlar to`pdan ajratilgan shaxs, narsa, belgilarni bildiradi. *Har* so`zi ayrim yoziladi.

Hamma, barcha, bari olmoshlari ko`plikni anglatadi. Belgilash olmoshlari egalik, kelishik, ko`plik qo`shimchalari bilan qo`llanadi: **Hammalari jim. Har kimga aytaverma.**

6. Bo`lishsizlik olmoshlari** inkor ma`nosini bildirgan olmoshlardir. Bular **hech so`zining o`zi va shu so`zning ba`zi so`roq olmoshlari bilan birikishidan hosil qilinadi, **hech** so`zi ayrim yoziladi. Bu olmoshlar egalik, kelishik qo`shimchalari bilan qo`llanadi: *U hech kimni ko`rmadi. Hech kimim yo`q.*

Hech so`zi yakka holda qo`llanganda, ko`pincha fe`llar oldida kelib, ravish vazifasini bajaradi (lekin butunlay ravish turkumiga o`tmaydi): *U hech qiynalmadi.*

Bo`lishsizlik olmoshlari ishtirok etgan gaplarning kesimi inkor shaklida bo`ladi: **Hech qachon unutmaydi.**

Kimsa so`zi ham bo`lishsizlik olmoshlari o`rnida qo`llanishi mumkin: *Buni kimsa (hech kim) bilmasligi kerak.*

7. Gumon olmoshlari narsa, belgi yoki voqea haqidagi noaniq tasavvurni bildirib keladigan olmosh turidir. Ular *alla-* yordamida yoki *-dir* qo`shimchasi bilan hosil qilinadi: *allakim, allanima, allanarsa* (narsadir emas), *allaqaysi, allaqaer, allaqayoq, allanechuk, allaqancha, allanechanchi, kimdir, nimadir, qachondir, qandaydir, qaerdadir, qaergadir, negadir.* Gumon olmoshlari so`roq olmoshlariga *bir, ham* so`zlarini qo`shish orqali yasaliishi ham mumkin: *Uni kim ham chaqirayotgan edi-ya. Akasi unga bir nima deganday bo`ldi.* (Ba`zan *bir nima* birikmasi bo`lishsiz olmosh o`rnida kelishi mumkin: *Buni ko`rib bir nima demadi.*) Bu olmoshlar birlik va ko`plikda (*allakimlar*) keladi, kelishiklarda turlanadi: (*kimnidir*), egalik qo`shimchasini oladi (*allakimim*). *Birov* so`zi ham *kimdir, allakim* so`zlariga sinonim bo`lgani uchun gumon olmoshi hisoblanadi. **Birov** so`zi, shuningdek, *har kim, hech kim, bitta* degan so`zlarga ham sinonim bo`lishi mumkin.

3-§. Boshqa turkumga oid so`zlarning olmoshga ko`chishi

Quyidagi turkumlarga tegishli ayrim so`zlar olmoshga ko`chadi: 1) ot: *odam, kishi, inson, narsa, ish*; 2) sifat: *ba`zi, boshqa, ayrim, tubandagi, quyidagi*; 3) son: *bir*. Umuman olganda, *bir, har, hech* so`zlari bilan keladigan ko`pgina so`zlar olmoshga ko`chishi mumkin: *hech narsa, bir narsa, har erda.*

Eski o`zbek tilida **men** olmoshi o`rnida **kamina** (hozir ham ishlatiladi), **faqir, kaminai kamtarin, qulingiz, bandai ojizingiz** kabi so`zlar qo`llangan (25; 28).

4-§. Olmoshlarning tuzilish turlari

1. Sodda olmoshlar barcha olmoshlar guruhida mavjud: *men, shu, o`z, kim, hamma, hech, birov.*

**2. Qo`shma olmoshlar** faqat ko`rsatish, belgilash, bo`lishsizlik olmoshlari guruhida mavjud: *ana shu, har kim, hech nima.*

3. Juft olmoshlar faqat kishilik, ko`rsatish olmoshlari guruhida bor: *sizu biz, u-bu.*

4. Takroriy olmoshlar ko`rsatish, o`zlik, so`roq, belgilash olmoshlariga tegishlidir: *shu-shu, o`z-o`zini, kim-kim, barcha-barchasi.*

Olmosh tahlili namunasi	
1. So`rog`i.	4. Tuzilish turi.
2. Qaysi turkum o`rnida kelganligi.	5. Gapdagi sintaktik vazifasi
3. Ma`no guruhi.	

Takrorlash uchun savollar

1. Olmosh deb qanday so`zlarga aytiladi?
2. Olmoshlarning grammatik xususiyatlarini sanab ko`rsating.
3. Kishilik olmoshlari va ularning xususiyatlari haqida gapiring.
4. O`zlik olmoshi va uning xususiyatlari haqida gapiring.

5. Ko'rsatish olmoshlari va ularning ususiyatlari haqida gapiring.
6. So'roq olmoshlari va ularning xususiyatlari haqida gapiring.
7. Belgilash olmoshlari va ularning xususiyatlari haqida gapiring.
8. Bo'lishsizlik olmoshlari va ularning xususiyatlari haqida gapiring.
9. Gumon olmoshlari va ularning xususiyatlari haqida gapiring.
10. Olmoshlar bilan bo'liq tovush o'zgarishlari haqida gapiring.
11. Qaysi turkumga oid so'zlar olmoshlarga ko'chadi?
12. Olmoshlarning tuzilish turlari haqida gapiring.
13. Turlanadigan olmoshlar haqida gapiring.
14. Turlanmaydigan olmoshlarga misollar keltiring.
15. Omonim xarakterdagi olmoshlar haqida gapiring.
16. O'zaro sinonim bo'la oladigan olmoshlar haqida gapiring.
17. **-lar** qo'shimchasi qo'shilganda kuchaytirish ma'nosini ifodalaydigan olmoshlar haqida gapiring.
18. **-lar** qo'shimchasi qo'shilganda kinoya ma'nosini ifodalaydigan olmoshlar haqida gapiring.
19. **-lar** qo'shimchasi qo'shilganda hurmat ma'nosini ifodalaydigan olmoshlar haqida gapiring.
20. Qaysi olmoshlar daraja ko'rsatkichlarini olishi mumkin?

FE'L

1 -§. Fe'lining leksik-grammatik xususiyatlari

Shaxs va predmetning ish-harakati va holatini ifodalaydigan mustaqil so'zlar **fe'l** deyiladi. Masalan: *Men olimlarga, ilohiyotchilarga, tarixshunoslarga hurmat-ehtirom ko'rsatdim va e'zozladim. (A.Temur). Mehnat insonda ijodiy kuch uyq'otadi (Tafakkur jurnali).*

Grammatikada harakat va holat tushunchasi juda keng. Fe'l holat, belgining yuzaga kelishi, o'zgarishi kabi jarayonlarni ham harakat tarzida anglatadi: *o'rik gulladi, yaproqlar sarg'aydi, bola uxlayapti* kabi.

Fe'llarning barchasi bir umumiy *nima kilmoq?* degan so'roqqa javob bo'ladi.

Fe'l o'ziga xos morfologik belgilarga ega, ya'ni:

1) ish-harakatning predmetga (to'ldiruvchiga) munosabati fe'ldagi o'timli va o'timsizlik ma'nosini hosil qiladi: *o'qimoq, yozmoq* - o'timli fe'l; *o'tirmoq, chiniqmoq* - o'timsiz fe'l;

2) ish-harakatning bajarilishi haqidagi tasdiq yoki inkorni anglashilishiga ko'ra fe'llar bo'lishli va bo'lishsizlik ma'nosini bildiradi: *ayt* - bo'lishli, *aytma* - bo'lishsiz; *bilgan* - bo'lishli, *bilgani yo'q* - bo'lishsiz fe'l;

3) ish-harakat bilan uning bajaruvchisi, obyekt va subyektlar orasidagi munosabat nisbat ma'nosini hosil qiladi: *kiydi* - aniq nisbat, *kiyindi* - o'zlik nisbat, *kiyildi* - majhullik nisbat, *kiydirdi* - orttirma nisbat;

4) ish-harakatning voqelikka munosabati mayl ma'nosida aks etadi: *bordi, bormoqda, bormoqchi* - aniqlik mayli; *boray, borgan, borsin* - buyruq-istak mayli; *borsa* - shart mayli;

5) ish-harakatning nutq so'zlanib turgan payt bilan munosabati fe'ldagi zamon ma'nosini hosil qiladi: *o'rgandim* - o'tgan zamon, *o'rganayapman* - hozirgi zamon, *o'rganmoqchiman* - kelasi zamon;

6) ish-harakatning biror grammatik shaxs (birlik yoki ko'plikda) tomonidan bajarilishi yoki bajarilmasligi fe'ldagi shaxs-son ma'nosida aks etadi. Fe'l shaxs-son qo'shimchalari bilan tuslanadi: *qiziqdim, qiziqding, qiziqdi; qiziqdik, qiziqdingiz, qiziqdilar*.

Demak, fe'l o'timli-o'timsizlik, bo'lishli-bo'lishsizlik, nisbat, mayl, zamon, shaxs-son ma'nolarini ifodalash kabi o'ziga xos morfologik belgilarga ega.

Shu bilan birga fe'lining sifatdosh, ravishdosh, harakat nomi kabi o'ziga xos vazifadagi shakllari ham mavjud (*ishongan odam* - sifatdosh; *ishonib, ishongach* - ravishdosh; *ishonish, ishonmoq kerak* - harakat nomi). Fe'lining bu vazifadagi shakllari gapda ma'lum bir gap bo'lagi vazifasini bajarishga moslashgan bo'ladi.

Fe'l o'ziga xos maxsus so'z yasash tizimiga ham ega: *bahola, ulg'ay, tinchi, suvsira* - affiksatsiya usul bilan yasalgan fe'llar; *xursand bo'lmoq, javob bermoq, sotib olmoq* - kompozitsiya usuli bilan yasalgan yasama fe'llar.

Fe'llarda modal shakl yasalishi ham mavjud, u o'z ichida turli xil qo'shimcha ma'nolarni aks ettiradi: *kulimsira* - kuchsizlik, *turtkila* - davomiylik, *yozib bo'ldi* - tugallanganlik kabi.

Fe'l o'ziga xos sintaktik vazifalarga ham ega:

1) sof fe'l gapda, asosan, kesim vazifasini bajarib keladi. Masalan: *Insonni mehnat, odobni yaxshi fazilat bezaydi (Hikmatlar xazinasini);*

2) fe'lining vazifadosh shakllari sifatdosh, sifatlovchi-aniqllovchi, ravishdosh, hol, harakat nomi, ega, qaratuvchi-aniqllovchi, to'ldiruvchi kabi gap bo'laklari vazifasini ham bajarib keladi. Masalan: *O'zingga yoqqan narsani boshqalarga ham ravo ko'r (Hadis namunalarini). Dunyoda eng yomoni faqat o'zini bilib*

o'zgani unutib yashashdir (I.Karimov). Ilm-fanga intilish insonning eng oliy ma'naviy harkatlaridandir (Pedagogika tarixi).

2 -§. O'timli va o'timsiz fe'llar

O'timli va o'timsiz fe'llar fe'l anglatgan harakatning predmetga munosabati orqali belgilanadi.

Fe'dagi anglashilgan harakatning tushum kelishigi formasidagi ot bilan (yoki otlashgan so'z bilan) ifodlangan predmetga o'tganligini bildiradigan fe'llar o'timli fe'l deyiladi.

Masalan: *Hammaniz shu tuproqning suvini ichganmiz, non-tuzini eganmiz* (I.Karimov).

Bu gap *ichganmiz, yeganmiz* fe'llaridan anglashilgan harakat bevosita tushum kelishigi shaklidagi *suvini, non-tuzini* so'zlari bilan ifodlangan predmetga o'tadi. Demak, o'timli fe'llar tushum kelishigi shaklidagi ot bilan bog'lanadi.

Ba'zan fe'l anglatgan harakat yoki holat predmetning bir qismiga o'tishi yoki harakat o'tgan predmet shu harakatning bajarilishida vosita bo'lishi mumkin. Bunday holda o'timli fe'llar jo'nalish va chiqish kelishigi shaklida qo'llangan otlar bilan ham birikadi. Qiyoslang: *nonni oling – nondan oling, otni mining – otga mining*.

Biron predmetga bevosita o'tmaydigan harakatni anglatadigan fe'llar o'timsiz fe'l deyiladi. Masalan: *Ko'ngil quvonchi uning kuchsizligidan dalolat beradi* (Tafakkur gulshani). *Pokiza aql insonni ayb va kamchiliklardan qutqaradi* (U.Mahkamov).

Bu gaplardagi *dalolat beradi, qutqaradi* fe'llaridan anglashilgan harakat bevosita tushum kelishigida kelgan otni boshqarmagan, boshqa predmetga o'tmagan, balki harakat bajaruvchining o'zida qolgan.

Fe'dagi o'timli va o'timsizlik ma'nosi ikki xil usul bilan ifodalanadi:

1. Leksik-semantik usul. Bunda fe'llar o'z leksik ma'nosiga ko'ra biror affiks olmagan, hech qanday shakl o'zgarishsiz (o'zak-negiz holida) o'timli yoki o'timsiz bo'ladi. Masalan: *ol, och, ko'r, yoz, ich, qo'y, so'ra, ber* kabilar o'timli; *bor, kel, o'tir, uxla, yot, yur* kabilar o'timsiz fe'llardir.

2. Morfologik usul. Bunda fe'l o'zak-negiziga qo'shiladigan fe'l nisbatini yasaydigan qo'shimchalar (o'zlik, majhullik, orttirma nisbat qo'shimchalari) o'timli va o'timsiz fe'llarni belgilab beradi. Fe'l o'zak-negiziga nisbat qo'shimchalari qo'shilganda, fe'lning o'timli-o'timsizligi quyidagicha yuz beradi:

1) o'zlik va majhullik nisbat qo'shimchalari o'timli fe'lni o'timsiz fe'lga aylantiradi: *so'radi* - o'timli fe'l, *so'raldi* - o'timsiz fe'l; *ko'rdi* - o'timli fe'l, *ko'rindi* - o'timsiz fe'l. *So'radi* o'timli fe'lga qo'shilgan *-l* majhullik nisbat qo'shimchasi, *ko'rdi* o'timli fe'lga qo'shilgan *-in* o'zlik nisbat qo'shimchasi *so'radi, ko'rdi* fe'llarini o'timsiz fe'llarga aylantirdi;

2) orttirma nisbat qo'shimchalari, aksincha, o'timsiz fe'lni o'timli fe'lga aylantiradi: *kuldi* - o'timsiz fe'l, *kuldirdi* - o'timli fe'l; *yurdi* - o'timsiz fe'l, *yurgizdi* - o'timli fe'l; *uxladi* - o'timsiz fe'l, *uxlatdi* - o'timli fe'l.

3) orttirma nisbat qo'shimchalari orqali o'timli fe'ldan yana o'timli fe'l hosil qilinadi: *esladi* - o'timli fe'l, *eslatdi* - o'timli fe'l; *ichdi* - o'timli fe'l, *ichirdi* - o'timli fe'l.

Qo'shma fe'llarda o'timli va o'timsizlik ma'nosi yyetakchi qismga qarab belgilanadi. Masalan: *aytib berdi, ko'ra boshladi, yozib chiqdi* qo'shma fe'llarda *aytib, ko'ra, yozib* yetakchi qismning o'timli ekanligi shu fe'llarning o'timli ekanligini ko'rsatadi. Aksincha, qo'shma fe'llarning yyetakchi qismi o'timsiz fe'ldan bo'lsa, butun qo'shma fe'l o'timsiz bo'ladi: *o'sa boshladi, quvonib ketdi, kulib qo'ydi* kabi.

3 -§. Bo'lishli va bo'lishsiz fe'llar

Ish-harakatning bajarilishi haqidagi tasdiq yoki inkor tushunchasi fe'dagi bo'lishli va bo'lishsizlik ma'nosini anglatadi.

Ish-harakatning bajarilishi haqidagi tasdiqni anglatuvchi fe'llar bo'lishli fe'l deyiladi. Fe'dagi bo'lishlilik ma'nosini ifodalovchi maxsus grammatik ko'rsatkich yo'q: *o'qi, eslat, qolgan, borsa, aytib bergan, o'qib chiqdi, hurmat qil* kabi. Masalan: *Ona so'zining o'zi har yurakka jarangli sado beradi* (Hikmatlar guldastasi). *O'z burchini bajarishdan mamnun odamligina erkin yashaydi* (Tafakkur gulshani).

Ish-harakatning bajarilishi haqidagi inkorni anglatuvchi fe'llar bo'lishsiz fe'l deyiladi. Bo'lishli fe'l bo'lishsiz fe'lni hosil qilish uchun asos bo'ladi. Fe'lning bo'lishsiz shakli quyidagicha yasaladi:

1. Fe'l negiziga *-ma* (bu affiks urg'u olmaydi), *-may, -mas, -masdan, -maslik* affikslerini qo'shish: *ko'rmadi, kelmagach, bajarmadi, yoqmas, avaylamasdan, o'smaslik* kabi.

Ko'rinadiki *-ma* elementi *-may, -mas, -masdan, maslik* affikslarining tarkibida uchraydi. Bu affikslar sof fe'lga va fe'l shakllariga (sifatdosh, ravishdosh, harakat nomi) qo'shib inkor ma'nosini ifodalashda asosiy morfologik ko'rsatkich sanaladi. Masalan: *G'ulomjon darpardasi yonidan qalin qorni*

g'irchillatib o'tgan dupurni ham eshitmadi. (M.Ismoil). *Tog' arqon bilan eshilmaydi* (M.Qoshg'ariy). *Mehnat qilmagan rohat ko'rmas* (O'zbek xalq maqoli). *Uydagilarga aytmasdan do'sti bilan Qudratnikiga ketibdi. Kasal tabib kasalni davolay olmas* (Abu Ali ibn Sino). *Bu voqeani ko'rmaslik uchun bolalar ko'zlarini chirt yumdilar.*

-ma, -may affikslari qo'shma fe'llarga quyidagicha qo'shiladi:

a) asosiy qismga yetakchi fe'lga qo'shiladi: *eshitmay qoldi, uxlamay chiqdi, ko'rmay qoldi* kabi;

b) ko'makchi fe'lga qo'shiladi: *sotib olmadi, javob bermadi, o'qib chiqmadi* kabi;

d) qo'shma fe'lning har ikala qismiga qo'shiladi: *aytmay qo'ymaydi, bormay qolmaydi*. Bunday holda bo'lishsiz shakl orqali bo'lishlilik ma'nosi anglashiladi, ya'ni *aytadi, boradi* kabi.

Masalan: *Buvijonimning aytishicha, astoydil yaxshi niyat qilgan odam murodi maqsadiga etmasdan qolmas ekan* (X.To'xtaboev).

Eslatma: ravishdoshning -gani (-kani, -qani) affikslari bilan yasalgan shakliga bo'lishsizlik ifodalovchi affikslar qo'shilmaydi.

2. Fe'lning ayrim sifat-dosh, ravishdosh, harakat nomi shakllaridan so'ng *emas, yo'q* so'zlarini kiritish bilan bo'lishsiz fe'l hosil qilinadi: *hayratlangan emas, boradigan emas, egib emas, tinchigani yo'q, ishonish emas* kabi. Masalan: *Lekin ularning nima o'qiganini ko'rgan ham, qanday o'qiganini eshitgan ham emas* (P.Tursun).

3. *Na* inkor yuklamasini uyushiq bo'lak sifatida qo'llangan bo'lishi fe'ldan oldin keltirish bilan bo'lishsiz fe'l hosil qilinadi. Masalan: *Keksa cholning kesatig gapidan u dong qotib qoldi: na o'tirdi, na ketdi* (A.Qodiriy).

4. Ba'zan ohang va fe'lga yuklamani (-mi, -a, -ya) qo'shish hamda fe'lni takrorlash orqali bo'lishsizlik ma'nosi ifodalanadi: *oladi-ya oladi (olmaydi); aytasan-a, aytasan (aytmaysan)*.

Masalan: *Bolasi tushmagur-ey, chumchuqning uyasini buzib rohat toparmidi? (G'ayratiy).* «Katta bo'lsam, akamga o'xshab, albatta komandir bo'laman», - dedi Sobir. *Bo'lasan-a, bo'lasan. Komandir bo'lishga yurak kerak...* (H.Nazir).

4-§. Fe'l nisbatlari

Fe'l ifodalagan harakat bilan uning bajaruvchisi (subyekt) va predmeti (obyekt) yoki bir necha bajaruvchi (subyektlar) orasidagi munosabatning ifodalanishi fe'l nisbati deyiladi. Harakat bilan uning bajaruvchisi orasidagi munosabat turlicha bo'ladi. Ma'lum bir shaklda harakat ega bilan ifodalangan shaxs yoki predmet tomonidan bajariladi. Masalan: *Bobur ota yurtidan batamom ajralganini endi astoydil his qildi* (P.Qodirov).

Boshqa bir shaklda harakatning subyekt (ega) ham, obyekt ham bir shaxsning (predmetning) o'zi bo'ladi. Masalan: *Feruzaqa hovliga tushib, shabnamda qiyg'os ochilgan atirgullar ustiga egildi.* (H.G'ulom).

Yana bir ko'rinishda harakatning bajaruvchisi sub'ekt emas, ob'ekt sanaladi yoki harakatning haqiqiy bajaruvchisi noma'lum bo'ladi. Masalan: *Tashqarida so'riga gilam to'shaldi, ko'rpacha solindi. Dasturxon yoyildi, choy damlandi* (Tog'ay Murod).

Shuningdek, harakat bir necha sub'ekt tomonidan birgalikda bajarilishi mumkin. Masalan: *Ichkaridan birin-ketin bolalar chiqib kelishdi* (Tog'ay Murod).

Yana bir nisbat shaklida esa harakat grammatik subyekt (ega)ning boshqa bir subyekt va obyekt ta'siri bilan bajariladi. Masalan: *Mo'minning ovoizidan qat'iyat, buyruq Laylini bo'shashtirdi* (S.Z.).

Shunga ko'ra fe'llarda besh xil nisbat ko'rinishi mavjud: 1. Aniq nisbat. 2. O'zlik nisbat. 3. Majhullik nisbati. 4. Birgalik nisbati. 5. Ortirma nisbat.

Fe'l nisbati maxsus shakl yasovchi qo'shimchalar yordami bilan yasaladi. Bu qo'shimchalar fe'lning leksik ma'nosini o'zgartirmaydi, balki unga qo'shimcha ma'no qo'shadi, ya'ni bu qo'shimchalar harakatning bajaruvchisi (subyekt) va predmeti (obyekt) ni ko'rsatib, gap qurilishining qanday bo'lishini bildirib turadi. Masalan: *yo'zdi* – subyekt (ega)ning o'zi bajaradigan harakat, *yo'zildi* – predmet (obyekt) tomonidan bajarilib, subyekt noma'lum harakat, *yo'zishdi* – bir necha subyektlar bajaradigan harakat, *yo'zdirdi* – subyektning obyektga ta'siri bilan bajariladigan harakat.

1. Aniq nisbat

Bu shakldagi fe'lda harakatning bajaruvchisi grammatik jihatdan ega vazifasini bajargan shaxs yoki predmet bo'ladi. To'ldiruvchi esa harakatning obyekt bo'ladi. Gapning bunday qurilishi tilshunoslikda aktiv konstruktsiya (faol qurilma) deb yuritiladi. Masalan: *Navoiy shiringina yasog'liq uyda tanho ishlar edi* (O.).

Ushbu gapda *ishlar edi* harakatining bajaruvchisi (subyekti) Navoiy bo'lib, u ega orqali ifodalangan. Harakatning obyekti esa *uyda holi* orqali ifodalangan.

Bunday shaklda maxsus nisbat ko'rsatkichi yo'q. Bu nisbat ma'nosi fe'l negizi orqali ifodalanadi, shuning uchun ham u boshqa nisbat shakllarini hosil qilishi uchun asos bo'la oladi (qiyoslang: *o'qidi, o'qildi, o'qishdi, o'qitdi* kabi).

2. O'zlik nisbat

Bu nisbatdagi fe'lda harakatning subyekti bilan obyekti bir shaxsning o'zi bo'ladi. Masalan: *Men har tong Toshkentning go'zilligi, fayzi bilan zavqlanaman* (U.Mahkamov) gapida *zavqlanaman* fe'li tarkibida kelgan *-lan* qo'shimchasi harakatning subyekti bilan obyekti *men* shaxsi ekanligini ko'rsatib turibdi.

O'zlik nisbati quyidagi affikslar bilan yasaladi:

a) fe'l negiziga unidan so'ng *-n*, undoshdan so'ng *-in* qo'shish bilan: *maqta-n, o'ra-n, yuv-in, kiy-in* kabi;

b) fe'l negiziga unidan so'ng *-l*, undoshdan so'ng *-il* qo'shish bilan: *surka-l, shosh-il* kabi;

v) *-lan* (*-la+-n* dan tuzilgan qo'shma affiks) affiksini qo'shish bilan: *zavq-lan, tinch-lan, shod-lan* kabi;

g) *-ish* qo'shimchasini qo'shish bilan: *ker-ish* kabi.

So'ra, bor, yugur kabi fe'l negizlaridan (o'timli, ba'zi bir o'timsiz) o'zlik nisbati yasalmaydi.

3. Majhul nisbat

Bu shakldagi fe'lda harakat bajaruvchisi subyekt (ega) emas, obyekt (to'ldiruvchi) sanaladi yoki harakatning haqiqiy bajaruvchisi noma'lum bo'ladi.

Masalan: *Ot-aravalar birin-ketin saroyga olib kirildi* (H.G.) gapida *olib kirildi* harakatining bajaruvchi subyekti noma'lum, *ot-aravalar* so'zi ega vazifasida kelsa-da, obyekt vazifasini bajargan.

Kesimi majhullik nisbatidagi fe'l bilan ifodalangan gap qurilishi tilshunoslikda **passiv konstruktsiya** deb yuritiladi.

Majhul nisbat quyidagi qo'shimchalar bilan yasaladi:

a) fe'l negiziga unidan so'ng *-l*, undoshdan so'ng *-il* affiksini qo'shish bilan: *yasa-l(-di), ata-l(-di), yut-il(-di), sot-il(-di)* kabi;

b) fe'l negiziga unidan so'ng *-n*, undoshdan so'ng *-in* affiksini qo'shish bilan: *bastala-n(-di), ol-in(-di)* kabi.

Majhul nisbatdagi fe'lni hosil qilishda *-l* (*-il*) affiksi ko'proq qo'llanadi. Ba'zan ayni bir fe'l negizidan *-l* (*-il*), *-n* (*-in*) affikslari bilan ham o'zlik, ham majhul nisbat yasalishi mumkin. Bunday bir xil shaklda kelgan bir xil fe'l negizining o'zlik yoki majhul nisbatda ekanligi matndan aniqlaniladi. Masalan: *Zulfiya darsga tayyorlandi. Muolajaga tibbiy uskunalar tayyorlandi.*

4. Birgalik nisbat

Bu nisbatdagi fe'lda ish-harakat bir necha subyekt tomonidan birgalikda bajariladi. Masalan: *Ayollar chaqaloqqa ko'z tegmasligi uchun qilinadigan irim-sirimlarini bitirishgach, bolani beshikka belashdi* (O'.Hoshimov) gapida *bitirishgach, belashdi* fe'llari anglatgan harakatning bir necha subyekt, ya'ni ayollar tomonidan birgalikda bajarilganini anglatadi.

Birgalik nisbatdagi fe'l quyidagicha yasaladi:

a) fe'l negiziga unidan so'ng *-sh*, undoshdan so'ng *-ish* affiksini qo'shish bilan: *sana-sh(di), yugur-ish(di)* kabi;

b) so'z o'zagiga *-lash* (*-la+-sh* qo'shma affiksi) affiksini qo'shish bilan: *yordam-lash(di), bahs-lash(di)* kabi.

5. Orttirma nisbat

Bu nisbat shaklida harakat grammatik subyekt (ega)ning boshqa bir subyekt yoki obyektga ta'siri, tazyiqi bilan bajariladi.

Masalan: *Kampir nevarasiga xatni o'qitdi* gapida ikkita subyekt mavjud bo'lib, asosiy subyekt vositali to'ldiruvchi (*nevarasiga*), ikkinchi darajali subyekt esa ega (*kampir*) vazifasida qo'llangan bo'lib, *o'qitdi* harakati subyektning subyektga ta'siri natijasida bajarilgan.

Shuningdek, orttirma nisbatdagi fe'lda faqat bir subyekt mavjud bo'ladi. Bunday holda harakat obyektga (to'ldiruvchiga) o'tadi. Masalan: *U kitob keltirdi* kabi.

Orttirma nisbat fe'l negiziga quyidagi affikslarni qo'shish bilan yasaladi:

1) fe'l negiziga –t affiksini qo'shish bilan: *qisqart, boyit* kabi;

2) fe'l negiziga –tir (-dir) affikslarini qo'shish bilan: *keltir, chaqirtir, kuldir, buzdir* kabi;

3) *sh, ch, t* undoshlari bilan tugagan fe'l negizlariga –ir affiksini qo'shish bilan: *shoshir, ichir, botir* kabi;

4) oxiri undosh bilan tugagan bir bo'g'inli fe'l negizlariga –ar affiksini qo'shish bilan: *chiqar, qaytar* kabi;

5) oxiri undosh bilan tugagan fe'l negizlariga –g'iz, –giz, –qaz, –g'az, –kaz, –qiz, –kiz affikslarini qo'shish bilan: *turg'iz, egiz, o'tkaz, qutqaz, yutqiz, etkiz* kabi;

6) oxiri *m, q* undoshlari bilan tugagan fe'l negizlariga –iz affiksini qo'shish bilan: *tomiz, oqiz* kabi;

7) fe'l negiziga –sat (-sa+-t qo'shma affiksi) affiksini qo'shish bilan: *ko'rsat* (faqat *ko'r* fe'l negiziga qo'shiladi) kabi.

5 -§. Fe'ning vazifadosh shakllari

Fe'ning gapda ma'lum bir gap bo'lagi vazifasini bajarishga mos bo'lgan shakli uning funktsional¹⁴ formasi deyiladi. Fe'ning funktsional formalari gapda kesim, hol, aniqllovchi, ega va to'ldiruvchi vazifalarida keladi.

O'zbek tilida fe'ning funktsional formalariga sof fe'l, ravishdosh, sifatdosh, harakat nomi kiradi.

1. Sof fe'l

Fe'ning tushilgan formada qo'llanib, kesim vazifasini bajarishga mos shakli **sof fe'l** deb ataladi. Sof fe'l har uch zamon shaklida qo'llangan aniqlik, buyruq-istak, shart mayli formasidagi fe'llarni o'z ichiga oladi. Masalan: *To'g'ri so'z odam butun hayoti davomida mehr, sadoqat nurlarini tarqatadi* (U.Mahkamov). Kimki oz bilsa, ozga o'rgatadi. (Tafakkur gulshani). Aqlni beaqldan o'rgan (Maqol).

2. Ravishdosh

Harakatning belgisini (harakat tarzidagi belgi) anglatadigan, gapda ko'pincha hol yoki ergash gapning kesimi vazifasini bajarishga mos bo'lgan fe'l shakli ravishdosh deyiladi. Masalan: *Ilmu hunarni Xitoydan bo'lsa ham borib o'rganinglar* ("Pedagogika tarixi"dan). *Choyga fотиha o'qilgach, hamma o'rnidan turdi* (S.Ahmad). Bu misollarning birinchisida borib ravishdoshi hol vazifasini, ikkinchi misoldagi o'qilgach ravishdoshi ergash gapning kesimi vazifasini bajargan.

Ravishdosh quyidagi affikslar bilan yasaladi:

1) fe'l o'zak-negiziga unidan so'ng –b, undoshdan so'ng –ib affiksini qo'shish bilan: *o'qib, borib*;

2) fe'l o'zak-negiziga unidan so'ng –y, undashdan so'ng –a affiksini qo'shish bilan: *o'qiy-o'qiy, bora-bora*.

Bu affikslar bilan yasalgan ravishdoshlar nutqda, asosan, takroriy holda qo'llanadi;

–b (-ib), –a, –y affikslari bilan yasalgan ravishdosh qo'shma fe'l (sof fe'l) tarkibida yetakchi qism vazifasida ham keladi: *yoza boshladi, o'qib chiqdi* kabi.

3) –gani (-kani, -qani) affikslari bilan: *o'qigani, aytgani* kabi;

4) –gach (-kach, -qach) affikslari bilan: *o'qigach, borgach* kabi;

5) –guncha (-kuncha, -quncha) affikslari bilan: *o'qiguncha, borguncha* kabi.

Fe'l o'zak-negizi *k* yoki *g* undoshi bilan tugasa, –kani, –kach, –kuncha tarzida, **q** yoki **g'** undoshi bilan tugasa, –qani, –qach, –quncha tarzida qo'shiladi: *ekkani, ekkach, ekkani, ekkuncha; chiqqani, chiqqach, chiqquncha* kabi.

¹⁴ Funktsiya – lat. function – «faoliyat», «vazifa».

Fe'ning ravishdosh shakli fe'l singari harakat tushunchasini anglatib, fe'lga xos quyidagi morfologik belgilarga ega, ya'ni:

1) o'timli-o'timsizlik ma'nosini ifodalaydi: *eslab* - o'timli, *kulib* - o'timsiz ravishdosh;

2) bo'lishli-bo'lishsizlik ma'nosiga ega: *ko'rib* - bo'lishli, *ko'rmay*, *ko'rmasdan* - bo'lishsiz ravishdosh; *kulguncha* - bo'lishli, *kelmaguncha* - bo'lishsiz ravishdosh; *o'tgach* - bo'lishli, *o'tmagach* - bo'lishsiz ravishdosh.

-*gani* (-*kani*, -*qani*) affiksi bilan yasalgan ravishdoshning bo'lishsizlik shakli yo'q (-*ma* bo'lishsizlik qo'shimchasini olmaydi).

3) nisbat ma'nosini anglatadi: *yasab* - aniq nisbat, *yasaniib* - o'zlik nisbat, *yasalib* - majhullik nisbati, *yasashib* - birgalik nisbat, *yasatib* - ortirma nisbat;

4) ravishdoshlar tuslovchi qo'shimchalarni olish-olmaslik xususiyatiga ko'ra ikki guruhga bo'linadi: tuslanadigan ravishdoshlar va tuslanmaydigan ravishdoshlar.

Tuslanadigan ravishdoshlarga fe'l negiziga -*b* (-*ib*), -*a*, -*y* affikslarni qo'shish bilan shakllangan ravishdoshlar kiradi.

Bu guruhdagi ravishdoshlar tuslangan holda sof fe'lga aylanadi. Masalan: *Kechaning tili qorasida yulduzlar yorqin yonadi* (O). Oyoq ostimizda *munchoq-munchoq oq*, *sariq gullar sochilib yotibdi* (B.Jahongirov).

Tuslanadigan ravishdoshlar tuslovchi olmagan holda ham qo'llana oladi. Masalan: *Vohid ho'l sochlarini taray-taray boqqa sho'ng'idi* (O.YOqubov). *Mashina silkinib oldinga intildi* (S.Ahmad).

Ravishdoshlarning -*gach* (-*kach*, -*qach*), -*gani* (-*kani*, -*qani*), *guncha* (-*kuncha*, -*quncha*) affikslari yordamida hosil qilingan shakllari tuslanmaydigan ravishdoshlar sanaladi: *etgach*, *ekkach*, *chiqqach*; *etgani*, *ekkani*, *chiqqani*; *etguncha*, *ekkuncha*, *chiqquncha* kabi. Masalan: *Sultonali tong otquncha ikki go'dakning qo'ynini puch yong'oqqa to'ldirib chiqqan* (A.Qodiriy). *Uzun, qorong'i yo'lakka chiqqach*, *Unsin to'xtadi* (O). *Siz bilan maslahatlashgani keldim* (B.Rahmonov).

d) zamon ma'nosini ifodalaydi. Ravishdoshning zamon ma'nosini ifodalashi nisbiy zamon sanaladi, chunki ravishdoshning zamoni shu gapdagi tuslangan fe'ning zamonga nisbatan belgilanadi.

Ravishdoshlar zamon ma'nosiga ko'ra uchga bo'linadi: o'tgan zamon ravishdoshi, hozirgi zamon ravishdoshi, kelasi zamon ravishdoshi.

O'tgan zamon ravishdoshlari fe'l o'zak-negiziga -*b* (-*ib*), -*gach* (-*kach*, -*qach*) affikslarini qo'shish bilan hosil qilinadi: *qolib*, *o'qib*, *qolgach*, *o'qigach* kabi.

-*b* (-*ib*) affiksi bilan yasalgan ravishdosh tuslangan fe'l ifodalagan asosiy harakatdan ilgari bo'lgan harakatni yoki asosiy harakatdan oldin boshlangandek ko'rinsa ham ammo u bilan bir vaqtda yuz bergan harakatni anglatadi. Masalan: *Zulfiya javob so'rab keldi gapida so'rab ravishdoshi asosiy harakatdan (keldi harakatidan) oldin ro'y bergan harakatni bildirsa, U kulib gapirmoqda gapida esa kulib ravishdoshi asosiy harakat (gapirmoqda harakati) bilan bir vaqtda yuz beradigan harakatni anglatadi.*

-*b* (-*ib*) affiksi bilan yasalgan ravishdosh tuslanganda, o'tgan zamon hikoya fe'lini hosil qiladi.

Fe'l negiziga -*gach* (-*kach*, -*qach*) affiksini qo'shish bilan yasalgan ravishdosh tuslanmaydigan ravishdosh bo'lib, u tuslangan fe'l ifodalagan harakatdan ilgari uning bajarilishi (yoki bajarilmaslik) sababi yoki paytini ko'rsatadigan harakatni anglatadi. Masalan: *Uch-to'rt kun mehmondorchilikda yurishgach*, *maktabdan qaytdilar* (P.Tursun). *Zorlanishdan, ichni eyishdan boshqa hech nima qo'lidan kelmagach*, *nima qilsin* (M. Ismoiliy).

Hozirgi zamon ravishdoshi fe'l o'zak-negiziga -*a*, -*y* affikslarini qo'shish bilan hosil qilinadi: *bora-bora*, *ishlay-ishlay* kabi.

Bu affikslar bilan yasalgan ravishdosh tuslangan fe'l ifodalagan asosiy harakat bilan bir vaqtda ro'y beradigan harakatni anglatib, uning bajarilish holati, paytini ko'rsatadi. Masalan: *Toma-toma ko'l bo'lur*, *hech tommasa cho'l bo'lur* (Maqol). *Tog' oralig'idagi qalin qor eriy-eriy odam bemalol kira oladigan g'or bo'lib qolibdi* (S.Anorboyev).

Bu affikslar bilan yasalgan ravishdoshlar nutqda odatda, takroriy so'z shaklida qo'llanadi. Yakka holda ishlatilganda, ravishdosh anglatgan harakatdan tuslangan fe'l anglatgan harakatga tezlik bilan o'tilganlik ma'nosi hosil bo'ladi. Masalan: *Sultonmurod kela o'qishga kirishdi*.

Hozirgi zamon ravishdoshi tuslanib, hozirgi-kelasi zamon fe'lini hosil qiladi. Masalan: *Sada tagidagi hovuzning suvida yaproqlar suzadi* (S.Z.).

Kelasi zamon ravishdoshlari fe'l negiziga -*gani* (-*kani*, -*qani*), -*guncha* (-*kuncha*, -*quncha*) affikslarini qo'shish bilan yasaladi: *o'qigani*, *tinchiguncha* kabi.

Bu affikslar bilan yasalgan ravishdoshlar tuslanmaydi. Fe'l negiziga -*gani* (-*kani*, -*qani*) qo'shish bilan yasalgan ravishdosh tuslangan fe'l ifodalagan harakatdan so'ng bajarilishi maqsad qilib olingan harakatni anglatadi. Masalan: *Men bugun yuragimni ochib gapirgani keldim* (U.).

Fe'l negiziga –*guncha* (-*kuncha*, -*quncha*) affiksini qo'shish bilan yasalgan ravishdosh tuslangan fe'l ifodalagan harakatning davom qilish vaqtining o'lchovi sifatidagi harakatni ifodalaydi. Masalan: *Yo'lchi so'zlaguncha, Tantiboyvachcha qorong'ida yo'qoldi* (O.).

Shu bilan birga ravishdosh o'ziga xos sintaktik belgilarga ham ega, ya'ni:

1) gap tarkibida boshqa so'zlarni boshqarib kela oladi;

2) tuslanadigan ravishdoshlar tuslovchi olmagan holda hol va –b (-ib) affiksi bilan yasalgan ergash gapning kesimi vazifasini bajaradi: *Gulnorning egnida kaltagina qora (lapis) kamzul yuvila-yuvila yupqalashgan* (O.). *Ibn Iroq uning gapidan zavqlanib kuldi* (M.Osim). *Kursi ustiga dasturxon yozilib, meva-cheva to'la patnis qo'yildi* (O.).

Shuningdek, tuslanadigan ravishdoshlar o'zlariga tobe bo'lgan so'zlar bilan sostavli hol sifatida, ravishdosh o'ram tarzida ajratilgan hol vazifasini ham bajaradi: *Bozor darvozasi yoniga kelishganida bir to'da odamni ko'rib to'xtab qolishdi* (O'.Hoshimov). *Aprel oqshomlaridan birida Farida ikkovlari shahar aylanib yurib stadionga kirib qolishdi* (O'.Hoshimov). *Keng, baland, serhasham chodirda oltin shamdonlarni qo'yib, Navoiy yaqin beklari bilan suhbatlashib o'tirardi* (O.).

3) tuslanmaydigan ravishdoshlar gapda hol, ajratilgan ikkinchi darajali bo'lak va ergash gapning kesimi vazifasini bajarib keladi: *Oradan uch oy o'tib hash-pash dequncha* issiq kunlar etib keldi (S.A.). *U oltinsoyliklarni kanal va buloq qazigani boshlab ketdi* (SH.R.). *Shartning nozik va qaltisligi ko'z oldiga kelgach, yuragi orqasiga tortib ketdi* (H.N.). *Asalxon karvon o'tib ketguncha, yo'l yoqasida qo'l siltab turdi* (H.G.).

–*gani* (-*kani*, -*qani*) affiksi bilan yasalgan ravishdosh gapda faqat hol vazifasini bajaradi.

3. Sifatdosh

Predmet belgisini harakat va holat vositasida bildiradigan, gapda sifatlovchi-aniqlovchi vazifasini bajarishga mos bo'lgan fe'l shakli **sifatdosh** deb ataladi: *So'zlayotgan kishining o'ziga emas, so'ziga e'tibor qil* («Tafakkur gulshani»). *Ko'chaning ikki chetidagi turli mollar bilan savdo qiluvchi do'konlar joylashgan* (M.Qoriev) gaplaridagi *so'zlayotgan*, *savdo qiluvchi* sifatdoshlari kishi, do'konlar otlariga bog'lanib, uning harakat belgisini bildirib, sifatlovchi (aniqlovchining bir turi) vazifasini bajargan.

Sifatdosh quyidagi affikslar bilan yasaladi:

1) fe'l o'zak-negiziga –*gan* (-*kan*, -*qan*) affikslarni qo'shish bilan: yuklagan, kechikkan, qiziqqan (fe'l negizi *k* yoki *g* bilan tugasa, -*kan*; *q* yoki *g* bilan tugasa, -*qan* tarzida).

Bu affiks sifatdosh yasashda eng mahsuldor, unumli affiks sanaladi.

Eski o'zbek adabiy tilida –*gan* affiksining ekvivalenti –*mish*, -*dik* affikslari bilan ham yasalgan (bu affikslar hozir ham uchraydi).

2) fe'lning –*a*, -*y* affiksi bilan tugagan ravishdosh negiziga –*digan*, -*yotgan* affikslarini qo'shish bilan: *kelayotgan*, *o'qiyotgan*, *boradigan*, *ishlaydigan* kabi;

3) fe'l o'zak-negiziga –*r* (-*ar*) qo'shilishi bilan (unlidan so'ng –*r*, undoshdan so'ng –*ar*): *buklar*, *ko'kar* kabi;

4) fe'l o'zak-negiziga –*vchi* (-*uvchi*) qo'shilishi bilan (unlidan so'ng –*vchi*, undoshdan so'ng –*uvchi*): *boshlovchi*, *kutuvchi* kabi;

Eski adabiy tilda sifatdoshning bu turi –*guchi*, -*g'uchi* shaklida ham ishlatilgan: *aytguchi*, *kelguchi*. Bu shakl hozir ham she'riyatda uchraydi: *Kulimsirab turg'uchi toleing porloq* (G'.G').

Bu affiks bilan yasalgan sifatdoshning ot so'z turkumiga ko'chish holati ham uchraydi: *o'quvchi*, *to'quvchi*, *yozuvchi* kabi.

5) fe'l negiziga –*ajak* qo'shilishi bilan: *kelajak*, *bo'lajak* kabi;

6) fe'l negiziga –*gusi*, -*g'usi* qo'shilishi bilan: *kelgusi*, *bo'lg'usi* kabi.

Sifatdosh leksik-semantik jihatdan harakat tushunchasini anglatadi. Shunga ko'ra sifatdosh fe'l sanaladi va fe'lga xos bo'lgan grammatik xususiyatlarga egadir, ya'ni:

1) o'timli-o'timsizlik ma'nosini ifodalaydi: *o'qigan*, *yozdirgan* - o'timli; *qolgan*, *qiziqtirgan* - o'timsiz sifatdosh;

2) bo'lishli-bo'lishsizlik ma'nosini ifodalaydi: *o'qigan* – bo'lishli, *o'qimagan* – bo'lishsiz; *aytar* – bo'lishli, *aytmas* – bo'lishsiz sifatdosh;

3) nisbat ma'nosini anglatadi: *yuvgan* - aniq nisbat, *yuvingan* - o'zlik nisbat, *yuvilgan* - majhullik nisbat, *yuvishgan* – birgalik nisbat, *yuvdirgan* – orttirma nisbat;

4) sifatdoshlar tuslanganda aniqlik maylining biror zamoniga xos bo'lgan fe'lni hosil qiladi (sof fe'lga aylanadi) va kesim vazifasini bajaradi: *Bu hofiz butun olamga tanilgan* (O.).

Sifatdoshning deyarli barcha shakllari tuslanish xususiyatiga (-yotgan shaklidan tashqari) ega. –r (-ar) bilan yasalgan sifatdosh shakli esa hozirgi tilda ko'proq tuslangan shaklda ishlatiladi: o'qirman, o'qirsan, o'qir; o'qirmiz, o'qirsiz, o'qir(lar) kabi;

5) sifatdosh zamon ma'nosini ifodalaydi. Atributiv (sifatlovchi) holatida kelgan sifatdoshning zamon ma'nosi nisbiy sanaladi, chunki sifatdoshning zamoni nutq momentiga nisbatan emas, balki fe'l-kesimning zamoniga nisbatan belgilanadi: Ko'nglini kichik tutgan, kamtarlik yo'lidan yurgan kishi ulug'likka etadi (YUsuf Xos Xojib) gapida tuslangan fe'l etadi hozirgi-kelasi zamonni ifodalasa, ko'nglini kichik tutgan, kamtarlik yo'lidan yurgan sifatdoshlari o'tgan zamonni ifodalaydi.

Sifatdoshlar zamon ma'nosiga ko'ra uch guruhga bo'linadi: o'tgan zamon sifatdoshi, hozirgi zamon sifatdoshi, kelasi zamon sifatdoshi. Sifatdoshlarni hosil qiluvchi maxsus grammatik ko'rsatkichlar sifatdoshning nisbiy zamon ko'rsatkichi ham sanaladi.

O'tgan zamon sifatdoshi predmetning nutq so'zlanib turgan vaqtdan ilgari bo'lgan harakat belgisini anglatadi. –gan (-kan, -qan) grammatik ko'rsatkichlari bilan yasalgan sifatdosh o'tgan zamon sifatdoshini hosil qiladi: Murabbiysi bo'lmagan odamni hayot o'zi tarbiyalab qo'yadi («Otalar so'zi»).

Hozirgi zamon sifatdoshi predmetning nutq so'zlashib turgan vaqtda davom etayotgan harakat belgisini anglatadi.

Hozirgi zamon sifatdoshi –yotgan, -vchi (-uvchi) affikslerini qo'shish bilan hosil bo'ladi: Adolat biz qurayotgan jamiyatning mezonini bo'lmog'i darkor (I.A.Karimov). Elmurod bu erga keluvchi mehmonlarning hammasini tanib oldi (P.Tursun).

Kelasi zamon sifatdoshi predmetning nutq so'zlanib turgan vaqtdan keyin bajariladigan harakat tarzidagi belgisini anglatadi. Kelasi zamon sifatdoshi –r (-ar), -digan, -ajak affikslari bilan yasaladi: Aytar so'zni ayt, aytmas so'zdan qayt (Maqol). Dehqon kelasi kuzda oladigan hosilining g'amini shu kuzdan ko'radi (M.Ismoilij).

Sifatdosh fe'l shaklining «sifatdosh» deb atalishi, uning sifat singari predmetning belgisini bildirishiga ko'radir. Sifatlar predmetning rangi, hajmi, mazasi, xususiyati kabilarni bildirsa, sifatdosh predmetning harakat va holat belgisini anglatadi.

Demak, sifatdosh sifatga xos bo'lgan grammatik xususiyatlarga ham egadir, ya'ni:

1) sifatdosh morfologik jihatdan o'zgarmaydi (egallik, kelishik, ko'plik affikslerini olmaydi);

2) sifatdosh otga bog'lanib kelib, predmetning harakat belgisini bildiradi va gapda sifatlovchi vazifasini bajaradi: Ko'klam quyoshidan ko'kargan qirlar, ko'm-ko'k (H.Olimjon). Xadichabegim yurt uchun qayg'uradigan bir malika ekanini ko'rsatishni sevardi (Oybek).

3) sifatdosh otlashish xususiyatiga ega, bunday holda sifatdosh bog'lanib kelgan ot qo'llanmaydi va sifatdosh ot kabi so'z o'zgartiruvchi (egallik, kelishik, ko'plik affikslerini) affikslerini oladi, ot singari sintaktik vazifalarni (ega, to'ldiruvchi, qaratuvchi) bajaradi: Yo'lni bilgan qoqilmaydi (Maqol). Qishloq xo'jaligida bevosita ishlab chiqaruvchining o'zi xo'jayin bo'lishi shart (I.Karimov). Ko'p yurgandan so'rama, ko'p ko'rgandan so'ra (Maqol). Dushmanga nafrati bo'lmaganing Vatanga muhabbati bo'lmas (Maqol).

4. Harakat nomi

Ish-harakatning atamasi bo'lib, gapda otga xos vazifalarni bajarishga mos bo'lgan fe'l shakli **harakat nomi** deb ataladi: Ilm-fanga intilish insonning eng oliy ma'naviy harakatlaridandir. Chavandoz bu gaplarni Ertovayga aytishini ham, aytmaslikni ham bilmay turgandi (O.YOqubov). Mustaqilligimiz tufayli xalq va Vatan tarixi, boy ilmiy va adabiy merosga xolisona yondashishning guvohi va shohidi bo'lmoqdamiz (Rahim Vohidov) gaplaridagi intilish, aytishni, aytmaslikni, yondashishning fe'l shakllari harakatning atamasi (nomi) bo'lib, gapda otga xos ega, to'ldiruvchi, qaratuvchi vazifalarini bajargan.

Harakat nomi quyidagi shakl yasovchi affiksler bilan yasaladi:

1) fe'l negiziga –sh (-ish) qo'shish bilan (unlidan so'ng –sh, undoshdan so'ng –ish): o'qish, yozish, ishlash, chiqish kabi;

Harakat nomining –sh (-ish) affiksi bilan yasalgan shakli otga yaqin turadi, shuning uchun ham bu shaklda harakat nomi otga ko'chishga moyil bo'ladi.

2) fe'l negiziga –v (-uv) qo'shish bilan (unlidan so'ng –v, undoshdan so'ng –uv): ishlov, bag'ishlov, boruv, keluv kabi;

Bu affiks bilan yasalgan harakat nomi hozirgi o'zbek tilida kam ishlatiladi;

3) fe'l negiziga -moq qo'shish bilan: o'smoq, ulg'aymoq, o'rganmoq kabi.

Harakat nomining *-moq* affiksi bilan yasalgan shakli fe'lga juda yaqin turadi, chunki har qanday fe'lning bosh shakli yo buyruq-istak mayli shaklida *esla, shosh* kabi; yoki *eslamog, shoshmog* kabi harakat nomi shaklida olinadi.

Harakat nomi leksik-semantik jihatdan harakat tushunchasini anglatadi. Shu jihatdan harakat nomi fe'lga xos grammatik xususiyatlarga ega:

1) o'timli-o'timsizlik ma'nosini ifodalaydi: *o'rganish, ko'rmoq* - o'timli harakat nomi; *yugurish, ishonmoq* - o'timsiz harakat nomi;

2) nisbat ma'nosiga ega: *yutmoq* - aniq nisbat, *yasamoq* - o'zlik nisbat, *baholanmoq* - majhullik nisbati, *qiziqirmoq* - orttirma nisbat;

3) harakat nomining bo'lishsiz shakli faqat *-maslik* affiksi bilan yasaladi: *aytish* – bo'lishli harakat nomi, *aytmaslik* – bo'lishsiz harakat nomi.

4) harakat nomi zamon ma'nosiga ega emas. Lekin ma'lum bir qulay sharoitda unda hozirgi-kelasi zamon ma'nosi aks etadi: *Oilada farzand tarbiyasiga har tomonlama e'tibor bermog lozim* (O.Karimova).

5) boshqa fe'l shakllari singari harakat nomi boshqarish xususiyatiga ega.

Shuningdek, ish-harakatning nomini bildirish jihatdan harakat nomi otga xos bo'lgan grammatik xususiyatlarga ham ega, ya'ni:

1) harakat nomi son, egalik va kelishik affikslarini oladi;

2) harakat nomi ot singari ega, qaratqich aniqlovchi, to'ldiruvchi ko'makchili shaklda hol va kesim vazifalarini bajaradi: *Zumradning tikishi – go'zal, ipakni turlashi ham mohirona* (O.). *Bilim va tushunishga intil kunu tun* (YUsuf Xos Xojib). *Rais Jo'raboev bilan jiddiy tortishuvdan so'ng juda qattiq asabiylashdi* (SH.R.). *O'zini olim, fozilman deb maqtanish, shu bilan g'ururlanish jaholatning bir ko'rinishidir* («Oz-oz o'rganib dono bo'lur»).

6-§. Fe'llarning tuslanishi(shaxs-son kategoriyasi)

Ish-harakat ma'lum bir grammatik shaxs tomonidan bajariladi (yoki bajarilmaydi). Grammatik shaxs so'zlovchi (I shaxs), tinglovchi (II shaxs), o'zga (III shaxs yoki predmet) bo'lishi mumkin.

Grammatik shaxs grammatik son (birlik yoki ko'plik) bilan birgalikda ifodalanadi. Fe'llardagi bunday grammatik shaxs va son ma'nosi ma'lum bir grammatik ko'rsatkichlar orqali ifodalanadi. Masalan: o'qidim, o'qisam, o'qisang, o'qiyapman, o'qibman, o'qiy fe'llari tarkibidagi *-m, -man, -y* qo'shimchalari ish-harakatning I shaxs so'zlovchi, ya'ni yakka shaxs tomonidan bajarilganini ko'rsatsa; *o'qidik, o'qisak, o'qiyapmiz, o'qibmiz, o'qiylik* fe'llari tarkibidagi *-k, -miz, -ylik* affikslari ish-harakatning I shaxs, lekin ko'p so'zlovchilar (shaxslar) tomonidan bajarilganini ifodalaydi.

Demak, ish-harakatning bajaruvchisi uch shaxs va 2 son tushunchalarini aks ettiruvchi affikslarni o'z ichiga oladi. Shuning uchun ham bunday affikslar **shaxs-son affikslari** deb yuritiladi. Fe'llarning shaxs-son affikslari bilan o'zgarishi esa tuslanish deyiladi. Shaxs-son affikslari tilshunoslikda **tuslovchi affikslar** deb ham yuritiladi.

O'zbek tilida tuslovchi affikslar fe'l shakllariga turlicha ko'rinishda qo'shiladi. Shu jihatdan tuslovchi affikslar uch guruhga bo'linadi.

1. Birinchi guruh tuslovchilar

Bu guruhga mansub tuslovchilar aniqlik va shart-istak maylidagi *-di, -sa* qo'shimchalarini olgan sof fe'l negizidan so'ng va edi to'liqsiz fe'lga qo'shiladi: *keldi-m, keldi-ng, keldi; kelsa-k, kelsa-ng, kelsa(lar)* kabi.

Fe'llarning birinchi guruh tuslovchilar bilan tuslanishi quyidagicha:

Shaxs	Son	
	Birlik	Ko'plik
I	<i>yozdim, yozsam, yozgan edim</i>	<i>zdik, yozsak, yozgan edik</i>
II	<i>yozding, yozsang, yozgan eding</i>	<i>yozdingiz, yozsangiz, yozgan edingiz</i>
III	<i>yozdi, yozsa, yozgan edi</i>	<i>yozdi(-lar), yozsa(-lar), yozgan edi(-lar)</i>

2. Ikkinchi guruh tuslovchilar

Bu affikslar *-b(-ib)*, *-a(-y)* qo'shimchasi bilan shakllangan ravishdoshlardan, sifatdoshlardan (*-yotgan* qo'shimchasidan tashqari), shuningdek, *-yap*, *-moqda*, *-yotib*, *-moqchi* bilan shakllangan fe'l negizidan so'ng qo'shiladi. Mazkur guruhdagi tuslovchilar III shaxsdagina ikki xil ko'rinishda bo'ladi, ya'ni birinchi xil ko'rinishda *-b(-ib)*, *-a(-y)* qo'shimchasi bilan shakllangan ravishdoshlar hamda *-yap*, *-yotib* bilan shakllangan fe'llar III shaxs birlikda *-di (-ti)*, ko'plikda *-di(lar)*, *-ti(lar)* shaxs-son affikslari bilan shakllanadi.

Ikkinchi xil ko'rinishda esa fe'lning sifatdosh shakllariga (*-gan*, *-r(-ar)*, *-digan*, *-vchi(-uvchi)* bilan hosil qilingan shakllariga), *-moqda*, *-moqchi*, *-yotir* bilan shakllangan fe'l negizlari, shuningdek, fe'llar ekan, emish to'liqsiz fe'llari bilan birga qo'llansa, III shaxsda shaxs ko'rsatkichi shakllanmaydi (nol ko'rsatkichli shaklda keladi).

Fe'llarning ikkinchi guruh (A.B ko'rinishi) tuslovchilar bilan tuslanishi quyidagicha: «A» ko'rinishi

Shaxs	Son	
	Birlik	Ko'plik
I	<i>yozib-man</i> , <i>yozayotib-man</i> , <i>yoza-man</i> <i>yozyap-man</i>	<i>yozib-miz</i> , <i>yozayotib-miz</i> , <i>yoza-miz</i> , <i>yozyap -miz</i>
II	<i>yozib-san</i> , <i>yozayotib-san</i> , <i>yoza-san</i> , <i>yozyap -san</i>	<i>yozib-siz</i> , <i>yozayotib-siz</i> , <i>yoza-siz</i> , <i>yozyap -siz</i>
III	<i>yozib-di</i> , <i>yozayotib-di</i> , <i>yoza-di</i> , <i>yozyap -ti</i>	<i>yozibdilar</i> , <i>yayotibdilar</i> , <i>yozadilar</i> , <i>yozyaptilar</i>

«B» ko'rinishi

Shaxs	Son	
	Birlik	Ko'plik
I	<i>yozgan-man</i> , <i>yozar-man</i> , <i>yozadigan-man</i> , <i>yozmoqda-man</i> , <i>yozmoqchi-man</i>	<i>yozgan-miz</i> , <i>yozar-miz</i> , <i>yozadigan-miz</i> , <i>yozmoqda-miz</i> , <i>yozmoqchi-miz</i>
II	<i>yozgan-san</i> , <i>yozar-san</i> , <i>yozadigan-san</i> , <i>yozmoqda-san</i> , <i>yozmoqchi-san</i>	<i>yozgan-siz</i> , <i>yozar-siz</i> , <i>yozadigan-siz</i> , <i>yozmoqda-siz</i> , <i>yozmoqchi-siz</i>
III	<i>yozgan</i> , <i>yozar</i> , <i>yozadigan</i> , <i>yozmoqda</i> , <i>yozmoqchi</i>	<i>yozgan-lar</i> , <i>yozar-lar</i> , <i>yozadigan-lar</i> , <i>yozmoqda-lar</i> , <i>yozmoqchi-lar</i>

3. Uchinchi guruh tuslovchilar

Bular buyruq maylidagi sof fe'l negizidan so'ng qo'shiladi.

Fe'llarning uchinchi guruh tuslovchi bilan tuslanishi quyidagicha:

SHaxs	Son	
	Birlik	Ko'plik
I	<i>yozay</i> , <i>yozayin</i> , <i>o`qiy</i> , <i>o`qiyin</i>	<i>yozaylik</i> , <i>o`qiylik</i>
II	<i>yoz</i> , <i>yozqin</i> , <i>o`qi</i> , <i>o`qigin</i>	<i>yozingiz</i> , <i>o`qingiz</i> ,
III	<i>yozsin</i> , <i>o`qisin</i>	<i>yozsinlar</i> , <i>o`qisinlar</i> ,

7 -§. Fe'l zamonlari

Ish-harakatning voqe bo'lishi (yoki bo'lmasligi) mantiqan zamon bilan bog'liq bo'ladi. Fe'llardagi zamon nutq so'zlanib turgan paytga nisbatan qiyoslangan holda aniqlanadi, ya'ni ish-harakat nutq so'zlanib turgan paytdan oldin, nutq so'zlanib turgan paytda, nutq so'zlanib turgan paytdan so'ng bajarilishi yoki bajarilmasligi mumkin. SHunga ko'ra, fe'l uch zamon ko'rinishiga ega: 1. O'tgan zamon. 2. Hozirgi zamon. 3. Kelasi zamon. Fe'llarda zamon ma'nosi fe'l tarkibida qo'llangan grammatik ko'rsatkichlar orqali belgilanadi. Masalan: 1. *Nodira ezgu ishlar bunyod etdi va o'tar dunyoda yaxshi nom qoldirdi.* (R.Shog'ulomov). 2. *Ko'nglini kichik tutgan, kamtarlik yo'lidan yurgan kishi ulug'likka etadi* (YUsuf Xos Xojib). 3. *Ilm ko'pga etkazar, hunar esa ko'kka* (Maqol). Keltirilgan misollarning birinchisida bunyod etdi, nom qoldirdi fe'llari tarkibidagi *-di* o'tgan zamonni, ikkinchisida etadi fe'li tarkibidagi *-a* ko'rsatkichi hozirgi zamonni, uchinchisida etkazar fe'lidagi *-ar* ko'rsatkichi esa kelasi zamon ma'nosini ifodalagan.

Har bir zamon o'z navbatida yana bir necha turga bo'linadi. Chunki har bir zamon vaqtning katta qismini ko'rsatish bilan birga o'zining ichki xususiy modal ma'nolariga (qo'shimcha ma'nolarga) ham ega. Masalan: o'qimoqchiman, o'qiydiganman fe'llari nutq so'zlanib turgan paytdan so'ng bajariladigan harakatni ifodalab, vaqtning katta qismini ko'rsatish bilan birga, bajarilishi maqsad qilib olingan harakatni anglatishi kabi o'ziga xos modal ma'noga ham ega.

1. O'tgan zamon

Bu zamondagi fe'llar ish-harakatning nutq so'zlanib turgan paytdan oldin bajarilgan yoki bajarilmaganini ifodalaydi.

O'tgan zamon fe'li xususiy modal ma'nolariga ko'ra quyidagi turlarga bo'linadi:

1) yaqin o'tgan zamon fe'li; 2) uzoq o'tgan zamon fe'li; 3) o'tgan zamon hikoya fe'li; 4) o'tgan zamon davom fe'li; 5) o'tgan zamon maqsad fe'li.

Yaqin o'tgan zamon fe'li ish-harakatning nutq so'zlanib turgan paytdan bir oz oldin, ammo so'zlovchining ko'z oldida (yoki uning faol ishtiroki bilan) bajarilgan yoki bajarilmaganini ifodalaydi. Masalan: Go'zal vodiydagi Gullar bog'i ko'klam libosi bilan bezandi (SH.R.).

Yaqin o'tgan zamon fe'li sof fe'l negiziga –di qo'shimchasini qo'shish va tushlash bilan (I guruh tuslovchi) shakllanadi:

Shaxs	Son					
	Birlik			Ko'plik		
	Misol	Zamon ko'rsat-kichi	Shaxs-son qo'shim-chasi	Misol	Zamon ko'rsat-kichi	Shaxs-son qo'shim-chasi
I	o'qidim	-di	-m	o'qidik	-di	-k
II	o'qiding	-di	-ng	o'qidingiz	-di	-ngiz
III	o'qidi	-di	-	o'qidilar	-di	(-lar)

Uzoq o'tgan zamon fe'li nutq so'zlanib turgan paytdan ancha oldin bajarilgan yoki bajarilmagan, ammo bu haqda nutq so'zlanib turgan paytda xabar qilingan ish-harakatni ifodalaydi. Masalan: SHoyi, atlas, chit, las ko'ylak; nimcha, durra, peshonabog', xullas bor boricha yo'q holicha yasalgan (N. Safarov).

Uzoq o'tgan zamon fe'li negiziga –gan sifatdosh qo'shimchasini qo'shish va tushlash bilan (II guruh «B» ko'rinishdagi tuslovchilar bilan) shakllanadi:

Shaxs	Son					
	Birlik			Ko'plik		
	Misol	Zamon ko'rsat-kichi	Shaxs-son qo'shim-chasi	Misol	Zamon ko'rsat-kichi	Shaxs-son qo'shim-chasi
I	o'qiganman	-gan	-man	o'qiganmiz	-gan	-miz
II	o'qigansan	-gan	-san	o'qigansiz	-gan	-siz
III	o'qigan	-gan	-	o'qiganlar	-gan	(-lar)

Uzoq o'tgan zamon fe'li nutqda aniq eslash (yoki eslatish), kutilmaganda eslash, eshitilganlik kabi qo'shimcha modal ma'nolarga ham ega bo'ladi. Uzoq o'tgan zamonning bo'lib o'tgan ish-harakatni aniq eslash ma'nosi –gan sifatdoshiga edi (qisqa shaklida) to'liqsiz fe'lini biriktirib tushlash orqali: o'qigan edim, o'qigan eding, o'qigan edi; o'qigan edik, o'qigan edingiz, o'qigan edilar kabi; kutilmaganda eslash ma'nosi –gan sifatdoshiga ekan (qisqa shakli –kan) to'liqsiz fe'lini biriktirib tushlash bilan: o'qigan ekanman, o'qigan ekansan, o'qigan ekan; o'qigan ekanmiz, o'qigan ekansiz, o'qigan ekanlar kabi; bo'lib o'tgan ish-harakatning so'zlovchining boshqa shaxsdan eshitganligi –gan sifatdoshiga emish (qisqa shakli –mish) to'liqsiz fe'lini biriktirib tushlash orqali: o'qigan emishman, o'qigan emishsan, o'qigan emish; o'qigan emishmiz, o'qigan emishsiz, o'qigan emishlar kabi shakllanadi. Masalan: *Nasibaning yuzidagi bo'g'riqish*

yo`qolib, uning o`rnida nafislik paydo bo`lgan edi (X.No`mon). Mirza Bahrom unday ma`no chiqishini sira ko`zda tutmagan ekan, o`sal bo`ldi (A.Qahhor).

O`rgan zamon hikoya fe`li kutilmaganda, qisqa vaqt ichida nutq so`zlanib turgan paytdan ilgari bajarilgan (yoki bajarilmagan) ish-harakatni hikoya qilish, tasvirlash yo`li bilan ifodalaydi. Masalan: *Halol rizq istab, mehnat qilib, charchab uxlagan kishi shu kechani ma`rifat qilingan holda o`tkazibdi* (Hadisdan).

O`rgan zamon hikoya fe`li fe`l negiziga –b (-ib) o`rgan zamon ravishdosh qo`shimchasini qo`shish va tushlash bilan (II guruh «A» ko`rinishdagi tuslovchilar bilan) shakllanadi:

Shaxs	Son					
	Birlik			Ko`plik		
	Misol	Zamon ko`rsat-kichi	Shaxs-son qo`shim-chasi	Misol	Zamon ko`rsat-kichi	Shaxs-son qo`shimchasi
I	o`qibman	-b	-man	o`qibmiz	-b	-miz
II	o`qibsan	-b	-san	o`qibsiz	-b	-siz
III	o`qibdi	-b	-di	o`qibdilar	-b	-di(-lar)

O`rgan zamon hikoya fe`lining eslay (eslatish) ma`no ko`rinishi ham bor. Bu shakl o`rgan zamon –b (-ib) ravishdoshiga edi to`liqsiz fe`lini biriktirib tushlash orqali hosil bo`ladi: o`qib edim, o`qib eding, o`qib edi; o`qib edik, o`qib edingiz, o`qib edilar kabi. Masalan: *Urush tugasa, biznikiga mehmongan borasiz, o`shanda ayamning qanaqaligini ko`rasiz deb edi* (S.Zunnunova).

O`rgan zamon davom fe`li nutq so`zlanib turgan paytdan ilgari ma`lum bir muddat davomli bo`lgan yoki takrorlanib turgan ish-harakatni eslash ma`no ottenkasi bilan ifodalaydi. Masalan: 1. *Bu yerda Boburning doim o`z kuchi bilan birga olib yuradigan kitoblari saqlanar edi* (P.Qodirov). 2. *Daryolardan kuylab o`tardim, Ertaklarga quloq tutardim, Hammasini tinglardim, ammo O`xshashini topmasdim aslo* (H.O.). Bu misollarning birinchisida saqlanar edi fe`li o`tmishda ma`lum bir muddat davomli bo`lgach ish-harakatni ifodalasa, ikkinchisida kuylab o`tardim, quloq tutardim, tinglardim vaqti-vaqti bilan takrorlanib ish-harakatni anglatadi. O`rgan zamon davom fe`li –r(-ar), -yotgan sifatdosh fe`l negiziga hamda -moqda qo`shimchasini olgan sof fe`l negiziga edi to`liqsiz fe`lini biriktirib tushlash (I guruh tuslovchilari bilan) orqali hosil qilinadi:

Shaxs	Son					
	Birlik			Ko`plik		
	Misol	Zamon ko`rsat-kichi	Shaxs-son qo`sh.	Misol	Zamon ko`rsat-kichi	Shaxs-son qo`sh.
I	o`qir edim, o`qiyotgan edim, o`qimoqda edim	-r+edi, -yotgan+edi, -moqda+edi	-m	o`qir edik, o`qiyotgan edik, o`qimoqda edik	-r+edi, -yotgan+edi, -moqda+edi	-k
II	o`qir eding, o`qiyotgan eding, o`qimoqda eding	-r+edi, -yotgan+edi, -moqda+edi	-ng	o`qir edingiz, o`qiyotgan edingiz, o`qimoqda edingiz	-r+edi, -yotgan+edi, -moqda+edi	-ngiz
III	o`qir edi, o`qiyotgan edi, o`qimoqda	-r+edi, -yotgan+edi, -moqda+edi	-	o`qir edilar, o`qiyotgan edilar, o`qimoqda	-r+edi, -yotgan+edi, -moqda+edi	(-lar)

	edi			edilar		
--	-----	--	--	--------	--	--

O'tgan zamon maqsad fe'li nutq so'zlangan paytdan ilgari bajarilishi maqsad qilingan, ammo voqe bo'lmagan ish-harakatni ifodalaydi. Masalan: U bugun Malika bilan xoli gaplashib, ko'nglidagi hamma sir-asrorini to'kib solmoqchi edi (E.Usmonov). Ertasiga qishloqqa chiqadigan edi.

O'tgan zamon maqsad fe'li -moqchi, -digan qo'shimchalarini olgan fe'l negiziga edi to'liqsiz fe'lini birlashtirib (I guruh tuslovchilar bilan) tushlash bilan shakllanadi:

Shaxs	Son					
	Birlik			Ko'plik		
	Misol	Zamon ko'rsat-kichi	qo'shimcha	Misol	Zamon ko'rsat-kichi	qo'shimcha
I	o'qimoqchi edim, o'qiydigan edim,	-moqchi+edi, -digan+edi	-m	o'qimoqchi edik, o'qiydigan edik,	-moqchi+edi, -digan+edi	-k
II	o'qimoqchi eding, o'qiydigan eding,	-moqchi+edi, -digan+edi	-ng	o'qimoqchi edingiz, o'qiydigan edingiz,	-moqchi+edi, -digan+edi	-ngiz
III	o'qimoqchi edi, o'qiydigan edi,	-moqchi+edi, -digan+edi	-	o'qimoqchi edilar, o'qiydigan edilar,	-moqchi+edi, -digan+edi	(-lar)

2. Hozirgi zamon

Bu zamondagi fe'llar ish-harakatning nutq so'zlanib turgan paytda bajarilgan yoki bajarilmaganini ifodalaydi.

Hozirgi zamon fe'li qo'shimcha modal ma'nolariga ko'ra 2 turga bo'linadi: 1) hozirgi-kelasi zamon fe'li, 2) hozirgi zamon davom fe'li.

Hozirgi-kelasi zamon fe'li nutq so'zlanib turgan paytda va undan keyin ro'y beradigan harakatni yoki doimiy harakatni ifodalaydi. Masalan: Bobur bu chigal tugunlarni o'zi echilmasligini sezadi (P.Qodirov). YOshlikda zahmat chekib, ilm o'rgansang, kasb-hunar egallasang, qariganda rohat topasan (Koshifiy).

Hozirgi-kelasi zamon fe'li sof fe'l negiziga -a, -y ravishdosh qo'shimchasini qo'shish va tushlash bilan hosil qilinadi:

Shaxs	Son					
	Birlik			Ko'plik		
	Misol	Zamon ko'rsat-kichi	Shaxs-son qo'shimchasi	Misol	Zamon ko'rsat-kichi	SHaxs-son qo'shimchasi
I shaxs	o'qiyman,	-y,	-man	o'qiyimiz,	-y,	-k

	boraman	-a		boramiz	-a	
II shaxs	o`qiysan, borasan	-y, -a	-san	o`qiysiz, borasiz	-y, -a	-ngiz
III shaxs	o`qiydi, boradi	-y, -a	-di	o`qiydilar, boradilar	-y, -a	-di(-lar)

Hozirgi zamon davom fe'li ish-harakatning nutq so`zlanib turgan paytda aniq davom etayotganini bildiradi: Mustaqillikka erishganimizdan so`ng xalqimizning o`z yurti, dili, tarixini bilishga qiziqish ortib bormoqda (I.Karimov).

Shaxs	Son					
	Birlik			Ko`plik		
	Misol	Zamon ko`rsat-kichi	qo`shimcha	Misol	Zamon ko`rsat-kichi	qo`shimcha
I	o`qiyapman, o`qimoqdaman , o`qiyotibman	-yap, -moqda, -yotib	-man	o`qiyapmiz, o`qimoqdamiz, o`qiyotibmiz	-yap, - moqda, -yotib	-miz
II	o`qiyapsan, o`qimoqdasan, o`qiyotibsan	-yap, -moqda, -yotib	-san	o`qiyapsiz, o`qimoqdasiz, o`qiyotibsiz	-yap, - moqda, -yotib	-siz
III	o`qiyapti, o`qimoqda, o`qiyotibdi	-yap, -moqda, -yotib	-ti - -di	o`qiyaptilar, o`qimoqdalar, o`qiyotibdilar	-yap, - moqda, -yotib	-ti(-lar) - -di(-lar)

SHuningdek, murakkab fe'l tarkibida qo`llangan yot, yur, tur, o`tir ko`makchi fe'llarni tushlash bilan ham hozirgi zamon davom fe'li hosil qilinadi: o`qib yotibman, o`qib yuribman, o`qib turibman, o`qib o`tiribman kabi.

3. Kelasi zamon

Bu zamondagi fe'llar ish-harakatning nutq so`zlanib turgan paytdan so`ng bajarilish yoki bajarilmasligini ifodalaydi.

Kelasi zamon fe'li qo`shimcha modal ma'nolariga ko`ra ikki turga bo`linadi:

1) kelasi zamon gumon fe'li; 2) kelasi zamon maqsad fe'li.

Kelasi zamon gumon fe'li ish-harakatning nutq so`zlanib turgan paytdan so`ng bajarilish-bajarilmasligi mo`ljallanishini, taxmin qilinishini ifodalaydi. Masalan: *Bugun havo ochiq bo`lar* (A.Q.)

Kelasi zamon gumon fe'li ba`zan hozirgi-kelasi zamon ma'nosida kelib, aniqlik, qat'iylik ma'nolarini ham ifodalaydi: *Qadrlasang, qadring oshar, qadrsizdan hamma qochar* (Maqol).

Kelasi zamon gumon fe'li sof fe'l negiziga -r(-ar) sifatdosh qo`shimchasini qo`shish va tushlash bilan shakllanadi:

Shaxs	Son					
	Birlik			Ko`plik		
	Misol	Zamon ko`rsat-kichi	Shaxs-son qo`shimchasi	Misol	Zamon ko`rsat-kichi	Shaxs-son qo`shimchasi
I	o`qirman, borarman	-r, -ar	-man	o`qirmiz, borarmiz	-r, -ar	-miz
II	o`qirsan, borarsan	-r, -ar	-san	o`qirsiz, borarsiz	-r, -ar	-siz
III	o`qir, borar	-r, -ar	-	o`qirlar, borarlar	-r, -ar	(-lar)

Kelasi zamon maqsad fe'li nutq so`zlanib turgan paytdan so`ng bajarilishi maqsad qilib olingan ish-harakatni ifodalaydi. Masalan: Men kuzdan boshlab o`qishni davom ettirmoqchiman, so`ngra qishloq xo`jalik institutiga kirmoqchiman (SH.R.). Oho qora ko`z deganda, u devordan oshadigan (O.).

Kelasi zamon maqsad fe'li sof fe'l negiziga -moqchi hamda fe'lining ravishdosh (-a, -y bilan shakllangan) shakliga –digan qo'shimchasini qo'shish bilan hosil qilinadi:

Shaxs	Son					
	Birlik			Ko'plik		
	Misol	Zamon ko'rsatkichi	qo'shimcha	Misol	Zamon ko'rsatkichi	o'shimcha
I	o'qimoqchiman, o'qiydiganman	-moqchi, -digan	-man	o'qimoqchimiz, o'qiydiganmiz	-moqchi, -digan	-miz
II	o'qimoqchisan, o'qiydigansan	-moqchi, -digan	-san	o'qimoqchisiz, o'qiydigansiz	-moqchi, -digan	-siz
III	o'qimoqchi, o'qiydigan	-moqchi, -digan	-	o'qimoqchilar, o'qiydiganlar	-moqchi, -digan	(-lar)

8 -§. Fe'l mayllari

Ish-harakatning voqelikka munosabatini ko'rsatuvchi grammatik kategoriyaga fe'l mayli deyiladi. Mayl kategoriyasi grammatik zamon (o'tgan, hozirgi, kelasi) va grammatik shaxs (bajaruvchi) bilan uzviy bog'langan bo'lib, hammasi birgalikda fe'ning tuslanish tizimiga kiradi. Fe'l mayllarida voqelik bilan bog'liq ravishda ish-harakatning bajarilish xususiyatlari turlicha bo'ladi. Masalan: 1) *Havo sovuq, osmonda zahardek achchiq qor uchqunlari erinchoq kezadi (O'.Hoshimov).* 2) *YOshlikda zaxmat chekib, ilm o'rgansang, kasb-hunar egallasang, qariganda rohat topasan. (Koshifiy).* 3) *So'zlayotgan kishining o'ziga emas, so'ziga e'tibor qil (Monteske. Tafakkur gulshani).* Bu misollarning birinchisida kezadi fe'li ish-harakatning aniq bajarilishini, ikkinchisida o'rgansang, egallasang fe'llari ish-harakatning bajarilishi uchun shart qilib olingan harakat ma'nosini, uchinchi misolda esa e'tibor qil fe'li ish-harakatning bajarilishi haqidagi buyruq, maslahat ma'nosini anglatgan. Demak, fe'l anglatgan ish-harakat voqelikka munosabatiga ko'ra aniqlik, shart (istak), buyruq (istak) kabi qo'shimcha modal ma'nolarni ifodalaydi. Shunga ko'ra fe'llar, asosan, 3 fe'l mayli ko'rinishiga ega: 1) aniqlik mayli, 2) shart mayli, 3) buyruq-istak mayli.

Aniqlik mayl

Bu mayldagi fe'l ish-harakatning uch zamondan birida aniq (real) bajarilgan yoki bajarilmaganini ifodalaydi, ya'ni aniqlik maylidagi fe'l o'tgan zamon, hozirgi zamon, kelasi zamon fe'llarining barcha ma'no ko'rinishlarini o'z ichiga qamrab oladi: *o'qidim, o'qimadim* - yaqin o'tgan zamon fe'li; *o'qiyapman* - hozirgi zamon davom fe'li; *o'qimoqchiman, o'qimoqchi emasman* – kelasi zamon maqsad fe'li kabi. Masalan: *Men unga mustaqil odam ekanligimni ko'rsatib qo'ymoqchiman (P.Q.)* gapida ko'rsatib qo'ymoqchiman fe'li ish-harakatning kelasi zamonda (kelasi zamon maqsad fe'li) I shaxs tomonidan (-man shaxs-son affiksi) aniq bajarilishini anglatadi.

Aniqlik maylidagi fe'llar I-II guruh tuslovchi affikslar bilan tuslanadi.

2. Buyruq-istak mayli

Bu mayldagi fe'l kelasi zamonga oid bo'lib ish-harakatni bajarish yoki bajarmaslik haqida buyurish, so'rash, istash, iltimos, maslahat, undash-chaqirish kabi ma'nolarni anglatadi va III guruh tuslovchi affikslar bilan o'zgaradi: *o'qiy (o'qiyin), o'qigin (o'qi), o'qisin; o'qiylik, o'qingiz, o'qisinlar* kabi.

Buyruq-istak maylining I shaxsi istak iltimos, undash-chaqirish ma'nolarini (I shaxsda buyurish, iltimos ma'nolari ifodalanmaydi); II-III shaxsi buyruq, iltimos, maslahat o'rni bilan do'q kabi ma'nolarni ifodalaydi va ma'nolarning har biri o'ziga xos intonatsiya bilan ajralib turadi. Masalan: 1. *O'z shaxsiy foydangni izlama, xalqning foydasini izla, xalqqa mashaqqat yukki tushirib, uni qiynama, o'zing yuk ko'taruvchi bo'l (YUsuf Xos Xojib).* 2. *Naqadar buyuk zamonda yashayotganligimizni unutmaylik (I.Karimov)* birinchi misolidagi *izlama, izla, qiynama, bo'l* fe'llari II shaxs (nol ko'rsatkichli shaklda)da kelib maslahat, iltimos kabi ma'nolarni, ikkinchi misoldagi *unutmaylik* fe'li I shaxs ko'plikda kelib, shu harakatni bajarishga undash, shu bilan birga istak, xohish kabi ma'nolar bildiriladi.

3. Shart (istak) mayli

Bu mayldagi fe'l birinchidan, ma'lum ish-harakatning yuzaga chiqishi uchun undan oldin bajarilishi shart bo'lgan ish-harakatni ifodalaydi. Bunda shart maylidagi fe'l ergash gapning kesimi vazifasida keladi. Masalan: *Bolalaring senga qanday munosabatda bo'lishini istasang, ota-onangga ham shunday munosabatda bo'l (Tafakkur gulshani)*. Ikkinchidan, bu shakldagi fe'lning o'zi orzu-istak, xohish, maslahat, iltimos kabi ma'nolarni ifodalaydi va sodda gapning yoki qo'shma gaplarda bosh gapning kesimi vazifasida qo'llanadi: *Qani endi inqilob bo'lsa-yu, mehnatkash xalq xonni ag'darib mamlakatni o'zi idora qilsa, hamma erkin nafas olsa (N.SHaripov)*. *Qani endi bu qirlarga ko'klamda chiqsang. Onajon, shu suratni menga bersangiz (A.Q.)*

Ko'rinadiki, shart maylidagi fe'l kelasi zamon tushunchasini anglatib, shart-istak ma'nosi fe'lning buyruq-istak maylidan bosh shaklga –sa qo'shimchasini qo'shish va tushlash orqali shakllanadi: o'qisam, o'qisang, o'qisa; o'qisak, o'qisangiz, o'qisalar kabi.

Shart mayli formasidagi fe'l edi, ekan to'liqsiz fe'llar bilan; kerak, bo'lmoq, ehtimol kabi modal ma'noli so'zlar bilan birga qo'llanishi mumkin: o'qisa edi, o'qisa ekan; o'qisa kerak, o'qisa bo'ladi kabi. Bunday shaklda kelgan fe'llar tilak, orzu, gumon, noaniqlik kabi ma'nolarni bildiradi: *Nahotki Muqaddas shu yotoqxonada tursa? (O.Y.)*. *bu erda sho'r imoratning ofati bo'lsa kerak (A.Q.)*. *Xo'sh, endi sizlarga nima sovg'a bersam ekan (O.)*.

Shuningdek, shart maylidagi fe'l qo'shma gapning bir necha turlarida ergash gapni bosh gapga bog'lash uchun xizmat qiladi: *Ertalab derazadan qarasam, hamma yoq oppoq... (O.)*. *To'tiqiz... dugonasini o'ylasa, xolasi o'z ko'ksida panoh topgandek bag'riga kirib olgan jiyani o'ylar edi (M. Ismoiliy)*.

9 -§. Fe'llarning yasalishi

O'zbek tilida fe'llar so'z yasalish xususiyatiga ega. Fe'llar ikki xil usul bilan yasaladi: morfologik (affiksatsiya) usuli va sintaktik (kompozitsiya) usuli.

1. Morfologik usulga ko'ra, maxsus fe'l yasovchi affikslar yordamida boshqa so'z turkumlaridan (ot, sifat, son, olmosh, ravish, undov, taqlidiy so'zlardan) fe'l yasaladi.

Hozirgi o'zbek tilida fe'l yasashda quyidagi so'z yasovchi affikslar qo'llanadi:

-la affiksi: *kuyla, bahola; tozala, oqla; sizla; tezla, sekinla; ufla, dodla; shitirla, shivirla* kabi. Bu affiks unumdor fe'l yasovchi affiks sanalib, barcha so'z turkumlaridan fe'l yasaydi.

-a affiksi: *tuna, o'yna; qiyna, yasha; guldura, shildir* kabi. Bu affiks yordamida ot, sifat, taqlid so'zlardan fe'l yasaladi.

-r (-ar) affiksi: *eskir, qisqar, ko'kar* kabi. Bu affiks yordamida sifat asosidagi fe'l yasaladi.

-y (-ay) affiksi: *ulg'ay, kuchay, qoray; ko'pay, ozay* kabi. Bu affiks sifat va ravish asosidan fe'l yasaladi.

-sira affiksi: *suvsira, yotsira; sizsira, sensira* kabi. Bu affiks bilan ot, sifat, olmoshdan fe'l yasaladi.

-lan affiksi: *otlan, shodlan, zavqlan, ikkilan* kabi. Bu affiks tuzilishiga ko'ra qo'shma (-la+n) bo'lib, ot, sifat, sondan fe'l yasaydi hamda fe'l nisbat (o'zlik)ni shakllantiradi.

-lash affiksi: *gaplash, bahslash, birlash, salomlash, xayrlash* kabi. Bu affiks ham tuzilishiga ko'ra qo'shma (-la+sh) bo'lib, u ot, son, undov so'zdan fe'l yasaydi hamda fe'l nisbati (birgalik nisbat)ni shakllantiradi.

-i affiksi: *changi, boyi, tinchi* kabi. Bu affiks bilan ot va sifatdan fe'l yasaladi.

-ik (-iq) affiksi: *yo'liq, do'riq, birik, kechik* kabi. Bu affiks yordamida ot, sifat, son, ravishdan fe'l yasaladi.

-qir, -ira, -illa affikslari: *hayqir, yarqira, yaltira, miltira; taqilla, gurilla, vishilla* kabi. Bu affikslar yordamida undov va taqlid so'zlardan fe'l yasaladi.

-ir (-ur) affiksi: *gapir, tupur*. Bu affiks ham unum so'z yasovchi affiks bo'lib, u ot va undov so'zdan fe'l yasaydi.

-ka, -sa affikslari: ham unum so'z yasovchi affikslar bo'lib, bu affikslar yordamida otdan fe'l yasaladi: *iska, suvsa* kabi.

2. Sintaktik usulga ko'ra ikki (ba'zan undan ortiq) so'z asosi birikishi bilan yangi so'z qo'shma fe'l yasaladi. Masalan: *Borlig'imizni, boyligimizni, qadriyatlarimizni dunyoga ayon qilmoqdamiz (I.Karimov)*. *Sustkashlik oson ishni mushkullashtiradi, qiyin ishni esa, chorasiz bir ahvolga olib keladi (Tafakkur gulshani)*. Bu misollardagi *ayon qilmoqdamiz, olib keladi* fe'llari sintaktik usul bilan yasalgan qo'shma fe'llardir.

Qo'shma fe'llarning qismlari qaysi so'z turkumidan tuzilishiga ko'ra ikki turga bo'linadi: 1) ot+fe'l qolipidan qo'shma fe'llar. Bunday fe'llarda birinchi qism fe'ldan boshqa so'z turkumlari (ot, sifat, undov, taqlid)dan tuzilib, ikkinchi qismi fe'l bo'ladi: javob bermoq, qo'l qo'ymoq, nazar tashlamoq, xursand bo'lmoq, xafa qilmoq, oh urmoq, yalt etmoq kabi. 2) fe'l+fe'l qolipidan qo'shma fe'llarning har ikkala qismi fe'llardan tuziladi: *olib chiqmoq, sotib olmoq* kabi. Bunday qo'shma fe'llarning birinchi qismi –b (-ib), -a (-y) qo'shimchasi bilan yasalgan ravishdosh shaklida keladi, tuslovchi qo'shimchalar ikkinchi qismga qo'shiladi.

Fe'l+fe'l qolipidagi qo'shma fe'llar kam miqdorni tashkil etadi.

Qo'shma fe'llarning har bir qismi o'z leksik ma'nosini saqlagan holda, birgalikda bitta murakkab harakat tushunchasini anglatadi. SHu jihatdan qo'shma fe'llar ko'makchi fe'li so'z qo'shilmalaridan (analitik shakllardan) farqlanadi, chunki bunday fe'llarda leksik ma'no uning birinchi qismi bilan ifodalanib (yetakchi qism), ikkinchi qismi esa (ko'makchi fe'l) unga (yyetakchi qism ma'nosiga) qo'shimcha modal ma'no qo'shadi: *aytib ko'r, olib tur, ko'rib chiq* kabi qo'shilmalarda *aytib, olib, ko'rib* qismi yetakchi, *ko'r, tur, chiq* qismlari esa ko'makchi fe'ldir.

10 -§. Fe'lning modal ma'no ifodalovchi shakllari

O'zbek tilida fe'l o'ziga xos turli modal ma'nolarga (qo'shimcha ma'nolarga) ega. Fe'llardagi modal ma'nolar sintetik shakl, analitik shakl, juft va takroriy shakllar vositasida ifodalanadi.

Fe'ldagi modal ma'no sintetik shakl vositasida ifodalanganda, fe'l negiziga ish-harakatning davomlilik, takroriylik, kuchsizlik kabi qo'shimcha ma'nolarni qo'shadigan shakl yasovchi qo'shimchalarni qo'shish bilan hosil qilinadi. Fe'llarda modal ma'no yasovchi affiksalar quyidagilar:

1) **-la** affiksi fe'l negiziga qo'shib, takror, davomiylik ma'nosini bildiradi: *savala, ishqala, tirnala, cho'qila* kabi;

2) **-gila (-kila, -qila, -g'ila):** *yugurgila, turtkila, tortqila, ezg'ila* kabi. Bu affiksalar ham fe'l negiziga qo'shib, harakatning davomiylik, takror ma'nosini bildiradi;

3) **-(i)msira, -(i)nqira:** *yig'lamsira, kulimsira, oqarinqira* kabi. Bu affiksalar fe'l negiziga qo'shib, harakatning kuchsizlanishini bildiradi;

4) **-(i)sh** affiksi ham harakatning kuchsizligini bildiradi: *oqarishdi, to'lishdi* kabi;

5) **-qilla:** *chopqilla*. Bu affiks fe'l negiziga qo'shib, harakatning zudlik bilan bajarilish ma'nosini bildiradi.

Fe'ldagi modal ma'no analitik shakl vositasi bilan ham ifodalanadi. Bunday shakl ko'makchi fe'llar va to'liqsiz fe'llar yordamida hosil qilinadi: yozib ko'r, aytib chiq, ko'ra qol, so'zlay boshla, borar edi, kelgan emish, olgan ekan kabi.

Ko'makchi fe'llar bilan shakllangan qo'shilmalar ikki so'z shaklidan tashkil topib, birinchi qism leksik ma'no ifodalaydi. SHu tufayli yetakchi fe'l deb yuritiladi; ikkinchi qism esa unga birikib grammatik ma'no ifodalaydi va ko'makchi fe'l sanaladi. Ko'makchi fe'llar yetakchi fe'lning ma'nosiga qo'shimcha modal ma'nolar qo'shadi.

Ko'makchi fe'l tarzida *kel, ket, bor, yubor, chiq, o't, tur, qol, bo'l, ol, bil, qo'y, ber, tashla, ko'r, boshla* kabilar keladi. Bu fe'llar bir tomondan, harakat ma'nosini ifodalab, mustaqil holda leksik birlik sanaladi, ya'ni *keldi, borgan, ko'rmoqchi, bilib* kabi; ikkinchi tomondan boshqa fe'l shakliga qo'shib, o'z leksik ma'nosini vaqtincha yo'qotib, o'zi aloqador bo'lgan fe'lning leksik ma'nosiga qo'shimcha ma'no qo'shadi va ko'makchi fe'lga aylanadi. Masalan: *yoza boshladi* fe'li tarkibidagi *boshladi* fe'li mustaqil holda boshlanish harakatini ifodalaydi, lekin bu qo'shilmada o'z leksik ma'nosini yo'qotib yozish fe'lining leksik ma'nosiga qo'shimcha ma'no, ya'ni harakatning endi boshlanish ma'nosini qo'shgan.

Shu bilan birga ko'makchi fe'l yetakchi ma'nosiga davomiylik, tugallanganlik, takroriylik (*yoza tur, yozib tur, aytib bo'l* kabi); harakatning bajarilish imkoniyati (*yoza ko'r, aytib boq* kabi); harakatning boshqa shaxsdan so'zlovchiga yo'nalishi (*aytib ket, olib bor, aytib chiq, ola kel, yozib ol, yozib ber*), harakatning bajarilish usuli (*yoza tashla, aytib yubor*) kabi modal ma'nolarni qo'shadi.

Fe'llarda modal ma'no juft va takroriy shakllar vositasida ham ifodalanadi. Yetakchi fe'l bilan ko'makchi fe'l bir xil shaklda kelib, juft fe'lni hosil qiladi. Bunda leksik ma'no salmog'i birinchi qismda bo'ladi: *aytdi-qo'ydi, o'tdi-ketdi, oldi-qoldi* kabi.

Ko'makchi fe'llar fe'lning –b (-ib), -a (-y) bilan yasalgan ravishdosh shakllari bilan birga qo'llanadi: *o'qib ber, o'qiy boshla* kabi.

Yetakchi va ko'makchi fe'ldan tashkil topgan fe'l shakllarida ko'makchi fe'l birdan ortiq bo'lishi ham mumkin: *yoza qo'ya qol, yoza berib qo'ya qol* kabi.

Ko'makchi fe'lli fe'l shakllarida shaxs-son qo'shimchalari ko'makchi fe'llarga qo'shiladi: *yozib chiqdim, yozib chiqding, yozib chiqdik, yozib chiqdingiz* kabi.

11 -§. To'liqsiz fe'llar

Mustaqil holda ish-harakat ma'nosini ifodalamay, turli fe'l shakllaridan so'ng (keng ma'noda ot bilan) qo'llanib, faqat grammatik modal ma'no ifodalaydigan fe'llar to'liqsiz fe'llar deyiladi. To'liqsiz fe'llarga *edi (-di)*, *ekan (-kan)*, *emish (-mish)* kabi fe'l shakllari kiradi. *Yozar edi – yozardi, yozar ekan – yozarkan, yozar emish – yozarmish* kabi. Bu fe'llar aslida bir **e** (arxaik **er**) fe'l negizining turli shakllari bo'lib, ular hozir ayrim-ayrim so'z sifatida tushuniladi.

To'liqsiz fe'l sifatdosh, ravishdosh va harakat nomi bilan birikib, fe'l zamonlarining analitik usul bilan yasalgan shakllarini hosil qiladi. To'liqsiz fe'llar *edi, ekan, emish* turlicha modal ma'nolar ifodalaydi:

1) *edi* to'liqsiz fe'li qatnashgan fe'l shaklida ta'kidlash, eslatish, hikoya, davomiylik, takror kabi ma'nolarni bildiradi: *Bo'shagan erlarning bag'rini pluglarning o'tkir tig'lari tilka-tilka qilmoqda edi (H.N.). Shu kuni endi ko'chaga chiqib edi... (M.Ismoilij).* *Ular bir partada o'tirishar, birga dars tayyorlashar, maktabni bitirgandan keyin qayerga o'qishga borish haqida maslahatlashar, xayol surishar edi (S.Zunnunova).*

2) *ekan* to'liqsiz fe'l qatnashgan shakllarda o'tmishda yuz bergan voqea-hodisaning so'zlovchiga keyinchalik ma'lum bo'lganligi va uning davomi ekanligi anglashiladi: *Aytishingizdan, oradan hech gap o'tmagan ekan (A.Qahhor).*

3) *emish* to'liqsiz fe'li esa noaniqlik, gumon, eshitilganlik ma'nolarini bildiradi: *O'zgarmagan, ammo negadir ikkovining ham bo'yi juda uzun bo'lib ketgan emish (S.Ahmad).*

To'liqsiz fe'llar boshqa so'z turkumlari bilan ham birikib keladi. Bu holda ot kesim tarkibida kelib, bog'lama vazifasini bajarib, tuslovchi affiksarlarni oladi: *Uy kichkina, lekin yorug' va toza edi (O.)*

Fe'llarda modal ma'no fe'lning juft va takrorik shakli bilan ham ifodalanadi. Bunday shakl orqali harakatning davomlilik, takrorlanib turishi, tugallanganlik, harakatning voqe bo'lishiga turlicha munosabat (beparqlik) kabi modal ma'nolar anglashiladi: *ayta-ayta, borib-borib, aytsa-aytar, uchadi-ketadi, kelsa-kelibdi, ishlasa-ishlasin* kabi.

Fe'l tahlili namunasi	
1. So'rog'i.	8. To'liq yoki to'liqsizligi.
2. Bo'lishli yoki bo'lishsizligi.	9. Yetakchi, ko'makchi fe'llar aniqlanadi.
3. O'timli yoki o'timsizligi.	10. Vazifadosh (xoslangan) shakllari.
4. Nisbati.	11. Tuzilish turi.
5. SHaxs-soni	12. Tub yoki yasamaligi.
6. Zamon turi.	13. Gapdagi sintaktik vazifasi
7. Mayl turi.	

Nazorat savollari:

1. Fe'lning so'roqlari va grammatik xususiyatlari haqida gapiring.
2. Bo'lishli fe'llar va ularning ifodalanishi haqida gapiring.
3. Bo'lishsiz fe'llar va ularning ifodalanishi haqida gapiring.
4. O'timli fe'llar va ularning ifodalanishi haqida gapiring.
5. O'timsiz fe'llar va ularning ifodalanishi haqida gapiring.
6. Aniqlik nisbati va uning ifodalanishi haqida gapiring.
7. O'zlik nisbati va uning ifodalanishi haqida gapiring.
8. Majhul nisbat va uning ifodalanishi haqida gapiring.
9. Birgalik nisbati va uning ifodalanishi haqida gapiring.
10. Ortirma nisbat va uning ifodalanishi haqida gapiring.
11. Maxsus qo'shimchasiz ortirma nisbat ifodalagan fe'lga misol keltiring.
12. Birdan ortiq ortirma nisbat qo'shimchasi qo'shilgan fe'llarga misollar keltiring.
13. Qaysi nisbatdagi fe'llardan ortirma nisbat hosil qilib bo'lmaydi?
14. Ortirma nisbatdagi fe'llardan qaysi nisbatdagi fe'llarni hosil qilish mumkin?
15. Birdan ortiq nisbat qo'shimchasi qo'shilgan fe'llarga 4 ta misol ayting.
16. Tuslanish nima?
17. **-m, -ng, -k, -ngiz** qo'shimchalari qanday shakldagi fe'llarga qo'shiladi?
18. **-man, -san, -miz, -siz** kabi qo'shim-chalar qanday shakldagi fe'llarga qo'shiladi?
19. **-gin, -ay, -ing(iz)** kabi qo'shimchalar qanday shakldagi fe'llarga qo'shiladi?
20. O'tgan zamon fe'llarining turlari haqida gapiring.

RAVISH

1-§. Ravishning leksik-grammatik xususiyatlari

Harakat va holatning belgisini, belgining belgisini (sifat va ravishning), baʼzan predmetning (ot) belgisini bildiradigan mustaqil soʻz turkumi ravish deyiladi. Masalan: *Qutlugʻjon tez orada oʻzbekcha biyron-biyron gaplasha boshladi (O.). Koʻkday bepoyon mening Vatanim (Q.Hikmat).*

Sifat soʻz turkumi kabi ravish ham belgi bildiradi. Lekin sifat, asosan, predmetning belgisini, ravish esa, asosan, ish-harakatning belgisini, belgining belgisini bildiradi.

Ravish ish-harakatning bajarilish tarzi (*astoydil urindi*), payti (*hozir keldi*), oʻrni (*yuqoriga intildi*), miqdori (*kam gapirdi*), darajasi (*nihoyatda achindi*), sababi (*noiloj koʻndi*) va maqsadi (*joʻrttaga indamadi*)ni anglatadi.

Ayrim ravishlar baʼzan otga bogʻlanib, predmetning noaniq miqdorini (*koʻp kitob*), sifat va ravishning oʻziga bogʻlanib, belgini kuchini; darajasini, oʻxshashligini (*obdon pishiq, ancha ilgari, toshday qattiq*) ifodalaydi. Shu maʼno xususiyatlariga koʻra ravish *qanday? qay tarzda? qachon? qayerga? qayerda? qayerdan? qancha? qay darajada? nega? nima maqsadda?* kabi soʻroqlariga javob boʻladi.

Ravish oʻziga xos grammatik xususiyatlarga ega:

1) ravish boshqa soʻz bilan bogʻlanib kelganda morfologik jihatdan oʻzgarmaydi (soʻz oʻzgartiruvchi affikslarni olmaydi). Lekin maʼlum kelishik yoki egalik kelishik shaklida (qotib qolgan holda) ravishga koʻchgan soʻzlar mavjud: *kunda, yiliga, kunduzi, chindan, rostdan, yaqinda, birdan, birga* kabi.

2) ravish belgi bildiruvchi soʻz boʻlgani uchun sifat kabi belgini (harakatning belgisini) darajalab, chogʻishtirib koʻrsatish xususiyatiga ega. Biroq ravishlarda daraja anglatish sifatlardagi kabi taraqqiy qilgan emas. Ravish ham uch daraja koʻrinishiga ega: oddiy daraja, qiyosiy daraja, orttirma daraja. Daraja maʼnosi sifat darajalaridagi vositalarning oʻzi bilan ifodalanadi. Belgini darajalab ifodalash, asosan, holat ravishlari (ayrim payt va miqdor)ga xos.

Oddiy daraja. Oddiy darajada ravish ish-harakat belgining normal holatda (chogʻishtirilmagan holatda) ekanligini bildiradi va oʻziga xos morfologik koʻrsatkichga emas: *Usmonjon gʻunoxkorona jilmaydi (S.Z.).*

Qiyosiy daraja. Qiyosiy darajadagi ravish harakat belgisining boshqa belgi bilan chogʻishtirish orqali belgining kamligi, kuchsizligi, koʻpligi, yaʼni kuchaytirish maʼnosini koʻrsatadi va ravishlarga -roq affiksini qoʻshish bilan hosil qilinadi: *astaroq, ozroq, barvaqtroq, keyinroq* kabi: *Zaynab ilgariroq, Kumush keyinroq ichkariga kirishdi (A.Qodiriy).* Baʼzan qiyosiy darajadagi ravishdan *oldin sal, yana, tobora* kabi ravishlar keladi. Bunday holda kuchaytiruv va kuchsizlantiruv ekspressiv yoʻl bilan yanada orttirilgan boʻladi: *Sal burunroq oʻtkazilsa, ancha boʻy bergan boʻladi (Sh.Rashidov).*

Orttirma daraja esa ravishdan oldin juda, nihoyatda, eng, hammadan kabi soʻzlarni keltirish bilan hosil qilinadi va harakat belgisining normal holatdan oʻta ortiqligini, kuchaytirilganligini ifodalaydi: *Bu yurtida eng avval senda tong otar, Eng keyin tark etar seni quyoshing (E.Vohidov).* Imon bilan amal bir-biriga juda yaqindir. Ular bir-birisiz durust emas (*Hadisdan*).

3) ravishning feʼlga bogʻlanib, gapda koʻpincha hol vazifasida kelishi, uning asosiy grammatik xususiyatlaridan biri sanaladi: *Ogahiy yaratgan sheʼriy misralar oʻzining serjiloligi bilan kishilarni hamon oʻziga rom qilib kelmoqda (Kaykovus).*

4) ravish sifat va ravishga, baʼzan otga bogʻlanib kelib, belgini belgisini bildiradi, gapda sifatlovchi-aniqlovchi vazifasi bajaradi: *Togʻday ogʻir bilak berdim... (H.O.).*

Baʼzi ravishlar otga ham bogʻlanib, uning belgisini koʻrsatadi va sifatlovchi aniqlovchi vazifasini bajaradi. Feʼlga bogʻlanib, harakatning belgisini bildirgan sifatlar ravish soʻz turkumiga oʻtib ketmagani kabi, otga bogʻlangan ravishlar ham sifat turkumiga oʻtmaydi: *U ancha joʻyaklarni oraladi, ancha qovunlarni ushlab, qay birini uzishni bilmadi (O.). Yetti qizning onasi haligacha kelinchak (Topishmoq).*

5) ravish otlashish xususiyatiga ega, yaʼni ravish bogʻlanib kelgan ot gapda qoʻllanmasligi mumkin. Bunday holda ravig otga xos egalik, kelishik, koʻplik affikslarini qabul qiladi va gapda ot kabi ega, qaratuvchi-aniqlovchi, toʻldiruvchi vazifalarida keladi: *Koʻpni koʻrgan koʻhna dunyoda Baxt axtarib koʻplar oʻtdilar (H.O.). Ilm koʻpga etkazar, hunar esa koʻkka (Maqol). Har bir ishimizdan ertaning shabadasi kelib turibdi, oʻgʻlim (O.).*

Ravishlarda otlashish hodisasi, asosan, holat, miqdor belgisini (baʼzan payt belgisi) bildiruvchi ravishlarga xos.

6) ravish gapda hukm tushunchasini anglatib bosh boʻlak ot kesim vazifasida ham keladi: *Odam har qancha olim boʻlsa ham, uning oʻzi sezmagani kamchiliklari koʻp («Oz-oz oʻrganib dono boʻlur»).*

7) ravish soʻz yasallish xususiyatiga ega. Ravish yasovchi maxsus soʻz yasovchi affikslar mavjud: *doʻstona, yangicha, tasodifan, butunlay* kabi. Bunday usul bilan ravish yasallishi morfologik usul sanaladi. Ravish sintaktik usul bilan ham yasaladi: bir oz, har gal, bir yoʻla, dam-badam kabi.

8) ravishlarda modal ma'no yasalishi ham mavjud. Bunday shaklda kelgan ravishlar harakat belgisining kuchsizligi, ta'kid, noaniqlik kabi ma'nolar anglatadi. Bu modal ma'no sintetik shakl orqali hosil qilinadi, ya'ni ravishga *-roq*, *-gina* (*-kina*, *-qina*) affikslerini qo'shish orqali: ko'proq, endigina, sekingina, kechagina kabi hamda ravishlarni aynan takrorlash yo'li bilan hosil qilinadi: *asta-asta*, *tez-tez*, *sal-pal*.

Men ko'proq uni ko'rish niyatida yurar edim, lekin o'ylaganim bo'lmadi (P.Qodirov). Hasanali sekingina daricha ostig'a yotib hujra ichiga quloq soldi (A.Qodiriy). CHiqsak ham Sulton amaki bilan chiqardik. Sekin-sekin unga o'rgana boshlagandik (H.Nazir).

2 -§. Ravishlarning ma'no turlari

Ravishlar ma'no jihatdan olti guruhga bo'linadi: 1) holat ravishi, 2) payt ravishi, 3) o'rin ravishi, 4) miqdor-daraja ravishi, 5) sabab ravishi, 6) maqsad ravishi.

Holat ravishi. Holat ravishi ish-harakatning qay tarzda, qay holatda bajarilishini bildirib, *qanday? qay tarzda? qay holda?* kabi so'roqlarga javob bo'ladi: *asta*, *sekin*, *tez*, *piyoda*, *ayov*, *qo'qqisdan*, *tasodifan*, *xomlay*, *ochin-to'kin*, *butunligicha*, *jim*, *darov*, *darhol*, *zo'rg'a*, *birdan*, *birga*, *majburan*, *yaqqol*, *harbiylarcha*, *o'zbekcha*, *yuzma-yuz*, *ochiq-oydin* kabi.

Holat ravishlari, asosan, ravish holi otga bog'lanib kelganda sifatlovchi-aniqllovchi va kesim vazifalarida keladi: *Bobur ota yurtidan ajralganini endi astoydil his qildi (P.Q.). Salqin shabadasi kelib olqishlar bizning q'olibona bayrog'imizni (A.M.). Auditoriya jimjit, hamma unga qarar (P.Q.).*

Payt ravishi. Payt ravishi ish-harakatning paytini bildirib, qachon? qachongacha? qachondan beri? kabi so'roqlarga javob beradi. Payt ravishlariga: *hozir*, *boya*, *hali*, *endi*, *oldin*, *burun*, *avval*, *qadim*, *bultur*, *tunov kun*, *yaqinda*, *hamisha*, *hanuz*, *hamon*, *bugun*, *indin*, *keyin*, *so'ng*, *yiliga*, *dastlab*, *har kuni*, *erta-indin*, *erta-kech*, *qishin-yozin* kabilar kiradi.

Payt ravishlari asosan, payt holi, ba'zan kesim vazifasida keladi. Masalan: *Sen bir birodaringning ayblarini zikr qilmoqchi bo'lsang, avval o'z ayblaringni esla! (Imom Ismoil al Buxoriy). Bugun sening tug'ilgan kuning, Bugun uying to'ladi gulga (H.O.).*

O'rin ravishi. O'rin ravishi ish-harakatning bajarilish o'rnini va harakat yo'nalgan tomonni anglatadi. O'rin ravishi *qayerga? qayerda? qayerdan?* kabi so'roqlarga javob berib, ularga *nari*, *beri*, *oldinga*, *pastda*, *tubanda*, *yuqoridan*, *quyidan*, *u yoqqa*, *bu yoqqa*, *yaqinda*, *orqadan*, *to'g'riga*, *chapda*, *o'ngda* kabilar kiradi.

O'rin ravishlari gapda, asosan, o'rin holi ba'zan esa kesim vazifasini bajaradi: *Biror kishi gapirgan paytida u yoq - bu yoqqa qarab qo'ysa, demak bu gap omonatdir (Hadisdan). YOshi ulug' Nazarali ota shu erda (G'.G'ulom).*

Miqdor-daraja ravishi. Miqdor-daraja ravishi ish-harakatning miqdoriy belgisi, bajarilish darajasini, shuningdek, predmetning noaniq miqdori, belgining darajasi va miqdorini anglatadi.

Miqdor-daraja ravishlari ma'no xususiyatiga ko'ra ikki guruhga bo'linadi: miqdor ravishi va daraja ravishi.

Miqdor ravishi miqdor tushunchasini anglatib, harakat-holatning bajarilishida uning miqdoriy belgisini ko'rsatadi. Shu bilan birga miqdor ravishi otga ham bog'lanib kela oladigan ravish turidir, shu jihatdan bu ravishlar predmetning noaniq miqdorini ham ifodalaydi. Miqdor ravishi *qancha?* so'rog'iga javob berib, ularga *ko'p*, *mo'l*, *kam*, *bir oz*, *sal*, *picha*, *xiyol* kabilar kiradi.

Daraja ravishi daraja tushunchasini anglatib, harakat-holatning bajarilish darajasini ko'rsatadi. Ba'zan daraja ravishlari sifat va ravishning o'ziga bog'lanib kelib, belgi ma'nosini kuchaytirib keladi. Bu ravishlar qay darajada? so'rog'iga javob berib, ularga *g'oyat*, *nihoyatda*, *obdon*, *o'ta*, *aslo*, *sira* kabilar kiradi.

Daraja ravishlari belgi ma'nosini kuchaytirishiga ko'ra (*juda*, *g'oyat*) sifat va ravishlarning orttirma darajasini hosil qiladigan element sifatida ham qatnashadi.

Miqdor-daraja ravishlari, asosan, miqdor-daraja holi, ba'zan kesim vazifasini bajaradi: *Mo'l-ko'l nur to'kar*, *ko'kdan qadrdon quyoshimiz (E.Vohidov). Biroq ko'zgu shunaqangi xira ediki, o'zimning yuzimni zo'rg'a ko'rardim (O'.H.).*

Miqdor-daraja ravishi predmetning belgisini bildirib, sifatlovchi-aniqllovchi vazifasida ham keladi: *Ko'p gap quloqqa yoqmas (Maqol).*

Sabab ravishi. Sabab ravishi ish-harakatning bajarilish sababini anglatadi. Sabab ravishi *nega? nima uchun? nima sababdan?* kabi so'roqlarga javob bo'ladi va ularga *noiloj*, *noilojlikdan*, *chorasiz*, *chorasizlikdan* kabi ravishlar kiradi.

Sabab ravishi, asosan, sabab holi vazifasini bajaradi: *Qunduzoyning qistashi bilan noiloj birinchi qatorga borib o'tirdi (Oydin).*

Maqsad ravishi. Maqsad ravishi ish-harakatning bajarilishidagi maqsadni anglatib, *nega? nima maqsadda?* kabi soʻroqlarga javob beradi. Bu ravishlarga *atay(in)*, *ataylab*, *joʻrttaga*, *qasddan* kabilar kiradi. Maqsad ravishi gapda, asosan, maqsad holi vazifasini bajaradi: *Yuksak binolar tomon, Bordik bizlar atayin* (*Poʻlat Moʻmin*).

3 -§. Ravishlarning yasalishi

Oʻzbek tilida ravishlar, asosan, 2 xil usul, affiksatsiya va kompozitsiya usuli bilan yasaladi.

Affiksatsiya usuli bilan ravish yasashda soʻz negiziga maxsus ravish yasovchi affikslarni qoʻshish bilan ravish yasaladi. Ravishning bu usul bilan yasalishida koʻpincha ot, baʼzan sifat, son, olmosh, feʼlning sifat-dosh va harakat nomi shakllari, shuningdek ravishning oʻzi asos boʻladi.

Ravish yasovchi affikslar quyidagilar:

-an: taxminan, rasman, tasodifan, majburan kabi. Bu affiks ot, sifat asosidan ravish yasaydi.

-cha: *oʻzbekcha*, *yangicha*, *boshqacha*, *oʻzicha*, *istagancha*, *hozircha* kabi. Bu affiks ot, sifat, olmosh, sifat-dosh, ravish asosidan ravish yasaydi.

-incha: *koʻpincha*, *aksincha* kabi. Bu affiks ravish, sifat asosiga qoʻshilib ravish yasaydi.

-larcha: *oʻrtoqlarcha*, *qarindoshlarcha*, *aybdorlarcha*, *vahshiylarcha* kabi. Bu affiks ot, sifat asosiga qoʻshilib ravish yasaydi.

-ligicha: *tirikligicha*, *xomligicha*, *ozligicha*, *xoʻllogicha* kabi. Bu affiks sifat, ravish asosiga qoʻshilib ravish yasaydi.

-lay: *tiriklay*, *butunlay* kabi. Bu affiks sifat va olmosh asosidan ravish yasaydi.

-ona: *doʻstona*, *fidokorona*, *gʻolibona*, *qadimona* kabi. Bu affiks ot, sifat, ravish asosidan ravish yasaydi.

-lab: *haftalab*, *yaxshilab*, *bittalab*, *koʻplab* kabi. Bu affiks ot, sifat, son, ravish asosiga qoʻshilib ravish yasaydi.

-chasiga: *dehqonchasiga*, *eskichasiga* kabi. Bu affiks ot, sifat asosiga qoʻshiladi.

-siga: *tikkasiga*, *yappisiga* kabi. Bu affiks sifat, olmosh asosiga qoʻshilib ravish yasaydi.

-n (-in): *ertan*, *kechin*, *yashirin* kabi. Bu affiks ravish, feʼl asosiga qoʻshilib ravish yasaydi.

-siz, be-: *tinimsiz*, *toʻxtovsiz*, *betoʻxtov* kabi. Bu affikslar omonim affiks sifatida sifat-dan tashqari ot, harakat nomi asosidan ravish yasaydi.

-day (-dek): *toshdek*, *gulday* kabi. Bu affikslar ot asosiga qoʻshilib ravish yasaydi.

Kompozitsiya usuliga koʻra ikki soʻz asosini maʼlum bir qolipda birikishi, tizilishi orqali harakatning bitta belgisini ifodalaydigan ravish yasaladi. Bu usul bilan qoʻshma va juft ravishlar yasaladi.

Qoʻshma ravish quyidagicha yasaladi:

1) har olmoshi bilan oʻrin yoki payt maʼnosini bildiruvchi soʻzlarni biriktirish bilan: *har vaqt*, *har lahza*, *har on*, *har gal*, *har yoq*, *har zamon* kabi;

2) koʻrsatish olmoshlariga *yon*, *yer*, *yoq* soʻzlarini qoʻshish bilan: *shu yer*, *shu yoqqa*, *shu yonda*, *bu yerda*, *bu yoqqa*, *oʻsha yoqda*, *oʻsha yoqqa*, *u yerdan* kabi;

3) *bir* soniga oʻrin, payt, miqdor maʼnosini bildiruvchi soʻzlarni yoki mustaqil ishlatilmaydigan soʻzlarni qoʻshish bilan: *bir zum*, *bir lahza*, *bir zamon*, *bir yoʻla*, *birmuncha*, *birvarakay*, *bir yoqqa*, *biratoʻla*, *bir oz* kabi;

4) turli soʻz turkumiga oid ikki soʻz shaklining (oʻz leksik maʼnosini saqlagan, baʼzan mustaqil ishlatilmaydigan soʻz bilan) birikishi bilan: *tez orada*, *hali zamon*, *shu zahoti*, *tunov kun*, *kuni kecha*, *qadim zamon*, *ozmuncha* kabi.

Juft ravish ikki soʻzning teng bogʻlanishi bilan yasaladi.

Juft ravish quyidagicha yasaladi:

1) maʼnosi bir-biriga yaqin (sinonim) soʻzlarning teng bogʻlanishi bilan: *asta-sekin*, *ochiq-oydin*, *eson-omon* kabi;

2) qarama-qarshi maʼnoli (antonim) soʻzlarning teng bogʻlanishi bilan: *bugun-erta*, *yozin-qishin*, *nari-beri* kabi;

3) -ma (-ba) elementlari, shuningdek, chiqish va joʻnalish (baʼzan bosh) kelishigi shaklini olgan soʻzlarni takrorlash bilan: *yuzma-yuz*, *yonma-yon*, *dam-badam*, *kundan-kunga*, *naridan-beri*, *kamdan-kam* kabi;

4) turli feʼl shakllarining takrorlanishi hamda ularni boʻlishli va boʻlishsiz shaklda takrorlash bilan: *qayta-qayta*, *sezilar-sezilmas*, *qoʻyarda-qoʻymay*, *bilinar-bilinmas* kabi.

4 -§. Ravishlarning tuzilishi jihatdan turlari

Ravish tuzilishiga ko'ra: 1) sodda, 2) qo'shma, 3) juft, 4) takroriy ravishlarga bo'ladi.

Sodda ravishlar bir o'zak morfemadan tuziladi: *yaqqol, ko'p, hozir, vijdonan, kamtarona* kabi.

Qo'shma ravishlar ikki so'z asosining birikishi orqali tuziladi: *har gal, bir vaqt, tez fursatda, shu yoqqa* kabi.

Juft ravishlar ikki so'z asosining teng bog'lanishidan tuziladi: *hali-beri, erta-kech, eson-omon* kabi.

Takroriy ravishlar esa bir so'z asosini aynan takrorlash bilan yoki ikkinchi takrorlangan ravishda tovush o'zgarishi yuz bergan holda tuziladi: *endi-endi, asta-asta, oz-moz, sal-pal, zo'rg'a-zo'rg'a* kabi.

Takroriy ravishlar so'zning leksik ma'nosini o'zgartirmay, balki ortiqligi, kamligi, noaniqlik, ta'kid kabi qo'shimcha ma'nolarni ifodalab keladi.

Ravish tahlili namunasi	
1. So'rog'i.	5. Tuzilish turi.
2. Ma'no turi.	6. Tub yoki yasamaligi.
3. Darajasi.	7. Gapdagi sintaktik vazifasi.
4. Otlashgan yoki otlashmaganligi.	

Takrorlash uchun savollar

1. Ravishning ta'rifi va so'roqlari haqida gapiring.
2. Ravishlar qanday so'zlarga bo'lanib keladi? Misollar keltiring.
3. Ravishlarning daraja ko'rsatish xususiyatlari haqida gapiring.
4. Holat ravishlari haqida gapiring.
5. Payt ravishlari haqida gapiring.
6. O'rin ravishlari haqida gapiring.
7. Sabab ravishlari haqida gapiring.
8. Maqsad ravishlari haqida gapiring.
9. Daraja-miqdor ravishlari haqida gapiring.
10. Daraja-miqdor ravishlari qanday turlarga bo'linadi?
11. Ravishlar qo'shimchalar yordamida qanday so'z turkumlaridan yasaladi?
12. Qo'shma ravishlar qanday yasaladi?
13. Qo'shma ravishlar qaytarzda yoziladi?
14. Juft ravishlar qanday yasaladi?
15. Takroriy ravishlar qanday yasaladi?
16. O'rin-payt va chiqish kelishigi shaklida ravishga aylangan so'zlar haqida gapiring.
17. Qanday so'zlar ravishga ko'chadi?
18. Ravishlarning otlashishi haqida gapiring.
19. Sodda tub va sodda yasama ravishlarga 3 tadan misol keltiring.
20. Ham holat, ham daraja-miqdor ravishlari guruhiga kiruvchi so'z haqida gapiring.
21. Sifatga bo'lanib, belgining belgisini bildirgan ravishga misol keltiring.
22. Boshqa turkum so'zlari ravishga aylan-ganda qanday qo'shimchalarni olgan bo'ladi?

YORDAMCHI SO'Z TURKUMLARI

Yordamchi so'z turkumlari mustaqil so'z turkumlaridan farqlanadi. Ular lug'aviy ma'noga ega emas, morfologik jihatdan o'zgarmaydi, gapda sintaktik vazifa bajarmaydi, yasaliş xususiyatiga ega emas.

Mustaqil lug'aviy ma'noga ega bo'lmay, gap bo'laklari va gaplarni o'zaro bog'lash, xilma-xil munosabatlarni ko'rsatish yoki ularga qandaydir qo'shimcha ma'no qo'shishga xizmat qiladigan so'z turkumlari yordamchi so'z turkumlari deyiladi. Yordamchi so'z turkumlariga bog'lovchi, ko'makchi va yuklama kiradi.

1-§. Ko'makchi haqida ma'lumot

Ot, va otlashgan so'zlardan keyin kelib, ularni boshqa so'zlarga tobelanish yo'li bilan boG'laydigan yordamchi so'zlar **ko'makchi** deyiladi: *O'z qo'li bilan to'g'riladi.* Ko'makchi qaysi so'zdan keyin kelsa, o'sha so'z bilan birgalikda bir so'roqqa javob bo'lib, bir xil gap bo'lagi vazifasini bajaradi.

Ko'makchilar quyidagi turlarga bo'linadi:

1. Sof ko'makchilar luG'aviy ma'nolarini butunlay yo'qotib, vazifa jihatidan kelishik qo'shimchalariga yaqin turadigan so'zlardir: *bilan, uchun, kabi, sari, singari, sayin, uzra, qadar, yangliG'.* Bunday ko'makchilar urg'u olmaydi, urg'u ko'makchidan oldingi so'zning oxirgi bo'g'iniga tushadi.

2. Ko'makchi vazifasida qo'llanuvchi so'zlar (vazifadosh ko'makchilar gapdao'rni bilan mustaqil so'z, o'rni bilan ko'makchi bo'lib keladi. Bular quyidagi turkumlardan ko'makchilarga ko'chadi:

1) ot turkumidan: *tomon, tashqari, bo'yi, chamasi, holda, yo'sinda;*

2) sifatdan: *sababli, tufayli, qarshi, choG'li, doir, muvofiq, o'zga, boshqa;* **3) fe'ldan:** *qarab, qaraganda, ko'ra, tortib, degan, deydigan, osha, bo'ylab, yarasha, qaramasdan, qaramay, qarata;*

4) ravishdan: *avval, so'ng, keyin, burun, ilgari, beri, beri, buyon, asosan, binoan.*

3. Ko'makchi-bohlovchilar boG'lovchi vazifasini ham bajaradigan ko'makchilar: *bilan, deb, deya.*

Masalan: *daftar bilan qalam; Umrin shirino'tsin deb(deya), u ko'p mehnat qildi.*

4. Ko'makchi otlar o'z luG'aviy ma'nolarini saqlagan holda ko'makchio'rnida kelib, harakat bilan predmeto'rtasidagi turli munosabatlarni ifodalaydigan so'zlardir. Bu so'zlaro'rin-payt, chiqish kelishigi va egalik qo'shimchalarini qabul qiladi: *old, o'rta, yon, orqa, ket, ich, ust, tepa, ost, tag, ora, bosh, o'rin, qosh, yoqa, tomon.* Bu so'zlar belgisiz qaratqich kelishigidagi so'zdan keyin kelgandagina ko'makchi ot hisoblanadi: *ish ustida, siqiG'i ostida.* Aks holda, ularo'rin otlari hisoblanadi: *stolning ustida (stolning qayerida?), uying oldida.* Ko'makchi otlarni quyidagi turlarga bo'lish mumkin: **1) vertikal** yo'nalishni bildiruvchi: *ost, ust, tag.*

2) gorizontal yo'nalishni bildiruvchi: *old, orqa, yon, ich, tomon;*

3) aralash yo'nalishni bildiruvchi: *o'rta, ora, bosh.*

1. Ko'makchilarning qo'llanishi va ma'nolari

1) bosh kelishikdagi so'zlar bilan qo'llanadigan ko'makchilar:

Bilan (qisqa shakllari: **-la, ila**) ko'makchisi birgalik, vosita, tez bosG'lanish, payt, ish-harakat ob'ekti, holat, maqsad ma'nolarini bildiradi: *Ukasi bilan keldi. Qalam bilan yozdi. Eshik ochilishi bilan kirishdi. Tuni bilan uxlamadi. Baxtiyorlik bilan jilmaydi.*

Uchun (qisqa shakli: **-chun**) ko'makchisi maqsad, sabab, atash, evaz ma'nolarini ifodalaydi: *Bolalar uchun qurildi. o'qimagani uchun bilmadi. Sen uchun oldim. Yordamingiz uchun rahmat.*

D i q q a t ! **-la, -chun** shakllario'zi bog'lanib kelgan so'zdan chiziqcha bilan ajratib yoziladi: *qo'llarim-la, Vatan-chun.*

Uchun, bilan, kabi, singari ko'makchilari qaratqich kelishigidagi so'zlar bilan ham qo'llanishi mumkin: *shuning uchun, bunun kabi, shuning singari.*

2. Ko'makchilar va kelishiklar

Ko'makchilar vazifasi jihatidan kelishiklargao'xshaydi. Ayrim hollarda ko'makchi kelishik qo'shimchasio'rnida yoki kelishik qo'shimchasi ko'makchio'rnida almashib kelishi mumkin. Ko'makchilar tushum, jo'nalish, o'rin-payt, chiqish kelishiklario'rnida almashib kelishi mumkin: *Radio orqali eshitdik - Radiodan eshitdik. Ukam uchun oldim - Ukamga oldim. Qalam bilan yozdi - Qalamda yozdi. Borgani haqida gapirib berdi - Borganini gapirib berdi.* Biroq hamma vaqt ham ko'makchio'rnida kelishik qo'shimchasi ishlatilavermaydi: *Do'stiga yordamlashdi* gapida jo'nalish kelishigi qo'shimchasio'rnida ko'makchini qo'llab bo'lmaydi.

2-§. Bog'lovchi

Gap bo'laklarini yoki qo'shma gapning qismlarini bog'laydigan yordamchi so'zlar bog'lovchi deyiladi. Bog'lovchilar gap bo'laklari va ayrim sodda gaplarni o'zaro qanday munosabatda ekanliklarini ko'rsatadi. Farzand olgan tarbiyasiga qarab ota-onasiga rohat yoki jazo keltiradi. («Oz-oz o'rganib dono bo'lur») Kumush ichkariga kirib ko'zdan g'oyib bo'ldi, lekin Otabek yana bir necha daqiqa erga mixlangandek qotib turdi. (A.Qod.)

Bog'lovchilar qo'llanishiga ko'ra ikki turli bo'ladi: 1. Yakka bog'lovchilar. 2. Takroriy bog'lovchilar.

Yakka bog'lovchilar uyushgan bo'laklar va ayrim gaplar orasida yakka holda qo'llanadi. Bular va, hamda, lekin, biroq, -ki (-kim), chunki, agar, gar, balki, go'yo, basharti, garchi, go'yoki, holbuki, vaholanki.

Xazon qilmas Zaynabni zamon Va otashda o'rtanmas Omon (H.O.) Bu gullarni Azizxon, go'yo ona o'z farzandini ardoqlagan kabi ardoqlardi. (S. Jamol). Ahli majlis Otabekni ko'klarga ko'tarib maqtar edi, lekin Homid bu maqtashlarga ishtirok etmas va nimadandir g'ijingandek ko'rinar edi. (A.Qod.)

Takroriy bog'lovchilar bir gapda ikki yoki undan ortiq o'rinda gap bo'laklari, shuningdek qo'shma gaplarda ayrim sodda gaplar bilan birga aynan takrorlanadi. Bular dam..., dam, goh..., goh, xoh..., xoh, yo..., yo, yoki..., yoki, ham..., ham, ba'zan..., ba'zan, bir..., bir. Masalan, *U goh dashtdagi otlarning kishnashiga, goh yaqin chodirdagi go'zal kanilarning mayin kulgulariga quloq solib yotarkan, olam beg'ubor bo'lib tuyular edi. (O.YO.) YO bir maslahatni aytib bo'ladi, yo ro'zg'or ishni. (CHo'lpon). Dam bobomga, dam uning o'rtog'iga tikilaman. (O.) Dadasi... erkato'y o'g'lining bu arzini eshitib, bir hayratga tushdi, bir quvondi. (O.YO.)*

Takroriy bog'lovchilardan yo, yoki yakka holda ham qo'llanishi mumkin, ham, ba'zan, bir so'zlari esa yakka holda qo'llansa bog'lovchi bo'la olmaydi. Navoiy Xuroson va Movarounnahrda yashamoqda bo'lgan yoki dunyodan ko'z yumgan yuzlarga shoirlarni xotirga oldi. (O.) Bu erda qovun tekin. Uzib beraymi yo o'zingiz uzasizmi? (S.Ahmad).

Bog'lovchilar gapdagi vazifasiga ko'ra ikki xil bo'ladi:

1) teng bog'lovchilar; 2) ergashtiruvchi bog'lovchilar.

1. Teng bog'lovchilar

Teng bog'lovchilar grammatik jihatdan teng huquqli gap bo'laklarini va gaplarni o'zaro bog'lashga xizmat qiladi. Masalan, *Kitob har qanday bilimning joni va yuragi, har qanday fanning ibtidosidir. (Stefan TSveyg). Agar so'zlar va Zaynab qalbi Tol bargiday dir-dir qaltirar. (H.O.)*

Teng bog'lovchilar biriktiruv, zidlov va ayiruv bog'lovchilariga bo'linadi.

1) biriktiruv bog'lovchilar guruhiga **va, hamda, bilan, ham** kabi so'zlar kiradi. Bu bog'lovchilar gapning uyushiq bo'laklarini, qo'shma gap tarkibidagi sodda gaplarni bir-biriga bog'laydi. Biriktiruv bog'lovchisi **va** eng ko'p qo'llanadigan bog'lovchidir. Bu bog'lovchi:

1) gapning uyushiq bo'laklarini bog'laydi: *Aqlli odam olimlar, fozillar va tadbirli xunarmandlarning suhbatlarida bo'ladi, ulardan bahra oladi («Oz-oz o'rganib dono bo'lur»);*

2) qo'shma gap tarkibidagi sodda gaplarni bog'lashga xizmat qiladi va turli ma'no munosabatlarini ifodalaydi. Masalan: *Hamid Rahmat bilan birga Otabekni Ziyo akanikiga taklif qilgali kelgani edi va biz ularni osh-suv qilib jo'natgan edik. (A.Qod.)*

Ham, hamda bog'lovchilari ham gapning uyushiq bo'laklarini va qo'shma gap qismlarini bog'lash uchun qo'llanadi. Sultonmurod ham do'st Zayniddin cheksiz quvondilar. (O.) Kun sovidi hamda erlar muzladi.

Ham so'zi bog'lovchi bo'lib emas, balki gap ma'nosini yoki ayrim gap bo'laklarini ta'kidlash, kuchaytirish uchun ko'p ishlatiladi. Quyosh ham oltin to'rlarini to'kib, mag'rur ko'tariladi (O.)

Biriktiruvchi bog'lovchilari bilan ko'makchisi, -da, -u (-yu) yuklamalari ham qo'llanadi.

Bobom asta ko'zlarini yumadi-da, allaqanday uzoq bir xayolga ketadi. (O.) Onayu bola – gulu lola. (Maqol). SHudgorda Jannatxola bilan Zebixon qoldi. (S.A.)

1) zidlov bog'lovchilari guruhiga **biroq, ammo, lekin, balki, holbuki** kabi so'zlar kiradi. Bu bog'lovchilar mazmunan bir-biriga qarama-qarshi qo'yilgan bo'laklarni yoki gaplarni bog'lash uchun xizmat qiladi.

Biroq, ammo, lekin bog'lovchilari gap bo'laklarini bog'lab kelganda zidlik ma'nosini, shu bilan birga, gap mazmunini to'ldirish, izohlash, qiyoslash uchun ham xizmat qiladi. Qo'shma gap qismlari tarkibidagi sodda gaplarni bog'lashda esa keyingi qism avvalgi qismda aytilgan fikrga qarama-qarshi, zid faktlar ifodalanadi. SHuning uchun bu faktlar, voqea-hodisalardan faqat bittasining bo'layotganini, ikkinchisi inkor etilganigi ma'nosi anglashiladi. Masalan, *Mahallada bolalar ko'p, lekin bir-biriga o'xshamaydi. (O.) Har narsaning yangisi, ammo do'stning eskisi yaxshi. («Oz-oz o'rganib dono bo'lur»).* O'xshash mevalarni saralaydi, xidlaydi, biroq egisi kelmaydi. (O.)

Zidlov bog'lovchilari gap boshida kelib, avval aytilgan fikrga zid bo'lgan yangi fikrli gapni oldingi gapga bog'laydi:

Mazmunan bir-biriga qarama-qarshi gap bo'laklari va gaplarni bog'lashda **-da, -u (-yu)** yuklamalari ham qo'llanadi. *Sobir kichkina-yu, pishiqqina (O.)*

2) ayiruv bog'lovchilar guruhiga **yo, yoki, yo..., yo, yoxud, dam..., dam, goh..., goh, xoh..., xoh, ba'zan..., ba'zan, bir-bir** kabi so'zlar kiradi.

Bu bog'lovchilar narsa, voqea-hodisalarni boshqarishdan ajratish yoki ularning galma-gal bo'lishini ko'rsatish uchun xizmat qiladi.

Bulardan **yo, yoki, yo..., yo, xoh..., xoh** bog'lovchilari uyushgan bo'laklarning birini ikkinchisidan, biror voqea, hodisa yoki ish-harakatni boshqasidan ayirib ko'rsatish uchun ishlatiladi: *Poshshaxon*

Umrinisabibining qizini yo ko`rmadi, yo ko`rsa ham nazarga ilmadi. (CHO`lpon). «YO podshoh biron erga chiqadi yoki elchi kelishi kutiladi», - dedi Zayniddin. (O.) Xoh ishonang, xoh ishonmang, birinchi kuniyoq to`qqiz tonna paxta teribman. (S. A.)

Ba`zan..., ba`zan, dam..., dam, goh..., goh bog`lovchilari esa galma-gallikni, navbat bilan almashinib, takrorlanib turishni ifodalaydi. Dam tekisliklar bo`ylab balandga, dam pastga tushib boramiz. (O.) Nimqorong`i shiftga tikilib yotgan xayol suraman: goh katta shaharlarga borib qolaman, goh daryolarda suzaman. (O`Hoshimov) Hasanali eshitmadimi yoxud eshitsa ham eshitmaganga soldimi, har nechuk javob bermadi (A. Qod.)

2. Ergashtiruvchi bog`lovchilar

Ergashtiruvchi bog`lovchilar qo`shma gap tarkibidagi sodda gaplarni bir-biriga tobelanish yo`li bilan bog`laydi.

Ergashtiruvchi bog`lovchilar grammatik aloqalarni ifodalash va ma`nolariga qarab: 1) aniqlov bog`lovchisi; 2) sabab bog`lovchilari; 3) chog`ishtiruv bog`lovchilari; 4) maqsad bog`lovchisi; 5) shart va to`liqsizlik bog`lovchilariga bo`linadi.

**1) aniqlov bog`lovchilariga** ya`ni, -ki (-kim) so`zlari mansub bo`lib, ular ergash gaplarni bosh gapga bog`lash uchun qo`llanadi. Bilib qo`yki, seni Vatan kutadi. *Mirzo Ulug`bek joyiga o`tirmagan ham ediki, saroybon kirib, ikkinchi nomani tutdi. (O.Y.)*

**2) sabab bog`lovchilariga** chunki, shuning uchun, negaki, zero, nainki kabi so`zlar kiradi. Bu bog`lovchilar ergash gapni bosh gapga bog`lab, sabab, payt ma`nolarini ifodalaydi. *Chorasi bo`lmagan ishga kirishma, chunki undan qutilib bo`lmaydi. (Amir Temur o`g`itlari) Ko`chadagi suv ariqning tegidan sayoz oqar, shuning uchun undan foydalanish qulay emas edi. (A.Qod.) U ikki, balki uch yildan buyon o`z to`yini kutar edi. (O.)*

3) chog`ishtiruv bog`lovchilari: go`yo, go`yoki. Bu bog`lovchilar bosh gapda ifodalangan fikrni ergash gapdagi fikr bilan qiyoslab ko`rsatadi. *Sen menga baxsh etding ko`rkam bir yoshlik, go`yo qalbimda ulg`aydi quyoshday viqor. (J.Jabborov). Nihoyat chollar jim bo`lishadi, go`yo yoshliklarini sog`inganday boshlarini quyi solishadi (O.)*

**4) maqsad bog`lovchisi** toki qo`shma gap tarkibidagi maqsad ma`nosini ifodalagan ergash gapni bosh gap bilan bog`laydi. *Yomonlarning jazosini berish kerak, toki ular yaxshilarning boshiga yomon kunlarni solmasinlar. (H.G.)*

5) shart va to`liqsizlik bog`lovchilari: agar (gar), modomiki, basharti, garchi, garchand, mabodo.

Bu bog`lovchilar shart va to`liqsiz ergash gaplarning bosh gapga bo`lgan munosabatdagi shartni, shu bilan birga to`liqsizlik ma`nolarini anglatadi: *Agar kishining hayoti biror maqsad, biror g`oya uchun kurash bilan o`tsa, bunday hayotga hech afsus qilmaslik kerak. (M.Ibr.) Bu oqshom, garchi tevarak tinch bo`lsa ham, kechagidan ko`ra qo`rqinchliroq, ezuvchanroq tuyular edi. (O.)*

Bog`lovchi vazifasini bajaruvchi so`zlar

Boshqa so`z turkumiga oid ba`zi so`zlar ham bog`lovchi o`rnida qo`llanadi: *bilan, deb, degan, bordi-yu, u(-yu), -da.*

Masalan: *Umrin shirin o`tsin deb, tilni tiydim hamisha. Ayyonda Hurmatbibi bilan onam choy ichib, gaplashib o`tirishibdi (O.)*

2 -§. Yuklama

Ayrim so`z yoki gapga qo`shimcha ma`no berish uchun qo`llanadigan yordamchi so`zlar yuklamalar deb ataladi. Masalan: *Haqiqiy kasbu kamol faqat ilm bilan hosil bo`ladi. (M.Hasaniy). Quyosh ham atayin nurlarini to`kib, mag`rur ko`tarildi. (O.)*

YUklamalar tuzilishiga ko`ra ikki xil: a) qo`shimcha holatdagi yuklamalar: -mi, -chi, -a, -ya, -oq (-yoq), -da, -u (-yu), -gina (-kina, -qina), -ku; b) so`z holatidagi yuklamalar: axir, faqat, xudi, nahotki, ham, naq, xolos. To`ydan faqat Anor xabardor (H.O.) Eshik «g`irch etib ochildi-da, ruxsat so`rab ukasi Darvishali kirdi. (O.) Bir vaqi G`iyosiddin Kichkina, xudi shu erda, daricha ostida o`tirib, uni erkalatmasmidi.

1. Yuklamalarning turlari

Hozirgi o'zbek adabiy tilida gapga yoki ayrim so'zlarga beradigan qo'shimcha ma'nolariga ko'ra yuklamalarni quyidagicha turlarga bo'lish mumkin.

1. So'roq va taajjub yuklamalari: -mi, -chi, -a, -ya.

-mi yuklamasi so'roq, taajjub, hayrat kabi ma'nolari bildiradi. Masalan: - *Kelinning suluvligi Marg'ilonda ma'lum ekanmi?* (A.Qodiriy) *Men dalada ishlashish kerakmishmi?* (O.)

-chi yuklamasi so'roq, kuchaytiruv, harakatga undash, buyruq, iltimos, ta'kid ma'nolarini bildiradi. - *Sizga-chi, Anvar* (A.Qodiriy) - *O'g'ling qaytsin-chi, bo'lmasa...* (A.Qod.) - *Loaql bir og'iz o'g'lingizga aytib o'tishga va'da bering-chi, -dedi* (A.Qod.) - *O'rtoqjon, bir narsa desang-chi.* (Cho'lpon).

-a (-ya) yuklamalari so'roq, taajjub, hayratlanish ma'nolarini bildiradi. *Bu gap oramizda qolsin-a!* (T.Malik) *Gulnorni sevishimni bilardi-ya* (O.) - *Qizim, bugun mehmonlaringni Sultonxonlarnikiga olib chiqasan-a? – deb qolmasinmi!* (A.Qod.)

2. Kuchaytiruv va ta'kid yuklamalari: -ku, -u, -yu, -da, -oq (-yoq), -ki (-kim), ham, hatto, hattoki, axir, nahot (nahotki).

-ku, -u, -yu, -da, -oq (-yoq), -ki (-kim) yuklamalari ma'noni kuchaytirish, to'liqsizlik, tezlik va davomiylik ma'nolarini ifodalash uchun qo'llanadi. *Shundan keyin men uzoq safarga ketdim-u,* *Masturaning taqdiridan bexabar bo'ldim* (A.Q.) - *O'z qizingiz-ku, tengini topib bering-da!* (Cho'lpon) *Mirzo Ulug'bek maktubni o'qib tugatmasdanoq o'rnidan turib ketdi.* (O.Y.) *Ko'plar yomg'irdan qochib ulgirmasdayoq, oftob charaqlab ketdi.* (S.A.)

Ham, axir, hatto, hattoki, nahot (nahotki) so'z yuklamalari fikrni ta'kidlash, avvalgi voqeani eslatish kabi ma'nolarni ifodalaydi. *Tursunboy hamma narsadan kechganda ham birgina shu Zebidan kechmas edi.* (S.A.) *Oyim o'rta bo'yli, oppoq, nozik tabiat ham ipakday muloyim, istarasi issiq xotin edi.* (Zarifa Saidnosirova) *Axir bu qal'ani olguncha ozmuncha talofat berildimi?* (P.Q.) *Sizni otasi o'rnida ko'rsak-u, nahotki sizdan beso'roq ish tutsak* (A.Q.) *Uzoq cho'zilgan bu suhbatda Miryoqubning qulog'i bir marta g'alati dingkaydi, hatto uning qop-qora chiroyli ko'zlarida allaqanday sehrli olovlar yondi.* (CH.) *Bir qissakim, buning so'ngida Sevishganlar topishgusidir.* (H.O.)

3. Ayiruv va chegaralov yuklamalari: faqat, faqatgina, -gina (-kina, -qina). Bu yuklamalar turli so'z turkumlari bilan kelib, ularni chegaralab ko'rsatish va ma'no jihatdan ajratish uchun qo'llanadi. *O'zi haqida o'ylamay, faqat xalqqa ilm berishga bel bog'lagan olim kishi xudi shamga o'xshaydi, sham o'zini yondiradi, xalqqa ziyo bag'ishlaydi.* (M.Hasaniy) *YOqimli do'stgina suhbatlari olis yo'lni yaqin qiladi.* (M.Hasaniy) *Dunyoda ko'rib o'tatgan barcha orzuimiz, havasimiz faqat sengagina qarab qolgan* (A.Qod.)

Faqat yuklamasi o'rnida yolg'iz so'zi qo'llanishi ham mumkin. *Miryoqubning topishi yolg'iz mingboshi orqali bo'lsa, unga «epaqa» nomini qo'yish to'g'ri bo'larmidi.* (Cho'lpon)

4. Aniqlov yuklamasi: xuddi, naq, ayni. Bu yuklamalar o'zi mansub bo'lgan so'zning ma'nosini aniqlab ko'rsatish uchun qo'llanadi. *Ilm o'rganib, ilmiga amal qilmagan kishi naq yer haydab, uni ekmagan kishiga o'xshaydi.* (M.Xasaniy) *Hayosi yo'q po'sti shilib olingan yog'och va xuddi yog'i tugagan chiroqqa o'xshaydi.* (M.Hasaniy)

5. Gumon yuklamasi: -dir barcha so'z turkumlariga qo'shilib kela oladi va o'zi aloqador bo'lgan so'zga gumon, noaniqlik ma'nosini qo'shadi: - *Sizga nimadir va'da bergandir-da?* (Isfandiyor)

6. Inkor yuklamasi na... na uyushiq bo'laklar va qo'shma gap tarkibidagi ayrim gaplar oldidan kelib, ularning mazmunini inkor etadi, bo'lishsizga aylantiradi. Inkor shaklli gap bo'laklari va gaplar oldida kelganda, bo'lishsizlik kuchaytiriladi, ta'kidlanadi. *Bu buyruqqa na ona e'tiroz qildi va na qiz* (Cho'lpon). *Na qor, na yomg'irdan darak bor.* (O.)

2. Yuklamalarning yozilishi

1) -mi, -oq(-yoq), -gina (-kina, -qina), -dir yuklamalari o'zidan oldingi so'zga qo'shib yoziladi: *Shu bugunoq ota-onasigagina emas, butun mahallaga yetib bormaydimi?*

2) -chi, -ku, -u(-yu), -da, -a(-ya) yuklamalaridan oldin chiziqcha qo'yiladi: *Sen-chi? Keldi-ku!*

Diqqat! Juft so'zlar tarkibida bo'g'lovchi vazifasida kelgan -u(-yu) yuklamasi kirilcha yozuvda so'zga qo'shilib yoziladi: Гану сўз кўпайди. Yangi alifboda esa chiziqcha bilan ajratib yoziladi: *Gap-u so'z ko'paydi.*

3) *faqat, ham, hatto, axir* kabi soʻz yuklamalar ayrim yoziladi: *ToG'larda **hatto** yoz oylarida **ham** yomG'ir yoG'adi.*

Koʻmakchi tahlili	Bogʻlovchi tahlili	Yuklama tahlili
1. Turi aniqlanadi. 2. Qaysi kelishikdagi soʻzga bogʻlangan? 3. Grammatik maʼnosi. 4. Qaysi soʻzni qaysi soʻzga bogʻlayapti?	1. Qoʻllanish turi. 2. Maʼno hamda vazifasiga koʻra turi. 3. Nimani bogʻlagan?	1. Tuzilishiga koʻra turi. 2. Maʼnosiga koʻra turi

Takrorlash uchun savollar:

- Koʻmakchi taʼrifini ayting va misollar keltiring.
- Koʻmakchi qanday gap boʻlagi boʻlib keladi?
- Sof koʻmakchilar haqida gapiring.
- Koʻmakchi vazifasida qoʻllanuvchi soʻzlar haqida gapiring.
- Koʻmakchi otlar haqida gapiring.
- Bosh kelishikdagi soʻzlar bilan qoʻllanadigan koʻmakchilar va ularning maʼnolari haqida gapiring.
- Qaratqich kelishigidagi soʻzlar bilan qoʻllanadigan koʻmakchilar va ularning maʼnolari haqida gapiring.
- Joʻnalish kelishigidagi soʻzlar bilan qoʻllanadigan koʻmakchilar va ularning maʼnolari haqida gapiring.
- CHiqish kelishikdagi soʻzlar bilan qoʻllanadigan koʻmakchilar va ularning maʼnolari haqida gapiring.
- Koʻmakchi va kelishiklarning sinonimlik xususiyatlari haqida gapiring.
- Bojlovchining taʼrifini ayting.
- Bojlovchilar qoʻllanishiga koʻra qanday turlarga boʻlinadi?
- Teng bojlovchilar taʼrifini ayting.
- Biriktiruvchi bojlovchilarning taʼrifini ayting.
- Zidlov bojlovchilar taʼrifini ayting.
- Ayiruv bojlovchilar taʼrifini ayting.
- Ergashtiruvchi bojlovchilarning taʼrifini ayting.
- Aniqlov bojlovchilari haqida soʻzlang.
- Sabab bojlovchilari haqida gapiring.
- SHart va oʻxshatish bojlovchilari haqida gapiring.

ALOHIDA OLINGAN SOʻZLAR GURUHI

1-§. Modal soʻzlar

Soʻzlovchining oʻz fikriga boʻlgan munosabatini bildiradigan soʻzlar **modal soʻzlar** deyiladi: *Ehtimol, bugun etib kelar.*

Modal soʻzlar maʼno jihatidan quyidagi turlarga boʻlinadi:

1. Fikrning aniqligini ifodalaydigan modal soʻzlar:

1) fikrning rostligi tasdiqlanadi: *darhaqiqat, haqiqatan, haqiqatda, filhaqiqat (arx.);* 2) fikrning qatʼiyligi taʼkidlanadi: *shubhasiz, shaksiz, soʻzsiz* 3) ishonch: *albatta* 4) anglatilayotgan voqelikning yuzaga kelishi tabiiy ekanligini bildiradi: *tabiiy, oʻz-oʻzidan,* 5) fikrning chinligi eslatiladi: *toʻgʻri, xoynoxoy, muhaqqaq (arxaik), aslida, darvoqe, rostdan.*

2. Fikrning noaniqligini ifodalaydigan modal soʻzlar:

- fikrning taxminiyligini bildiradi: *shekilli, chamasi, chogʻi;*
- fikrning gumonli ekanligini bildiradi: *ehtimol, balki;*
- fikrning tasmolli ekanini bildiradi: *aftidan;*
- fikrning chinligiga gumon ham, ishonch ham bildiradigan: *har holda, har qalay.*

3. Fikrning tartibi: *avvalo, avvalambor, birinchidan, ikkinchidan.*

4. Fikrning dalillanishi: *masalan, jumladan.*

5. Xulosa: *xullas, demak, nihoyat, xullas kalom.*

6. Achinish: *afsus, attang, esiz.*

7. Zaruriyat: *kerak, zarur, lozim.*

8. Quvonch: *xayriyat.*

9. Mavjudlik va mavjud emaslik: *bor, yoʻq.*

Bulardan tashqari: *binobarin, zero, holbuki, vaholanki* kabi modal soʻzlar ham mavjud.

Modal soʻzlarning koʻpchiligi mustaqil soʻzlardan oʻsib chiqqandir.

1) ot turkumidan: *aftidan, haqiqatan, mazmuni, ehtimol, darhaqiqat;* 2) sifatidan: *yaxshi(ki), toʻgʻri, soʻzsiz, shubhasiz, tabiiy;* 3) ravishdan: *albatta;* 4) feʼldan: *xoyna-xoy* (tojikcha *xohi-naxohi* soʻzidan); 4) bogʻlovchidan: *balki;* 5) soʻz birikmasidan: *har qalay, har holda;* 6) gapning modal soʻzga aylanishi: *holbuki (Hol buki);* 7) soʻz tushirish natijasida hosil boʻlgan: *oʻz-oʻzidan (aniq soʻzi tushib qoladi).*

Modal soʻzlar **sof** va **vazifadosh** modal soʻzlarga boʻlinadi. *Haqiqatan, darhaqiqat, afsuski, attang, albatta, shekilli, avvalo, xullas, masalan, umuman, taxminan* soʻzlari sof modal soʻzlar hisoblanadi, modal maʼnoda ham qoʻllanadigan *aftidan, chamasi, balki, ehtimol, shubhasiz* kabi soʻzlar vazifadosh modal soʻzlar hisoblanadi.

Modal soʻzlar gap tarkibidagi soʻzlardan vergul bilan ajratiladi va koʻpincha **kirish soʻz** vazifasini bajarib keladi.

2-§. Undov soʻzlar haqida maʼlumot

His-hayajon, tuygʻuni, haydash-chaqirishni bildiradigan soʻzlar turkumi **undov** deyiladi: *eh, uh, o, e, uf, voy, ura, barakalla, ofarin, salom, xayr, xoʻsh, rahmat, balli, bay-bay, voy-boʻy, a, ax, ohho, obbo, ey, ehhe, i, ie, oʻh, oʻhho, hm, him, be, tuf, hah, ho, hay-hay, eh, oʻ, ha, iyi*. Bu soʻzlar mustaqil soʻzlarga ham yordamchi soʻzlarga ham kirmaydigan ayrim soʻz turkumidir.

Undovlar yakka holda, juft holda yoki takrorlanib qoʻllanishi mumkin: *oh, voy, oh-voh, dod-voy, bay-bay, hay-hay*.

Juft va takrorlangan undovlar chiziqli bilan yoziladi.

Undovlar maʼno jihatidan quyidagi turlarga boʻlinadi:

1. His-hayajon undovlari quyidagi maʼnolarni ifodalaydi:

1) shafqat, mehribonlik: *ie, o, voy, voy-ey, eh*; 2) sevinch, xursandchilik, zavqlanish: *ho, oʻh-ho, ehe*; 3) qoyil qolish, rohatlanish: *hay-hay* (takrorlansa), *oh-oh*; 4) mamnuniyat, faxrlanish, magʻrurlanish, xayrihohlik: *e-ha, eh, ha-ya, oʻ*; 5) undash, ogohlantirish, tasdiq: *ha*.

Undovlar yozuvda gap boʻlaklaridan vergul bilan ajratiladi. Agar undov kuchli boʻlsa, his-hayajon bilan aytilsa, undov belgisi qoʻyiladi: *Eh! Havo naqadar sof va musaffo!*

Undovlarning asosiy qismi yasama emas, lekin mustaqil soʻzlardan undovlarga koʻchgan soʻzlar ham mavjud: 1) olmoshdan: *qani*; 2) feʼllardan: *kel, hormang, yoʻqol, bor-ey, yashang, kechirasiz: Kel, bir bahslashaylik!*

His-hayajon undovlari, odatda, gap boʻlagi vazifasini bajarmaydi. Ular yo kirish soʻz, yoki soʻz-gap boʻlib kelishi mumkin: *Ie, men kimni koʻryapman? - Dod! - ichkaridan dodlagan ovoz eshitildi*.

2. Buyruq-xitob undovlari ikki xil boʻladi: 1) odamlarga qaratilgan undovlar: a) kishilarning diqqatini tortish uchun qoʻllanadigan: *hoy, hay* (bir marta aytilsa), *hey, allo, ey*; b) taʼkid, buyurish uchun qoʻllanadigan: *ma, tss, jim, marsh*; 2) hayvonlarga yoki boshqa jonivorlarga qaratilgan undovlar: a) hayvon va jonivorlarni chaqirish uchun qoʻllanadigan: *kisht, bah-bah, mosh-mosh, tu-tu-tu, kuch-kuch, gah, chuh, beh-beh, qurey-qurey*; b) hayvon va parrandalarni biror harakatdan toʻxtatish uchun qoʻllanadigan: *ishsh, hoʻk, tak*; v) hayvon va parrandalarni biror ishini bajarishga undash uchun ishlatiladigan: *pisht, drr, xix, hov-hov, choʻk, tek, hayt, chu*.

3. Koʻrsatish, taʼkid undovlari quyidagi maʼnolarni ifodalaydi:

1) koʻrsatish: *hu, huv, hovv*; 2) javob, tasdiq, taʼkid, mulohaza: *ha-ha-ha, xoʻsh, labbay, ha*.

Bulardan tashqari, quyidagi undovlarni urf-odat undovlari (ayrim darsliklarda **nutqiy odat** undovlari deb ataladi: (25; 100.) tarzida ajratish mumkin: *rahmat, marhamat, salom, xayr, barakalla, ofarin, balli, yashang, hormang, qulluq* va b.

Undovlar odatda **deb** soʻzi bilan qoʻllanib, hol (*U „voy“ deb yonboshiga yiqildi*), **degan** soʻzi bilan qoʻllanib, gapda koʻpincha sifatlovchi-aniqlovchi (*Koʻchada „dod“ degan ovoz eshitildi*) boʻlib keladi. Undovlar otlashishi mumkin, bunda ular ega (*Ularining dod-voyi osmoni falakka chiqdi.*), kesim (*Endi uning holiga voy*) toʻldiruvchi (*Uning oh-vohiga kim quloq soladi?*), qaratqich-aniqlovchi (*Dod-voyning foydasi yoʻq.*) vazifalarini bajaradi.

3-§. Taqlid soʻzlar

Tovushga va holatga taqlidni bildirgan soʻzlar **taqlid soʻzlar** deyiladi. Bunday soʻzlar maʼno jihatidan ikki turga boʻlinadi:

1. Tovushga taqlid bildiradigan soʻzlar: *gumbur-gumbur, dup-dup, duk-duk, shiq-shiq, qiy-chuv, taq-tuq, gʻarch-gʻurch, inga-inga, pix-pix, qult-qult, bidir-bidir, vov, uv, irr, moʻo, maa, baa, mee, ing-ing, ang-ang, miyov, vaq-vaq, vish-vish, qu-qu, qa-qa, gʻa-gʻa, qag-qag, pit-pildiq, parr, viz-viz*.

2. Holatga taqlid bildirgan soʻzlar: *yalt-yult, apil-tapil, gʻuj-gʻuj, yarq-yurq, jimir-jimir, milt-milt, lip-lip, pildir-pildir, hang-mang, jilpang-jilpang, alang-jalang, moʻlt-moʻlt, lop, likang-likang, qilpang-qilpang, salang-salang, gʻivir-gʻivir, dik-dik, lik-lik, hilp-hilp, duv-duv, pir-pir, lang, dang, hil-hil* kabi.

Taqlid soʻzlar yakka holda, juft holda va takrorlangan holda qoʻllanadi. Juft va takrorlangan taqlid soʻzlar orasiga chiziqliqcha qoʻyiladi.

Taqlid soʻzlar mustaqil soʻzlar kabi gap boʻlagi boʻla oladi: *SHamol gʻir-gʻir* (hol) *esmoqda*.

Tovushga taqlid soʻzlar baʼzan otlashib, koʻplik, egalik va kelishik qoʻshimchalarini qabul qiladi va **ega, qaratqich aniqlovchi** hamda **toʻldiruvchi** vazifalarini bajaradi: *Odamlarning gʻovur-qʻovuri* bosildi. *YUragining duk-dukini* eshitdi. *CHugʻur-chugʻurning* toʻxtashi amri mahol.

Modal soʻzlar tahlili	Undov, taqlid soʻzlar tahlili
1. Maʼno turi. 2. Qaysi turkumdan kelib chiqqan? 3. Gapda bajargan vazifasi	1. Maʼno turi. 2. Tuzilish turi. 3. Otlashgan-otlashmaganligi. 4. Gapda bajargan vazifasi.

Takrorlash uchun savollar:

1. Modal soʻzlarning taʼrifini ayting.
2. Modal soʻzlarning maʼno jihatidan turlarini ayting.
3. Maʼlum bir guruhga kirmagan modal soʻzlarni sanab koʻrsating.
4. Mustaqil soʻzlardan oʻsib chiqqan modal soʻzlar haqida gapiring.
5. Modal soʻzlar kelib chiqishiga koʻra yana qanday boʻlishi mumkin?
6. Undov soʻzlarning taʼrifini ayting.
7. Undov soʻzlar qanday koʻrinishlarda qoʻllanishi mumkin?
8. His-hayajon undovlari haqida gapiring.
9. Mustaqil soʻzlardan his-hayajon undovlariga oʻtgan soʻzlarga misollar keltiring.
10. Haydash-chaqirish undovlari haqida gapiring.
11. Haydash-chaqirish undovlari qanday soʻzlar bilan qoʻllanadi?
12. Taqlid soʻzlarning taʼrifini ayting.
13. Tovushga taqlid soʻzlar haqida soʻzlang.
14. Holatga taqlid soʻzlar haqida soʻzlang.
15. Taqlid soʻzlar qanday koʻrinishlarda qoʻllanadi?
16. Taqlid soʻzlar mustaqil soʻzlarga qaysi jihatlar bilan oʻxshaydi?
17. Taqlid soʻzlarning otlashishi haqida gapiring.
18. Eskirgan modal soʻzlarga misollar keltiring.
19. “Oʻz-oʻzidan” modal soʻzi qaysi mustaqil soʻz turkumlariga omonim boʻla oladi?
20. Ham tovushga, ham holatga taqlid bildiradigan soʻzlarga misollar keltiring.

SINTAKSIS

1-§. Sintaksis haqida umumiy maʼlumot

Sintaksis (grekcha – *syntaxis* – «tuzish» soʻzidan olingan) grammatikaning bir boʻlimi boʻlib, soʻzlarning birikish yoʻllari, soʻz birikmasi, gap, ularning turlari, xususiyatlarini tekshiradi.

Sintaksis, bir tomondan, soʻz va soʻz shakllarning, shuningdek, gaplarning aloqa qilish birikish yoʻllarini tekshirsa, ikkinchi tomondan, maʼlum bogʻlanish asosida yuzaga keladigan sintaksis birliklarni oʻrganadi.

Soʻz birikmasi, gap, gap boʻlaklari asosiy sintaktik birliklar, sintaktik grammatik kategoriyalar hisoblanadi.

2-§. Sintaktik aloqa turlari

Soʻzlarning, shuningdek, gaplarning orasidagi bogʻlanish, aloqa ikki xil boʻladi:

1) teng bogʻlanish, yoki teng aloqa; 2) tobe bogʻlanish, yoki tobe aloqa.

Teng bogʻlanish sintaktik jihatdan teng huquqli boʻlgan biri ikkinchisiga boʻysunmagan soʻzlarning yoki gaplarning aloqasidir. Bunda teng aloqadagi soʻzlar yoki gaplar oʻzaro teng bogʻlovchilar, teng bogʻlovchi vazifasidagi yuklamalar, sanash ohangi (intonatsiya) yordamida munosabatga kirishadi. 1. *Beminnat qilingan ezgulik eng maqbul va goʻzal ezgulikdir. (Oz-oz oʻrganib dono boʻlur).*

2. *Bilmaslik ayb emas, bilishni istamaslik aybdir. (Oz-oz oʻrganib dono boʻlur).*

Birinchi misolda *eng maqbul, goʻzal* sifatleri oʻzaro teng bogʻlanib, gapda uyushiq sifatlovchilar vazifasini bajargan. Ikkinchi misolda esa *Bilmaslik ayb emas* va *Bilishni istamaslik aybdir* gaplari bir-biri bilan teng aloqaga kirishgan.

Tobe bogʻlanishda biri hokim, ikkinchisi tobe boʻlgan qismlar (soʻzlar, ergash gapli qoʻshma gap qismlari) oʻzaro aloqaga kirishadi. Ularning biri ikkinchisini aniqlash, izohlash, toʻldirish uchun xizmat qiladi. Aniqlaydigan, izohlaydigan, toʻldiradigan qismi tobe, izohlanadigan qism hokim deb yuritiladi: 1. *Kitobni oʻqimoq, qiziqarli voqea.* 2. *Kimning himmati baland boʻlsa, qadr-qimmat ham boʻladi (Oz-oz oʻrganib dono boʻlur).* Birinchi misolda soʻz birikmasi tarkibidagi soʻzlardan biri hokim qism (oʻqimoq, voqea), ikkinchisi (kitobni, qiziqarli) tobe qism boʻlib kelgan. Ikkinchi misolda ergashgan qoʻshma gapning qismlaridan biri «qadr-qimmat ham baland boʻladi» hokim qism, bosh gap sifatida, ikkinchisi «kimning

himmati baland bo'lsa» tobe qism, ergash gap sifatida qatnashgan. SHunday qilib, bog'lanishning ikki xil turini so'zlar orasida ham, gaplar orasida kuzatish mumkin. (Gaplar orasidagi bog'lanish haqida «qo'shma gap» bo'limida baxs yuritiladi).

So'zlar orasidagi tobe bog'lanish ikki xil bo'ladi:

1) predikativ tobe bog'lanish; 2) nopredikativ tobe bog'lanish.

Ega va kesimning bog'lanishi predikativ tobe bog'lanish hisoblanadi va bunday bog'lanishdan gap hosil bo'ladi. Tobe (ergash) bog'lanishning qolgan ko'rinishlari (aniqlovchi+aniqlanmish, to'ldiruvchi+to'ldirilmish, hol+hollanmish) nopredikativ tobe bog'lanish bo'lib, bunday bog'lanishdan so'z birikmasi yuzaga keladi.

So'zlarning nopredikativ tobe bog'lanishi uch xil bo'ladi:

1) boshqaruv; 2) bitishuv; 3) moslashuv.

3-§. Boshqaruv

Tobe so'zning hokim so'z talab etgan shaklda kelishi boshqaruv deyiladi. Bunda boshqariluvchi so'z bosh va qaratqich kelishigidan tashqari boshqa kelishik shaklini yoki ko'makchini olib keladi. Qaysi kelishik yoki ko'makchi bilan shakllanish boshqaruvchi so'zning ma'nosi, semantikasi bilan belgilanadi: *kitobni o'qimoq, qariyalarga g'amxo'rlik qilmoq, universitetda o'qimoq, ishdan qaytmoq, o'quvchilar bilan suhbatlashmoq* va boshqalar.

Boshqaruv ikki xil bo'ladi: kelishikli boshqaruv va ko'makchili boshqaruv.

Kelishikli boshqaruvda boshqariluvchi so'z ma'lum kelishik shaklida qo'llanadi: *kattalarni hurmat qilmoq, toqqa chiqmoq* kabi.

Ko'makchili boshqaruvda boshqariluvchi so'z ko'makchi orqali shakllanadi: *zavq bilan ishlamoq, telefon orqali gaplashmoq* kabi.

Boshqaruv usuli bilan bog'lanish to'ldiruvchi-to'ldirilmish, hol-hollanmish munosabatlarini yuzaga keltiradi.

4-§. Bitishuv

Hokim va tobe so'zlarning o'zaro so'z tartibi hamda ohang yordamida birikishiga bitishuv deyiladi. Bitishuv yo'li bilan bog'lanmish sifatlovchi-sifatlanmish (*yangi libos*), izohlovchi-izohlanmish (*shoir Erkin Vohidov*), qisman hol-hollanmish (*to'satdan uchrab qolmoq*) munosabatidagi birikmalarga xos bo'lib, uning qismlari ifoda materialiga ko'ra turlicha bo'ladi:

- 1) sifat + ot: *ziyrak bola, yam-yashil dala*;
- 2) ot + ot: *temir darvoza, oltin kuz*;
- 3) son + ot: *besht kishi, o'n tup ko'chat*;
- 4) olmosh + ot: *barcha xalqlar, shu yo'li*;
- 5) sifatdosh + ot: *sinalgan odam, aytilgan so'z*;
- 6) ravish + ot: *mo'l hosil, ko'p xususiyatlar*;
- 7) taqlid so'z + ot: *g'ir-g'ir shabada, tars-turs ovozlari*;
- 8) ravish + fe'l: *tez yurmoq, erta kelmoq*;
- 9) ravishdosh + fe'l: *o'ylab gapirmoq, quvonib aytmoq*;
- 10) taqlid so'z + fe'l: *duv-duv to'kilmoq, gir-gir aylanmoq*.

5-§. Moslashuv (muvofiglashuv)

O'zbek tilida qaratqich va qaralmishning aloqasi bog'lanishning alohida turini tashkil qiladi. Bunda so'zlardan birini hokim, birini tobe deb qarash qiyin, chunki qaralmishning talabi bilan qaratuvchi bo'lak qaratqich kelishigi shaklini oladi, o'z navbatida, qaratuvchining talabiga ko'ra qaralmish egalik affiksini qabul qiladi: *bolalarning quvonchi, mening kitobim, sening daftaring, ularning vazifasi* kabi. Bunda munosabatdorlik (o'zaro hokimlik, tobelik) kuzatiladi.

Aslida moslashuv deyilganda, tobe so'z shaklining hokim so'z shakliga mos kelishi nazarda tutiladi. Bu holat rus tiliga xos, negaki moslashuv yo'li bilan tuzilgan qurilmalarda, jumladan, aniqlovchili birikmalarda tobe so'z hokim so'z bilan grammatik shaklda moslashib, hokim so'z bildirgan xususiy grammatik ma'nolarga ega bo'ladi. Masalan, *interesnaya kniga* birikmasida *kniga* hokim so'z bo'lib, bosh kelishik, birlik, jenskiy rod (jins) kabi xususiy grammatik ma'nolar anglatgan; tobe so'z (*interesnaya*) hokim so'zning aynan shu shakliga moslashib, xuddi shunday grammatik ma'nolarni ifodalaydi.

O'zbek tilida qaratqich va qaralmishning munosabati yuqorida qayd etilgan birikma qismlarining munosabatidan farq qiladi. Shuning uchun bunday bog'lanishni moslashuv deb emas, **muvofiglashuv** deb izohlash lozim bo'ladi.

Demak, o'zbek tilida qaratqich va qaralmishning birikishi muvofiglashuv asosida voqe bo'ladi.

6-§. So'zlarning o'zaro sintaktik munosabatga kirishuvi

Gapda so'zlarning o'zaro sintaktik munosabatga kirishuvi quyidagi vositalar orqali bo'ladi:

1. Affikslar. O'zbek tilida so'zlarning o'zaro sintaktik munosabatga kirishuvda turlovchi va tuslovchi affikslarning xizmati katta. Masalan: *Chor-atrof yaproqlarning mungli shivir-shiviriga to'ladi* (O.H.). Bu gapdagi so'zlar o'zaro kelishik affikslari (-ning, -ga), egalik affiksi (-i) va shaxs-son affiksi (-di) orqali sintaktik aloqaga kirishgan.

2. Yordamchi so'zlar. Ko'makchilar, bog'lovchilar gapda so'zlarning o'zaro munosabatga kirishuviga xizmat qiladi. Masalan: *Xalqning ulug'vorligi uning soni bilan o'lchanmaydi, yagona o'lchov uning aqliy kamoloti va axloqiy barkamolligidir.* («Tafakkur gulshani»).

Bu gapda ot (soni) fe'liga (o'lchanmaydi) bilan ko'makchisi orqali bog'langan; kamoloti, barkamolligi so'zlari teng aloqaga kirishib, uyushgan ot kesim vazifasini bajargani holda **va** bog'lovchisi yordamida sintaktik munosabatga kirishgan.

Ba'zi hollarda yuklamalar ham bog'lovchi vazifasida kelib, so'zlar orasidagi sintaktik munosabatni ko'rsatib keladi: *Bugundan boshlab yotoq joylarda... yigitlardan bitta navbatchi qoldirildi-yu, boshqa hamma paxtaga chiqdi.* (P.Q.).

Bog'lama ega va ot kesim munosabatini ifodalashga xizmat qiladigan yordamchidir: *Hayotda go'zallik, quvvat va saodatning manbai soddalikdir.* («Oz-oz o'rganib dono bo'lur»).

3. So'z tartibi. Gap tarkibidagi so'zlarda maxsus grammatik ko'rsatkichlar bo'lganda, ularning o'rnini almashtirish sintaktik holatni o'zgartirmaydi. Qiyoslaylik: *daraxtlarning tagida... nozikkina maysalar ko'rinib qoladi.* (O.U.). – *Nozikkina maysalar daraxtlarning tagida ko'rinib qoladi.*

So'zlarda maxsus grammatik ko'rsatkichlar bo'lmaganda, ularning o'rnini almashtirish sintaktik holatga ta'sir qiladi. Qiyoslang: *yam-yashil dala (aniqlovchili birikma) – Dala yam-yashil* (ega, kesimdan iborat yig'iq gap).

4. Pauza. Pauza ham sintaktik vosita sifatida ahamiyatga ega. Pauzaning o'zgarishi sintaktik holatning o'zgarishiga sabab bo'lishi mumkin. Masalan: *Quloq solib o'tirgan boladan so'radi.* Bunda boladan so'zidan so'ng pauza qilinsa, quloq solib o'tirgan sifatdoshi boladan so'ziga nisbatan sifatlovchi vazifasini bajaradi. Agar quloq solib o'tirgan sifatdoshidan keyin pauza bo'lsa, sifatdosh anglashgani holda ega vazifasini bajaradi.

7-§. So'z birikmasi

Odatda, nutqda, gapda so'zlar ma'lum qonun-qoidalar asosida o'zaro ma'no va grammatik jihatdan bog'langan bo'ladi. Masalan, *qiziqarli kitob, toqqa chiqmoq, tez o'qimoq.* Bunday juftlik bir butunlik hosil qilib, yaxlit, lekin o'z ichida qismlarga bo'linadigan bir butun tushunchani bildiradi. Ikki yoki undan ortiq mustaqil so'z va so'z shakllarning nopredikativ tobe aloqasi asosida birikishidan hosil bo'lgan bog'lama so'z birikmasi deyiladi.

So'z birikmasi mustaqil so'zlarning bog'lanishidan hosil bo'ladi, yordamchi so'zlar (ko'makchilar) o'z oldidagi mustaqil so'z bilan birikmaning bir qismi, a'zosi sanaladi. Masalan, *do'stlik haqida suhbatlashmoq, qarsaklar bilan olqishlamoq* kabi.

So'z birikmasi tarkibidagi so'zlardan biri hokim, ikkinchi tobe bo'ladi. So'z birikmasi boshqaruv, bitishuv, muvofiglashuv usullari bilan hosil bo'ladi.

So'z birikmasi frazeologik iboralardan farq qiladi. Frazeologik iboralar so'z kabi til birligi bo'lib, so'z kabi tayyor holda qo'llanib, bir butun holda lug'aviy ma'no ifodalaydi va gapda bitta gap bo'lagi vazifasini bajaradi. So'z birikmasi esa nutq birligi bo'lib, nutq so'zlanib turgan paytda tuziladi va tarkibidagi qismlar, a'zolar boshqa-boshqa gap bo'lagi vazifasini bajaradi.

So'z birikmasini gapdan farqlash lozim. So'z birikmasi tushuncha ifodalab, nominativ (nomlash, atash) vazifasini bajaradi, shuning uchun intonatsion tugallikka ega bo'lmaydi. Gap esa fikr bildirib, kommunikativ (aloqa qilish) va kognitiv (fikr almashish) vazifalarini bajaradi. So'z birikmasi kamida ikki mustaqil so'zdan tuzilsa, gap ba'zan bir so'zdan ham tashkil topishi mumkin.

Soʻz birikmasi oʻzaro teng bogʻlangan soʻzlardan ham farq qiladi. Masalan: *Maqsad va marom insonning eng buyuk quvvatidir. (Oz-oz oʻrganib dono boʻlur)*. Bunda maqsad va marom soʻzlari oʻzaro teng bogʻlanib, gapda uyushiq boʻlak hosil qilib, soʻz birikmasi sanalmaydi.

8-§. Soʻz birikmalarining tasnifi

Soʻz birikmalari quyidagi xususiyatlari asosida tasnif qilinadi:

1. Soʻz birikmalari qismlarining grammatik tabiatiga koʻra.

2. Soʻz birikmalarining tuzilishiga koʻra.

Soʻz birikmalari qismlarining grammatik tabiatiga koʻra tasnif qilinganda, hokim aʼzoning qaysi soʻz turkumidan ekanligi, tobe aʼzoning sintaktik vazifasi asosga olinadi.

8-§. Soʻz birikmalari hokim qismning qaysi soʻz turkumidan ekanligiga koʻra quyidagi turlarga ajratiladi: 1) otli birikma; 2) feʼlli birikma; 3) sifatli birikma; 4) ravishli birikma; 5) modal soʻzli birikma.

1. Otli birikma. Bunday birikmaning hokim soʻzi vazifasida ot, otlashgan soʻzlar keladi va u quyidagi koʻrinishlarga ega boʻladi:

Hokim qism vazifasida ot keladi: *gʻayratli odam, samimiy inson, ezgu niyatli kishi*.

Hokim qism sifatida olmosh keladi: *bolaning oʻzi, Karimaning oʻzi*.

Hokim soʻz sifatida otlashgan sifat keladi: *kishilardan eng mard, qizlarning sarasi*.

Hokim qism vazifasida otlashgan son keladi: *talabalarning beshtasi, oʻquvchilardan biri*.

Hokim qism vazifasida otlashgan olmosh keladi: *tilaklarning barchasi, kutib oluvchilarning hammasi*.

Hokim soʻz vazifasida otlashgan sifatdosh keladi: *onamlarning aytganlari, bolalarning oʻqiyotgani* va h.k.

Hokim qism vazifasida otlashgan ravish keladi: *koʻp soʻzning ozi, ishlarning koʻpi*.

Hokim soʻz sifatida otlashgan undov soʻz keladi: *ularning dod-voyi, bolalarning urasi*.

Hokim soʻz vazifasida otlashgan taqlid soʻz keladi: *otlarning dupur-dupuri, toʻplarning gumbur-gumburi*.

Koʻrinadiki, otli soʻz birikmasi qismlari bitishuv, muvofiqlashuv va boshqaruv yoʻli bilan grammatik aloqaga kirishadi. Otli birikma soʻz shakli bilan soʻzning (leksemaning) yoki ikki soʻz shakllarning bogʻlanishidan hosil boʻladi.

2. Feʼlli birikma. Bunday birikmaning hokim qismi feʼl bilan ifodalanadi: *tez ishlamoq, oldinda yurmoq, diqqat bilan tinglamoq, kulib gapirmoq*.

Feʼlli birikmaning qismlari oʻzaro bitishuv va boshqaruv yoʻli bilan bogʻlanadi. Feʼlli soʻz birikmasi soʻz shakli bilan soʻzning (leksemaning) oʻzaro bogʻlanishidan yuzaga keladi.

3. Sifatli birikma. Mazkur birikmada hokim soʻz otlashmagan sifat bilan ifodalanadi, birikmaning qismlari boshqaruv yoʻli bilan sintaktik munosabatga kirishadi: *akasidan kuchli, singlisidan ziyrakroq*.

4. Ravishli birikma. Bunday birikmaning hokim soʻzi otlashmagan ravish bilan ifodalanadi. Ravishli soʻz birikmalarida tobe va hokim qismlar oʻzaro boshqaruv yoʻli bilan bogʻlanadi: *raketadan tez, toshbaqadan sekin*.

5. Modal soʻzli birikma. Bunda modal soʻz birikmaning hokim soʻzi sifatida keladi. Birikma boshqaruv yoʻli bilan tuziladi: *bizga kerak, oʻquvchilarda bor*.

Sifatli, ravishli, modal soʻzli birikmalar ham feʼlli birikma singari soʻzshakl bilan soʻz (leksema)ning oʻzaro bogʻlashi natijasida hosil qilinadi.

9-§. Soʻz birikmalari, tobe qismning sintaktik vazifasiga koʻra, quyidagi turlarga boʻlinadi: 1) aniqlovchili birikma; 2) toʻldiruvchili birikma; 3) holli birikma.

1. Aniqlovchili birikma. Bunday birikmalarning tobe qismi aniqlovchining barcha turlari vazifasini bajaradi. Shunga koʻra ularni: 1) sifatlovchili birikma, 2) qaratuvchili birikma, 3) izohlovchili birikmalarga ajratish mumkin. Masalan: *yozma ish, ilmiy maqola, beshta kitob, allaqanday ovozlari* – sifatlovchili birikma; *iqtisodiyotning taraqqiyoti, maktab hovlisi* - qaratuvchili birikma; *oʻqituvchi Salimova, professor Qodirov* - izohlovchili birikma.

Aniqlovchili birikma bitishuv va boshqaruv yoʻli bilan tuziladi.

2. Toʻldiruvchili birikma. Tobe qismi toʻldiruvchi vazifasini bajaradigan soʻz birikmasi toʻldiruvchili birikma deb yuritiladi. Bunda qismlar oʻzaro boshqaruv yoʻli bilan birikadi. Masalan: *yoshlarga nasihat qilmoq, odamlarni qadrlamoq, talabalar uchun darslik, ilm-fan haqida soʻzlamoq*.

3. Holli birikma. Bu xil soʻz birikmalarining tobe qismi hol vazifasini bajaradi. Holli birikmaning tobe va hokim qismlari oʻzaro bitishuv yoki boshqaruv yoʻli bilan bogʻlanadi: *yangicha fikrlamoq, birga ishlamoq, maktabdan qaytmoq, erta boshlamoq*.

10-§. Soʻz birikmalari tuzilishiga koʻra 2 xil boʻladi:

1) oddiy soʻz birikmalari, 2) murakkab soʻz birikmalari.

Oddiy soʻz birikmasi. Soʻzshakl bilan soʻz (leksema)ning yoki ikki soʻzshaklning bogʻlanmasi oddiy soʻz birikmasi hisoblanadi: *keng dala, tekisroq yoʻl, tinchlikka daʼvat qilmoq, davlatlarning hamdoʻstligi, maktab hovlisi*.

Biror qismi frazeologik ibora yoki murakkab tushunchani bildiradigan turgʻun birikma bilan ifodalanadigan soʻz birikmasi ham oddiy soʻz birikmasiga mansub boʻladi. Masalan: *yulduzni benarvon uradigan odam, Fanlar akademiyasi institutlari* kabi.

Murakkab soʻz birikmasi. Bunda birikmaning qismlaridan biri yoki har ikkisi soʻz birikmasi bilan ifoda etiladi. Masalan, *mehnat qilishni sevadigan odam, odamlarga xayrixoh boʻlgan kishi* kabi soʻz birikmalarining tobe qismi («mehnat qilishni sevadigan», «odamlarga xayrixoh boʻlgan») soʻz birikmasi shaklida qoʻllanib, hokim soʻzga bitishuv yoʻli bilan bogʻlangan.

Murakkab soʻz birikmasining biror qismi, koʻpincha tobe qismi predikativ birlik, predikativ bogʻlanma bilan ham ifodalanishi mumkin: «*qiliqlari yoqimli bola*», «*ota-onalarimiz bergan nasihatlar*» kabi birikmalarining tobe aʼzosi («qiliqlari yoqimli», «ota-onalarimiz bergan») gapga teng qurilma, yaʼni predikativ birlik, predikativ bogʻlanma bilan ifodalangan.

Soʻz birikmasi tahlili	
1. Gapdagi soʻz birikmalari aniqlanadi. 2. Bosh va ergash soʻzlar aniqlanadi. 3. Bosh va ergash soʻzlarning bogʻlanish usuli (moslashuv, boshqaruv, bitishuv). 4. Hokim va tobe soʻzlam bogʻlovchi vosita (kelishik qoʻshimchasi, koʻmakchi yoki ohang) aniqlanadi.	5. Soʻz birikmasining bosh soʻz turkumi boʻyicha turi aniqlanadi. 6. Soʻz birikmasidagi ergash soʻzning vazifasi boʻyicha turi aniqlanadi. 7. Soʻz birikmasining tuzilish turi aniqlanadi

Takrorlash uchun savollar:

1. Sintaksisda nimalar oʻrganiladi?
2. Soʻz qoʻshilmasi nima?
3. Teng boʻylanish haqida gapiring.
4. Tobe boʻylanish haqida gapiring.
5. Soʻz birikmasining taʼrifini ayting.
6. Bosh va ergash soʻzlar haqida gapiring.
7. Oʻtli soʻz birikmasi haqida gapiring.
8. Feʼlli soʻz birikmasi haqida soʻzlang.
9. Sodda soʻz birikmasi haqida gapiring.
10. Murakkab soʻz birikmalari haqida gapiring.
11. Soʻz birikmasining soʻzdan farqi nimada?
12. Soʻz birikmasining sintagmadan farqi haqida gapiring.
13. Soʻz birikmasining gapdan farqi haqida gapiring.
14. Boshqaruv usuli haqida gapiring.
15. Moslashuv usuli haqida gapiring.
16. Bitishuv usuli haqida gapiring.
17. Qaysi usul bilan birikishda bosh va ergash soʻzning oʻrni qatʼiy boʻladi?
18. SHaklan boshqaruv, mazmunan bitishuv usuli bilan birikkan soʻz birikmalariga misollar keltiring.
19. Gap va uning asosiy belgilari.
20. Darak gaplar haqida soʻzlang.
21. Soʻroq gap va uning turlari haqida soʻzlang.
22. Soʻroq gaplar qanday vositalar yordamida shakllanadi?
23. Buyruq gap va uning turlari haqida soʻzlang.
24. His hayajon gaplar haqida soʻzlang.
25. His-hayajon gaplarda tinish belgilarining qoʻllanishi haqida gapiring.

GAP

1-§. Gap va uning belgilari

Sintaksisda oʻrganiladigan asosiy sintaktik birlik gap hisoblanadi. Gap – kishilar nutqining kichik birligi boʻlib, u grammatik jihatdan tashkil qilingan, mazmun va intonatsiya jihatdan nisbiy tugallikka ega boʻlgan soʻzlar bogʻlamasi yoki yakka soʻzdir. Aloqa birligi boʻlmish gap fikrni ifodalash va shakllantirish birligi hamdir. Shunga koʻra gap kommunikativ (aloqa qilish) va kognitiv (fikir ifodalash) vazifalarni bajaradigan nutq birligi sanaladi. Gapning mazkur xususiyatlari uni soʻzdan va soʻz birikmasidan farqlaydi.

Gapning quyidagi asosiy belgilari mavjud:

1. Gapning koʻpgina turlari mantiqiy hukm bilan chambarchas bogʻliq. Hukmda esa biror narsa haqida nimadir tasdiqlanadi yoki inkor etiladi va aynan ana shunda predikativlik oʻz ifodasini topadi. Demak, gapning muhim belgilaridan biri predikativlikdir. Predikativlik gap mazmunining obʼektiv borliqqa boʻlgan munosabatini ifodalaydi. Predikativlik ifodalovchi grammatik vositalar mavjud boʻlib, ular mayl, zamon, shaxs-son kategoriyalaridir.

Predikativlik odatda soʻzlarning predikativ aloqaga kirishuvi bilan, yaʼni ega-kesim aloqasi bilan ifodalanadi. Masalan: *Bolalar keldi. Bolalar xursand.*

Ayrim hollarda predikativlik bir bosh boʻlak bilan ham ifodalanishi mumkin. Masalan: Tinchlik uchun kurashaylik.

2. Gapda bayon qilinayotgan fikrga soʻzlovchining munosabati ham ifodalanadi. Bunday munosabat modallik deb yuritiladi. Anglashiladiki, gapning asosiy belgilaridan biri modallik hisoblanadi. Modallik (tasdiq, inkor, gumon, shubha kabilar) mayl kategoriyasi, modal soʻzlar, yuklamalar kabi vositalar orqali ifolanadi.

3. Gap intonatsiya (ohang) jihatdan tugallikka ega boʻladi. Intonatsiya ham predikativlik, modallik belgilari singari gapni soʻz birikmasidan chegaralashga xizmat qiladi. Intonatsiya, birinchidan, soʻzlar bogʻlanmasi yoki yakka soʻz gapni shakllantirganini koʻrsatsa, ikkinchidan, gapning tugallanganligini ifodalab, uni boshqa gapdan ajratib turadi. Intonatsiyaning xabar, soʻroq, buyruq va boshqa turlari farqlanadi.

4. Gap mazmun jihatdan ham nisbiy tugal boʻladi. Uning tugal fikrni ifodalashi maʼlum sharoit bilan bogʻliqdir.

SHunday qilib, predikativlik (gap mazmunining borliqqa munosabati), modallik (soʻzlovchining aytilayotgan fikrga munosabati), intonatsiya shakllanganlik va mazmunan nisbiy tugallik gapning asosiy xususiyatlari, belgilari sanaladi.

2-§. Gapning turlari

Oʻzbek tilida gaplar turli nuqtai nazardan tasnif qilinadi.

I. Ifoda maqsadiga koʻra.

II. Emotsionalikka koʻra.

III. Tuzilishiga koʻra.

Ifoda maqsadiga koʻra va bu maqsad bilan bogʻliq boʻlgan intonatsiyaga koʻra gaplar darak, soʻroq, buyruq gaplarga ajratiladi.

Emotsionalikka koʻra gaplar ikki turga boʻlinadi: emotsional gaplar yoki undov gaplar va emotsional boʻlmagan gaplar. Darak, soʻroq, buyruq gaplar darak, soʻroq, buyruq ohangi bilan aytilsa, emotsional boʻlmagan gaplar deb yuritiladi. YUqorida sanab oʻtilgan gaplar kuchli his-hayajonga ega boʻlishi bilan emotsional gapga aylanadi. Emotsional gaplar undov gaplar deb ataladi.

Tuzilishiga koʻra gaplar sodda va qoʻshma boʻladi. Gaplarning bunday boʻlinishi ularning tarkibidagi predikativlik birliklarning soniga, miqdoriga asoslanadi.

3-§. Gapning ifoda maqsadiga koʻra turlari

Gaplar ifoda maqsadiga koʻra quyidagi turlarga ajratiladi:

1) daraka gap, 2) soʻroq gap, 3) buyruq gap.

1. Darak gap

Borliq hodisalarini tasdiq yoki inkor yoʻli bilan xabar qiluvchi gap darak gap deyiladi. Darak gap nutqda gapning boshqa turlariga qaraganda koʻp qoʻllanadi.

Darak gap mazmunan va tuzilishi jihatdan rang-barang boʻladi. Darak gap darak intonatsiyasi bilan aytiladi. Bunda gapning birinchi qismida ohang koʻtariladi, ikkinchi qismida esa pasayadi. Masalan: *Yoz kechasining yoqimli salqini. Koʻkda, daraxtlar ustida gʻuj-gʻuj yulduzlar yonadi. Chirildoqlarning mayin musiqasi hamma yoqni toʻldirgan, goʻyo kechaning oʻzi kuylaydi. (O.).*

Darak gapning kesimi koʻpincha aniqlik (xabar) maylidagi feʼl bilan yoki feʼldan boshqa soʻz turkumlari bilan ifodalanadi.

Darak gap oxiriga nuqta qoʻyiladi.

2. Soʻroq gap

Soʻzlovchiga nomaʼlum boʻlgan voqea-hodisa, harakat-holat haqida maʼlumot olish koʻzda tutiladigan gap soʻroq gap deyiladi.

Soʻroq gaplar koʻproq dialogik nutqda qoʻllanadi. Bunday gaplar alohida intonatsiya bilan aytiladi.

So`roq gaplarni quyidagi vositalar shakllantiradi:

1. So`roq yuklamalari (-mi, -chi, -a, -ya). Masalan: *Chindan qo`rqqaningmi bu, Robiya?* (P.Q.). *Ammo Naziraning o`rniga o`zimni qo`yib ko`rsam-chi?* (O`Usmonov).

2. So`roq olmoshlari (kim, nima, qanday, qaysi, qachon, qaerda, nega va boshqalar). Masalan: *Akmalxon, nega bizga qatnamay qo`ydingiz?* (F.Musajonov). *Nega o`rtoqlaringizga qaramaysizlar? Bu qanaqa tartibsizlik?* (O`Usmonov).

3. So`roq intonatsiyasi. Bunda savol mazmuni bilan bog`liq bo`lgan so`zda intonatsiya (ohang) ko`tariladi. Masalan: *Soyliqqa borasiz? – deb so`radi.* (O`Usmonov). *Juda kamnamolar Akmalxon?* (F.Musajonov).

So`roq gaplar so`roqning xususiyatiga ko`ra uch turga bo`linadi: sof so`roq gaplar, ritorik so`roq gaplar, so`roq buyruq gaplar.

Sof so`roq gaplar tinglovchidan so`roqqa javobni talab qiladi. Masalan: *Kechagi maqola nima bo`ldi, Rahim aka?* (F.Musajonov). *Qishloq xo`jalik bo`limi shumi?* (F.Musajonov)

Ritorik so`roq gaplarda so`roq ichida uning javobi ham anglashilib turadi. Masalan: *Dunyoda sizga ishongan, sizni jonidan aziz ko`radigan kishining yuziga oyoq bosishdan og`ir jinoyat bormi?* (A.Muhiddin).

So`roq-buyruq gaplar so`roq orqali buyruq jilvasini o`z ichiga oladi. Masalan: *Aka, nega indamaysiz?* (P.Qodirov). *Uka, Murtazobekning o`zi qaerdaligini aytib berolmaysizmi?* (O`Usmonov).

3. Buyruq gap

So`zlovchining biror narsaga buyurish-xohishini bildiradigan gap buyruq gap deyiladi. Buyruq gapda quyidagilar ifodalanadi:

1. Buyruq, do`q-po`pisa. Masalan: *Taqsir, ... bitta surat chizib bering.* (P.Qodirov). *Bolalar tezroq olib chiqilsin!..* (P.Qodirov). *Professor Jamolov senga ham ota, ham ustozlik qiladi, o`g`lim... Gapidan chiqma.* (J.Abdullaxonov). – *Sen darsingga o`tir, qizim, - buyruq qildi u Yulduzga, - sen Qunduz, Temirjonga darrandayu parrandalarini ko`rsat.* (J.Abdullaxonov.).

2. Iltimos, yalinish, istak. Masalan: *Oshiqmang, bo`ladi.* Faqat iltimos qilamanki, bo`tam, buni hozircha zinhor-bazinhor sir tuting. Zero, nifoq solguvchilar paydo bo`lib, biror ishkallikni o`ylab topmasinlar. Institutimiz rahnamolari bu maqsadga uncha ro`yxushlik bermayotganlarini unutmang. (J.Abdullaxonov).

3. Maslahat. Masalan: *Fanda kashf qilishdan buyuk narsa yo`q, toylog`im,- deb qoldi professor, - siz ham faoliyatingizni kashf qilishdan boshlang.* (J.Abdullaxonov). *Keling, institutda olgan nazariy bilimingizni amaliyot bilan bog`lash imkoniga ega bo`ling avval.* (J.Abdullaxonov).

Buyruq gapning ko`pgina ma`nolari intonatsiya orqali anglashiladi.

Buyruq gapni shakllantirishda quyidagi vositalar xizmat qiladi: 1) buyruq intonatsiyasi, 2) ko`pincha buyruq maylidagi fe`l bilan ifodalangan kesimi, 3) gapga buyruq jilvani qo`shadigan maxsus so`zlar (*keling, kel, yaxshisi, iloji bo`lsa* va boshqalar).

Buyruq gap kesimning ifodalanish usuliga ko`ra farqlanadi:

1. Buyruq gapning kesimi ko`p hollarda buyruq-istak maylidagi fe`l bilan ifodalanadi. Masalan: *Och odamning ustidan kulmang.*

*Etishmasa ishga qurbati,
Xunukkina qizlarni siylang,
Go`zal bo`lar ular siyrati.
Birovlarning haqqin eganni
Dasturxonga yo`lata ko`rmang.
Rostni ko`rib yolg`on deganning
Kosasini to`lata ko`rmang.* (A.Oripov).

2. Buyruq gapning kesimi sifatida shart maylidagi fe`l keladi. Masalan: *Iloji bo`lsa, uzoq kutdirib qo`ymasangiz...* (J.Abdullaxonov). *Unday bo`lsa, marhamat qilib uni ishlarimiz bilan ham oshno qilsangiz* (J.Abdullaxonov).

3. Ba`zan buyruq gapning kesimi aniqlik (ijro, xabar) mayli shaklidagi fe`l bilan ifodalanishi mumkin. Masalan: *Professor haliginday takror qo`l siltadi: - Raddiyani uning o`ziga yozdirasiz, bo`tam.* (J.Abdullaxonov).

4. Buyruq gapning kesimi vazifasida fe`ldan boshqa so`zlar ham kelishi mumkin. Masalan: *Uztoz Ali! Oldinga!* (P.Q.). *Bobur uning so`nggi yillarda o`rgangan chavandozlik mashqlaridan ko`rsatmoqchi ekanini sezdi. - Qani, qani,- dedi maroq bilan.* (P.Q.). *Hazratim, lozim bo`lsa, endi musiqadan, bir imtihon qilib ko`ring. -Qani, qani!* (P.Q.). *Orqadan kimdir: «E, bas, bas!» deb qichqirdi.* (P.Q.).

4-§. Gapning emotsionallikka ko`ra turlari

Gaplar emotsionallikka ko`ra ikki xil bo`ladi:

1) emotsional bo`lmagan gaplar, 2) emotsional, yoki undov gaplar.

Xabar-darak, so`roq, buyurish intonatsiyasiga ega bo`lgan gaplar emotsional bo`lmagan gaplardir. Yuqorida ko`rib o`tilgan gaplarning barchasi, ya`ni darak gap, so`roq gap va buyruq gaplar emotsional bo`lmagan gaplarni tashkil qiladi.

Emotsional gaplar, yoki undov gaplar kuchli his-hayajon bilan ifoda qilingan gaplardir. Bunday gaplar maxsus his-hayajon intonatsiyasi, ohangi bilan talaffuz etiladi.

Darak, so`roq, buyruq gaplar his-hayajon bilan aytilsa, undov gapga aylanadi. Shunga ko`ra undov gaplarning darak undov-gap, so`roq-undov gap, buyruq-undov gap turlari yuzaga keladi.

Darak-undov gap: *Ishonganimdan senikiga olib keldim-da, o`rtoq! (O`H.*

So`roq-undov gap: *Bu gaplardan so`ng menga ko`ngillarini ocharmidilar?! (P.Q.).*

Buyruq-undov gap: *Yo`qolgan pichoqning sopi oltin bo`lavermasin!- dedi Davlatbekov. (P.Q.).*

Undov gap quyidagi grammatik vositalar yordamida shakllanadi:

1) turli his-tuyg`ularni: shodlik, quvonch, taajjub, afsuslanish, hayratlanish, g`azab va shu kabilarni bildiruvchi intonatsiya yordamida. Masalan: *Odamlar bilan... yashash, ishlash, do`stlashish, yordamlashish va yordam olish naqadar yaxshi! (CH.Aytmatov). Aya, ayajon, shu ham gapmi! (A.Q.). Ayam bilan xollam yo`lga nima pishirsak ekan deb maslahat qilib o`tirishibdi! (A.Q.). Yillar, yillar o`tdi! (A.Q.). Kecha g`ishtdan tekkan edi, endi paxtadan tegibdi-da! (A.Q.);*

2) undov so`zlar yordamida, masalan: *E, u gaplar o`tdi-ketdi-da! (P.Q.). Obbo, noshudlar-ey!- dedi Ortiq qo`ziga achinib. (P.Q.). Ha, barakalla!- dedi keksa ishchi. (A.Q.). O`h-o`h-o`h! CHuchvarak-ku... Hay-hay, og`izda erib ketadi-ya!.. (A.Q.);*

3) yuklamalar yordamida. Masalan: *Nahot, Mavloningiz jiyanining to`yiga kelmasa! (A.Q.). ... birpas tinch qo`ymaydi-ya!- deb bolalarini koyidi. (P.Q.). Boyaqishlar selda qoldi-yov!- deb Suyunboy aka qoyatoshning kamaridan chiqdi. (P.Q.).*

GAPLARNING TUZILISHIGA KO`RA TURLARI

Gaplar tuzilish jihatdan ikki guruhga bo`linadi:

1. Sodda gap bir predikativ birlikdan iborat bo`lib, uning tarkibi ayrim gaplarga bo`linmaydi. Masalan: *G`ir-g`ir shabada turli-tuman giyohlarning hidlarini olib keladi. (O.). Oqil va donolar bilan suhbatdosh bo`ling. («Oz-oz o`rganib dono bo`lur»).*

2. Qo`shma gap mazmun va grammatik jihatdan birikkan ikki va undan ortiq predikativ birliklardan tuzilib, uning tarkibi ikki va undan ortiq gaplarga bo`linadi. Masalan: *Hali daraxtlar barg chiqarmaganu, pushti guldastaga o`xshab gullagan bir tup bodom qo`shni hovlining devori osha yashnab turibdi. (P.Q.). Haqiqiy do`stlik suvdek zilol, qalbaki do`stlik – tuz qo`shilgan asal. (Maqol).*

1-§. Sodda gap turlari

Sodda gaplar grammatik asosining tarkibiga ko`ra ikkiga bo`linadi: ikki bosh bo`lakli gaplar va bir bosh bo`lakli gaplar. Grammatik asosi ikki bosh bo`lakdan ega va kesimdan iborat bo`lgan gaplar ikki bosh bo`lakli gaplar deyiladi. Masalan: *Mehnatdan do`st ortar. (Maqol).*

Grammatik asosi bir bosh bo`lakdan iborat bo`lgan gaplar bir bosh bo`lakli gap deb yuritiladi. Masalan: *Gapni gapir uqqanga, jonni jonga suqqanga. (Maqol).*

Sodda gaplar ikkinchi darajali bo`laklarning qatnashishi-qatnashmasligiga ko`ra ikki xid bo`ladi: yig`iq gaplar va yoyiq gaplar.

Bosh bo`laklardangina yoki bir bosh bo`lakdan tashkil topgan gap yig`iq gap, ikkinchi darajali bo`laklar ham ishtirok etgan gap yoyiq gap deyiladi. Masalan: *Yomg`ir tindi. Bulutlar hamon qaysarlik bilan quyosh yuzini to`sib turardi. (S.Karomatov).* Birinchi gap yig`iq gap bo`lib, faqat bosh bo`laklardan tuzilgan. Ikkinchi gapda bosh bo`laklar (bulutlar – ega, to`sib turardi – kesim)dan tashqari, ikkinchi darajali bo`laklar ham (hamon, qaysarlik bilan - hollar, quyosh - aniqlovchi, yuzini – to`ldiruvchi) qatnashgan. SHuning uchun bu gap yoyiq gapdir.

Bir bosh bo`lakli gaplar ham, ikki bosh bo`lakli gaplar ham zarur bo`laklarning to`la ifodalanishi yoki tushirilishiga ko`ra ikki turga ajratiladi: to`liq gap va to`liqsiz gap. To`liq gaplarda zarur bo`laklarning barchasi qatnashadi, to`liqsiz gaplarda zarur bo`laklarning biri yoki bir qismi tushiriladi.

Masalan: - *Ilgari qaerda ishlagan edilar? (To`liq gap). – Dastavval Surxondaryoda, keyin qarshi cho`lida. (O.Y.). (To`liqsiz gap).*

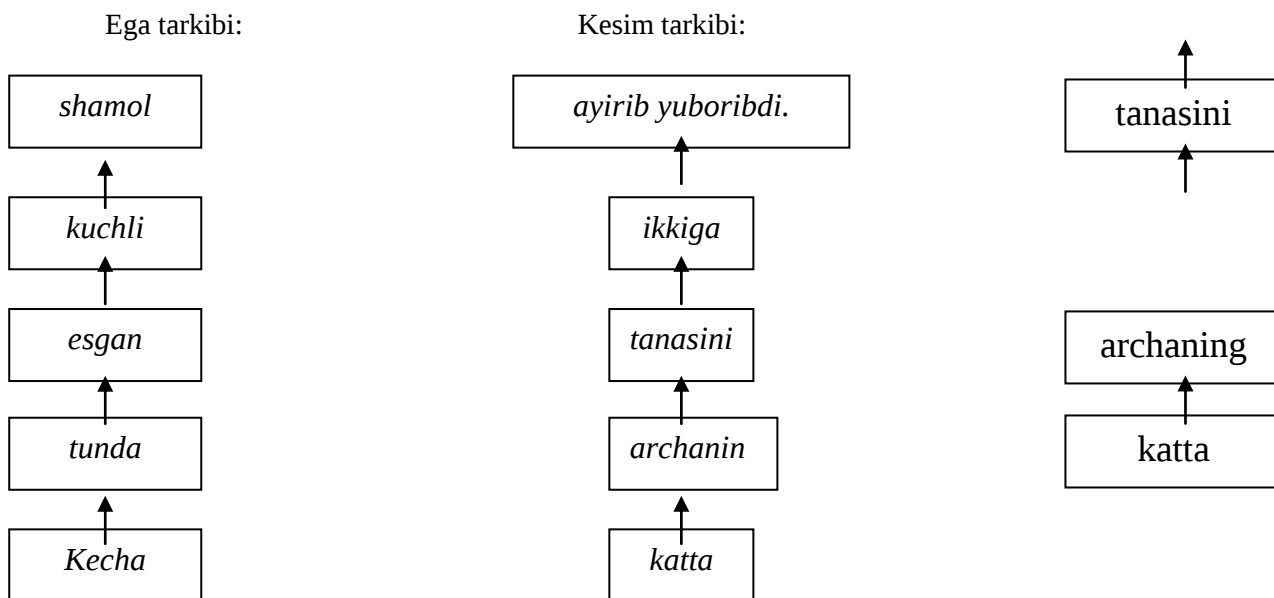
Sodda gaplar bo`laklarga ajralish-ajralmasligiga ko`ra ikki xil bo`ladi: bo`laklarga ajraladigan gaplar va bo`laklarga ajralmaydigan gaplar. So`zlar bog`lanmasidan yoki yakka so`zdan tuzilib, gap bo`laklarini aniqlash (ajratish) mumkin bo`lgan gaplar bo`laklarga ajraladigan gaplar deb yuritiladi. Masalan: *Mashina darvoza oldida to`xtadi. (O.Y.)*. Bir so`zdan tashkil topib, tarkibi bo`laklarga ajratilmaydigan gaplar bo`laklarga ajralmaydigan gaplar yoki so`z-gaplar deyiladi. Masalan: - *Assalomu alaykum, dada. (P.Q.)*.

2-§. Ikki bosh bo`lakli gapning tuzilishi

Ikki bosh bo`lakli gap ikki grammatik tarkibi: ega tarkibi va kesim tarkibi mavjud bo`lgan gapdir.

Ega yoki ega va unga taalluqli so`zlar ega tarkibini tashkil etsa, kesim yoki kesim va unga taalluqli so`zlar kesim tarkibini tashkil qiladi.

Masalan: *Kecha tunda esgan kuchli shamol katta archaning tanasini ikkiga ayirib yubordi.* Buni chizmada quyidagicha tasvirlash mumkin:

3-§. Bir bosh bo`lakli gaplar

Sodda gap tuzilishi asosining tarkibiga ko`ra ikkiga bo`linadi: ikki bosh bo`lakli gaplar va bir bosh bo`lakli gaplar.

Ikki bosh bo`lakli gapning tuzilishi asosi bosh bo`laklarning har ikkisi: Egasi va kesimidan iborat bo`ladi. Masalan: *Toshdagi rasmlar bundan ko`p ming yil avval o`tgan bobokalonlarimizning ijodi ekan. (P.Qodirov).* *Shamol g`uj-g`uj archalarning hidini olib keladi. (P.Qodirov).*

Bir bosh bo`lakli gaplarning tuzilish asosi esa yo kesim tarkibidan, yo ega tarkibidan tashkil topadi. Kesim yoki kesim tarkibidan tashkil topgan gaplarda ega, ega yoki tarkibidan tashkil topgan gaplarda kesim qatnashmaydi va bunday bo`lakka ehtiyoj ham bo`lmaydi. Bunday gaplarja predikativlik bir bo`lak bilan ifodalanadi. Masalan: *Oyko`lliklarni yaxshi gaplar bilan yo`ldan qaytarishda. (P. Qodirov).* *Bugungi ishni ertaga qo`yma. (Maqol).* *Yosh bo`lsa, ko`p narsani boshidan kechirgan. (P.Qodirov).* *Oqshom chog`i... Vatan bo`ylab qadam - qadamlab Quyosh o`tdi dengizlar, tog`lar ortiga. (Shayxzoda).* *Aqlni beaqlan o`rgan. (Maqol).*

Bir bosh bo`lakli gaplar, bosh bo`lakning qaysi biridan tashkil topishiga ko`ra, ikki guruhga bo`linadi: Egasiz gaplar, kesimsiz gaplar.

Egasiz bir bosh bo`lakli gaplar faqat kesim tarkibidan topish mumkin yoki mumkin emasligiga ko`ra egasi topiladigan va egasi topilmaydigan gaplarga bo`linadi.

Kesimsiz bir bosh bo`lakli gaplar nominativ (atov) gaplardir.

1. Egasi topiladigan gap

Egasi topiladigan gaplarda Egasi kesim orqali beriladigan soʻroq bilan topish mumkin. Bunday gaplar shaxsi aniq, shaxsi noaniq, shaxsi umumlashgan gaplarga boʻlinadi.

Shaxsi aniq gap. Kesimi, asosan, feʼl bilan, baʼzan feʼldan boshqa soʻz bilan ifodalanib, harakatni bajaruvchi shaxsni aniq koʻrsatib turadigan bir bosh boʻlakli gap shaxsi aniq gap deyiladi.

Shaxsi aniq gaplarda ega Lesik jihatdan shakllanmaydi va unga hech qanday ehtiyoj ham boʻlmaydi; kesim vazifasida kelgan soʻz tarkibidagi tuslovchi affikslar shaxsni aniq koʻrsatib turadi.

Shaxsi aniq gapning kesimi quyidagicha ifodalanadi:

1. Aniqlik (ijro) maylidagi feʼl va boshqa soʻz turkumlari bilan. Masalan: *Ertalabki poezddan qolmaslik uchun shoshilib chiqib ketayotgan edi. (Oʻ.Hoshimov).*

Shaxsi aniq gap kesimining aniqlik maylidagi feʼl bilan ifodalanishi quyidagicha:

1) oʻtgan zamon feʼl shakllari bilan: *Ular bilan ham murosa qilolmagan edingiz-ku ... (P.Qodirov). Abduraimova haqida bilmoqchi edim. (F.Musajonov).*

2) hozirgi zamon feʼl shakllari bilan: *Endi ularning xatosini tuzatish uchun qancha mashaqqat chekamiz. (P.Qodirov). Gapimni tushuntir olmay qolamanmi deb qoʻrqapman. (J.Abdullaxonov).*

3) kelasi zamon feʼl shakllari bilan: *Hech kim bilan hech qanaqa raqobat qilmoqchimasman. (J.Abdullaxonov). Saviyasini tekshirmoqchimisani? (F.Musajonov).*

2. Buyruq - istak maylidagi feʼl bilan: *Xatlarni menga bering! – deb qoldi Tolib aka. (F.Musajonov). Gazeta ishidan misol keltirib gapiray. (F.Musajonov).*

3. Shart maylidagi feʼl bilan:

Xulosangizga astoydil ishonsangiz, nimdan qoʻrqasiz? Tushuntirsangiz, tushunishadi. (J.Abdullaxonov).

Shaxsi aniq gapning kesimi baʼzan feʼldan boshqa soʻzlar bilan ham ifodalanishi mumkin. Masalan: *Kelishga, oʻqimishlisiz, buning ustiga yoshsiz. (F.Musajonov). Mulla Usmon, ... hammasidan xabardonsiz. (P.Qodirov).*

Shaxsi aniq gaplar badiiy adabiyotda, ayniqsa dialogik nutqda koʻp qoʻllanadi.

Shaxsi noaniq gap. Kesimi, odatda, feʼl bilan ifodalanib, harakatni bajaruvchi shaxsni aniq koʻrsatib turmaydigan bir bosh boʻlakli gap shaxsi noaniq gap deyiladi.

Shaxsi noaniq gapning kesimi uchinchi shaxsqa qaratilgan boʻlsa ham, bajaruvchisi noaniq boʻladi.

Shaxsi noaniq gapning kesimi quyidagicha ifodalanadi.

1. Aniqlik (ijro) maylidagi feʼl bilan:

1) oʻtgan zamon feʼl shakllari bilan: *Axtargan topar, deb bejiz aytmaganlar. (J.Abdullaxonov). Xuddi shu kunning ertasiga kimdir uni qidirib yurganini aytdilar. (J.Abdullaxonov). Baribir toʻy-hashamlarda, gap-gashtaklarda uni goh Aleksandr Sergeevich Pushkin. goh Alisher Navoiy ... deb chaqirishardi. (S.Ahmad).*

2) hozirgi zamon feʼli bilan: *Yongʻoqni suv ombori deyishadi. (J.Abdullaxonov). Mehr koʻzda deb bekor aytmadilar. (F.Musajonov).*

3) kelasi zamon feʼli bilan: *Ularni yarashtirishga urinishmoqchilar. (P.Qodirov).*

2. Buyruq-istak maylidagi feʼl bilan: *... mayli, mehnatimdan qirsinar. (A.Qahhor).*

3. Shart maylidagi feʼl bilan: *Bir oydan beri uchovidan birortasini koʻrsatarmikin deb koʻzim toʻrt boʻlib qarayman. Hechki koʻrsatishmasa! Oʻchiringlar-e, ovozi qulogʻimni teshib yubordi. (P.Qodirov).*

Shaxsi umumlashgan gap. Kesimi feʼl bilan ifodalanib, umumga qaratilgan bir bosh boʻlakli gap shaxsi umumlashgan gap deyiladi.

Bunday gaplarda hayotiy xulosalar, hayotiy tajribalar, umumiy qoidalar, umumlashgan mulohazalar ifoda qilinadi.

Shaxsi umumlashgan gapning kesimi koʻpincha buyruq-istak maylining ikkinchi shaxs shakli bilan ifodalanadi.

Maqollar koʻpincha shaxsi umumlashgan gap shaklida boʻladi: *Bilmagan ishga urinma, urinib tuzoqqa ilinma. (Maqol). Tulkining tavbasidan qoʻrq, mugʻambirning - yigʻisidan. (Maqol). Kattani katta bil, kichikni –kichik! (Maqol). Tilingni botir qilma, oʻzingni botir qil (Maqol).*

Shaxsi umumlashgan gapning kesimi baʼzan buyruq-istak maylining birinchi shaxs koʻplik shakli orqali ham ifodalanishi mumkin. Masalan: *Xushmuomalali boʻlaylik, bu goʻzal sifat baxt-saodatning tuganmas xazinasini ekanini unutmaylik. («Oz-oz oʻrganib dono boʻlur»).* Qarilikning yuzimizdan koʻra aqlimizda ajinlar hosil qilishdan ehtiyot boʻlaylik. («Oz-oz oʻrganib dono boʻlur»).

Shaxsi umumlashgan gapning bosh boʻlagi ot kesim shaklida ham qoʻllanishi mumkin. Masalan: *Kattaga xizmatda boʻl, kichikka izzatda boʻl. (Maqol). Salobatli boʻlma, sabotli boʻl. (Maqol).*

2. Egasi topilmaydigan gap

Kesimi orqali harakatni bajaruvchi shaxs (ega)ni topish mumkin bo'lmagan bir bosh bo'lakli gap egasi topilmaydigan yoki shaxssiz gap deyiladi.

Bunday gaplarda egani kiritib ham bo'lmaydi, gapning kesimi orqali aniqlab ham bo'lmaydi.

Egasi topilmaydigan gapning kesimi ko'pincha tarkibli bo'lib, quyidagicha ifodalanadi:

1. –(i)b affiksli ravishdosh hamda «bo'ladi»// «bo'lmaydi» so'zi bilan: *El og'ziga elak tutib bo'lmaydi. (Maqol). Momaqaldiraqning gumburiga chidab bo'lmaydi. (J.Abdullaxonov).* – Nima endi, haq gapni ham gapirib bo'lmaydimi? - ... so'radi u. (F.Musajonov).

2. Shart maylidagi fe'l hamda «bo'ladi»// «bo'lmaydi» so'zi bilan: - *Shu tor yo'ldan Afg'onistonga o'tsa bo'ladi. (K.Yashin).*

3. Harakat nom iva «zarur», «mumkin», «shart», «lozim», «darkor», «kerak» so'zlaridan biri bilan: *Fazilat farzand kabidir. Uni avaylab saqlash va yanada barkamol etish lozim. («Oz-oz o'rganib dono bo'lur»).* *Qo'lda bo'lgan pul va molni kerakli joylarga sarf eta bilish, yaxshi idora qila olish uchun isrofdan saqlanish kerak. («Oz-oz o'rganib dono bo'lur»).*

4. «Yaxshi», «yomon» sifatlari hamda «bo'ladi»// «bo'lmaydi» so'zi bilan: *Shu shiyp on bitmay qolib ketsa, el oldida yaxshi bo'lmaydi. (P.Qodirov).*

5. Majhul nisbati shaklidagi fe'l bilan: *Unga pastdan ikki yuz ellik uchta tosh zinani bosib chiqiladi. (K.Yashin).*

6. «To'g'ri» so'zi va «kelmoq» fe'lining tushlangan shakli bilan: *Mashina kabinasidan chiqishga to'g'ri keldi. (CH.Aytmatov).*

3. Nominativ (atov) gap

Bosh kelishikdagi ot yoki otlashgan so'z bilan ifodalanib, predmet yoki voqea-hodisalarning hozirgi zamonda yoki zamondan tashqarida mavjudligini tasdiqlovchi bir bosh bo'lakli gap nominativ, yoki atov gap deyiladi.

Nominativ gaplarda fikrning nisbiy tugalligi, predikativlik intonatsiya orqali ifodalanadi. Intonatsiya mazkur gaplarda alohida ahamiyat kasb etadi. Intonatsiya tufayli oddiy so'z gapga aylanadi. Nominativ gap, odatda, yakka holda qo'llanmaydi, undan so'ng ko'pincha boshqa bir gap keladi.

Nominativ gaplarda nutq so'zlanib turgan paytda mavjud bo'lgan predmet yoki voqea-hodisalar nomlanadi, qayd etiladi. Bunday gaplar quyidagi semantik xususiyatga ega:

1. Aniq predmetlarning mavjudligini tasdiqlaydi: Bir chetdagi stol ustida katta- kichik limonlarning suratlari. Boshqa stolda mikroskop. *Mayda shishachalarda limon suvlari, yaproq tolqonlari, limon poyalari. (J.Abdullaxonov).*

2. Mavhum predmetlarning mavjudligini tasdiqlaydi: *Avazlarning hovlisida boshqa o'ylar, boshqa tashvishlar. (P.Qodirov).*

3. Turli tabiat hodisalarining mavjudligini tasdiqlaydi: *Yaproqlar... yaproqlar! Quyosh shu'lasida jilva urib, cho'g'dek tovlanib turgan oltinrang va shafaqrang yaproqlar! Hazin va za'faron yaproqlar! O, ko'p latofat bor sizlarda! (F.Musajonov).* *Ariq bo'yida gulsapsar, namozshomgul, rayhon, uch-to'rt tup atirgul, yarim bo'yracha joyda elpillab o'sgan o'sma. (Oybek).*

4. O'rin-joyning mavjudligini tasdiqlaydi: *Cho'li! ... Cho'lining ham o'z gashti bor, zavqi bor! (SH. Xolmirzaev).* *Tanish ko'cha. Yo'l yoqasida o'sha novcha daraxtlar! (SH. Xolmirzaev).*

5. Aniq paytini tasdiqlaydi: *Mayning oxirlari. Vodiylarda barvaqt xazon bo'lgan lolaqizg'aldoqlar Turkiston tizma tog'ining etaklarida endi ochilgan. (P.Qodirov).* *Xazonrezlik payti. Xirof bog'lariga suv beradigan Hiriyrud daryosi va Injil anhorining qirg'oqlariga za'faron yaproqlar to'kilgan. (P.Qodirov).*

6. Hayot voqealarini tasdiqlaydi: *Yoqimli ohang, zavqli qo'shiqlar. Anorxon yo'lidan to'xtab tinglaydi. (J.Abdullaxonov).*

7. Ko'rsatishni ifoda qiladi: *Mana, yosh-yosh chinorlar! Barglari to'kilmabdi. Shoxlarini qor bosgan. Ana, archalar. (SH. Xolmirzaev).* *Ana, akasi bilan yangasi turadigan imorat. Bu imorat Zeboga yaqin, aziz ko'rinib ketdi. (SH. Xolmirzaev).*

Nominativ gap yig'iq va yoyiq bo'lishi mumkin. Yig'iq nominativ gap bosh bo'lakning o'zidan iborat bo'lsa, yoyiq nominativ gap bosh bo'lakdan tashqari ikkinchi darajali bo'laklardan tashkil topadi. Masalan: *Kechqurun. Quyosh ufqni qip-qizil qondek lovitlatib botib bormoqda. (Oybek).* *Iliq tun. Qumlarning shitirlashi suv yuzida engilgina suzgan qayiq sasiyday mayin sadoni eslatadi. (J.Abdullaxonov).*

4. Infinitiv gaplar

Bunday gaplar grammatik asosi harakat nomi bilan ifodalanadigan, yakka soʻz yoki soʻz birikmasidan iborat boʻlgan gaplardir: **Sevish! Bu qanday baxt! Birovni kutish! Bundan azob narsa boʻlmas kerak!**

Takrorlash uchun savollar:

1. Sodda gaplarning taʼrifini ayting.
2. Qoʻshma gaplarning taʼrifini ayting.
3. Sodda gaplarning grammatik asosga koʻra turlari haqida gapiring.
4. Ikki bosh boʻlakli gaplarning turlari haqida gapiring.
5. Shaxsi maʼlum gap haqida gapiring.
6. SHaxsi nomaʼlum gap haqida gapiring.
7. SHaxsi umumlashgan gap haqida soʻzlang.
8. Shaxsi topilmas gap haqida gapiring.
9. Atov gaplar haqida gapiring.
10. Soʻz gaplar haqida gapiring.
11. Toʻliqsiz gaplar taʼrifini ayting.
12. Toʻliqsiz gaplarning turlari haqida gapiring.
13. Toʻliqsiz gaplarda qanday boʻlaklar tushirilishi mumkin?

GAP BOʻLAKLARI

1-§. Gap boʻlaklari haqida umumiy maʼlumot

Gapda biror soʻroqqa javob boʻlgan vaoʻzaro tobe boʻlgan soʻz yoki soʻz birikmasi **gap boʻlagi** deb ataladi. Gap boʻlaklarini belgilashda asosiy xususiyat ular orasidagi sintaktik aloqadir. Soʻzlarga soʻroq berish, ularning qaysi turkumga mansubligi, gap ichida joylashish tartibi, qanday qoʻshimchalar olishi tom maʼnoda gap boʻlaklarining turlarini belgilashda asos boʻla olmaydi. Gap boʻlaklarining turi odatda bir-biriga nisbatan aniqlanadi: ega kesimga nisbatan, aniqlovchi aniqlanmishga nisbatan, hol hollanmishga nisbatan, toʻldiruvchi toʻldirilmishga nisbatan aniqlanadi. Nisbat beriluvchi boʻlak boʻlmas ekan, u yoki bu gap boʻlagi haqida gapirish mumkin emas.

Gap boʻlaklarining gap tarkibidagi mavqei bir xil emas. Baʼzi gap boʻlaklari gap qurilishida markaziy oʻrinni egallaydi, bunday boʻlaklarsiz fikr anglashilmaydi. Ayrim boʻlaklar esa gap qurilishida asosiy rol oʻynamaydi, ularning ishtirokisiz ham bosh boʻlaklar orqali fikr anglashilaveradi. Shunga koʻra gap boʻlaklari ikki turga ajratiladi:

- 1) bosh boʻlaklar;
- 2) ikkinchi darajali boʻlaklar.

Bosh boʻlaklar gapning grammatik asosini tashkil qiladi. Fikr, asosan, gapning grammatik asosi orqali ifodalanadi.

Ikkinchi darajali boʻlaklar gapning grammatik asosini tashkil qilmasdan, uni hajm jihatdan kengaytiradi yoki soʻz birikmasini shakllantirish uchun xizmat qiladi.

Ikkinchi darajali boʻlaklar bosh boʻlaklar bilan yoki oʻzaro tobe aloqada boʻlib, ularni izohlash, aniqlash, toʻldirish uchun xizmat qiladi.

Bosh boʻlaklar ega va kesimdan iborat. Ikkinchi darajali boʻlaklar aniqlovchi, toʻldiruvchi va holdir.

2-§. Gapning bosh boʻlaklari

1. Ega va uning ifodalanishi

Kesim orqali izohlanadigan fikr predmetni anglatadigan, gapning boshqa boʻlaklariga tobe boʻlmagan bosh boʻlakka ega deyiladi.

Ega keng maʼnoda predmet tushunchasini bildirib, kesimdan anglashilgan predikativ belgining kimga yoki nimaga qarashlilikini koʻrsatadi.

Ega bosh kelishikdagi birliklar bilan ifodalanib, *kim? nima? qayer?* soʻroqlaridan biriga javob boʻladi.

Ega, odatda, yakka soʻz: ot, olmosh, harakat nomi, otlashgan soʻz (sifat, son, olmosh, sifat-dosh, ravishdosh, ravish, taqlid soʻz, undov soʻz, modal soʻz) bilan ifodalanadi.

Eganing ot bilan ifodalanishi. Bosh kelishikdagi atoqli yoki turdosh ot koʻpincha ega vazifasini bajaradi: *Sirdaryo hammasini yigʻib olib, rosa kuchga toʻladi-da. (P.Q.).*

Chor-atrof yaproqlarning mungli shivir-shiviriga toʻldi. (Oʻ.H.).

Eganing olmosh bilan ifodalanishi. Ega bosh kelishik shaklidagi ot o`rnida qo`llanuvchi olmoshlar bilan ifodalanadi: *Ular kulimsirab askiyaga quloq solishdi (P.Q.) Kimdir unga darrov bir kosa ovqat keltirib berdi. (O`Usmonov). O`zingiz juda aqlli, uzoqni ko`radigan odamsiz. (S.Soliyev).*

Eganing harakat nomi bilan ifodalanishi. Ega harakat nomi bilan ifodalana oladi: ... *ariqdan yaan suvning shildirashi eshitila boshladi... (P.Q.). Boshliq bo`lish oson, boshlamoq qiyin. (Maqol).*

Eganing otlashgan sifat bilan ifodalanishi. Sifatlar otlashib, gapda ega bo`lib kelishi mumkin: *Botir topsa, barcha er, baxil topsa, bosib er. (Maqol). Yaxshi yaxshining qadriga etar. (Maqol).*

Eganing otlashgan son bilan ifodalanishi. Sonlar ham otlashib, ega vazifasida keladi: *Ikkovi ham bir-biriga juda o`xshash... (P.Q.). Tarbiya axloq va oqillikka tayanmog`i lozim. Birinchisi yaxshi fazilatni o`stirsa, ikkinchisi ba`zilarning illatidan himoya qiladi. («Oz-oz o`rganib dono bo`lur»).*

Eganing otlashgan olmosh bilan ifodalanishi. Ega vazifasida sifat, son o`rnida qo`llanuvchi otlashgan olmosh bilan ham ifodalanadi:

Bu, ehtimol, ona suti bilan kirgan g`ayrishuuriy bir tuyg`udir. (P.Q.). Odamlar uchun xuddi manna shunisi kerak edi. (CH.Aytmatov).

Eganing otlashgan sifatdosh bilan ifodalanishi. Bosh kelishikdagi otlashgan sifatdosh ega vazifasini bajaradi: *Ishlagan xor bo`lmas (Maqol). Qimirlagan qir oshar (Maqol). Birlashgan daryo bo`lar, tarqalgan irmoq bo`lar (Maqol).*

Eganing otlashgan ravish bilan ifodalanishi. Ravish otlashganda, gapda ega bo`lib kelishi mumkin: *Ko`p so`zning ozi yaxshi, oz so`zning o`zi yaxshi (Maqol). O`qishning erta-kechi bo`lmas (Maqol).*

Eganing otlashgan taqlid so`z bilan ifodalanishi. Taqlid so`zlar otlashib ega vazifasini bajaradi: *Otning dukura-dukuri relslarning tutashgan joyiga urilayotgan g`ildirak tovushi bilan uyg`unlashib ketardi. (CH.Aytmatov). Bu shovqinlarni karnayning vat-vati bosib ketadi. (S.A.)*

Eganing otlashgan undov so`z bilan ifodalanishi. Ega vazifasida otlashgan undov so`z kelishi mumkin: Er kurrasida qadim-qadim zamonlardan yangragan musiqiy «qur-ey!» bunday keyin ham tinmaydi. (S.Nurov).

Eganing otlashgan modal so`z bilan ifodalanishi. Otlashgan modal so`z esa vazifasini bajarishi mumkin: *Bor so`ylaydi, yo`q o`ylaydi. (Maqol).*

Ega ba`zan frazeologik ibora bilan ham ifodalanishi mumkin: *Birovning ko`nglini ko`tarish qiyin, ko`nglini cho`ktirish esa oson.*

Bundan tashqari, ega so`z birikmasi yoki gapga teng predikativ birlik bilan ifodalanadi.

Eganing so`z birikmasi bilan ifodalanishi. Ega vazifasida so`z birikmasi kela oladi: *Haqiqat va to`g`rilikni sevadigan odam doim vijdoni farmoniga itoat qiladi. («Oz-oz o`rganib dono bo`lur»).*

Eganing gapga teng predikativ birlik bilan ifodalanishi. «Ega-kesim» munosabati aks etgan predikativ birlik ega vazifasida kela oladi: *Bilagi zo`r birni yiqitadi, bilimi zo`r – mingni (Maqol).*

2. Kesim va uning ifodalanishi

Ega anglatgan predmetning predikativ belgisini ifodalaydigan, ega haqidagi hukmni bildiradigan bosh bo`lak kesim deyiladi.

Kesim o`zida predikativlikni aks ettiradigan, gapni grammatik jihatdan shakllantiradigan bosh bo`lak hisoblanadi.

Kesim ifoda materialiga ko`ra (qaysi so`z turkumi bilan ifodalanishiga ko`ra) ikki turga ajratiladi: 1) fe`l kesim; 2) ot kesim.

Fe`l kesim. Turli fe`l shakllari bilan ifodalanadigan kesim fe`l kesim deb yuritiladi: *Yo`l chetida zarg`aldoqlar sayraydi. (P.Q.). O`rik qiyg`os gulluganda, birdan havo sovib, laylakqor yog`ib berdi. (P.Q.).*

Fe`l kesim ba`zan frazeologik ibora bilan ham ifodalanadi: *Tog` etagida qishloqning mirzateraklari elas-elas ko`zga tashlanadi. (P.Q.).*

Ot kesim. Fe`ldan boshqa so`z turkumlari (ot, sifat, son, olmosh, ravish, undov va b.) bilan, shuningdek, fe`lning harakat nomi shakli bilan ifodalanadigan kesim ot kesim deyiladi.

1) kesimning ot bilan ifodalanishi. Ot kesim vazifasida ko`pincha bosh kelishikdagi ot, ba`zan esa o`rin-payt, chiqish, jo`nalish kelishiklardagi ot yoki ko`makchi bilan qo`llangan ot kelishi mumkin: *Yoshning hurmati - qarz, qarining hurmati – farz. (Maqol). So`zning ko`rki - maqol. (Maqol). O`sha kuni Norboy ota dalada edi. (Pirimqul Qodirov). Safaviylar ham o`zimizning turkiy ulusdan. (Pirimqul Qodirov)*

Ot bilan ifodalgan kesim nafaqat bosh kelishik shaklida, ba`zan jo`nalish, o`rin-payt, chiqish kelishiklar shaklida bo`lishi mumkin, hatto ko`makchi orqali shakllangan bo`lishi mumkin. Masalan: *Ilmu hunar erga emas, elga. (Maqol). Haqiqat kuchda emas, kuch haqiqatda. (V.Kataev). Bir kishi hamma uchun, hamma bir kishi uchun. (Maqol).*

2) kesimning sifat bilan ifodalanishi:

O`rmon ichi sersoya, salqin. (P.Qodirov)

Uning bo`yi baland edi. (P.Qodirov)

3) kesimning son bilan ifodalanishi:

Besh karra besh-yigirma besh. Qayiq kattagina, eshkagi to`rtta edi. (P.Qodirov) So`zimiz, va`damiz, ahdimiz bitta, do`stlikda yaratgan baxtimiz bitta. (Maqol).

4) kesimning ot bilan ifodalanishi :

Endi navbat sizniki. (P.Qodirov)

Sen uning kimi bo`lasan? (CH.Aytmatov)

Bir kishi hamma uchun, hamma bir kishi uchun. (Maqol)

5) kesimning harakat nomi bilan ifodalanishi: Bir ko`rgan bilish, ikki ko`rgan tanish. (Maqol)

6) kesimning ravish bilan ifodalanishi:

Podshoni kuyov qilishga havasmandlar ko`p edi. (P.Qodirov)

7) kesimning modal so`z bilan ifodalanishi:

Oy tunda kerak, aql kunda kerak. (Maqol) Tengdoshlari ichida undan tez chopadigani, chillak otishda undan ustasi yo`q. (P.Qodirov)

8) kesimning undov so`z bilan ifodalanishi:

Ellarni qutqazgan mardlarga balli!

Mardlarni etkizgan yurtlarga balli!

(M.SHayxzoda)

Kesim tuzilishiga ko`ra ikki xil bo`ladi:

Sodda kesim va tarkibli kesim.

1) **sodda kesim** yakka bir asosli fe`llar bilan ifodalangan kesimlar hamda bog`lamasiz kelgan ot kesimlardir. Sodda kesim ifoda materialiga ko`ra ikki xil: sodda fe`l kesim, sodda ot kesim.

a) **sodda fe`l kesim** tuslangan fe`l, ravishdosh, sifat-dosh bilan ifodalangan kesimdir. Masalan: *Ot yigilayotganda, Humoyun oyoqlarini uzangidan chiqarib egardan qumga sakradi*. (P.Qodirov) *Qalin qorlar erib, o`tlar ko`karib qoldi*. (CH.Aytmatov)

b) **sodda ot kesim** fe`ldan boshqa so`z turkumlari: ot, sifat, son, olmosh, ravish, undov so`z, modal so`z, shuningdek, fe`lning harakat nomi bilan ifodalangan kesimdir. Masalan: *Yolg`onchi kishi har kim qoshida beobro`dir*. («Oz-oz o`rganib dono bo`lur») *Keng-keng ko`chalari bor-u, lekin markazi tiqilinch*. (P.Qodirov) *Soyda tosh ko`p, terib chiqaraverasan*. (P.Qodirov)

2) **tarkibli kesim** Ikki va undan ortiq so`z shakllarining qo`shiluvidan hosil bo`lgan kesimdir. U doim yyetakchi va yordamchi qismlardan tashkil topib, yyetakchi qism asosiy ma`noni, yordamchi qism qo`shimcha ma`noni ifodalaydi. Ifodalanishiga ko`ra tarkibli kesim ham ikki xil: tarkibli fe`l kesim, tarkibli ot kesim bo`ladi.

a) **tarkibli fe`l kesim** fe`lning analitik shakli bilan ifodalanadi. Bunda o`zining leksik ma`nosini saqlagan fe`l yetakchi fe`l, qolganlari esa ko`makchi fe`l yoki to`liqsiz bo`lib, yetakchi fe`ldan anglashilgan harakatning bajarilishi bilan bog`liq bo`lgan turli qo`shimcha ma`nolarni ifodalaydi. Yetakchi fe`l asosan ravishdosh shaklida bo`ladi. Masalan: *Bu yumshoq, mulohazali odamga yotoqdoshlarning mehri oshib qolgan edi*. (A.Muxtor). *O`rmon ichidan qushlarning sayrashi... eshitilib turadi*. (P.Qodirov).

b) **tarkibli ot kesim** fe`ldan boshqa so`z turkumlarining bog`lama bilan birikishidan yuzaga keladi. Bunda tarkibli ot kesimning ot qismini ot, sifat, son, olmosh, ravish yetakchi qismini tashkil qiladi, yordamchi qismini esa bog`lama vazifasidagi «bo`lmoq», «sanalmoq», «hisoblanmoq», «tuyulmoq» kabi fe`llar, shuningdek, «edi», «ekan», «emish» to`liqsiz fe`li tashkil etadi.

Tarkibli ot kesimda asosiy ma`no yetakchi qism, ot qismida bo`ladi. Yordamchi qism, bog`lama esa qo`shimcha ma`noni, grammatik ma`noni: mayl, zamon, shaxs-son ma`nolarini ifodalaydi.

O`zbek tilida bog`lamani qo`llanishiga ko`ra ikki turga ajratish mumkin:

1. So`z bog`lamalari: bo`lmoq, hisoblanmoq, sanalmoq, ko`rinmoq, tuyulmoq, edi, ekan kabilar.

2. Affiks bog`lama: -dir.

Affiks bog`lama sodda ot kesim tarkibida qo`llanib, doimiy sintaktik zamonni ifodalaydi. Masalan:

Agar yolg`iz esang hamdam kitobdir,

Bilim subhidagi nur ham kitobdir. (Abdurahmon Jomiy)

Ko`pincha mazkur bog`lanma qo`llanmasligi mumkin, nol shaklida ishlatilishi mumkin: *Aqlning o`lchovi – idrok Ø*. (Maqol). *Dono durdan a`lo Ø*. (Maqol).

So`z bog`lama tarkibli ot kesimni shakllantiradi va turli mayl, zamon, shaxs-son ma`nolarini ifodalash uchun xizmat qiladi. Masalan: *Yomonga bosh bo`lguncha, yaxshiga yo`ldosh bo`l*. (Maqol). *Uying*

tor bo'lsa ham, ko'ngling keng bo'lsin. (Maqol). SHirboz qo'zining tandir kabobi juda yaxshi bo'ladi-da. (P.Qodirov). Avazning akasi ortiq shu edi (P.Qodirov).

Tarkibli ot kesim harakat nomi + kerak, lozim, mumkin, shart, darkor kabi so'zlar shaklida ham kelishi mumkin. Masalan: *Endi jiyan panoh istab borsa, qanoti tagiga olishi mumkin. (P.Qodirov). Bu vatanni tashlab ketmoqchi bo'lganlarga qat'iy zarba berilmog'i lozim. (P.Qodirov).*

3-§. Ega bilan kesimning orasida tirening ishlatilishi

Yozuvda ba'zan kesim bilan ega orasida tire ishlatiladi. Bu quyidagi holatlarda sodir bo'ladi:

1. Kesim ot, olmosh, son bilan ifodalanib, -dir affiks bog'lamasini qo'llanmaganda: *Mehnat - hurmatning toji. (Maqol). Tashqaridagi gap – kir o'radagi mag'zava (Shuhrat). To'rt karra to'rt - o'n olti.*

2. Gapning egasi yoki kesimi, yo bo'lmasa ham egasi, ham kesimi harakat nomi bilan ifodalanib, -dir bog'lamasini bo'lmaganda: *Bekor yurish – illatning onasi, g'urbatning makoni. («Tafakkur gulshani»).* *O'qish - ulg'ayish. (Maqol). Tilni bilish – dilni bilish (Maqol).*

3. Ega ko'rsatish olmoshi bilan ifodalanib, kesim tarkibida affiks bog'lama ishlatilmaganda: *Bular – ko'm-ko'k dov-daraxtlar. (K.Yashin).*

GAPNING IKKINCHI DARAJALI BO'LAKLARI

1-§. Aniqllovchi

Predmet ma'nosini bildiruvchi so'zni izohlaydigan va uning belgisini anglatadigan ikkinchi darajali bo'lakka aniqllovchi deyiladi.

Aniqllovchi predmetning xususiyatini, qarashlilikini va shu kabilarni ifodalaydi. Aniqllovchi leksik-semantik va grammatik jihatdan uch xil bo'ladi: sifatlovchi, qaratuvchi, izohlovchi.

1. Sifatlovchi aniqllovchi

Aniqllovchining bu turi ot bilan ifodalanagan bo'lakka odatda bitishuv yo'li bilan bog'lanib, otdan anglashilgan predmetning belgi xususiyatini, sifatini, miqdorini, o'ringa munosabatini bildiradigan aniqllovchining bir turidir. U *qanday?, qanaqa?, qaysi?, qancha?, necha?, nechanchi?, qachongi?, qayerdagi?* so'roqlaridan biriga javob bo'ladi.

Sifatlovchi bog'lanib kelgan so'z sifatlanmish deb ataladi.

Sifatlovchi turli so'z turkumlari bilan ifodalanadi:

1) **sifat bilan:** *Quyoshning issiq, tansiq nurlari odamlarga xush yoqadigan bo'lib qoldi. (O'.Hoshimov). Rang-barang gullar, har xil ekinlar, bog'lar, suvlar quyoshda yashnab tovlanadi (Oybek). YAxshi so'z, yaxshi muomala, ishq-muhabbat – insonni insonga, qalbni qalbgaga bog'laydigan sehrli ip. (SH.Ubaydullaev).*

2) **son bilan:** *Ikki kita zog'ora non bilan to'rtta turshakni dasturxonga qo'yib tamaddi qilgan bo'ldim. (O'.Hoshimov). Birinchi qor ham shu tepalik boshiga yog'adi, birinchi maysalar ham Xirmontepa bag'rida ko'karadi. (O'.Hoshimov). Uch-to'rtta yirik-yirik qora qushlar nimanidir mo'ljalgaga olib shoshilmay aylanishadi. (P.Qodirov).*

3) **olmosh bilan:** *Allaqaysi dengiz qushlarining odati qiziq ekan. (O'.Usmonov) Har bir qiyinchilikdan so'ng bir rohat bor. (Maqol).*

4) **ot bilan:** *Asfalt ko'chaning u er bu erida suv xalqob bo'lib yotardi. (O'.Hoshimov). Kumush so'zingni chaqaga mayda qilma. (Maqol).*

-dagi affiksini olgan otlar ham sifatlovchi vazifasini bajaradi. Masalan: Uydagi har bitta buyum Ma'sudani esimga soladi. (P.Q.). Toshkentlik yosh olim... atrofdagi cho'ponlarni to'plab, ziyofat qilib bermoqda... edi. (P.Q.).

5) **sifatdosh bilan:** *Unda dam oladigan va yo tunab qoladigan manzil yo'q. (K.Yashin). Aytar so'zni ayt, aytmas so'zdan qayt. (Maqol).*

6) **ravish bilan:** *Ko'p befoyda narsalarni o'rganganingdan ko'ra senga doimo xizmat qiladigan besh-o'nta yaxshi o'gitni bilganing ma'qulroq. (Seneka).*

7) **taqlid so'z bilan:** *G'ir-g'ir mayin bahor shamoli. (Oybek). Bir gala o'rdak kanal bo'yiga tushdi. Bularning g'aq-g'ug ovozi ancha vaqtgacha bosilmadi. (S.Ahmad).*

Sifatlovchi ba'zan so'z birikmasi bilan ham ifodalanadi. Masalan: *Qarama-qarshi turgan ikki eshikning birini shaxt bilan ochdi...* (P.Qodirov). *Dunyoda xushfe'l, olijanob, hamisha ezgu niyat bilan ish qiladigan odamlar juda ko'p* (O.Husanov).

Sifatlovchi vazifasini gapga teng predikativ birliklar ham bajarishi mumkin: *Himmati zo'r kishining qimmati zo'rdir.* («Oz-oz o'rganib dono bo'lur»). *Yarmi nazokatdan va yarmi sadoqatdan iborat bo'lgan shijoat va matonat go'zal fazilatning asosidir.* («Oz-oz o'rganib dono bo'lur»).

2. Qaratqich aniqlovchi

Bu aniqlovchi ot yoki otlashgan so'z bilan ifodalanagan bo'lakka muvofiqlashuv yo'li bilan bog'lanib, o'zi ifodalayotgan shaxs yo predmetga boshqa bir shaxs yoki predmetning qarashli, tegishli ekanini bildiruvchi aniqlovchining bir turidir. U *kimning? nimaning? qayerning?* so'roqlaridan biriga javob bo'ladi.

Qaratuvchi bog'lanib kelgan so'z **qaralmish** deb yuritiladi.

Qaratuvchi quyidagicha ifodalanadi:

1) ot yoki ot o'rnida qo'llanadigan olmosh bilan: Tip-tiniq fazoning bir burchida turnalar karvoni ko'rindi. *Zum o'tmay ularning o'ychan sadolari havoni to'ldirdi...* (O'.Hoshimov).

2) harakat nomi bilan: *U bilan uchrashishning ming xil yo'lini izladi.* (S.Ahmad). *Ovora bo'lmoqning nima zarurati bor?* (A.Qodiriy).

3) otlashgan sifat bilan: *Nomardga ishi tushmagan mardning qadrini bilmas.* (Maqol). *Tekinning minnati ko'p, mehnatning ziynati ko'p.* (Maqol). *Qo'rqqoqning ko'zi katta, axmoqning so'zi katta.* (Maqol).

4) otlashgan son bilan: *O'ning yarmi – besh.*

5) otlashgan olmosh bilan (sifat, son o'rnida qo'llanadigan otlashgan olmosh bilan): *Buning sababi ko'p.* (P.Qodirov).

6) otlashgan sifatdosh bilan: *O'qiganning tili ko'p uzun bo'ladi.* (Maqol).

7) otlashgan ravish bilan: *Ertaning buguni bor, bugunning ertasi bor.* (Maqol).

Qaratuvchi ba'zi hollarda so'z birikmasi bilan ifodalanishi mumkin. Masalan: *... kim bo'lsa ham beklardan birining shunday tinchsizlik chiqarishig'a «mumkin va bo'ladirg'an ish» deb qarar edi.* (A.Qodiriy). *Cho'qqida yashashning ta'rifi ulug', cho'qqidan olam keng, cho'qqida - yorug'!!!* (Shuhrat).

Qaratuvchi gapga teng predikativ birlik bilan ham ifodalanadi. Masalan: *Uyda rohati yo'qning ko'chada farog'ati yo'q.* (Maqol). *Dili qing'irning tili qing'ir.* (Maqol). *Qizi borning nozi bor.* (Maqol).

Qaratuvchi ikki xil shaklda bo'lishi mumkin: belgili va belgisiz. Aniqlovchi qaratqich kelishigi affiksini olgan bo'lsa, belgili bo'ladi. Masalan: *Har narsaning dalili bor: aqlning dalili – fikr, fikrning dalili sukutdir.* («Oz-oz o'rganib dono bo'lur»).

Aniqlovchi qaratqich kelishigi affiksini olmagan bo'lsa, belgisiz sanaladi. Masalan: *Xullasi, ikala qal'a ahli bir-biri bilan ahil, bir onaning bolasidek yashar ekan.* (S.Ahmad). *Mashina Hazrat Botir burulishiga kelganda, Tolibjon kabina tomini tapillatib urdi.* (S.Ahmad).

3. Izohlovchi

Bu bo'lak aniqlovchining bir turi sifatida o'zi aloqador bo'lgan so'zga bitishuv yo'li bilan bog'lanib, uni boshqacha nom berish yo'li bilan aniqlab, izohlab keladi.

Izohlovchi bog'lanib kelgan so'z **izohlanmish** deb qaraladi.

Izohlovchi, asosan, ot bilan ifodalanib, quyidagi ma'nolarni bildiradi:

1) unvonni: *Orqadagi «Chayka»dan general Luqmonov tushdi.* (S.Ahmad). *Ro'para kelgan bir ayoldan: «Professor Jabborov qayerda o'tiradi?»- deb so'radi.* (O'.Usmonov).

2) amalni: *Qishloq xo'jalik bo'limining mudiri Zokir Qo'shmoqov qotmadan kelgan, jikkakkina yigit bo'lib, harakatchan yigit edi.* (O'.Usmonov). *Ko'rinishidan qo'rs odamga o'xshab ketadigan bo'lim mudiri O'sar Qurbonovich kirib keldi.* (Y.Yakvalxo'jaev).

3) kasbni, mutaxassislikni: *Rafiqov idorada turolmaydi, chunki idorada hisobchi Umar Alidan boshqa hech kim yo'q.* (A.Qodiriy). *Adabiyot o'qituvchisi Yamin afandi bir dasta insholar yozilgan daftarlar ustiga bitta kitob qo'yib, kirib kelarmish* (Y.Yakvalxo'jaev). *U rassom O'rol Tansiqboev asarlarining nushasini jurnallardan qirqib olib saqlardi.* (S.Ahmad).

4) qarindoshlikni: *Nomimni dadam emas, bobom Ahmadbek hoji qo'ygan ekanlar.* (Y.Yakvalxo'jaev). *Hojar xolam ham qozon nonni yopadilar-ku.* (P.Qodirov). *Saltanatning ukasi Mirvosil armiyadan ta'tilga kelgani, shunda qarindosh-urug'larining barii yig'ilganini xabarlashdi.* (O'.Usmonov).

5) **laqabni:** Mahamat **chatoq** keyingi fikrlarini bir safga jamlayotganday tag'in bir oz jim qoldi. (O'.Usmonov). Islom Novcha ketmonini qo'liga olib, hammadan yarim gaz yuqori turgan qaddi bilan g'o'zaning ustiga keladi. (A.Qodiriy). Dalavoy kal dadangni tanirdi, o'shandan so'radim. (S.Ahmad).

6) **taxallusni:** Muso Toshmuhammad o'g'li **Oybek** - taniqli o'zbek yozuvchisi.

7) **jinsni:** Nahot qiz bola o'z otasini shunchalik mensimasa? (O.Yoqubov). Maktab yonidagi ikki xonali uychada o'qituvchi qiz CHo'lponoy istiqomat qiladi. (P.Qodirov).

8) **yaqinlikni:** Yana **do'stim** Mamajon Ali jonimga oro kirdi. (Y.Yakvalxo'jaev). Malohatxon dugonasi Hamida bilan Akromni xazil-mutoyibalar bilan kuzatib qo'yishar edi. (O.Yoqubov).

Izohlovchi ba'zan so'z birikmasi bilan ham ifoda etiladi. Masalan: Ayniqsa, yosh olim Aziz Qosimovning xizmatlari salmoqli bo'ldi. (O'.Usmonov). Xonaga kichkina sandiqcha ko'tarib, asab doktori Shamsiqamar kirib keldi. (Y.Yakvalxo'jaev). Bu ma'ruza institutning bosh arxitektori Zafar Boboevning bir loyihasi to'g'risida edi. (O.Yoqubov).

Izohlovchi izohlanmishdan oldin ham, undan keyin ham kelishi mumkin: So'ng boshqarma boshlig'i G'iyosiddinovni esladi. (P.Qodirov). U dadasi bilan mendan tashqari, Oqsoqolga, Xolposh xolasiga, Potma-Zuhra kelinoyilariga salom aytibdi. (O'.Hoshimov).

2-§. To'ldiruvchi

Ko'pincha fe'l bilan ifodalangan, ba'zan fe'ldan boshqa ayrim so'zlar bilan ifodalangan bo'lakka boshqaruv yo'li bilan bog'lanib, uning ma'nosini to'ldirib keladigan ikkinchi darajali bo'lak to'ldiruvchi deyiladi.

To'ldiruvchi boshqaruvchi so'zning talabiga ko'ra kelishik affikslari (qaratqich kelishigidan tashqari) yoki ko'makchilar orqali shakllanadi. Masalan: Aql va idrok quyoshga o'xshaydi, ular dog'larni bekitadi. («Oz-oz o'rganib dono bo'lur»). To'g'rilik bilan xiyonat, yolg'onchilik bilan diyonat chiqisha olmaydi. («Oz-oz o'rganib dono bo'lur»).

To'ldiruvchi o'zi bog'lanib kelgan so'z bilan (fe'l, sifat, ravish, ot, modal so'z bilan) «to'ldiruvchi-to'ldirilmish» sintaktik munosabatni yuzaga keltiradi.

To'ldiruvchi ifoda materialiga ko'ra egaga hamda qaratuvchiga o'xshaydi, faqat grammatik shakl jihatdan ulardan farq qiladi.

To'ldiruvchi quyidagicha ifodalanadi:

1. Ot bilan: Nodon kishi o'zining nasl-nasabiga, olim kishi esa o'zining ilm va adabiga tayanadi. («Oz-oz o'rganib dono bo'lur»). Oy to'lmagan bo'lmasa ham, juda yorug', shabadada silkinayotgan terak barglarini bitta-bitta sanab chiqish mumkin. (P.Qodirov).

2. Olmosh bilan: Shaharliklar... o'zlarini tog'da yashayotganday his qilishadimi? (Sh.Xolmirzaev). O'g'il ham otaga shunchalik o'rgandiki, u bilan birga yotadigan bo'ldi. (SH.Xolmirzaev).

3. Harakat nomi bilan: Xalqning hurmat qilishini tilasangiz, avval o'zingiz hammani hurmat qiling. («Oz-oz o'rganib dono bo'lur»). Olim kishi... maqtashlar va olqishlarga uchib, o'zini yuqori tutmaydi, kamtar bo'ladi («Oz-oz o'rganib dono bo'lur»). Erali maqtovlarni eshitib erib ketgan ekan... (S.Ahmad).

4. Otlashgan sifat bilan: Yomondan qoch, yaxshiga quloch och. (Maqol). Aziz o'g'lim, yomonlar bilan suhbatdosh bo'lma, ulardan arslondan qochganday qoch, hammaga rahm va shafqat ko'zi bilan qara. («Oz-oz o'rganib dono bo'lur»). Botirdan yaxshi ish qolar, donodan – yaxshi so'z. (Maqol).

5. Otlashgan son bilan: Chiqmasa... bittasini menga ber, bir-ikki oy boqay... (P.Qodirov). Ikkovga birov botolmas, otliqqa yayov etolmas. (Maqol).

6. Otlashgan olmosh bilan: Manmanlik yaramas odat ekanini anglang, hamisha buni yodingizda tuting. («Oz-oz o'rganib dono bo'lur»). Katami, kichikmi - har qaysisini hurmatlab, yoshi va martabasiga ko'ra muomala qiling. («Oz-oz o'rganib dono bo'lur»).

7. Otlashgan sifatdosh bilan: Ayrilganni ayiq er, bo'linganni bo'ri er. (Maqol).

8. Otlashgan ravish bilan: Ko'kka boqma, ko'pga boq. (Maqol). Ko'pni bilgan oz so'zlar, oz bo'lsa ham soz so'zlar. (Maqol).

9. Otlashgan taqlid so'z bilan: To'g'ri, studentlar allaqachon paxtadan qaytib, yomg'irdan ivigan parklar yana oshiq-ma'shuqlarning shivir-shiviriga to'ldi. (O'.Hoshimov).

To'ldiruvchi so'z birikmasi bilan ifodalanadi. Masalan: O'zingdan kichiklarni kamsitmang. («Oz-oz o'rganib dono bo'lur»). Ular bosh silkib, shundoq muhtaram odam bilan tanishganlaridan minnatdor ekanliklarini izhor qilishdi (O'.Hoshimov).

To'ldiruvchi gapga teng predikativ birlik bilan ham ifodalanishi mumkin: Yoshi ulug'ni ulug'lasa, baxt topar. (Maqol).

1. Vositasiz to'ldiruvchi

To'ldiruvchi o'z vazifasi va shakliga ko'ra ikki turga ajratiladi: vositasiz to'ldiruvchi va vositali to'ldiruvchi.

Vositasiz to'ldiruvchi harakatni o'ziga qabul qilgan, harakat o'ziga bevosita o'tgan predmetni bildiradi. SHu bois u odatda o'timli fe'l bilan ifodalangan bo'lakka bog'lanadi.

Vositasiz to'ldiruvchi ko'pincha tushum kelishigidagi birliklar bilan ifodalanib, kimni? nimani? qaerni? kabi so'roqlaridan biriga javob bo'ladi: *Bolani yoshdan asra, niholni boshdan asra. (Maqol). Aqlni beaqldan o'rgan. (Maqol). U hamma qishloqlarni o'zi aylanib chiqdi. (P.Qodirov).*

Vositasiz to'ldiruvchi ba'zan chiqish kelishigidagi so'z bilan ham ifodalanadi: *Temirjon quymoqdan ko'p emadi. (J.Abdullaxonov).*

Vositasiz to'ldiruvchi tushum kelishigi shaklidagi so'z bilan ifodanganda, harakat butunlay predmetga o'tadi, chiqish kelishigidagi so'z bilan ifodalanganda esa, harakat qisman predmetga o'tganligi anglashiladi.

Vositasiz to'ldiruvchi ikki xil shaklda: belgili va belgisiz shaklda ishlatiladi. Belgili vositasiz to'ldiruvchi tarkibida tushum kelishigi –ni affiksi saqlanadi: *Bor borini eydi, uyatsiz orini eydi. (Maqol). Odamni po'stin emas, ish qizdiradi. (Maqol).* Belgisiz vositasiz to'ldiruvchida –ni qo'shimchasi qatnashmaydi, lekin uni tiklash mumkin bo'ladi. Boshqacha qilib aytganda, bunday vositasiz to'ldiruvchi belgisiz tushum kelishigi shaklidagi so'z bilan ifodalanadi: *Non emoqchi bo'lsang, o'tin tashishdan erinma (Maqol). Tekin boylik axtarguncha, o'zingga bop hunar top (Maqol).*

2. Vositali to'ldiruvchi

Vositali to'ldiruvchi bosh, qaratqich, tushum kelishiklaridan boshqa kelishikdagi birliklar bilan hamda ko'makchili ishlatilgan birliklar bilan ifodalanadi. Vositali to'ldiruvchilarning ma'nolari va so'roqlari turlichadir. Mazkur to'ldiruvchilarni jo'nalish, o'rin-payt, chiqish kelishiklari affikslari hamda «bilan», «uchun», «to'g'risida», «haqida» kabi ko'makchilar shakllantirib, ular kimga? nimaga? kimda? nimada? kimdan? nimadan? kim bilan? nima bilan? kim uchun? kim to'g'risida? nima xususida? kabi so'roqlaridan biriga javob bo'ladi. Masalan: *Inson bilimga intiladi va qachonki unda bilimga tashnalik so'nsa, u insoniylikdan mahrum bo'ladi. («Tafakkur gulshani»).* *Do'sting bilan sirdosh bo'l (Maqol).* *Mineral tuz, bosh miya uchun zarur bo'lgan efir moyi aksar yong'oqning mag'zidan olinadi. (J.Abdullaxonov).* *G'oyib endi «studentlikning oltin davri» haqida zavq-shavq bilan hikoya boshladi. (J.Abdullaxonov).* *Manna endi uning yaxshi xislatlari to'g'risida gap ketyapti. (J.Abdullaxonov).*

Vositali to'ldiruvchi ko'pincha fe'l bilan ifodalangan bo'laklarga, ba'zan esa sifat, ravish, ot, modal so'z bilan ifodalangan bo'laklarga ham bog'lanib keladi. Masalan: *Bu – professor Jamolovning saxiyligi, yoshlarga mehr-muhabbatining mevasi, albatta. (J.Abdullaxonov).* *Temirjon gamma nurlarini hayot uchun faqat ofat manbai deb bilardi. (J.Abdullaxonov).* *Temirjon uning bu uyda xizmat qilishidan bexabar edi. (J.Abdullaxonov).* *Uning tashqi ko'rinishi sokin tuyulsa-da, ichki dunyosi olam-olam orzularga boy... (J.Abdullaxonov).*

3-§. Hol

Odatda fe'l bilan ifodalangan bo'lakka bitishuv yoki boshqaruv yo'li bilan bog'lanib, undan anglashilgan ish-harakatning belgisini bildiradigan ikkinchi darajali bo'lakka hol deyiladi. Hol ish-harakatning qay tarzda bajarilishini, uning bajarilishi bilan bog'liq bo'lgan o'rin, payt, sabab, maqsad, miqdor-daraja kabilarni bildiradi. Hol ravish, jo'nalish, o'rin-payt, chiqish kelishiklari shakllaridagi ot yoki ko'makchili ishlatilgan so'zlar, sifat, son, fe'l shakllari, taqlid so'z hamda so'z birikmasi orqali ifodalanadi.

Ravish, asosan, hol vazifasini bajaruvchi mustaqil so'z turkumidir. Masalan: *Faqat idora yaqinidagi MTS tomonidan yakka traktorning o'qtin-o'qtin gurillagani eshitildi. (O'.Hoshimov).* *Asta esa boshlagan shamol tumanni pastliklarga olib ketdi. (J.Abdullaxonov).*

Gapda hol bo'lib kelish fe'lining ravishdosh shaklining ham asosiy vazifalaridandir. Masalan: *Tomchilarning derazaga chirsillab urilishi aniq eshitila boshladi. (O'.Hoshimov).* *Erali bu gaplarni choyxonada odam gavjum paytida maqtana-maqtana aytib berdi. (S.Ahmad).*

Ot jo'nalish, o'rin-payt, chiqish kelishigida kelib yoki ko'makchi bilan birga ishlatilib hol vazifasini bajarishi mumkin: *Toshkentga butun mamlakatdan katta geolog olimlar kelishgan. (S.Karomatov).* *Mashina shiddat bilan qaltis tog' yo'lidan uchib ketdi. (O'.Hoshimov).*

Harakat nomi gapda hol bo'lib kelganda, u ham ot kabi shakllanadi: *Mehmonlarni kutish uchun boqqa dasturxon tayyorlatib qo'yishgan edi. (S.Ahmad).*

Taqlid so'z ham gapda hol vazifasida kela oladi: *Toshlar havoni g'iz-g'iz yorib o'tadi. (Oybek). Ko'chadan dupur-dupur o'ynoqlab bir gala otlar o'tadi. (J.Abdullaxonov).*

Ba'zan hol so'z birikmasi bilan ifodalanadi: *Tong otar payti bulbullar paydar-pay sayraydi. (S.Ahmad). Aqlni o'stirmoq uchun hadeb o'qiyvermasdan ko'proq fikrlash kerak. («Tafakkur gulshani»).*

Hol o'zi bog'lanib kelgan so'z bilan «hol-hollanmish» sintaktik munosabatini yuzaga keltiradi.

Hollar ma'nolariga ko'ra bir necha turga bo'linadi.

Ravish holi ish-harakatning qay tarzda bajarilganligini bildirib, qanday? qanday qilib? qay tarzda? qay holda? degan so'roqlarning biriga javob bo'ladi.

U quyidagicha ifodalanadi:

1. Holat ravishi bilan: *Qiz unga pianino chalib berar, unda muzikaga mehr uyg'otish ishtiyoqi borday ko'rinardi. (J.Abdullaxonov). Sahnada hozir biron yangilik yuz berishi kerakday, hamma nafasini ichiga yutib, jimgina tikilib qoldi. Birdan qarsak chala boshladilar. (J.Abdullaxonov).*

2. Ravishdosh bilan: *To'rg'aylar bir nuqta ustida qanot qoqib g'ujurlashadi. (P.Qodirov). Temirjon ularning kuyib-pishib bir-birlariga gap uqtirishlarini ko'rib, o'qituvchilarning muvaffaqiyatidan qanchalik faxrlanishlarini his qila boshladi. (J.Abdullaxonov). Qiqirlab kulganicha qochib borayotgan qizning ortidan jilmayib qarab turdi. (J.Abdullaxonov). Ona yana o'ylay-o'ylay o'yiga etolmay qoldi. (J.Abdullaxonov).*

3. Sifatdosh+ «holda» ko'makchi so'zi bilan: *Bu payt YUlduzning dugonalari o'zaro bahslashgan holda yaqinlasha boshladilar. (J.Abdullaxonov).*

4. Bosh kelishikdagi ot yoki ko'makchili ishlatilgan ot bilan: *U qator o'sgan chinorlar kavagidan bittadan ettita xum olib ularga beribdi. (S.Ahmad). Turmushning yaxshi o'tib, farovonlik bilan yashashni istasang, isrofgarchilikka yo'l qo'yma. («Oz-oz o'rganib dono bo'lur»).*

5. Sifat bilan: *Qiyshiq o'tirsang ham, to'g'ri gapir. (Maqol). Albatta, mendan ko'ra paxta ishining ustalari yaxshiroq bilishadi. (J.Abdullaxonov).*

6. Taqlid so'z bilan: *Ufqqa yonboshlagan quyoshning so'nggi nurlaridan yaltiragan mirzateraklar uchidagi nurlar lip-lip o'chdi. (J.Abdullaxonov). Ba'zilar negadir hiring-hiring kulishar, pichir-pichir so'z qotishardi. (J.Abdullaxonov).*

7. Frazologik ibora bilan: *U tarvuzi qo'ltig'idan tushib ko'chaga chiqdi. (F.Musajonov).*

Payt holi ish-harakatning bajarilish paytini, uning chegarasini bildirib, qachon? qachongacha? qachondan beri? kabi so'roqlardan biriga javob bo'ladi.

Payt holi payt ravishi, ravishdosh, jo'nalish, o'rin-payt, chiqish kelishigidagi so'zlar bilan, ko'makchili ishlatilgan so'zlar bilan, so'z birikmasi bilan ifodalanadi. Masalan: *Tomosha qilib turganlar doim uni kulgi qilishardi. (P.Qodirov). Ertalab bolalar uchun olgan suvlaridan ozgina qolgan edi. (P.Qodirov). Hech qachon o'z aybingni birovga yuklashni o'rganma!.. (J.Abdullaxonov). Yoshligingda odat qilsang, qariguncha ko'nikasan, qariganingda odat qilsang, ko'nikuncha ko'milasan. (Maqol). O'ttizida er atangan, qirqida sher atanar. (Maqol). Kuni bilan jiyanlarini erkalatib, soy bo'ylarida aylandi. (J.Abdullaxonov). Biz dam olish kuni shahardan tashqariga, Bo'zsuv bo'yiga chiqdik. (O.Yoqubov).*

Payt holi harakatning bajarilish paytini bildiradi: *Shunday diqqat bo'lgan kunlarning birida Tolibjon kechasi xontaxtaga bag'rini berib... xat yozdi. (S.Ahmad). Temirjonning ongi hech qachon bunchalik yangiliklar bilan boyimagan edi. (J.Abdullaxonov).*

Payt holi harakatning bajarilishidagi chegarani bildiradi: *Yangi yilgacha yog'ingarchilik kam bo'ldi... (J.Abdullaxonov). Ertalabdan to qorong'i tushgunga qadar barcha qatori dala qoshidan nari ketmasdi. (J.Abdullaxonov). Temirjon allamahalgacha uyqusi qochib, Usmonali otaning Hilol aka haqidagi gaplarini eslab yotdi. (J.Abdullaxonov). Men yigirma besh yildan beri paxta ekaman. (J.Abdullaxonov).*

O'rin holi ish-harakatning bo'lish, boshlanish, yo'nalish o'rnini bildirib, qayerda? qayerdan? qayerga? qayergacha? kabi so'roqlarning biriga javob bo'ladi.

O'rin holi o'rin ravishi, jo'nalish, o'rin-payt, chiqish kelishigidagi otlar hamda ko'makchili ishlatilgan otlar, so'z birikmasi bilan ifodalanadi. Masalan: *Unda yuqoridan shitob bilan quyilib kelayotgan tiniq suv toshlarga urilib, qirg'oqqa sapchib oqardi. (S.Ahmad). Afsus, oyoqlar ostida tuzoqlar ko'p. (T.Malik). Osmoni falakka burgut qanotini tarang yozib uchadi. (S.Ahmad).*

O'rin holi ma'nosiga ko'ra uch xil:

1. Ish-harakatning bo'lish o'rnini bildirib, qaerda? so'rog'iga javob bo'ladi. U o'rin ravishi, o'rin-payt kelishigidagi so'zlar hamda ko'makchili ishlatilgan so'zlar bilan ifodalanadi: *Bostirmada g'ildiraklari olingan... «Volga» mashinasi turibdi. (P.Qodirov). Yuqorida ... bola shatirlashni eshitgan zahoti bu tomonga qarab chopgan edi. (P.Qodirov). Ular yuqoridan shildirab tushayotgan suv bo'yida archa bilan ayqashib o'sgan zirk tagida o'tirib ovqatlanishadi. (P.Qodirov).*

2. Ish-harakatning yo`nalish o`rnini yoki harakatning bo`lishidagi eng so`nggi chegarani bildirib, qayerga? qayergacha? so`rog`idan biriga javob bo`ladi: *U Tolibjonga ro`para kelishdan qo`rqib, so`qmoqdan o`ngga burildi... (S.Ahmad). Ishkomlar tunnel singari bir tekis olis-olislarga cho`zilgan. (J.Abdullaxonov). Qo`rg`oshindek qora bulutlar Oyqor tog`lari tomon o`tib ketdi. (S.Ahmad). – Kelib turing, xolla,- eshikkacha kuzatib qo`ymoqchi bo`ldi Qunduz. (J.Abdullaxonov).*

3. Ish-harakatning boshlanish o`rnini ifodalab, qaerdan? so`rog`iga javob bo`ladi: *Ministrlikdan telefon qilishardi. (J.Abdullaxonov). Ammo qayoqdandir hoshiya tortib kelayotgan qora bulut uning yuzini sholday bir nafas o`rab turdi... (J.Abdullaxonov). Temirjon haligina kutubxonadan olib kelib, divanga betartib sochib qo`ygan kitoblariga qaradi. (J.Abdullaxonov).*

Sabab holi ish-harakatning bajarilish sababini anglatib, nimaga? nima uchun? nima sababdan? kabi so`roqlarning biriga javob bo`ladi.

Sabab holini ko`pincha «uchun», «sabali», «tufayli», «bois» kabi ko`makchilari yoki chiqish kelishigi –dan affiksi shakllantiradi.

Sabab holi ravish, ot, olmosh, sifat-dosh, so`z birikmasi bilan ifodalanadi. Masalan: *U tortinchoqligi, parishonholligi tufayli ayrimlarga g`alatiroq ko`rinayotganini ham seza boshladi. (J.Abdullaxonov). Samolyot yomg`irdan qorayib yotgan beton yo`lkadan shiddat bilan yugurgilab bordi. (O`Hoshimov). Muvaffaqiyatsizliklardan ranjishlar yo`llariga g`ov bo`lmas. (J.Abdullaxonov). Negadir birdan zildek bo`lib ketgan qo`lini arang ko`tarib, qo`ng`iroq tugmasini bordi. (F.Musajonov). Hozirgina savdosi yaxshi bo`lganidan Azizbekning ko`ngli vayron bo`ldi. (S.Ahmad).*

Maqsad holi ish-harakatning bajarilishidagi maqsadni anglatib, nima uchun? nimaga? nima maqsadda? degan so`roqlardan biriga javob bo`ladi.

Maqsad holini ko`pincha «uchun», «maqsadida», «niyatida» yordamchi so`zlari, shuningdek jo`nalish kelishigi –ga affiksi shakllantiradi.

Maqsad holi ravish, ravishdosh, ot, frazeologik ibora, harakat nomi, so`z birikmasi bilan ifodalanishi mumkin. Masalan: *Qadamimni ataylab dadil-dadil bosaman. (P.Qodirov). Ular baliqlarni tomosha qilgani pastga tushishdi. (S.Ahmad). ... Votti kennoyi andak ko`nglini yozib ketish uchun kelgan ko`rinadi. (J.Abdullaxonov).*

Miqdor-daraja holi ish-harakatning bajarilishini miqdor jihatdan belgilab, qancha? necha marta? qanchalab? kabi so`roqlaridan biriga javob bo`ladi.

Miqdor-daraja holi ko`pincha miqdor-daraja ravishlari bilan ifodalanadi: *Gapni oz so`zla, ishni ko`p ko`zla. (Maqol). Dodamat akaning qotma va abjir gavdasiga mos qoramag`iz basharasi Ahmadga borgan sari ko`proq yoqardi. (F.Musajonov). Bular dushman pozitsiyasiga mumkin qadar yaqinroq borib, biron qulay joyda soatlab... poylab etishadi. (A.Qahhor). Elkasiga charm xalta osgan yigit tarjimon bilan xiyla tortishib qoldi. (J.Abdullaxonov).*

Miqdor-daraja holi son bilan ifodalanadi. Bunda son yakka o`zi yoki «marta», «karra» so`zlari bilan kelib miqdor-daraja holi vazifasini bajaradi: *Yetti o`lchab, bir kes. (Maqol). Ana shunaqa, azizlar, fan yana bir karra g`alaba qozondi. (J.Abdullaxonov). Ortiq ham ayiq ovini bir marta ko`rgan. (P.Qodirov).*

So`z birikmasi ham miqdor-daraja holi vazifasini bajarishi mumkin. Masalan: *Mehmonlar yana bir necha muddat teplitsani aylanishdi. (J.Abdullaxonov).*

4-§. Gap bo`laklarining joylashish tartibi

O`zbek tilida gap bo`laklarining tartibi, asosan, erkin. Ularning o`rnini almashtirish odatda grammatik holatni o`zgartirmaydi. Masalan: *Oppoq bulutlar qishloq ustidan shoshilmay, toqqa qarab o`tib ketadi. (S.Ahmad). - Qishloq ustidan oppoq bulutlar shoshilmay o`tib ketadi toqqa qarab. - O`tib ketadi shoshilmay toqqa qarab oppoq bulutlar qishloq ustidan. – Shoshilmay o`tib ketadi qishloq ustidan toqqa qarab oppoq bulutlar.* Mazkur gaplarda gap bo`laklarining o`rinlarini almashtirish grammatik holatni o`zgartirmagan, ammo gap mazmuniga ma`lum darajada ta`sir etgan, negaki har gal boshqa-boshqa gap bo`laklariga odatdagidan ko`proq ahamiyat berilgan. Lekin, shunga qaramay, gap bo`laklari ma`lum bir normativ tartibda joylashish xususiyatiga ega.

O`zbek tilida ega, odatda, gap boshida, kesim gapning oxirida keladi. Ikkinchi darajali bo`laklar esa ega va kesim orasida joylashadi. Bunday tartib, asosan, darak gaplarda bo`lib, u to`g`ri yoki normativ tartib deyiladi.

Har bir gap bo`lagiga nisbatan tartib quyidagicha bo`ladi:

I. Ega, odatda, gap boshida keladi: Kishilar mirishkor raisni qarsaklar bilan olqishladilar. (YO.SHukurov).

Yoyiq gaplarda ega ba'zan kesim oldida ham kelishi mumkin: *Uning yigirmataga yaqin qo'y-echkisi borligini ko'p odam bilar edi. (P.Qodirov).*

Ba'zan ega gapning oxirida ham keladi: *G'o'za umriga zavol-ku u. (J.Abdullaxonov).*

II. Kesim odatda gapning oxirida keladi: *Bog'da etti-sakkiz tup mevali daraxt, ikki chinor, ikki tup mirzaterak o'sgan edi. (J.Abdullaxonov).*

She'riyatda, ishorlarda kesim gapning boshida ham keladi:

Intilar borliqni inson

Barkamol etmoq uchun.

Ne ajab, insonni borliq

Barkamol etgan emas.

(E.Vohidov.)

III. Vositasiz to'ldiruvchi odatda fe'l kesim oldida keladi. Masalan: *Mashina shamoli brezentning uchini hilpiratib, chakmonning etaklarini tortqilaydi. (P.Qodirov).*

Ba'zan vositasiz to'ldiruvchi gapning boshida keladi: *Yomonlik o'tini faqat yaxshilik o'chiradi. («Oz-oz o'rganib dono bo'lur»).*

Vositali to'ldiruvchi ham ko'pincha kesimdan oldin keladi: *Xayrli va savobli ishlar insonni turli halokatlardan saqlaydi. (Hadis namunalari).*

IV. Hol ham asosan kesimdan keladi:

1. Payt holi, odatda, gap boshida, ba'zan egadan keyin, ayrim hollarda kesimdan oldin keladi. Masalan: *Bugun yaxshiy tog'lar orasida u bilan yuzma-yuz keldi. (S.Ahmad). Tolibjon dunyoda nimalar bo'layotganidan bexabar. Gazeta yo'q, televizor hali ham ishlamaydi. (S.Ahmad). Erali allaqachon juftakni rostlab qolgan edi. (S.Ahmad).*

2. O'rin holi, odatda, kesimdan oldin keladi, ba'zan esa gap boshida keladi: *... mashina tog' etagidagi ellik-oltmish hovlilik Oyko'l qishlog'iga kirib bordi. (P.Qodirov). Tekislikka yoqqan yomg'ir tog' tepasiga qor bo'lib tushgan ekan. (P.Qodirov). Tekislikning uzoq chetidan chiqib kelgan yuk mashinasi shu toqqa qarab jadallab boryapti. (P.Qodirov).*

3. Ravish holi, odatda, kesim oldida, ba'zan gap boshida keladi: *... barglar orasiga to'planib qolgan oppoq yomg'ir suvi oftobda yaltirab, tirqirab to'kildi. (P.Qodirov). – Keling,- deb sovuqqina ko'rishdi. (P.Qodirov). Qo'qqisdan qorasovuq boshlanib, cho'ponlarni tashvishga solib qo'ydi. (M.Qoriyev).*

4. Miqdor-daraja holi ham kesim oldida keladi: *Ko'p yurgan ko'p ko'rar, ko'p o'qigan ko'p uqar. (Maqol).*

5. Sabab va maqsad hollari kesimdan oldin, gapning boshida yoki o'rtasida keladi: *Aqlning eng katta g'alabalari, ehtimol, ehtiroslar tufayli ro'yobga chiqqandir. («Tafakkur gulshani»). Atay izlab keldim, oq qoya, sen naqadar mag'rur va kibor. (Mirtemir). Endi ularning xatosini tuzatish uchun hammamiz qancha mashaqqat chekamiz. (P.Qodirov).*

V. Aniqllovchi aniqlanmishdan oldin keladi. Agar bu tartib o'zgarsa, ularning grammatik holati ham o'zgaradi.

1. Qaratuvchi qaralmishdan oldin keladi: *Har bir kishining so'zi o'z fazilatlarini dalili va aqlining tarjimonidir. («Oz-oz o'rganib dono bo'lur»).*

2. Sifatlovchi sifatlanmishdan oldin keladi: *Havoda ... yong'oq hazonlarining o'tkir hidi gurkirardi. (O'.Hoshimov). Muvaffaqiyatli tarbiyaning siri - o'quvchiga hurmatda bo'lish. («Tafakkur gulshani»).*

Gapda sifatlovchi birdan ortiq qo'llansa, ularning tartibi quyidagicha bo'ladi:

1) sifatdosh bilan ifodalangan sifatlovchi + sifatlanmish: *U atrofida mavj urib turgan yashil daraxtlarga ... zavq bilan tikilardi. (P.Qodirov).*

2) sifatdosh bilan ifodalangan sifatlovchi + olmosh bilan ifodalangan sifatlovchi + sifat bilan ifodalangan sifatlovchi + sifatlanmish: *Osmonning yarmigacha chiqib borgan bu bahaybat devorning u yer - bu yerida cho'ponlar yoqqan gulxanlar milt-milt qiladi. (P.Qodirov).*

3) -dagi affiksli so'z bilan ifodalangan sifatlovchi + sifat bilan ifodalangan sifatlovchi + sifatlanmish: *Hulkar chelakdagi tiniq suvdan ... olib kelib berdi. (P.Qodirov). ... ko'zi akasining chap qo'lidagi qo'shaloq barmoqqa tushdi. (P.Qodirov).*

4) miqdor tushunchasini bildiruvchi so'z (son, olmosh, ravish) bilan ifodangan sifatlovchi + sifat bilan ifodangan sifatlovchi + sifatlanmish: *... suvdan bir chini kosa olib kelib berdi. (P.Qodirov).*

5) sifatdosh bilan ifodalangan sifatlovchi + son bilan ifodalangan sifatlovchi + sifatlanmish: *Yomg'irdan keyingi loyqada muhrlanib qolgan ikkita izning nimasidir go'dak tovonini eslatar edi. (P.Qodirov).*

Izohlovchi izohlanmishdan oldin yoki keyin keladi: *O'shanda Oxunboboev bilan quvalik temirchi Shakarxon Mo'minova degan juvoning suvrati gazetada chiqqandi. (S.Ahmad). Norboy ota usta Qambarga gap uqtirib ketdi. (P.Qodirov).*

Agar gap bo'laklarining normativ, to'g'ri tartibi o'zgarsa, inversiya hodisasi ro'y beradi. Inversiya hodisasi ko'proq jonli tilda va she'riyatda kuzatiladi. Inversiyada odatda gap bo'laklarining grammatik holati o'zgarmaydi. Masalan: *G'oz umriga zavol-ku u. (J.Abdullaxonov). Zotiljam kasaliyu yurak siqilishi nimaligini bilmaydi o'sha xonadon ahli. (J.Abdullaxonov).* (Ega, ega tarkibi gap oxirida kesimdan so'ng kelgan). *Chindan ham hayvonot bog'i desa bo'larkan bu erni. (J.Abdullaxonov).* (Vositasiz to'ldiruvchi inversiyaga uchrab kesimdan keyin qo'llangan.) *Temirjon uchun barcha notanish, barcha begona ham. (J.Abdullaxonov). Qaysi bir gazetada ota-bolaning ko'chat ekib turgandagi surati ham e'lon qilingan edi bir yili. (J.Abdullaxonov).* (Payt holi gap oxirida kesimdan keyin kelgan.).

Takrorlash uchun savollar:

1. Qanday so'zlar gap bo'lagi bo'la oladi?
2. Gap bo'laklarining turi qanday aniqlanadi? 3. Gap bo'laklari gapda tutgan mavqeiga ko'ra qanday turlarga bo'linadi?
4. Gap bo'laklarining tuzilishiga ko'ra turlari haqida gapiring.
5. Eganing ta'rifi va so'roqlari.
6. Ega qanday so'zlar bilan ifodalanadi?
7. Ega qanday kelishikdagi so'zlar bilan ifodalanishi mumkin?
8. Kesimning ta'rifi va so'roqlari.
9. Ifodalagan hukm turlari bo'yicha kesim qanday guruhlariga bo'linadi?
10. Kesimning qanday so'z turkumlari bi-ian ifodalanishi bo'yicha turlari.
11. To'ldiruvchining ta'rifi ayting.
12. Vositasiz to'ldiruvchi va uning ifodalanishi haqida gapiring.
13. Vositali to'ldiruvchi va uning ifodalanishi haqida gapiring.
14. Vositali to'ldiruvchi va vaziyat holi o'xshash bo'lgan holatlar haqida gapiring.
15. Aniqlovchining ta'rifi ayting.
16. Aniqlovchi gapda qaysi bo'laklarga tobe bo'lib keladi?
17. Sifatlovchi aniqlovchi va uning ifodalanishi haqida gapiring.
18. YOyiq sifatlovchi aniqlovchi haqida gapiring.
19. Qaratqich aniqlovchi va uning ifodalanishi haqida gapiring.
20. Izohlovchi haqida gapiring.

GAPNING UYUSHIQ BO'LAKLARI

1-§. Uyushiq bo'laklar haqida umumiy ma'lumot

Gapda bir xil so'roqqa javob bo'lib, bir xil sintaktik vazifasini bajaradigan, o'zaro teng aloqaga kirishgan, bir umumiy bo'lakka bog'lanadigan gap bo'laklari gapning uyushiq bo'laklari deyiladi. Masalan: *Odamning eng shirin, lazzatli va halol taomi o'z mehnati, qo'l kuchi bilan topgan rizqidir. («Oz-oz o'rganib dono bo'lur»).* Mazkur gapda eng shirin, lazzatli va halol hamda o'z mehnati, qo'l kuchi bilan guruh so'zshakllari uyushib kelgan. Bunda birinchi guruhdagi so'zshakllar bir xil so'roqqa - qanday? degan so'rog'iga javob bo'lib, sifatlovchi vazifasini bajargani holda, taomi umumiy bo'lagiga – egaga bog'langan; ikkinchi guruhdagi so'zshakllar ham bir xil so'roqqa - qanday? so'rog'iga javob bo'lib hol vazifasida kelib, topgan umumiy bo'lagiga – sifatlovchiga bog'langan. Har bir guruhdagi so'zshakllar o'zaro teng aloqaga kirishgan.

Bunday teng aloqadagi so'zshakllar soni ikkidan va undan ortiq bo'lib, keyingi paytlarda ular tilshunoslikda «uyushiq qator», «tenglanishli qator» deb yuritilmoqda. Tenglanishli qatorda ikkidan tortib o'n, hatto undan ko'p so'zshakl qatnashishi mumkin: Saroytoshning ikki tomonida qad ko'targan dara sohillari, undagi archazorlar, soy bo'yida o'sguvchi yulg'unzoru bizning uyimiz yaqinidagi eski chashma, chashma atrofida ko'karib yotadigan nilufarlar, yana qishloqning tor, egri-bugri ko'chalari, muyulishda do'mpaygan go'ng to'dalari, atrofdan eshilib turadigan kakliklar sayrog'i, oqshom tushganida uylar ayvonida yonuvchi chiroqlar, chiroqlar tevaragida qur tutib suhbatga berilgan odamlar – bularning hamma-hammasi biz uchun aziz, qadrdon edi. (SH.Xolmirzaev).

Uyushiq qator quyidagi uyushiq bo'lak o'rnini egallaydi:

1. Uyushiq ega: *Qor-yomg'ir yog'ayotgan paytlarda ham ayollar va bolalar suvga kelishadi. (P.Qodirov).*

2. Uyushiq kesim:

a) uyushiq fe'l kesim: ... *ufqqacha cho'zilgan lolazor rang-barang tovlanmoqda, yonmoqda. (J.Abdullaxonov);*

b) uyushiq ot kesim: *Qalbi pok bo'lgan kishining ishlari ham pok bo'ladi, toza bo'ladi. («Oz-oz o'rganib dono bo'lur»).*

3. Uyushiq aniqlovchi:

a) uyushiq sifatlovchi: *Tabiatning hech kimga bo'ysunmaydigan, birovdan ruxsat ham so'rab o'tirmaydigan o'z qonunlari bor. (O'.Hoshimov).*

Ba'zan ikki va undan ortiq sifatlovchilar sifatlanmishni turli tomondan aniqlaydi va shuning uchun ham uyushmagan sanaladi. Masalan: *Tog' tepasida to'planayotgan qora bulutlar tushga borib quyushlashib*

ketdi. (P.Qodirov). Bunda sifatlanmish (bulutlar) o`rniga nisbatan harakatdagi belgi (tog` tepasida to`planayotgan) va rang-tus (qora) jihatdan aniqlangan.

Uyushgan sifatlovchilar esa sifatlanmishni bir tomondan aniqlaydi. Masalan: Ular ichida sariq, binafsha rang gullar... asta silkinib, o`zlarini ko`z-ko`z qilmoqchi bo`lardilar. (J.Abdullaxonov). Bu gapda sifatlanmish (gullar) faqat rang-tus (sariq, binafsha rang) jihatdan tavsiflangan. Sifatlovchilarning uyushganligini belgilashda sanash intonatsiyasi muhim rol o`ynaydi;

b) uyushiq qaratuvchi: Hayotda go`zallik, quvvat va saodatning manbai soddalikdir. («Oz-oz o`rganib dono bo`lur»).

v) uyushiq izohlovchi: ...bo`lajak katta san`atkor, arxitektura professori Akramjon Holiqov, deb bilasizlar!»- deb tanishtirdi. (O.Yoqubov).

4. Uyushiq to`ldiruvchi:

a) uyushiq vositasiz to`ldiruvchi: ... asrlar davomida kasr, koshona, machit, madrasa va uylar qurishda chinordan keng foydalanib kelingan. (A.Aminov);

b) uyushiq vositali to`ldiruvchi: Yengil qor parchalarining osmondan uchib tushishida ham, daraxtlarga qo`nishida ham nafis bir xotirjamlik bor! (P.Qodirov).

5. Uyushiq hol: Qadimgi Movarounnahrda chinorzor bog`lar barpo etish an`analari hurmat ishtiyoq bilan davom ettirilgan. (A.Aminov). Mirzo Ulug`bek Samarqand, Kattaqo`rg`on, Balh va Shahrisabzda ana shunday bog`lar barpo etishga farmoish bergan. (A.Aminov).

Uyushiq bo`laklar grammatik jihatdan ikki xil shakllanadi: mustaqil holda va umumlashgan holda.

Uyushuvchilar mustaqil holda shakllanganda, grammatik ko`rsatkichlar (ot va otshgan so`zlar bilan foydalangan bo`laklarda – kelishik, egalik, ko`plik affikslari, -dagi o`rin belgisi affiksi hamda ko`makchilar; ot va fe`l kesimlarida – to`liqsiz fe`l va ko`makchi fe`llar hamda – dir affiks bog`lamasi va so`z bog`lamalari) uyushikli qatorning har bir a`zosida qatnashadi. Masalan: Qahraton sovuqqa va qurg`oqchilikka chidamli bo`lgani uchun chinor manzarali daraxt sifatida qadrlanadi. (A.Aminov). Kitoblar orqali asrlar bilan, ming yillar bilan, qadim faylasuflar bilan... suhbatlashish mumkin. (Oybek). Oyko`lga baland Sunbul cho`qqidan odamning beliday qishin – yozin tushib turar ekan-u, hech qaeridan chiqib ketmas ekan. (P.Qodirov).

Uyushuvchilar umumlashgan holda shakllanganda, turli grammatik ko`rsatkichlar uyushiq qatorning oxirgi a`zosida qo`llanib, barchasi uchun taalluqli bo`ladi. Bunda turli umumlashtiruvchi grammatik ko`rsatkichlar qavsdan tashqariga chiqariladi va bu holda shakllangan uyushuvchilarning bitta bo`lak deb qarash lozim bo`ladi. Masalan: Sharq chinorlari (Kavkaz, Qrim va O`rta Osiyo)da... o`stiriladi. (A.Aminov). Maxkam (karavotlar va tubochkalar) bilan qurshalgan stolga qaradi. (P.Qodirov). ... bu xona boshqa xonalaridan (nihoyatda yorug`ligi, ozoda, haddan tashqari sarishtaligi) bilan farq qilardi. (J.Abdullaxonov).

Temirjon... Abdulla Karimovich Salimovni (tanimas, ammo eshitgan) edi. (J.Abdullaxonov). Qishloq bolalari (pishiq, tadbirli) bo`ladi. (S.Ahmad). Birinchi gapda bitta uyushiq o`rin holini –da o`rin payt kelishigi affiksi, ikkinchi, uchinchi gapda bitta uyushiq vositali to`ldiruvchini bilan ko`makchisi, to`rtinchi gapda bitta uyushiq fe`l kesimni edi to`liqsiz fe`li va beshinchi gapda bitta uyushiq ot kesimni bo`ladi bog`lamasi umumlashgan holda shakllantirib kelgan.

2-§. Uyushiq qator a`zolarining o`zaro aloqaga kirishuvi

Uyushiq qator a`zolari tenglashish yo`li bilan sintaktik aloqaga kirishadi. Bu aloqa teng bog`lovchilar va teng bog`lovchi vazifasidagi yuklamalar hamda bog`lovchisiz, faqat intonatsiya, sanash intonatsiyasi orqali amalga oshiriladi. Sanash intonatsiyasi uyushuvchilarning bog`lovchilar yordamida aloqaga kirishganda ham mavjud bo`ladi.

Uyushuvchilar quyidagi bog`lovchilar yordamida aloqaga kirishadi:

1. Biriktiruvchilar (va, hamda, ham): Uning tegrasida osmon benihoyat tiniq va ko`k ko`rinadi. (P.Qodirov). U yotoqxonaga borishga qaror berdi hamda nariga korpusga qarab ketdi. (P.Qodirov). Kun bo`yi quloqlari ostidan juda g`alati, ham xiyol hazin, ham kishini allaqanday erkalovchi... ajib bir musiqa ketmadi. (O.Y.).

Na ... na inkor yuklamasi biriktiruv bog`lovchilar vazifasida kelib, inkor ma`nosini anglatish uchun xizmat qiladi: Na hovlidan na uyidan sado chiqdi (I.Rahim).

Va bog`lovchisi vazifasida -u (-yu), -da, na ... na yuklamalari ham qo`llanishi mumkin. Keyin chakmonning ikki engini xurjunga o`xshatib elkasiga tashladi-da, orqaga qaytdi. (P.Qodirov). Yigit qora qushlarni ko`rdi-yu, birdan sergaklandi. (P.Qodirov).

Va biriktiruv bog'lovchisi vazifasini bilan ko'makchisi ham bajarishi mumkin: *Deraza bilan doska orasida qo'lini orqasiga qilib yurib, leksiya o'qiyotgan surrang kostyumli barvasta kishi to'xtadi.* (P.Qodirov).

Bilan yordamchisi, va bog'lovchisi singari, juft – juft qo'llangan uyushuvchilarda har bir juft o'rtasida keladi: *To'g'rilik bilan xiyonat, yolg'onchilik bilan diyonat chiqisha olmaydi.* («Oz – oz o'rganib dono bo'lur»).

2. Zidlovchilar (lekin, ammo, biroq): *Tolibjon bolalarning beg'ubor, ammo almoyi – aljoyi gaplaridan zavqlanib jimgina borardi.* (S. Ahmad). *Usta Qambar o'g'lini urmadi, so'kmadi, lekin bir – ikki oy u bilan gaplashmadi.* (P.Qodirov).

Zidlov bog'lovchilar vazifasida –u, (–yu) yuklamasi ham qo'llanishi mumkin. Masalan: *O'ttiz yildan beri shu qishloqda uy quribman-u, ... shu buloq ... Oyko'lni Oyko'l qilib turgan shu suv oldimizda oqqani uchun qadrsiz bo'lib yotganini sezmayman.* (P.Qodirov). *U MullaJon qozining bog'ini ko'rgan emas, ammo tarifini eshitgan.* (A.Qahhor).

3. Ayiruvchilar (yo, yoki, yoxud, yoinki, dam ... dam, goh ... goh, bir ... bir, ba'zan ... ba'zan): *Bir xil irmoqlar ... katta–katta toshlarni aylanib o'tib, ba'zan qoyalarning ostidan yo'l topib, goh to'lib, goh mildiratib ohistalik bilan ko'lga tushadi.* (E.Vohidov). *U dam sahnada o'tirganlarga, dam pastdagilarga qarab she'rni sharilatib o'qib ketdi.* (O'.Hoshimov).

3-§. Uyushiq bo'lakli gaplarda umumlashtiruvchi birliklar

Uyushiq bo'lakli gaplarda ba'zan umumlashtiruvchi birliklar ham qatnashadi. Ular uyushuvchilarni jamlab ko'rsatadigan so'z va so'z birliklari bo'lib, uyushiq bo'lakdan oldin yo keyin keladi. Uyushiq bo'lakdan oldin kelgan umumlashtiruvchilar odatda izoh talab qiladi. Uyushiq bo'lakdan keyin kelgan umumlashtiruvchilar esa yakunlash, xulosalash xususiyatiga ega bo'ladi. Masalan: *Hamma narsa: uylar, devorlar, daraxtlar qorong'ulikka jimgina cho'kdi.* (Oybek). *Ko'cha – ko'y ham, dala ham, qishloq ham – hammasi mendan Ma'sudani so'roqlayotganday bo'ladi.* (P.Qodirov).

Uyushiq bo'lakli gaplarda xilma–xil tinish belgilari qo'llaniladi.

Uyushuvchilar o'zaro bog'lovchisiz (faqat sanash intonatsiyasi bilan); zidlov bog'lovchilari, takrorlanuvchi bog'lovchilar; bog'lovchi vazifasidagi yuklamalar yordamida aloqaga kirishganda, ular orasiga vergul qo'yiladi. Masalan: *Qashqardaryo, Surxondaryo, Namangan, Samarqand viloyatlarida bo'lsangiz, 500-600 yillik chinorlarni ko'rasiz.* (A.Aminov). *U doktorlarga goh zug'um qilib, goh yaxshi gapirib statsionardan chiqdi.* (S.Ahmad).

Uyushuvchilar o'zaro va, hamda, bilan biriktiruv bog'lovchilari orqali, shuningdek, yakka ayiruv bog'lovchilari yordamida aloqaga kirishganda, ular orasiga vergul qo'yilmaydi: *Anhorda suv sokin va ulug'vor oqardi.* (F.Musajonov). *Salim ota bilan yigitlar mehmonni ... kuzatib tashqariga chiqishdi.* (S.Karomatov).

Uyushiq bo'lakli gaplarda umumlashtiruvchi birliklar uyushuvchilardan oldin kelsa, shu birlikdan so'ng ikki nuqta qo'yiladi: *Hamma yerda: uylarda, ko'chalarda ivirsib yotgan xazon yuzi ertalab qirovdan ... oppoq bo'lib qoladi.* (Oybek).

Umumlashtiruvchi birliklar uyushuvchilardan so'ng kelganda, undan oldin tire qo'yiladi: *Kishilar, xotinlar, bolalar – kutib oluvchilar vagon bo'ylab chopdilar.* (R.Fayziy).

GAPNING AJRATILGAN BO'LAKLARI

1-§. Ajratilgan bo'laklar haqida umumiy ma'lumot

Sodda gap tarkibida ayrim hollarda ajratilgan bo'laklar ham qatnashishi mumkin. Ajratilgan bo'laklar odatda o'zlari aloqador bo'lgan so'zlarning ma'nosini izohlab, bo'rttirib, aniqlashtirib keladi va boshqa bo'laklardan maxsus to'xtam (pauza) bilan ajratilib, mantiqiy urg'u oladi. Masalan: *Soyda, qo'sh yong'oqning tagida, oppoq qorga ko'milib uzoq turdi.* (O.Y.). *Ish qanchalik qiyin bo'lmasin, biz, ayniqsa yoshlar, ishtiyiq bilan, g'ayrat va shijoat bilan ishlardik.* (CH.Aytmatov).

Birinchi gapda «qo'sh yong'oqning tagida» o'rin holi o'zidan oldin kelgan «soyda» so'zining ma'nosini, ikkinchi gapda «yoshlar» o'zidan oldin kelgan «biz» so'zining ma'nosini izohlab, asosiy gap bo'laklaridan to'xtam (pauza) bilan ajratilgan. Ajratilgan bo'laklarning ham ikkisi ham oddiy gap bo'lagi shaklida qo'llangan.

Ajratilgan bo'laklar oborot shaklida ham bo'lishi mumkin. Masalan: *Vohid Mirobidov-ku, uning achchiq kinoyalarini kulgiga olib, qulog'ining yonidan o'tkazib yubordi.* (O.Yoqubov).

Keltirilgan gapda «uning achchiq kinoyalarini kulgiga olib» ravishdosh oboroti kesimdan anglashilgan ish-harakatning qanday holatda bajarilganini ta’kidlab, alohida ohang yordamida ajratilgan.

Demak, ajratilgan bo’laklar ikki xil shaklda: 1) oddiy gap bo’lagi shaklida va 2) oborot shaklida bo’lishi mumkin.

Ajratilgan bo’laklar qaysi gap bo’lagiga oid ekanligiga ko’ra quyidagi turlarga bo’linadi:

1. Ajratilgan to’ldiruvchilar.
2. Ajratilgan aniqlovchilar.
3. Ajratilgan izohlovchilar.
4. Ajratilgan hollar.

2-§. Ajratilgan to’ldiruvchilar

Ajratilgan to’ldiruvchilar shakllanishiga ko’ra ikki xil bo’ladi:

1. Ko’makchili qurilma oboroti shaklidagi ajratilgan to’ldiruvchilar.
2. Oddiy gap bo’lagi oboroti shaklidagi ajratilgan to’ldiruvchilar.

Ko’makchili qurilma oboroti shaklidagi ajratilgan to’ldiruvchilar kesimdan uzoqda kelib, qaraganda, ustiga, singari, bilan birga va shu kabi ko’makchilar yordamida shakllanadi:

Oddiy gap bo’lagi shaklidagi to’ldiruvchilar, o’zidan oldin kelgan to’ldiruvchining ma’nosini izohlaydi, unga aniqlik kiritadi. Bunda vositasiz to’ldiruvchi ham, vositali to’ldiruvchi ham ajratilishi mumkin. Masalan: *Sizga, o’rta bo’yi qizga, atlas ko’ylak juda yarashibdi. (Y.Shukurov). Bu norozilik, hech shubhasiz, uning dadasiga, Onaqo’ziga qarshi qaratilgan edi. (O.YOqubov). Bunday qarasa, biri – dadasining o’z qo’li bilan yozilgan xat, ikkinchisi dadasi xizmat qilayotgan qism komandiri – polkovnik tomonidan yozilgan xat ekan. (H.Nazir). Ana shu sanoqli kishilar orasida operatsiyaning harbiy jihatini – etkazib berishni ta’minlagan kapitan ham bor edi. (A.Chakovskiy).*

Ajratilgan bo’laklarda tinish belgilarining ishlatilishi

Ajratilgan bo’laklarda tinish belgilari quyidagicha ishlatiladi:

1. Ajratilgan bo’laklar, odatda, vergul bilan ajratiladi. Masalan: *Biz, tibbiyot xodimlari, xalqqa jon-dildan xizmat qilamiz. (S.Soliyev).*
2. Ajratilgan bo’laklarning tarkibi keng bo’lsa yoki uning ichida verguli bo’lsa, bunday ajratilgan bo’laklar tire bilan ajratiladi. Masalan: *Kotiba qiz – Ulfatoy o’rta bo’yi, oq yuzli, yonoqlari loladay, qop-qora qosh-ko’zli ayol – choynakda choy ko’tarib kirdi... (S.Soliyev).*

3-§. Ajratilgan aniqlovchilar

Ajratilgan aniqlovchilar ikki xil: ajratilgan sifatlovchi, ajratilgan qaratuvchi.

Ajratilgan sifatlovchi predmetning belgisini bo’rttirib ko’rsatish uchun ajratiladi. Masalan, «*Muxtor, yalangbosh, majnuntollar tagida aylanib, xayol surib yurardi.*» (S.Soliyev) gapida «yalangbosh» sifatlovchisi shaxsning («Muxtor») belgisini bo’rttirib berish uchun sifatlanmishdan keyin keltirilgan.

Ajratilgan qaratuvchi. Bunda qaratuvchi o’zidan oldin kelgan boshqa bir qaratuvchini izohlash, aniqlashtirish yo’li bilan ajratiladi. Masalan: *To’g’ri, uning yozganlari, aniqrog’i, mashinistkaga aytib turib, qog’ozga tushirganlarining aksari mazmunan sayoz bo’lar, oldingilarini takrorlardi. (T.Po’lat).* Bu gapda «aniqrog’i, mashinistkaga aytib turib, qog’ozga tushirganlarining» aniqlovchisi, o’zidan oldin kelgan qaratuvchining («yozganlari» so’zining) ma’nosini izohlab, bo’rttirib kelgan.

4-§. Ajratilgan izohlovchilar

Izohlovchilar ko’pincha ajratilgan bo’ladi. Bunda ular izohlanmishdan keyin kelib, maxsus intonatsiya bilan talaffuz qilinadi. Masalan: *Siz, Sunnatillo, o’zingiz juda aqlli, o’zi uzoqni ko’radigan odamsiz. (S.Soliyev). Ko’rimsizgina jangchi – Ali tajang ... kelib o’zbekcha cho’kkaydi. (Oybek). Minbarni institutni oldinroq bitirganlar - yuqori kurs studentlari egalladi. (J.Abdullaxonov).*

5-§. Ajratilgan hollar

Ajratilgan hollar shakllari jihatdan ikki xil bo’ladi:

I. Oborot shaklidagi ajratilgan hollar.

II. Oddiy gap bo’lagi shaklidagi ajratilgan hollar.

Oborot shaklidagi ajratilgan hollar o’z navbatida uchga bo’linadi:

1. Ravishdosh oboroti shaklidagi ajratilgan hollar.
2. O`xshatish oboroti shaklidagi ajratilgan hollar.
3. Ko`makchili qurilma oboroti shaklidagi ajratilgan hollar.

Ravishdosh oboroti shaklidagi ajratilgan hollar. Ravishdosh o`ziga oid so`zlar bilan kengayib keladi va bunday qurilma ravishdosh oboroti deb yuritiladi. Ravishdosh oboroti, odatda, ajratilgan bo`ladi. Masalan: *Odamlar, qondan to`kilgan yong`oqday gurr etib, hamma vagonlardan baravariga perronga yopirilishdi. (T.Po`lat).*

Ravishdosh oboroti shaklidagi ajratilgan hollar ish-harakatning bajarilish holatini, paytini, shartini, sababini va shu kabi ma`nolarni ifoda etadi. Masalan: *Bola, olmani yeb bo`lgach, xalacho`pni qo`liga oldi. (A.Muxtor).*

O`xshatish oboroti shaklidagi ajratilgan hollar. –day, -dek qo`shimchasini olib kelgan so`zlar ham kengayib ajratilishi mumkin. Masalan: *Bu zavoda, hamma zavodlardagidek, oshxonada ilg`orlar stoli alohida. (A.Qahhor).*

Ko`makchili qurilma oboroti shaklidagi ajratilgan hollar. Ko`makchili qurilma shaklidagi hollar kesimdan uzoqda kelib, o`zlariga oid so`zlar bilan kengayib, gapning boshqa bo`laklaridan ajratilishi mumkin. Bunda qurilma qarshi, singari, kabi, tufayli, yarasha, holda kabi ko`makchilar bilan shakllanadi. Masalan: *Nozik, oppoq bilagini daraxtga cho`zgan holda, qorayib pishgan shotutdan og`ziga tashlar ekan, tebrandi. (H.G`ulom).*

Ko`makchili qurilma oboroti shaklidagi ajratilgan hollar turli holatni, o`xshatishni ifodalaydi.

Oddiy gap bo`lagi shaklidagi ajratilgan hollar o`zidan oldin kelgan holning ma`nosini izohlaydi. Uning so`rog`i, vazifasi izohlanayotgan holning so`rog`i va vazifasiga teng bo`ladi. Bunda ko`pincha payt va o`rin hollari ajratiladi.

Ajratilgan o`rin holi: *Qishloqdan bir qir narida - behisob qizg`aldoqlar dalani qizartirib, xiyol chayqalib turgan joyda - hulkar o`t o`rardi. (P.Qodirov). Oyko`l qishlog`ining o`rtasida, buloq bo`yida, usta Qambar bilan Norboy ota shunaqa ustundan uchtasini tiklashgan. (P.Qodirov).*

Ajratilgan payt holi: *Ertaga, yigit, seni kuzatqanim zahoti, orqamga qaytaman. (P.Markov).*

Takrorlash uchun savollar:

1. Uyushiq bo`lakli gaplar haqida gapiring.	11. Ajratilgan izoh to`ldiruvchi haqida gapiring.
2. Uyushiq bo`laklar ta`rifini ayting.	12. Ajratilgan izoh sifatlovchi aniqlovchi haqida gapiring.
3. Qanday bo`laklar uyushib keladi?	13. Ajratilgan izoh qaratqich aniqlovchi haqida gapiring.
4. Uyushiq bo`laklar qanday ko`rinishlarda bo`lishi mumkin?	14. Ajratilgan izoh hol haqida gapiring.
5. Uyushiq bo`laklarda egalik, kelishik, ko`plik qo`shimchalari qanday qo`llanadi?	15. Ravishdosh o`ram va sifatdosh o`ram ko`rinishida ajratilgan hollar haqida gapiring.
6. Uyushiq bo`laklar o`zaro qanday vositalar yordamida bo`jlanishi mumkin?	16. Kesimning ajratilishiga misollar keltiring.
7. Umumlashtiruvchi bo`lak va unda tinish belgilarining ishlatilishi haqida gapiring.	17. Ajratilgan izoh bo`laklarda tinish belgilarining qo`llanishi haqida gapiring.
8. Uyushiq va uyushmagan sifatlovchi aniqlovchilar haqida gapiring.	18. Uyushiq bo`laklarning ajratilgan bo`laklardan farqini ayting.
9. Ajratilgan izoh bo`laklarning ta`rifini ayting.	
10. Gap bo`laklarining ajratilishiga nima sabab bo`ladi?	

GAP BO`LAKLARI SANALMAYDIGAN BIRLIKLAR

Gap tarkibida ba`zan shunday so`zlar va so`z birikmalari hatto gaplar qo`llanadiki, ular gapning biror bo`lagi bilan grammatik jihatdan aloqaga kirishmaydi. Shu tufayli bunday so`z yoki so`z birikmalari gap bo`laklari hisoblanmaydi. Undalma, kirish so`z, kirish birikma va kiritma gap ana shunday xususiyatga ega.

1-§. Undalma

So`zlovchining nutqi qaratilgan shaxs (yoki predmet)ni anglatadigan so`z yoki so`z birikmasi undalma deyiladi. Undalma bayon qilinayotgan fikrga tinglovchining diqqatini tortish uchun xizmat qiladi.

Undalma o`zi ishtirok etgan gap bilan grammatik jihatdan bog`lanmaydi. U bosh kelishik shaklidagi ot yoki otlashgan so`z bilan ifodalanadi. Bu jihatdan undalma egaga o`xshaydi, biroq u gapning kesimi bilan grammatik jihatdan bog`lanmasligiga ko`ra o`ziga xos undosh intonatsiyasi, pauza (to`xtash) bilan aytilishiga ko`ra egadan farq qiladi. Masalan: *Aziz o`g`lim, yomonlar bilan suhbatdosh bo`lma, ulardan asrlondan qochganday qoch, hammaga rahm va shafqat ko`zi bilan qara ... («Oz-oz o`rganib, dono bo`lur»).* *Yurak, sensan mening sozim, tilimni naycha jo`r etding. (U.Nosir).*

Undalma ba'zan ey, -u (-yu) kabilar bilan birga qo'llanadi: Luqmon hakim o'g'liga nasihat qilib aytdi: - *Ey o'g'il, odamlar so'zga ustomonliklari bilan maqtansalar, sen sukuting bilan maqtan. («Oz-oz o'rganib, dono bo'lur»).*

Undalma vazifasida atoqli otlar shaxs otlari, qarindoshlik, kasb, hunar kabilarni anglatuvchi so'zlar keladi. Masalan: - *Onajon, Xonzoda begim ham sizning suyuqli farzandingiz-ku (P.Qodirov). Kechagi maqola nima bo'ldi, Rahim aka?! (F.Musatjonov). Siz mendan ko'ra qo'yilaringizni ko'proq o'ylang, cho'pon aka! (P.Qodirov).*

Undalma ot, otlashgan sifat otlashgan undov so'z, so'z birikmasi va shu kabilar bilan ifodalanishi mumkin: *Ey ustod, men buyuk ishlarga qadam qo'ydim. («Oz-oz o'rganib, dono bo'lur»).* O'ynashma, puchuq, tek tur, hamma yog'ing suv bo'ldi... (O.Yoqubov). -Hoy, biron gap topib keldingmi? (S.Ahmad). Yaxshilik ... yaxshilikning ham bahosi bor, o'rtoq Zargarov (A.Muxtor).

Undalma gap boshida, o'rtasida, oxirida keladi va yozuvda gapning boshqa bo'laklaridan, odatda, vergul bilan ajratiladi: - *Olim bola, rayhonlarni bir silkitib chiqmaysizmi ... (J.Abdullaxonov). Ey rais, bu kitobni avval bir o'qib ko'ring. (S.Ahmad). Nima qilasis, dada, bolaning yuragini ezib. (S.Ahmad). Mening etti pushtim bog'bon o'tgan, o'g'lim. (J.Abdullaxonov).*

Undalma kuchli his - hayajon bilan aytilsa, undan so'ng, undov belgisi qo'yiladi: -*Xolbek! Qanisan? – dedi Eshmurot aka. – Kelsang-chi, kutib qoldik-ku. (P.Qodirov).*

2-§. Kirish so'z va kirish birikma

So'zlovchining o'zi bayon etayotgan fikrga bo'lgan turli munosabatini bildiruvchi so'z yoki so'z birikmasi kirish so'z yoki kirish birikma deb yuritiladi.

Kirish so'z, kirish birikma mazmunan butun bir gapga yoki uning biror bo'lagiga tegishli bo'ladi.

Kirish so'z va kirish birikma:

I. So'zlovchining bayon qilinayotgan fikrga bo'lgan turli munosabatini ifodalaydi:

1. Ishonch yoki tasdiqni (albatta, to'g'ri, haqiqatan, darhaqiqat, shubhasiz, so'zsiz kabilar): *Albatta, mendan ko'ra paxta ishining ustalari yaxshiroq bilishadi. (J.Abdullaxonov). To'g'ri, til suyaksiz-u, lekin suyakni sindiradi. (Shuhrat).*

2. Gumonni (ehtimol, balki, aftidang, chamasi kabilar): *Ehtimol, o'z xatolarini tuzatmoqchi bo'lib yurgandir? (P.Qodirov). Aftidan, professorning so'zlari unchalik quvonishga arziydigan emas shekilli. (J.Abdullaxonov).*

3. Afsuslanish, taajjubni (afsuski, attang, essiz, baxtga qarshi kabilar): *Afsuski, boya hamma raislarni mehnatga chaqirmagan ekansiz, Otaqo'zi aka, - dedi Xolmurodov. (O.Yoqubov).*

4. Eslatishni (darvoqe, aytgandek, aytmqchi kabilar): *Aytgandek, sizdan bir nima so'ramoqchi edim... (A.Muxtor). Darvoqe, Anvarga ko'p mehnatim singgan ... (A.Qodiriy).*

II. Bayon qilingan fikrning kimga qarashli ekanligini ifodalaydi (menimcha, sizningcha, ularning aytishicha, aytishlaricha kabilar): *Menimcha, to'g'risini o'z vaqtida aytib, xatoning oldini olgan yaxshidir. (J.Abdullaxonov). Keksalarning aytishicha, o'sha suv tog'ning tirqishidan oqib kelib, manna shu buloqdan chiqarmish. (P.Qodirov). Eshitishimcha, Anorxon bilan musobaqalashishga kelishibsizlarmi? (J.Abdullaxonov). Tadqiqotchi olimlarning fikricha, chinor daraxtini qadim - qadim davrlarda yurt kezuvchi sayyohlar, savdogarlar ... Eron va unga qo'shni mamlakatlardan O'zbekistonga olib kelishgan. (A.Aminov).*

III. Bayon qilingan fikrning tarkibini ifodalaydi (avvalo, nihoyat, birinchidan, ikkinchidan kabilar): *Nihoyat, xuddi yoshi ulug' odamlardek viqor bilan qadam bosib Asadillo paydo bo'ldi. (F.Musajonov). Birinchidan, bugun hamisha opaning yubiley kechalari, ikkinchidan, ertaga oblast yosh yozuvchilarining konferentsiyasi ochiladi. (O.Yoqubov).*

IV. Aytilayotgan fikrning oldingi fikr bilan aloqasini ifodalaydi (demak, xullas, ishqilib, shunday qilib, binobarin, ko'rinadiki kabilar): *Xullas, barcha bilan ahillashib ketganligi ko'rinib turardi. (J.Abdullaxonov). Ishqilib, shu oqshomchi so'xbat bekor ketmadi. (J.Abdullaxonov).*

Kirish so'z ko'pincha modal so'z bilan, kirish birikma esa so'z birikmasi bilan ifodalanadi. Masalan: *Chamasi, o'n minutcha yurilsa, salqin va so'lim sayribog' bor edi. (F.Musajonov). Keksalarning aytishicha, bunday paytlarda tepalikning ustida erning nafasini eshitarmishsiz? (O'Hoshimov).*

Kirish so'z va kirish birikma gapning boshida kelib, yozuvda undan keyin, gap oxirida kelib, undan oldin vergul qo'yiladi: *Albatta, uning yuzida kasaldan asar ham yo'q ... (F.Musajonov). Achchiq gapirganingiz ma'qul, albatta. (P.Qodirov).*

3-§. Kiritma gap

Soʻzlovchining asosiy fikr ichida yoʻl – yoʻlakay aytilgan fikrini anglatuvchi gap kiritma gap deyiladi. Kiritma gap oʻzi kiritilgan gapning biror boʻlagiga mazmunan aloqador boʻlib, maxsus pauza bilan ajratiladi. Masalan: *Nima uchundir Ahmad yuragida ayriliq jafosi, achinish sezmedi (bu his keyin uning yuragini oʻrtaydi).* (F.Musajonov).

Kiritma gap koʻpincha qavs ichida beriladi: Hay, aytmoqchi, *Oyim kelgan ekanlar (u «Oyim» deb Humayrabonuni koʻzda tutardi).* (J.Abdullaxonov). *Baʼzan esa u asosiy gapdan tire orqali ajratiladi: SHunday qilib, Asal va Samad oʻgʻlining ismi shunday ekan – bizning yoʻl uchastkamizda qolishdi.* (CH.Aytmatov).

Takrorlash uchun savollar:

1. Qanday birliklar gap boʻlaklari bilan boʻylanmaydi?	7. Kirish soʻz va kirish birikmalar hamda ularning maʼno turlari haqida gapiring.
2. Undalmaning taʼrifini ayting.	8. Kirish gap haqida gapiring va misol keltiring.
3. Undalma qaysi shaxslarga qaratilgan boʻladi?	9. Kirish gap turlari haqida gapiring.
4. Yiqiq undalma haqida gapiring.	10. Undalma, kirish soʻz, kirish birikma va kirish gaplarda tinish belgilarining ishlatilishi haqida gapiring
5. YOyiq undalma haqida gapiring.	
6. Undalmalar qanday soʻzlar bilan ifodalanadi?.	

QOʻSHMA GAP

1-§. Qoʻshma gap turlari haqida maʼlumot

Qoʻshma gaplar, qismlarining oʻzaro birikish usuli va semantik munosabatiga koʻra, uch xil boʻladi: 1) bogʻlangan qoʻshma gap; 2) ergashgan qoʻshma gap; 3) bogʻlovchisiz qoʻshma gap.

Qiyoslang: *Isteʼdod hamisha har xil boʻladi, isteʼdodsizlar esa hamma joyda bir xildir.* (E.Vohidov) *SHuni aytmoqchimizki, odam hamma vaqt bilimga tashna boʻlishi shart.* (F.Jyulio Kyuri).

Keltirilgan misollarning birinchisi bogʻlangan qoʻshma gap boʻlib, uning qismlari esa yordamchisi vositasida oʻzaro teng bogʻlangan; ikkinchisi ergashgan qoʻshma gap boʻlib, uning qismlari –ki aniqlov bogʻlovchisi orqali ikkinchi qismni birinchi qismga tobelik yoʻli bilan bogʻlagan; uchinchi gap bogʻlovchisiz qoʻshma gap boʻlib, uning qismlari oʻzaro hech qanday bogʻlovchi vositasiz - faqat intonatsiya (ohang) orqali birikkan.

2-§. Bogʻlangan qoʻshma gap

Qismlarining oʻzaro teng aloqaga kirishuvidan tuziladigan gap bogʻlangan qoʻshma gap deyiladi. Bogʻlangan qoʻshma gap qismlari oʻzaro biriktiruv bogʻlovchilari (va, hamda, ham), zidlov bogʻlovchilari (ammo, lekin, biroq, balki), ayiruv bogʻlovchilari (yo, yoki, yohud, dam... dam, goh... goh, baʼzan... baʼzan, hali... hali, bir... bir), teng bogʻlovchi vazifasidagi –da, –u (-yu), na... na yuklamalari, shuningdek, boʻlsa, esa yordamchilari vositasida bogʻlanadi.

Shunga koʻra bogʻlangan qoʻshma gaplarni quyidagi turlarga ajratish mumkin:

1. Biriktiruv bogʻlovchilari yordamida tuzilgan bogʻlangan qoʻshma gap.
2. Zidlov bogʻlovchilari yordamida tuzilgan bogʻlangan qoʻshma gap.
3. Ayiruv bogʻlovchilari yordamida tuzilgan bogʻlangan qoʻshma gap.
4. Teng bogʻlovchi vazifasidagi yuklamalar yordamida tuzilgan bogʻlangan qoʻshma gap.
5. Boʻlsa, esa yordamchi soʻzlari vositasida tuzilgan bogʻlangan qoʻshma gap.

Biriktiruv bogʻlovchilari (va, hamda; baʼzan shu vazifadagi ham yuklamasi) yordamida tuzilgan bogʻlangan qoʻshma gap tarkibidagi qismlardan bir paytda yoki ketma-ket roʻy beradigan voqea-hodisalar anglashilib turadi. Masalan: *Haqiqat va toʻgʻrilikni sevadigan odam doim vijdoni farmoniga itoat qiladi va uning vijdoniga hech Kim hokim boʻla olmaydi. (Oz-oz oʻrganib dono boʻlur.) Keng bogʻdagi har bir nihol qonib-qonib suv ichdi va uning yaproqlari nurga intilib oʻsa boshladi.* (Oʻ.Hoshimov.)

Zidlov bogʻlovchilari (lekin, ammo, biroq, balki) yordamida tuzilgan bogʻlangan qoʻshma gap qismlari mazmunan bir-biriga zid boʻladi. Masalan: *Har qanday narsada isrofgarchilik bor, ammo yaxshilikda isrof boʻlmaydi.* («Ajoyib nasihatlar») *Burni, qoshi, yana allaqaeri otasiga oʻxshardi, lekin Akbarov ham bir vaqtlar oʻgʻliday ajinsiz, quyuq qora sochli boʻlganini tasavvur etish qiyin edi.* (P.Qodirov).

Ayiruv bogʻlovchilari (yo, yoki, yohud, goh..., goh, dam..., dam, baʼzan..., baʼzan...) yordamida tuzilgan bogʻlangan qoʻshma gapda birini tanlash lozim boʻlgan yoki galma-gal roʻy beradigan voqea-hodisalar ifodalanadigan qismlar birikadi.

a) yo (yo..., yo), yo..., yo bo'lmasa; yoki (yoki..., yoki); yo..., yoki; xoh..., xoh bog'lovchilari birini tanlash lozim bo'lgan voqea-hodisalarni ifodalovchi qismlarni birlashtiradi. Masalan: *Yo ko'k unga o'z sirlarini ochishni tilamas, yo uning aql ko'zgusi xiralashib qolgan.* (O.Yoqubov.)

b) goh..., goh; dam..., dam; ba'zan..., ba'zan bog'lovchilari galma-gal ro'y beradigan voqea-hodisalarni ifodalovchi qismlarni bog'laydi. Masalan, *Ba'zan oy zarin kokillarini yer yuziga yoyib yuboradi, ba'zan bulut oy yuzini qoplab oladi.* (Oybek.)

Teng bog'lovchilar vazifasidagi yuklamalar yordamida tuzilgan bog'langan qo'shma gaplar qismlaridan bir paytda yoki ketma-ket ro'y beradigan voqea-hodisalar yohud mazmunan zid bo'lgan voqea-hodisalar anglashilib turadi.

Bunda -u, (-yu), -da, na..., na yuklamalari biriktiruv bog'lovchilarining vazifasini, -u (-yu) yuklamasi zidlov bog'lovchilari vazifasini bajaradi. Masalan: *Oyko'l ilgari alohida xo'jalik edi-yu, kattagina idorasi bor edi.* (P.Qodirov.) *Ikki tomondagi kitoblarga to'lib turadigan qubballi javonlarda na bir kitob bor, na bir qo'lyozma bor.* (O.YOqubov.)

Bo'lsa, esa so'zlari vositasida tuzilgan bog'langan qo'shma gap qismlaridan bir vaqtda yoki ketma-ket ro'y beradigan voqea-hodisalar qiyoslanishi anglashiladi. Masalan: *Oliy himmatli kishi, mard odam bir lahzada do'st orttiradi, pastkash esa necha yillik oshnaligini bir lahzada barbod qiladi.* («Oz-oz o'rganib dono bo'lur».)

3-§. Bog'langan qo'shma gapda tinish belgilarining ishlatilishi

1. Bog'langan qo'shma gap qismlari o'zaro biriktiruv bog'lovchilari yordamida biriksa, shuningdek yakka qo'llanuvchi yo, yoki, yohud ayiruv bog'lovchilari yordamida biriksa ular orasiga vergul qo'yilmaydi. Masalan: *SHamol tag'in shu tomonga burildi va ingichka, qo'ng'iroqday ovoz jaranglab eshitildi.* (O'.Hoshimov.)

2. Bog'langan qo'shma gap qismlari zidlov bog'lovchilari yordamida biriksa, bunday bog'lovchidan oldin vergul qo'yiladi. Masalan: *Qorong'ida buloq suvining o'zi ko'rinmas edi, ammo shildirashi aniq eshitilar edi.* (P.Qodirov.)

3. Bog'langan qo'shma gap tarkibidagi qismlar bo'lsa, esa so'zlari vositasida biriksa ham, ular orasiga vergul qo'yiladi. Masalan: *Harakatchan kishilar odatda omadli bo'ladilar; aksincha qiladigan ishlarini hadeb o'ylayveradigan va sustkashlik qiladiganlarga esa omad kamdan-kam nasib etadi.* (Gerodot.)

4. Bog'langan qo'shma gap tarkibidagi qismlar takrorlanuvchi ayiruv bog'lovchilari yoki inkor yuklamasi yordamida biriksa, takrorlanib kelgan yordamchidan oldin vergul qo'yiladi. Masalan: *Goh supa chetiga ekilgan rayhon hidi dimog'iga urilardi, goh tom orqasidagi yo'ng'ichqazorda hasharotlarning bir qiyomda chirillashi e'tiborini tortardi...* (P.Qodirov.)

4-§. Ergashgan qo'shma gap

1. Ergashgan qo'shma gap haqida umumiy ma'lumot

Ergashgan qo'shma gap tarkibidagi qismlarning biri ikkinchisiga mazmunan, grammatik va intonatsiya jihatdan tobe bo'lib, uni aniqlash, to'ldirish kabi vazifalarni bajaradi. SHuning uchun ham qismlardan biri hokim, ikkinchisi tobe sanaladi. Bunda ergashgan qo'shma gap tarkibidagi hokim qism bosh gap, tobelanib kelgan qism esa ergash gap deb yuritiladi. Ergash gap bosh gapni yoki uning biror bo'lagini izohlash, aniqlash to'ldirish uchun xizmat qiladi. Masalan: «*Gar kishi olmasa hayotdan ta'lim, Unga o'rgatolmas hech bir muallim.*» (Rudakiy.) gapida «Unga o'rgatolmas hech bir muallim» - bosh gap, «Gar kishi olmasa hayotdan ta'lim» - ergash gap. Ergash gap bosh gapni shart munosabatiga ko'ra izohlagan.

Ergashgan qo'shma gapda bosh gapning kesimi qo'shimcha to'liq shakllangan bo'ladi, lekin ergash gapning kesimi ko'p hollarda to'liq shakllanmaydi, shu tufayli ergash gapni bosh gapga biriktiruvchi vositalar, asosan, ergash gapning kesimi tarkibida keladi yoki undan so'ng qo'shiladi. Masalan, *O'z darajangga munosib o'ringa bilib o'tirsang, bu o'rindan seni hech kim qo'zg'atolmaydi.* (Oz-oz o'rganib dono bo'lur.) gapida ergash gapni bosh gapga biriktiruvchi vosita (-sa) ergash gapning kesimi tarkibida kelgan.

2. Ergash gapni bosh gapga biriktiruvchi vositalar

Ergashgan qo'shma gap tarkibidagi ergash gap bosh gapga quyidagi vositalar orqali birikadi:

1.Ergashtiruvchi bog'lovchilar (shuning uchun, shu sababli, shu tufayli, chunki, negaki, toki, go'yo, -ki) yordamida: *Shunday odamlar bo'ladiki, ularni mansab ham, daraja ham, shon-shuhrat ham o'zgartirmaydi. (H.G'ulom.) Nafas olmay quloq tutgan kishi muttasil shovullagan tovush eshitadi, go'yo olisda shivalab yomg'ir yog'ayotgandek. (S.Ahmad.)*

2.Ko'makchilar (fe'l formalaridan so'ng kelgan ko'makchilar) yordamida: *Toshtemir shaharga ketgandan keyin, Sodiq ota qiziga hech narsa demadi. (H.G'ulom.) Eshik ortiqcha tor bo'lgani uchun, ot siqilibgina o'tdi... (A.Qodiriy.)*

3.Yuklamalar yordamida: *Osmonda bulutlar paydo bo'lganidanmi, dengiz motam tutayotgan ayolga o'xshardi. (O.Umarbekov.)*

4.Nisbiy so'zlar yordamida: *Odamlar uchun xotirada saqlash qanchalik zarur bo'lsa, ba'zan unutish ham shunchalik zarur. («Oz-oz o'rganib dono bo'lur».)*

5.Sifatdosh shakli hamda kelishik affiksi yordamida: *Ota-onalarimiz qarib qolganda, ularga mehr-muhabbat tuyg'ularimizni baxsh etmog'imiz lozim. («Oz-oz o'rganib dono bo'lur».)*

6.Fe'lining ravishdosh shakli yordamida: *Nasiba chiqib ketgach, Buvsora ona sekin kosaga nazar tashladi. (San'at Mahmudova) Qalin qorlar erib, o'tlar ko'karib qoldi. (CH.Aytmatov.)*

7.Fe'lining shart mayli formasi yordamida: *Diqqat bilan quloq solsangiz, uning bulbulga taqlid qilayotganini sezasiz. (H.G'ulom.) Oilada hamjihatlik bo'lmasa, uni baxt tashlab ketar. (Maqol.)*

8.Fe'lining buyruq-istak mayli formasi yordamida: *Ona ishdan qanday o'y, qanday tashvish bilan qaytmasin, shu ko'zlarni ko'riboq, ko'ngli yozilardi. (A.Muhtor.)*

9.-day (-dek) o'xshatish ma'nosini bildiruvchi qo'shimcha yordamida: *To'ying bo'ldi-bo'ldisi qiziq tuyulganday, yangi ishning boshlanish arafasi qiziq bo'ladi.*

Ergash gap bosh gapdan oldin ham, keyin ham kelishi mumkin. Masalan: *Da'vogar sust kelsa, qozi muttahaam... (H.G'ulom.) Qo'rqqoq do'st dushmandan xavflidir, chunki dushmandan ehtiyot bo'lasan, ammo do'stga ishonasan. (L.N.Tolstoy.)*

Ayrim hollarda ergash gap bosh gap ichida ham kelishi mumkin. Masalan: *O'zi..., bo'g'oz sovliqlar qiynalmasin deya, ularni o'z yurishiga qarab bamaylixotir haydab ketdi. (CH.Aytmatov.) Uning sovuq nafasi, eshik ochilarkan, o'rmonlarning shovqini bilan oqib kirib, yigitni biroz xushyorlantirardi. (Oybek.)*

3. Ergash gapning turlari

Ma'lumki, ergash gap bosh gapni yoki uning biror bo'lagini izohlash, aniqlash, to'ldirish uchun xizmat qiladi. SHunga ko'ra ergash gap ikki katta guruhga bo'linadi: 1) bosh gapning biror qismi (bo'lagi)ni izohlovchi ergash gaplar; 2) butun bir bosh gapni izohlovchi ergash gaplar. Masalan: *Dunyoda shunday odamlar bo'ladiki, ularning hayoti, qilgan ishlari, bosib o'tgan yo'llari biz uchun... yuksak namuna bo'lib xizmat qiladi. (O.YOqubov.) Kechasi shudring tushmagan bo'lsa ham, daraxt yaproqlari nam va muzdek edi. (O.Yoqubov.)*

Birinchi gap tarkibidagi ergash gap (ularning hayoti, qilgan ishlari, bosib o'tgan yo'llari biz uchun... yuksak namuna bo'lib xizmat qiladi) bosh gapdagi aniqlovchi (shunday) ni izohlagan bo'lsa, ikkinchi gap tarkibidagi (kechasi shudring tushmagan bo'lsa ham) ergash gapni bosh gapni to'siqsizlik munosabati orqali butun holda izohlagan.

Bosh gapning biror bo'lagini izohlaydigan ergash gaplarga ega, kesim, aniqlovchi, to'ldiruvchi ergash gaplar; bosh gapni butun holda izohlovchi ergash gaplarga payt, o'rin, sabab, maqsad, shart, to'siqsiz, ravish, miqdor-daraja, o'xshatish, natija ergash gaplar kiradi.

Ega ergash gap bosh gapning olmosh bilan ifodalangan ega bo'lagini izohlab, kim? nima? so'roqlaridan biriga javob bo'ladi.

Ega ergash gap bosh gapga quyidagicha birikadi:

1.Ergash gapning kesimi shart mayli shaklida bo'ladi. Bunda bosh gapning egasi u, o'sha, o'zi kabi olmoshlari bilan ifodalanadi. Masalan: *Kimki birovning payini qirqsa, o'ziniki ham qirqiladi. («Ajoyib nasihatlar».) Kimki o'tmishni yaxshi bilsa, u hozirgi zamon qadriga etadi. («Oz-oz o'rganib dono bo'lur».)*

2.Ergash gapning kesimi aniqlik maylida bo'ladi. Masalan: *Kim o'zini hurmat qilar ekan, u boshqalarni ham hurmat qiladi.*

3.Ega ergash gap bosh gapdan keyin kelib, bosh gapga -ki aniqlov bog'lovchisi orqali birikadi: *Shu narsa ravshanki, o'tmishni bilmasdan turib, hozirgi zamon qadriga etib bo'lmaydi.*

Ba'zan ega ergash gap bosh gapdagi shakllanmagan egani izohlashi mumkin. Masalan: Bizga ayonki, xalq o'z taqdirini o'zi yaratadi.

Kesim ergash gap bosh gapning olmosh bilan ifodalangan kesimini izohlaydi. Bunda bosh gapning kesimi vazifasida shu, shunday, shu bo'ldi, shundan iborat so'zlari kelib, ergash gap shu so'zlarni izohlagani

holda, bosh gapga –ki bog'lovchisi yordamida birikadi. Masalan: *Farqi faqat shuki, men madaniy navlarni chatishtirardim... hatto geografik uzoq navlarning ham madaniysini tanlab chatishtirganman... (O'.Usmonov.) Eng yomoni shundaki, u... odamlarni yil sayin o'tkirroq dorilarni ishlatishga majbur qilyapti... (O'.Usmonov.) Do'stlikning qudrati shundan iboratki, bu qudratli kuch har qanday to'siqni engaladi.*

To'ldiruvchi ergash gap bosh gapdagi olmosh bilan ifodalangan to'ldiruvchini (yoki bosh gapda qo'llanmagan to'ldiruvchini izohlaydi va bosh gapga quyidagicha birikadi:

1.Ergash gapning kesimi shart maylida bo'ladi. Masalan: *Kimda gumon bo'lsa, uni ko'zdan qochirma* gapi tarkibidagi ergash gap (kimda gumon bo'lsa) bosh gapdagi uni to'ldiruvchisini izohlagan.

2.To'ldiruvchi ergash gap bosh gapga –ki bog'lovchisi orqali birikadi. Masalan: *Men hech bir vaqt inkor qilmaymankim, yolg'iz o'z g'arazi yo'lida ish qiluvchi pand kishilar... bizda ham yo'q emas. (A.Qodiriy.)* gapi tarkibidagi «yolg'iz o'z g'arazi yo'lida ish qiluvchi pand kishilar bizda ham yo'q emas» ergash gapi bosh gapda qo'llanmagan shuni to'ldiruvchisini izohlab, unga –ki bog'lovchisi yordamida birikkan.

Aniqllovchi ergash gap bosh gapdagi aniqllovchi vazifasida qo'llangan (yoki qo'llanmagan) so'zning ma'nosini izohlaydi.

Aniqllovchi ergash gap bosh gapga quyidagicha birikadi:

1.Ergash gap tarkibida kim, kimki, kimning kabi olmoshlar qatnashib, kesim sharti mayli shaklida bo'ladi. Masalan: *Kimning ko'ngli to'g'ri bo'lsa, uning yo'li ham to'g'ri bo'ladi.*

2.Ergash gap bosh gapga –ki bog'lovchisi yordamida birikadi. Bunda bosh gap tarkibida shunday, shunaga so'zlari keladi, ergash gap tarkibida esa bunday, bunaqa so'zlari qatnashadi. Masalan: *Shunday odamlar bo'ladi, ularni mansab ham, daraja ham, shon-shuhrat ham o'zgartirmaydi. (H.G'ulom.) Qalb shunday ummonki, uning bag'rida dahshatli dolq'alar silsilasi bor. (E.Vohidov.)*

Ayrim hollarda olmosh bilan ifodalangan aniqllovchi bosh gapda tushirilgan bo'ladi. Masalan: *Shoirilar bo'ladi, ularni bir kishi yolg'iz o'zi kechasi o'qiydi. (E.Vohidov.)*

Payt ergash gap bosh gap voqea-hodisaning yuzaga kelish vaqtini, paytini bildiradi. Payt ergash gap bosh gap tomonidan beriladigan qachon? qachondan beri? qachongacha? kabi so'roqlarga javob bo'ladi.

Payt ergash gap va bosh gapdagi voqea-hodisaning yuzaga kelishi quyidagicha:

I. Bosh va ergash gaplardan anglashilgan voqea-hodisa bir paytda sodir bo'ladi. Bunda ergashgan qo'shma gap qismlari o'zaro quyidagicha birikadi:

1. Ergash gapning kesimi sifat-dosh shaklida bo'lib, uo'rin-payt kelishigida qo'llanadi. Masalan: *U hovliga chiqqanda, Qumri bilan dugonasi supa yonida suhbatlashib turishardi. (H.G'ulom.) Kabinasi band mashinalar o'tqanda, xudi yosh bolalardek quvonib ketardim. (CH.Aytmatov.)*

2. Ergash gapning kesimi sifat-dosh shaklida bo'lib, unga o'rin-payt kelishigidagi «payt», «vaqt», «chog'», «zamon» so'zlari birikib keladi. Masalan: *Ular ko'chaga chiqqan vaqtda, palos, ko'rpachalar yozilgan edi. (H.G'ulom.) U idoraga kirib kelgan paytda qabulxona o'nga yaqin qari-qartang va Xotin-xalaj navbat kutib turardi. (N.Aminov.)*

3. Ergash gapning kesimi «–(a)r ekan» shaklida bo'ladi. Masalan: *Rajab aka hammangizni elektrostantsiyaning ortiga boshlab o'tar ekan, Zulayho pastga tushdi. (P.Qodirov.) Men kelishdan maqsadimni asta-sekin tushuntirar ekanman, borgan sayin Boytemirning jahli chiqdi. (CH.Aytmatov.) U kasalxonaning terakzor xiyoboniga kirib borar ekan, qaerdadir jajji bir qushcha chirqilladi. (O'.Hoshimov.)*

II. Bosh gapdagi harakat, holat ergash gapdagi harakat, holatdan oldin yuzaga keladi. Bunda ergash gap bosh gapga quyidagicha bog'lanadi:

1. Ergash gapning kesimi –guncha affiksi bilan yasaluvchi ravishdosh bilan ifodalanib, mazkur shakl ergash gapni bosh gapga biriktiruvchi vosita hisoblanadi. Masalan: *Keyingi avtobus kelguncha, yigit... yangi «tog' asal»larini olib quti ustiga terib qo'rdi. (J.Abdullaxonov.)*

2. Ergash gapning kesimi ravishdoshning bo'lishsiz shakli (–may, –masdan affikslari yasaluvchi shakli) bilan ifodalanadi. Masalan: *Oradan ko'p vaqt o'tmay, idoraga chollar kirishdi. (A.Qahhor.)*

III. Bosh gapdagi voqea-hodisa ergash gapdagi voqea-hodisadan so'ng ro'y berardi. Bunda ergash gap bosh gapga quyidagicha birikadi:

1. Ergash gapning kesimi –gach affiksi bilan yasaluvchi ravishdosh bilan ifodalanadi. Masalan: *Oradan ikki yil o'tgach, Mulla Fazliddin Andijon arkidagi to'rxonaning ba'zi naqshlarini yangilash uchun chaqirildi. (P.Qodirov.) Marosim tugagach, u oyisiga vagonda qaytajaklarini eslatgan edi. (M.Kozimiy.) Mehmonlar jo'nab ketgach, u ... Solihovni o'z huzuriga taklif etdi. (N.Aminov.)*

2. Ergash gapning kesimi chiqish kelishigidagi sifatdosh bilan ifodalanib, unga «keyin», «so`ng» ko`makchilari qo`shiladi. Masalan: *Oradan uch-to`rt hafta o`tgandan so`ng, qo`liga ... yigirma-o`ttiz chaqa pul ham bergan edim.* (A.Qodiriy.) *Sud kengashga kirib ketgandan keyin, zal guvillab ketdi.* (CH.Aytmatov.)

3. Ergash gapning kesimi «-gan edi» shaklida keladi. Masalan: *Temirjon ... endigina yuvinishga tutingan edi hamki, shiyp onidan yuz-qo`lini yuvib, belbog`iga artganicha kelayotgan Usmonali ota ko`rindi.* (J.Abdullaxonov.)

IV. Bosh gap va ergash gaplardagi voqea-hodisa ketma-ket yuzaga keladi. Bunda ergash gap kesimi «-gandan beri», «-gan sayin», «-gan sari» kabi shakllarda keladi. Masalan: ... *cho`l gullab-yashnagan sari, yilqilar pastlikka tusha boshlaydi.* (CH.Aytmatov.)

O`rin ergash gap bosh gap kesimidan anglashilgan ish-harakatning bajarilish o`rni bildiradi.

Bunda ergash gapning kesimi shart mayli shaklida bo`lib, ergash gap tarkibida qayerga, qayerda, qayerdan kabi nisbiy so`zlar qatnashib, ular bosh gapdagi shu yerga, shu yerda, o`sha yerdan, o`sha yerda, o`sha joyda kabi so`zlarga mos keladi. Masalan: *Qayerdagi erkaklar bilan ayollar bir-birlarini astoydil qadrlasa, o`sha joyda ikki tomonning ham qadr-qimmatini ko`tarilib ketyapti.* (P.Qodirov.)

Sabab ergash gap bosh gapdan anglashilgan voqea-hodisaning yuzaga kelish sababini bildiradi. Sabab ergash gap bosh gap orqali beriladigan nima uchun? nega? nima sababdan? kabi so`roqlarga javob bo`ladi.

Sabab ergash gap bosh gapga quyidagicha birikadi:

1. Ergash gap bosh gapga chunki, negaki sabab bog`lovchilari yordamida bog`lanadi. Masalan: *Samimiy aytilgan so`z sodda bo`ladi, chunki dilning hukmronligi tildan ustun bo`ladi.* (G`G`ulom.) *Tun nihoyatda qorong`i, chunki yangi tug`ilgan oy allaqachon botgan edi.* (P.Qodirov.) *Haqiqiy olim o`zining ilmi bilan maqtanmaydi, negaki u o`zidan ham zo`r va fozil olim borligini biladi.* («Oz-oz o`rganib dono bo`lur».)

2. Ergash gap bosh gapga shuning uchun, shu sababli, shu tufayli, shu bois so`zlari vositasida birikadi. Masalan: *Boshqalar yonida birovga ayblarini aytib nasihat qilish – uni odamlar oldida uyaltirishdir, shuning uchun holi joyda nasihat qilish kerak.* («Oz-oz o`rganib dono bo`lur»). *Kishining iste`dodi barcha sohada bir xil bo`lavermaydi, shuning uchun yoshlar o`zi sevgan, qobiliyatiga mos bo`lgan ishni tanlay bilishi kerak.* (Y.Shukurov.)

3. Ergash gap bosh gapga –mi yuklamasi orqali birikadi. Masalan: *O`zi qattiqchilik bilan o`sgan emasmi, darrov ro`zg`orga kirishib keta qoldi.* (O`Hoshimov). *Temirjonni sharjlar, kulgili surat solingan sahifalar ko`proq qiziqtirib qo`ydimi, uzoq-uzoq tikilib qolar, kulardi.* (J.Abdullaxonov.)

4. Ergash gap bosh gapga shekilli modal so`zi vositasida bog`lanadi. Masalan: *Temirjonning qadalib tikilishi uning ham diqqatini tortdi shekilli, bir qarab qo`ydi.* (J.Abdullaxonov.)

5. Ergash gapning kesimi shart maylidagi fe`l va «kerak» modal so`zi bilan ifodalanishi mumkin. Masalan: *Oy to`lishgan bo`lsa kerak, toshlar qirov rangida elas-elas ko`rinib turar edi.* (S.Ahmad). Ba`zan ergash gapning shunday shaklidagi kesimiga –ki yuklamasi ham qo`shilishi mumkin. Masalan: *Stol atrofida har kimning tayin joyi bo`lsa kerakki, Qunduz chaqqon borib qarshidan joy oldi.* (J.Abdullaxonov.)

6. Ergash gapning kesimi «-gan+egalik affiksi+uchun (yoki sababli, tufayli)» shaklida bo`ladi. Masalan: *Dori yangi sepilgani uchun, dalada hech Kim ko`rinmaydi.* (O`Usmonov). *Tog` qishloqlari notinch bo`lgani uchun, Toshtemir shu tomonlarga tez-tez keladigan bo`lib qoldi.* (H.G`ulom).

7. Sabab ergash gapning kesimi «-gan+egalik affiksi+-dan» shaklida bo`ladi. Masalan: *Bu taraflarda mashinalar ko`p qatnamaganidan, chang-to`zon bo`lmas edi.* (S.Ahmad). *Bu erda tez-tez yomg`ir quyib turganidan, daraxtlarning shundog`am beg`ubor barglari yuvilib xandon pista mag`zidek och yashil tusda ko`rinar edi.* (S.Ahmad).

Maqsad ergash gap bosh gap kesimidan anglashilgan ish-harakatning qanday maqsad bilan yuzaga kelishini bildiradi. Maqsad ergash gap bosh gapning kesimi orqali beriladigan nima maqsadda? qay maqsad bilan? nega? so`roqlariga javob bo`ladi. Maqsad ergash gapning kesimi ko`pincha buyruq-istak maylidagi fe`llar ifodalanadi va maqsad ergash gapning bosh gapga birikishi quyidagicha:

1. Ergash gap bosh gapga deb, deya yordamchilari orqali bog`lanadi. Masalan: *Hamma bahramand bo`lsin deb, yaxshi ishlash kerak.* (Oybek).

2. Ergash gap bosh gapga uchun vositasida birikadi. Masalan: *Tog`asi uni odobsiz demasin uchun, Hulkar choynakni ko`tarib uyga Avazdan keyin kirdi.* (P.Qodirov).

3. Maqsad ergash bosh gapga toki maqsad bog`lovchisi yordamida birikadi. Masalan: *Bolalarni kitobga o`rgatish kerak, toki ular ishchi kuchi bo`lib emas, ongli, katta jamiyatning bilag`on a`zolari bo`lib etishsinlar.* (S.Ahmad).

Ravish ergash gap bosh gapdan anglashilgan harakat, holatning qay tarzda, qay holda yuzaga kelishini bildiradi. Ravish ergash gap bosh gapning kesimi orqali beriladigan qanday? qay tarzda? qay holda? qanday qilib? kabi soʻroqlarga javob boʻladi.

Ravish ergash gapning kesimi, asosan, feʼlning –(i)b affiksi bilan yasaluvchi oʻtgan zamon ravishdoshi orqali shakllangan boʻlib, shu feʼl shakli ergash gapni bosh gapga bogʻlovchi vosita ham hisoblanadi. Masalan: *Uy suv yuvib qiyalashgan silliq qirgʻoqdan besh-olti qadamgina narida boʻlib, undan ilon izidek yolgʻizoyoq yoʻl daryoga choʻzilib tushgan edi. (OʻUsmonov). Birdan qoʻllari boʻshashib, bogʻlayotgan bogʻichi barmoqlari orasidan chiqib ketdi. (OʻHoshimov). Hozir ham supaning atrofi supurib-sidirilib, suv sepib qoʻyilgan. (J.Abdullaev).*

Oʻxshatish ergash gap bosh gapdagi voqea-hodisani boshqa voqea-hodisaga oʻxshatadigan, chogʻishtiradigan ergash turidir. Oʻxshatish ergash gapning kesimi koʻpincha –gan, –yotgan affikslari bilan yasaluvchi sifat-dosh bilan ifodalanib, bunday ergash gap bosh gapga quyidagicha birikadi:

1. Ergash gap kesimi –day, –dek affiksini olgan sifat-dosh bilan ifodalanadi. Masalan: *Odatda mevaning sarasini qurt eganidek, boʻxton ham yaxshi odamlarga yopishadi. (J.Svift). Toshbaqa jayronni quvib etib gʻajib tashlashi mumkin boʻlmaganidek, Zaynabning oʻz orzulariga etmogʻi mumkin emasdi. (T.Malik).*

2. Ergash gapning kesimi «-gan+egalik affiksi+kabi//singari» shaklida boʻladi. Masalan: *Bulutlar ortiga yashiringan quyosh yuzidagi pardani shartta olib tashlab, olamni munavvar qilgani kabi, uning ham chehrasi birdan yorishib ketdi. (J.Abdullaxonov).*

3. Ergash gapning kesimi «-gan yoki –yotgan+joʻnalish kelishigi affiksi+ oʻxshab//oʻxshash» shaklida boʻladi. Masalan: *Yoʻl borgan sari uzoqlashib ketayotganga oʻxshab, sira poyoni koʻrinmasdi. (S.Ahmad).*

4. Ergash gap bosh gapga goʻyo, xuddi yordamchilari vositasida bogʻlanishi mumkin. Bunda ergash gapning kesimi tarkibida odatda –day, –dek affiksi ham qatnashadi. Masalan: *Baʼzi qushlarning qanotlari yozilgan, goʻyo ulab uchib tushmoqchiday edi. (Oybek).*

Miqdor-daraja ergash gap bosh gap kesimidan anglashilgan harakat-holatning qay miqdorda, qay darajada bajarilishini bildiradi.

Miqdor-daraja ergash gapli qoʻshma gaplarda ergash gap tarkibidagi qancha, qanchalik, nechogʻlik soʻzlari bosh gapdagi shuncha, shunchalik, shu darajada kabi soʻzlarga mos keladi.

Miqdor-daraja ergash gapning kesimi feʼlning shart mayli bilan ifodalanib, shu feʼl shakli ergash gapni bosh gapga biriktiruvchi vosita hisoblanadi. Masalan: *Odamlar uchun xotirada saqlash qanchalik zarur boʻlsa, baʼzan unutish ham shunchalik zarur. («Oz-oz oʻrganib dono boʻlur»). Unga tomon qancha yursang, u sendan shuncha uzoqlashadi. (A.Qahhor).*

Shart ergash gap bosh gapdagi voqea-hodisaning qanday shart bilan yuzaga chiqishini bildiradi.

Shart ergash gap bosh gapga quyidagicha birikadi:

1. Shart maylidagi feʼl bilan. Masalan: *Yer baquvvat boʻlsa, gʻoʻza baquvvat oʻsib, hech qanday dardga chalinmaydi. (J.Abdullaxonov). Daʼvogar sust kelsa, qozi muttahaam ... (H.Gʻulom).*

Baʼzan shart ergash gapda agar, bordi-yu, basharti, mabodo kabi soʻzlar kelib, ular gapdan anglashilgan shart mazmunini kuchliroq ifodalash uchun xizmat qiladi. *Mabodo biror odam oʻzicha toʻy qilsa, ayni bazm qizigan paytda chiroq oʻchirib qoʻyiladi. (OʻHoshimov). Agar bir daraxt kessangiz, oʻrniga yangi novdalar koʻkarib chiqadi. («Oz-oz oʻrganib dono boʻlur»).*

2. Baʼzan shart ergash gapning kesimi «-gan+da» shaklida boʻladi va bu shakl ergash gapni bosh gapga bogʻlash uchun xizmat qiladi. Masalan: *Agar yozuvchi koʻksida shunday bir nur – toza iymon boʻlmaganda edi, uning shaytanat olamiga safari besamar chiqmogʻi ham mumkin edi (T.Malik).*

3. SHart ergash gap bosh gapga –mi, –chi yuklamasi yordamida ham birikishi mumkin. Masalan: *Xatosini boʻyniga oldimi, egilgan boshni qilich kesmaydi.*

Toʻciqsiz ergash gap mazmunan bosh gapga zid boʻlsa ham, unda ifoda qilinayotgan fikr bosh gapda ifoda qilinayotgan fikrning bajarilishiga toʻsiq boʻlmaydi.

Toʻciqsiz ergash gap bosh gapga quyidagicha bogʻlanadi:

1. Shart mayli affiksi + ham yuklamasi orqali: *Ular oʻtirgan joyga sel kelmagan boʻlsa ham, Oqdaraning shagʻirlashi quloqlariga chalingan edi. (P.Qodirov). Hovli sotilib ketgan boʻlsa ham, qarindoshlardan aʼlo qoʻshnilarim bor. (Mirmuhsin).*

Baʼzan maʼnoni kuchaytirish uchun bosh gap tarkibida zidlovchi bogʻlovchi ham keladi: *Mahfuza Rayhonga dastlab yotsirab qaragan boʻlsa ham, lekin uning mehribonliklari qizaloq koʻnglini sekin-asta yumshatdi. (H.Gʻulom).*

2. SHart mayli affiksi + da yuklamasi orqali: *Uning soʻzlari garchi oʻq kabi botayotgan boʻlsa-da, Elchin uchun yangilik emasdi. (T.Malik).*

3. Ergash gapning kesimi bo'lishsiz shaklida qo'llangan buyruq maylidagi fe'l bilan ifodalanadi: *Ona ishdan qanday o'y, qanday tashvish bilan qaytmasin, shu ko'zlarni ko'riboq, ko'ngli yozilar edi.* (A.Muxtor).

4. To'ciqsiz ergash gapning kesimi «-gan+egalik affiksi+bilan» shaklida bo'ladi: *Yo'q, ayniqsa Jo'raqulovga o'xshagan kishilar ... sip-silliqqina ko'ringani bilan, dilida qancha siru sinoatlar borligini hamma ham bilavermaydi.* (Mirmuhsin). *Darvozasi ko'rimsiz bo'lgani bilan, bu hovlining o'ngi ichida ekan.* (T.Po'latov). *Zaynab o'zini engilroq his qilgani bilan, boshi garang edi.* (T.Malik).

Natija ergash gap bosh gapdagi voqea-hodisaning natijasini bildirib, bosh gapga –ki aniqlov bog'lovchisi orqali bog'lanadi. Bunda bosh gap tarkibida ko'pincha shu qadar, shunday, shuncha, shunchalik, chunon (ergash tarkibida esa natijada, oqibatda kabi so'zlar) qo'llanadi. Masalan: *Yulduzlar shu qadar ko'p chiqqan ediki, allaqanchasi Somon yo'lining ortlarida ham milt-milt qilardi.* (P.Qodirov). ... *nafas olish shunday engilki, keksa odam ham bu erda bolalik paytlarini eslaydi.* (P.Qodirov).

5-§. Bog'lovchisiz qo'shma gap

Qismlarining o'zaro bog'lovchi vositalarsiz birikishidan tuzilgan qo'shma gap bog'lovchisiz qo'shma gap deyiladi. Bunday qo'shma gaplarda predikativ qismlarni mazmun va qurilish jihatdan bog'lashda intonatsiya (ohang) yetakchi vazifa bajaradi. Masalan: *Tashqarida qor uchqunlanib turar, daraxtlarning shoxlari kumush rangda tovlanib, ko'zni qamashtirardi.* (J.Abdullaxonov).

Bog'lovchisiz qo'shma gaplarning qismlari ko'pincha tenglik intonatsiyasi orqali bog'lanadi. Masalan: *Oldindan salqin shabada esa boshladi, yo'l qishloqning tutzor ko'chasiga kirdi.* (SH.Xolmirzaev). *Piyozning po'sti ko'p, yomonning do'sti ko'p.* (Maqol). Ba'zan bunday qo'shma gaplarning predikativ qismlari tobelik intonatsiyasi bilan bog'lanishi mumkin. Masalan: *Ortiq ham o'zicha quvonib qo'ydi: sintetik o'tovning narhi salkam ikki ming so'm...* (P.Qodirov).

Shuning uchun ham tenglik intonatsiyasi orqali tuzilgan bog'lovchisiz qo'shma gap mazmunan bog'langan qo'shma gapga, tobelik intonatsiyasi orqali tuzilgan bog'lovchisiz qo'shma gap ergashgan qo'shma gapga mos keladi. Ammo ba'zi bir bog'lovchisiz qo'shma gap qismlari orasidagi intonatsiya tenglik va tobelik holatidan o'zgacha bo'ladi. Masalan: *So'z doriga o'xshaydi, ortiqchasi zarar keltiradi.* («Oz-oz o'rganib dono bo'lur»).

6-§. Bog'lovchisiz qo'shma gapning turlari

Bog'lovchisiz qo'shma gap qismlarining qanday shakllanishiga ko'ra, ikki xil bo'ladi:

1. Bir tipdagi qismlardan tashkil topgan bog'lovchisiz qo'shma gap. Bu xil qo'shma gap qismlarining kesimlari bir xil shakllangan bo'ladi: *Chin muhabbat husn tanlamas, Husn uchun sevmas vafodor.* (Shukrullo).

Bir tipdagi qismlardan tashkil topgan bog'lovchisiz qo'shma gap qismlari orasidagi semantik munosabatlar quyidagicha bo'ladi:

1. Bir paytda sodir bo'ladigan voqea-hodisalar anglashiladi: *Motor esa zo'r berib tirillar, mashina silkinar edi.* (Ch.Aytmatov).

Bunday paytda butun vujudida ajoyib bir safarbarlik sezar, xotirasi, zehni, shuuri bir nuqta atrofida inoq to'planardi. (P.Qodirov).

2. Ketma-ket ro'y beradigan voqea-hodisalar anglashiladi: *Tog` tepasida to'planayotgan bulutlar tushga borib quyuqlashib ketdi, oftob g'oyib bo'ldi.* (P.Qodirov).

3. Voqea-hodisalar qiyoslanadi: *Bahodir qo'shinga boshchilik qiladi, donishmand yo'l ochib beradi.* («Oz-oz o'rganib dono bo'lur»). *Yangi libos – oroyish, yaxshi yo'ldosh – osoyish.* (Maqol).

4. Voqea-hodisalar qiyoslanadi: *Adolatparvar bo'lish oson - e'tiqodning uchun kurashish qiyin.* (F.Musajonov).

II. Turli tipdagi qismlardan tashkil topgan bog'lovchisiz qo'shma gap. Bu xildagi qo'shma gap qismlarining kesimlari turlicha shakllanadi. Bunda qo'shma gap qismlaridan anglashilgan voqea-hodisalar bir-biriga bog'liq bo'ladi. Masalan: *Aqli, farosatli, ilmu hunarli kishilar bilan do'st bo'l.* *Hunarsiz kishida xosiyat bo'lmaydi.* («Oz-oz o'rganib dono bo'lur»).

Bog'lovchisiz qo'shma gapning bu turida tarkibidagi qismlar orasida quyidagi semantik munosabatlar yuzaga keladi:

1. Sabab munosabati anglashiladi: *Havo yaxshi, dalada dehqonlar yig'im-terim bilan ovora.* (Oybek). *Nomarddan yordam so'rama, yuzingga soladi.* (Maqol).

2. Payt munosabati anglashiladi: *Quyosh pasayib oppoq cho`qqilar ustiga qo`na boshlagan, tog`ning qori ko`zni olar darajada yaltiraydi.* (P.Qodirov).

3. To`siqsizlik munosabati anglashiladi: *Bular bizni oyoq osti qilib tepyapti, sen uyda baqrayib o`tiribsan.* (P.Qodirov). *Biz ilmdan yiroqmiz, tajriba bor, xolos.* (J.Abdullaxonov).

4. Natija munosabati anglashiladi: *Shuncha xo`jalik yangi uylarga ko`chib kirdi, Oyko`l butunlay o`zgarib ketdi.* (P.Qodirov).

5. Izoh munosabati anglashiladi: ... bir narsa mening esimda turibdi: *Oyko`l g`allani ko`p olgan yillari chorvasi ham hozirgidan besh barobar ko`p edi.* (P.Qodirov). *Bu gapdan Ismat bobo bir cho`chib tushdi: u Kattaevning eng yaqin kishilaridan edi.* (P.Qodirov).

6. Shart munosabati anglashiladi: *Ozroq kutib turgin, tez kelaman.* (S.Ahmad).

7-§. Bog`lovchisiz qo`shma gaplarda tinish belgilarining ishlatilishi

Bog`lovchisiz qo`shma gaplarda tinish belgilari quyidagicha ishlatiladi:

1. Bog`lovchisiz qo`shma gap qismlaridan bir paytda yoki ketma-ket ro`y beradigan voqea-hodisalar anglashilsa, ular bir-biridan vergul bilan ajratiladi. Masalan: *Qushbegiga qaradim, ul ham manim og`zimga qarab turar edi.* (A.Qodiriy). *Siz marg`ilonlik og`aynilarni qipchoqlarga qarshi oyoqlantirmoqchi bo`lasiz, buni ham yaxshi bilamiz...* (A.Qodiriy).

2. Bog`lovchisiz qo`shma gap qismlari mazmun jihatdan mustaqilroq bo`lsa yoki ular turkibida vergul ishlatilgan bo`lsa, qo`shma gap tarkibidagi qismlar bir-biridan nuqtali vergul bilan ajratilib yoziladi. Masalan: *Ishing bo`lmasa kitob o`qi, husnixat ol; sen kulolning qizi emassan...* (A.Qodiriy). *Yosh chog`ida ... qattiqchilikda o`sdi; uning ba`zi yarashmagan harakatlari balki o`sha qattiqchilikning ruhga singib qolgan yomon ta`sirdir.* (A.Qodiriy).

3. Bog`lovchisiz qo`shma gap tarkibidagi ikkinchi gap birinchi gapning biror bo`lagini izohlasa, uning mazmunini to`ldirsa, qismlar orasiga ikki nuqta qo`yiladi. Masalan: *Arslonbob yong`oqlariga kelganda shuni aytmoqchiman: bular nihoyatda noyob, zotli yong`oqlar.* (J.Abdullaxonov). *Xolbek bir narsani endi sezmoqda edi: Avaz bilan Hulkar unga negadir kerak edi.* (P.Qodirov).

4. Bog`lovchisiz qo`shma gap qismlari bir-biridan tire orqali ajratiladi. Quyidagi holatlarda qo`shma gap qismlari orasiga tire qo`yiladi:

1) qo`shma tarkibidagi gaplar mazmunan zid bo`lsa: *Kiygan to`ning eskiydi – kiydirganing eskimas.* (Maqol).

2) birinchi gap ikkinchi gap kesimidan anglashilgan ish-harakatning bajarilish natijasi yoki shartini bildirsa: *Qaring bor – baring bor.* (Maqol).

3) birinchi gap mazmuni ikkinchi gap mazmuniga o`xshatilsa: *Qor yog`di – don yog`di.* (Maqol). *Vaqting ketdi – baxting ketdi.* (Maqol).

4) qismlardan tez almashinuvchi voqea-hodisalar anglashilsa: - *Hoy, oyimcha, sen yaxshi bo`lding – biz yomon bo`lib qoldikmi hali?...* (P.Qodirov). *SHu payt oy bulutlar orasidan suzib chiqdi – kamtigi bulutning chetiga urilib, sho`x bir silkinib qo`yganday ko`rindi.* (P.Qodirov).

8-§. Murakkab qo`shma gap haqida ma`lumot

Qo`shma gaplar komponentlarning soniga ko`ra, ikki xil bo`ladi: 1) ikki komponentli qo`shma gaplar (bog`langan, ergashgan, bog`lovchisiz qo`shma gaplar bahsiga qarang), 2) ko`p komponentli (murakkab) qo`shma gaplar.

Ko`p komponentli (murakkab) qo`shma gaplar uch va undan ortiq komponentlarning mazmun va grammatik jihatdan birikishidan hosil bo`ladi.

Murakkab qo`shma gap tarkibidagi qismlar (komponentlar) o`zaro turlicha munosabatda bo`ladi. Shunga ko`ra, murakkab qo`shma gaplar quyidagi turlarga bo`linadi:

1. Bog`langan qo`shma gap toifasidagi (bog`lanish yo`li bilan tuzilgan) murakkab qo`shma gap.

2. Ergashgan qo`shma gap toifasidagi (ergashish yo`li bilan tuzilgan) murakkab qo`shma gap.

3. Bog`lovchisiz qo`shma gap toifasidagi (bog`lovchi vositalarsiz tuzilgan) murakkab qo`shma gap.

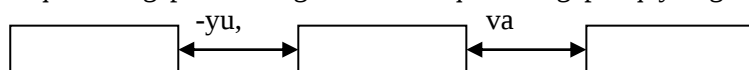
4. Aralash tipdagi tuzilgan murakkab qo`shma gap.

1. Bog`langan qo`shma gap toifasidagi (bog`lanish yo`li bilan tuzilgan) murakkab qo`shma gaplar

Bogʻlangan qoʻshma gap toifasidagi (bogʻlanish yoʻli bilan tuzilgan) murakkab qoʻshma gap komponentlari (qismlari) oʻzaro teng bogʻlovchilar yoki teng bogʻlovchilar vazifasidagi yuklamalar orqali sintaktik aloqaga kirishadi.

Bunday murakkab qoʻshma gap, tarkibidagi komponentlarning bogʻlanish usullariga koʻra, shuningdek, ularning semantik munosabatlariga koʻra, bogʻlangan qoʻshma gapdan farq qilmaydi, lekin bunda komponentlar soni uch va undan ortiq boʻladi. Masalan: *Bugundan boshlab yotoq joylarda... yigitlardan bitta navbatchi qoldirildi-yu, boshqa hamma paxtaga chiqdi va terimchilar soni toʻrt kishiga ortdi.* (P.Qodirov).

Keltirilgan misol 3 ta komponent murakkab qoʻshma gap tarkibida qatnashib, birinchisi ikkinchisiga teng bogʻlovchi vazifasidagi –yu yuklamasi bilan, ikkinchisi uchinchisiga va bogʻlovchisi bilan bogʻlangan. Bogʻlangan qoʻshma gap toifasidagi murakkab qoʻshma gapni quyidagi chizgi bilan koʻrsatish:

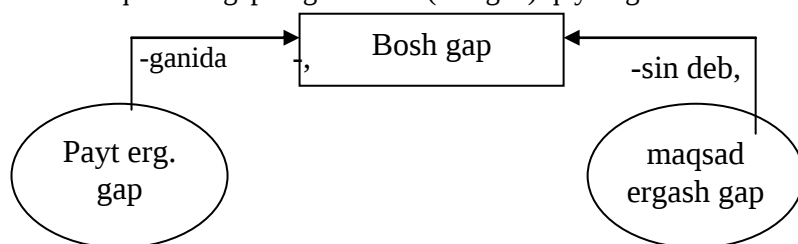
2. Ergashgan qoʻshma gap toifasidagi (ergashish yoʻli bilan tuzilgan) murakkab qoʻshma gaplar.

Ergashgan qoʻshma gap toifasidagi (ergashish yoʻli bilan tuzilgan) murakkab qoʻshma gapda ergash gap bir necha boʻlib, ular bitta bosh gapga tobelanadi. Qoʻshma gapning bu turi bir necha ergash gapli qoʻshma gap deb ham yuritiladi.

Bunday qoʻshma gapda ergash gaplarning bosh gapga bogʻlanishi ikki xil boʻladi:

1. Birgalik ergashishda qoʻshma gap tarkibidagi bir necha ergash gaplar biri ikkinchisi bilan grammatik aloqaga kirishmay, toʻgʻridan-toʻgʻri bosh gapga bogʻlanadi. Masalan: *Ot toʻxtaganida, u kuch yigʻib olsin deb, Tanaboy kutib turar ... edi.* (CH.Aytmatov).

Bu qoʻshma gapning sxemasi (chizgisi) quyidagicha:

Birgalik ergashuvli murakkab qoʻshma gap ikki xil boʻladi:

1) bir tipdagi birgalik ergashishda ergash gaplar bir xil turga mansub boʻladi va ularning har biri bosh gapning maʼlum boʻlagini yoki bosh gapni butunicha bir xilda izohlaydi, aniqlaydi, toʻldiradi. Ular bir xil soʻroqqa javob boʻladi. Bunday ergash gaplar uyushgan ergash gaplar deb yuritiladi. Murakkab qoʻshma gap tarkibida ergash gapning har bir turi uyushib kelishi mumkin. Ularning ayrimlariga misollar:

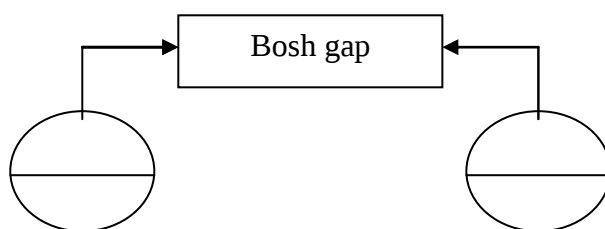
a) ega ergash gaplarning uyushib kelishi: *Yoʻlchiga shunisi qiziq tuyuldi, bu erda ... hamma daraxtlar bir chiziqli ustida tekis saf tortib turadi, daraxtlar oʻrtasidagi masofa ham baravar.* (Oybek);

b) aniqlovchi ergash gaplarning uyushishi: *Shunday hayot tugʻildiki, u sensiz yashay olmaydi, sen uning qudratli kuchisan.* (A.Muxtor);

v) sabab ergash gaplarning uyushib kelishi: *Kun boʻyi piyoda yurib charchadimmi, karnaydan hadeb yangrayotgan muzika elitdimi, uxlab qolibman.* (Oʻ.Hoshimov)

g) ravish ergash gaplarning uyushib kelishi: *Adirlarni qoplab yotgan qor tezda erib, kunlar isib, oʻt-oʻlanlar koʻkara boshladi.* (CH.Aytmatov).

Bir tipdagi birgalik ergashishni chizgida quyidagicha tasvirlash mumkin:

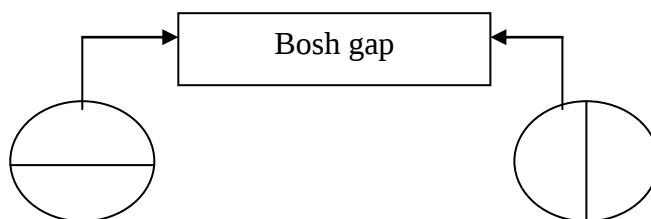

2) turli tipdagi birgalik ergashishda ergash gaplar har xil boʻladi va ularning har biri bosh gapdagi biror boʻlakni yoki bosh gapni butunicha turli tomondan izohlaydi, aniqlaydi, toʻldiradi.

Ularning soʻroqlari ham har xil boʻladi. Bunday ergash gaplar uyushmagan ergash gaplar deb yuritiladi: *Qor tingach, tashqarida juda sovuq boʻlsa ham, ular tekshirishni davom ettirdilar.* (CH.Aytmatov).

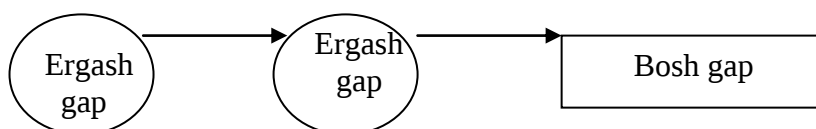
Bu qoʻshma gapda payt ergash gap va toʻsiqsiz ergash gap bosh gapni turli tomondan izohlab kelgan.

Turli tipdagi birgalik ergashishni chizgida quyidagicha tasvirlash mumkin:

2. Ketma-ket ergashishda ergash gaplar bosh gapga toʻgʻridan-toʻgʻri tobelanmay, biri ikkinchisiga boʻysunib, soʻng bosh gapga bogʻlanadi. Bu xil qoʻshma gaplarda ergash gaplar mazmunan zich bogʻlangan boʻladi va ergash gaplardan biri tushirilsa, umumiy mazmun anglashilmay qoladi. Masalan: *Yuk oz boʻlsa ham, olis va oʻnqir-choʻnqir yoʻllarda motor tez qizib, radiator erib ketishi hech gap emas.* (CH.Aytmatov).

Ketma-ket ergashishni chizgida quyidagicha koʻrsatish mumkin:

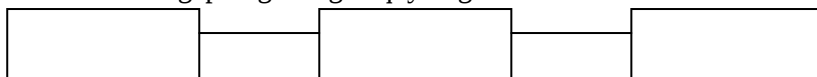

3. Bogʻlovchisiz qoʻshma gap toifasidagi (bogʻlovchi vositalarsiz tuzilgan) murakkab qoʻshma gaplar

Murakkab qoʻshma gapning bu turida uch va undan ortiq gaplar bogʻlovchi vositalarsiz, ohang (intonatsiya) orqali bogʻlanadi, bu jihatdan u oddiy bogʻlovchisiz qoʻshma gapdan farqlanmaydi, lekin bunda gaplar orasidagi semantik munosabatlar murakkabroq boʻladi:

1) gaplar oʻzaro teng munosabatda boʻladi: *Shamol hamon qarshidan esar, yashin «lip-lip» qilar, momaqaldir oq daraning yuqorisida gumburlar edi.* (P.Qodirov). *Suv tiniq, yaproqlar qirmizi rang tortgan, havo musaffo edi.* (F.Musajonov). *Lahzada doʻkon chollar, yigitlarga toʻldi, barcha shod, gʻovur-gʻuvur, suhbat boshlanib ketdi.* (Oybek).

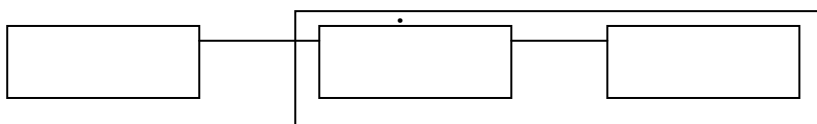
Mazkur gapning chizgisi quyidagicha:

2) teng munosabatdagi ikki va undan ortiq gaplar ular uchun umumiy gapdan anglashilgan fikrni izohlab keladi: Tushdan keyin hamma jonlanib qoldi: birov hazil qilgan, birov shangʻillab qandaydir voqeani soʻzlagan, eng dangasa ishyoqmaslar ham allanechuk sergʻayrat, chaqqon boʻlib qolgan. (F.Musajonov).

Ikki kvartal naridagi keng xiyobon juda oʻtirishli joy: oʻrtasi gulzor, uning kichkina favvorasi ham bor. (F.Musajonov).

Keltirilgan gaplarning chizgisi quyidagicha:

5. Aralash tipda tuzilgan murakkab qoʻshma gap

Aralash murakkab qoʻshma gap bir necha koʻrinishga ega boʻlishi mumkin:

1) bogʻlanish va ergashish yoʻli bilan tuzilgan murakkab qoʻshma gap. Bunday gaplarning qismlari ham tenglanish, ham tobelanish aloqalari orqali sintaktik munosabatga kirishadi. Masalan: *Qutidor doʻkoniga joʻnagandan keyin, Oftob oyim Toʻybekani mehmonxonaga buyurdi va oʻzi xamir qilishga oʻtirdi.* (A.Qodiriy).

Keltirilgan misolda birinchi gap (payt ergash gap) ikkinchi gapga (bosh gapga) ergashish yoʻli bilan birikkan, bularning ikkalasi uchinchi gap bilan «va» biriktiruv bogʻlovchisi orqali bogʻlanish yoʻli bilan munosabatga kirishgan.

Yana bir misol: *Qilichdan etgan jarohat tildan etgan jarohatga qaraganda engilroqdir, chunki qilich badanni jarohatlaydi, til esa qalbni jarohatlaydi.* («Oz-oz oʻrganib dono boʻlur»).

Bunda ikkinchi va uchinchi gaplar oʻzaro «esa» yordamchisi vositasida bogʻlanish yoʻli bilan munosabatga kirishgan va yaxlit holda birinchi gapga «chunki» bogʻlovchisi yordamida sabab munosabati orqali ergashish yoʻli bilan birikkan.

2) bogʻlanish yoʻli bilan va bogʻlovchi vositalarsiz tuzilgan murakkab qoʻshma gap.

Bunday aralash murakkab qoʻshma gap qismlari oʻzaro ham teng bogʻlovchilar (yoki teng bogʻlovchi vazifasidagi yuklamalar), orqali, ham bogʻlovchisiz munosabatga kirishadi: *Yigitning rangi oppoq, koʻzlari boʻlsa bir oʻrinda toʻxtab qolgan, harakatsiz, egnida ... ola-bula matodan toʻqilgan koʻylagi bor edi.* (M.Kozimiy).

Bunda birinchi gap ikkinchi gap bilan oʻzaro «boʻlsa» qiyoslov bogʻlovchi yordamida bogʻlanish yoʻli bilan, uchinchi bilan intonatsiya orqali aloqaga kirishgan. Mazkur gapning chizgisi quyidagicha:

3) ergashish yoʻli bilan va bogʻlovchi vositalarsiz tuzilgan murakkab qoʻshma gap.

Bunday aralash murakkab qoʻshma gap qismlari oʻzaro ham ergashtiruvchi bogʻlovchilar yoki ergashtiruvchi bogʻlovchi vositalar, ham bogʻlovchisiz munosabatga kirishadi: *Dilda saqlangan adovat temir zangiga oʻxshaydi, zang temirni egani kabi, adovat qalbni azob va iltirob bilan emiradi.* («Oz-oz oʻrganib dono boʻlur»).

Bunda ikkinchi gap uchinchi gapga oʻxshatish munosabati orqali ergashish yoʻli bilan birikib, birinchi gap esa yaxlit qilib olingan keyingi gaplarga bogʻlovchi vositalarsiz munosabatga kirishgan.

4) har uch munosabat: bogʻlanish yoʻli bilan, ergashish yoʻli bilan va bogʻlovchi vositalarsiz tuzilgan murakkab qoʻshma gap. Bunday qoʻshma gap qismlarining oʻzaro munosabati turlicha boʻladi:

Tolib aka eski xodim, umri shu redaksiyada oʻtgan va uni bu erdan haydab boʻlmaydi, shuning uchun Ahmadning oʻzi ketishi kerak. (F.Musajonov).

Bu aralash murakkab qoʻshma gap toʻrtta gapdan tuzilib, birinchisi ikkinchisiga bogʻlovchi vositalarsiz, ikkinchisi uchinchi bilan «va» biriktiruv bogʻlovchisi yordamida bogʻlanish yoʻli bilan munosabatga kirishgan, birinchi uchala gap yaxlit holda toʻrtinchi gapga sabab munosabati orqali ergashish yoʻli bilan birikib kelgan.

Takrorlash uchun savollar

1. Qoʻshma gapning taʼrifini ayting.	13. Biriktiruv munosabatli bojlangan qoʻshma gaplar haqida gapiring.
2. Sodda va qoʻshma gap oʻrtasida qanday farq bor?	14. Zidlov munosabatli bojlangan qoʻshma gaplar haqida gapiring.
3. Qoʻshma gap tarkibidagi sodda gaplar oʻzaro qanday vositalar bilan bojlanadi?	15. Ayiruv munosabatli bojlangan qoʻshma gaplar haqida gapiring.
4. Qoʻshma gapning qanday turlari bor?	16. Inkor munosabatli bojlangan qoʻshma gaplar haqida gapiring.
5. Ergash gapli qoʻshma gapning taʼrifini ayting.	17. Bojlovchisiz qoʻshma g. taʼrifini ayting.
6. Bosh gap deb qanday gapga aytiladi?	18. Bojlovchisiz qoʻshma. gap ohangdan tashqari qanday vositalar bilan bojlanadi?
7. Ergash gap deb qanday gapga aytiladi?	19. Bojlangan qoʻshma gaplarga sinonim boʻladigan bojlovchisiz qoʻshma gaplarga misollar keltiring.
8. Ergash gapning bosh gapni izohlashi qanday koʻrinishlarda boʻladi?	20. Ergashgan qoʻshma gaplarga sinonim boʻladigan bojlovchisiz qoʻshma gaplarga misollar keltiring.
9. Ergash gapning joylashish oʻrinlari haqida gapiring.	
10. Ergash gaplar bosh gaplarga qanday vositalar yordamida bojlanadi?	
11. Bojlangan qoʻshma gap taʼrifini ayting.	12. Bojlangan qoʻshma gap turlarini sanang.

OʻZGALARNING NUTQINI IFODALASH USULLARI

Muallif oʻz nutqida boshqalar ifodalagan fikrlardan ham foydalanishi mumkin. Bunday fikrlar **koʻchirma gap, oʻzlashtirma gap, dialog va koʻchirma** shaklida beriladi.

1-§. Koʻchirma gap

O'zgalarning hech o'zgarishsiz berilgan gapi **ko'chirma gap** deyiladi. Ko'chirma gapda ikki xil gap bo'ladi: **ko'chirilgan gap** va **muallif gapi**. Ikkalasi birgalikda **ko'chirma gapli qo'shma gapni** hosil qiladi (20; 66). Muallif gapining kesimi *dedi, deb so'radi, deb javob berdi, gapirdi, so'zladi, aytdi* kabi fe'llar bilan ifodalandi. Ko'chirma gaplar so'zlashuv va badiiy uslublarda ko'p ishlatiladi. Ko'chirilgan gap muallif gapidan avval, undan keyin, uning ichida, uning ikki tomonida kelishi mumkin: "*Mehnat ishtaha ochar*", - *deydi bobom. CHo'pondan so'radik: "Bu qo'ylar kimning qo'yi?" "Men, - dedi u, - ertaga kelaman"*. Bosh injener nihoyatda bosiqlik bilan: - *Bu gapga Xudoyqulovning aloqasi yo'q, - dedi.*(J.Abd.)

2-§. Ko'chirma gapda tinish belgilarining ishlatilishi

Ko'chirilgan gap qo'shtirnoq ichiga olinadi, badiiy asarlarda tire bilan ajratib beriladi.

Ko'chirma gapda, ko'chirilgan gapning o'rniga qarab, tinish belgilarining ishlatilishi quyidagicha bo'ladi:

1. Ko'chirilgan gap darak gap bo'lib, muallif gapidan oldin kelsa, undan keyin vergul va tire qo'yiladi: "*YUring, men o'sha tomonga boraman*", - *dedi Komila* (badiiy asarlarda tire ishlatiladi). So'roq va undov belgilari qo'shtirnoq yopilmasdan oldin qo'yiladi.

2. Ko'chirilgan gap muallif gapidan keyin kelsa, muallif gapidan keyin ikki nuqta qo'yiladi: *Bir kun Husayn Mirzo shipga qarab yotib, vazirlariga shunday debdi: - Olib keling!* ("*El desa Navoiyni*")

3. Muallif gapi ko'chirilgan gap ichida kelsa, tinish belgilari quyidagicha qo'yiladi:

1) ko'chirilgan gapning uzilib qolgan qismida hech qanday tinish belgisi bo'lmasa yoki vergul yoxud ikki nuqta bo'lsa, bu belgilar tushirilib, muallif gapi har ikki tomondan vergul va tire bilan ajratiladi: "*Hazrat, - debdi Xudoyberdi unga qarab, - tandirni qurolmadim*". ("*El desa Navoiyni*")

2) ko'chirilgan gapning uzilib qolgan qismidan so'ng nuqta qo'yish lozim bo'lsa, muallif gapidan oldin vergul va tire, muallif gapidan so'ng esa nuqta qo'yiladi: "*Noyib to'raning gaplaridan bilinadi o'zi, dedi Miryoqub. - Siz bo'lgan gaplarni aytib bering*". (CH.)

3) ko'chirilgan gapning uzilib qolgan qismidan so'ng so'roq yoki undov belgisi qo'yish lozim bo'lsa, muallif gapidan avval o'sha belgi va tire qo'yiladi, muallif gapidan so'ng nuqta va tire qo'yilib, ko'chirma gapning davomi bosh harf bilan boshlanadi: "*Xadichaxon ko'zlarini ayyorlik bilan o'ynatib turib, kundoshiga qaradi: - Gapni eshitayotirsizmi? - dedi. - Ertaga biznikiga shaharlik mehmonlar kelishar ekan!*".(CH.)

4. Ko'chirilgan gap muallif gapining o'rtasida kelsa, tinish belgilari quyidagicha qo'yiladi:

1) muallif gapining uzilib qolgan qismining oxiriga ikki nuqta qo'yilib, ko'chirilgan gap qo'shtirnoq ichiga olinadi; ko'chirilgan gapdan keyin vergul va tire qo'yilib, keyin muallif gapining davomi yoziladi: *Saodat: "Biz ham astoydil mehnat qildik", - dedi.*

2) ko'chirilgan gap so'roq yoki his-hayajon gap bo'lsa, ularning belgilari qo'shtirnoq ichida bo'ladi: *O'qituvchimiz: "Sen qaysi badiiy kitoblarni o'qib chiqqansan?" - deb so'radilar.*

5. Ko'chirma gaplar hamsuhbatlarning luqmasi tarzida ifodalanganida yozma nutqda har bir luqmadan avval tire qo'yiladi. Bu luqmalarda muallif gapi bo'lmaydi: - *SHaharda qarindoshingiz bormi? - Yo'q.*

3-§. O'zlashtirma gap

O'zgalarning shakli o'zgartirilib, mazmuni ifodalangan gapi **o'zlashtirma gap** deyiladi. O'zlashtirma gap ko'chirma gapga aylantirilishi mumkin bo'lgan gapdir: *Qurbon ota ertaga kelishini aytdi (o'zl. gap) - Qurbon ota dedi: "Men ertaga kelaman"*(ko'ch. gap).

So'roq, buyruq mazmunini ifodalagan ko'chirma gaplar o'zlashtirma gapga aylantirilganda, darak gap shaklida bayon qilinadi.

Ko'chirma gap	O'zlashtirma gap
- <i>Bu qanday bino, nimaga mo'ljallaysiz? - dedi O'ktam.</i>	<i>O'ktam bu qanday bino ekanligini, uning nimaga mo'ljallanishini so'radi</i>

Undalma, kirish so'z qatnashgan ko'chirma gaplar o'zlashtirma gapga aylantirilganda, kirish so'zlar tushib qoladi, undalma vositali to'ldiruvchiga aylantiriladi, 1-, 2-shaxslarni ko'rsatuvchi so'zlar 3-shaxsga aylantiriladi:

Ko'chirma gap	O'zlashtirma gap
- <i>Xo'sh, Kanizakxon, qanday yangiliklar bor? - so'radi O'ktam.</i>	<i>O'ktam Kanizakxondan qanday yangiliklar borligini so'radi. Ukasi o'zining ketayotganini aytdi.</i>

- **Men** ketdim, - dedi ukasi.

O'zlashtirma gapning kesimi *aytmoq, gapirmoq, buyurmoq, so'ramoq, undamoq* (demoq fe'li bilan tashqari) so'zlari bilan ifodalanadi.

4-§. Ko'chirma va unda ishlatiladigan tinish belgilari

Biror matndan ko'chirilgan gaplar **ko'chirma** deyiladi. Ko'chirma ikki xil bo'ladi:

1. Muallif gapi bilan birga qo'llangan ko'chirma: *Alisher Navoiy ilm olishga da'vat qilib: "Olim bo'lsang, olam seniki", - degan edi.*

2. Muallif gapisiz qo'llangan ko'chirma:

Koinot gultoji insondir azal,

Undadir eng oliy tafakkur, amal.

U hatto tubanlik ichra ham tanho,

YO falak, ijoding buncha mukammal.

A.Oripov

Muallif gapi bilan qo'llangan ko'chirma bayon qilinayotgan fikrni asoslash, tasdiqlash yoki inkor etish uchun keltiriladi. SHE'riy parchalar ko'chirma tarzida keltirilsa, qo'shtirnoqqa olinmaydi. Ko'chirma muallif gapisiz qo'llansa ham, qo'shtirnoqqa olinmaydi. Bu tarzda ko'chirmalar **epigraf** tarzida qo'llanadi va qo'shtirnoqqa olinmaydi.

5-§. Dialog

Ikki kishining nutqi **dialog** deb ataladi. Dialogda ko'chirma gaplardan foydalaniladi, har bir gap tire bilan boshlanadi. (Bunda muallif gapi ishlatilmasligi ham mumkin.): - *Qaysi maktabda o'qiyasan?* - *24-maktabda.* - *Nechanchi sinfda?* - *Beshinchi sinfda.*

Gap tahlili namunasi	
1. Ifoda maqsadiga ko'ra turi.	5. Uyushiq va ajratilgan bo'laklar bo'lsa, aniqlanadi.
2. His-hayajon ifodalashiga ko'ra turi.	6. Gap bo'laklari sanalmaydigan birliklar bo'lsa, aniqlanadi.
3. Tuzilishiga ko'ra turi.	7. O'zga gap bo'lsa, turi aniqlanadi.
4. Gap bo'laklari va ularning turlari.	

Takrorlash uchun savollar:

1. Muallifning nutqida ifodalangan boshqalarning fikrlari qanday shakllarda bo'lishi mumkin? 2. Ko'chirma gapning ta'rifini ayting. 3. Ko'chirilgan gap va muallif gaplari haqida ma'lumot bering. 4. Ko'chirilgan gapning joylashish o'rinlari haqida gapiring. 5. Ko'chirilgan gap muallif gapidan oldin kelsa, tinish belgilari qanday qo'llanadi? 6. Ko'chirilgan gap muallif gapidan keyin kelsa, tinish belgilari qanday qo'llanadi? 7. Muallif gapi ko'chirilgan gap ichida kelsa, tinish belgilari qanday qo'llanadi? 8. Ko'chirilgan gap muallif gapining o'rtasida kelsa, tinish bo'lgilari qanday qo'llanadi?

9. Muallif nutqida ishlatilgan qanday birliklar qo'shtirnoqqa olinadi? 10. Ko'chirma gaplar dialogik nutqda luqma tarzida kelgan bo'lsa, qanday tinish belgilari ishlatiladi? 11. O'zlashtirma gapning ta'rifini ayting. 12. Ko'chirma gaplar o'zlashtirma gaplarga aylantirilganda, ular tarkibidagi gap bo'laklari hisoblanmaydigan birliklar qanday o'zgarishlarga uchraydi? 13. Ko'chirma va uning turlari haqida gapiring. 14. Ko'chirmada tinish belgilari qanday ishlatiladi? 15. Ko'chirma gapda ishlatiladigan tinish belgilarining barchasini sanab ko'rsating.

USLUBIYAT (STILISTIKA). NUTQ USLUBLARI

1-§. Uslubiyat haqida umumiy ma'lumot

Uslubiyat tilshunoslik fanining bir bo'limi bo'lib, nutq jarayonida til hodisalarining maqsadga, sharoitga va muhitga mos ravishda foydalanish qonuniyatlari bilan tanishtiradi. Uslubiyatda uslublar, til vositalarining nutqda qo'llanish yo'llari, fonetik, lug'aviy, frazeologik va grammatik birliklarning qo'llanish xususiyatlari o'rganiladi.

Adabiy tilning ijtimoiy hayotdagi ma'lum bir sohada qo'llanadigan, bir qancha o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lgan ko'rinishi **adabiy til uslubi** deyiladi. Uslub orqali so'zlovchi shaxs narsalarga, voqealarga shaxsiy munosabatini aks ettiradi.

O'zbek adabiy tilida quyidagi asosiy nutq uslublari bor: **so'zlashuv uslubi, badiiy uslub, rasmiy uslub, ommabop uslub, ilmiy uslub** (Ayrim darsliklarda so'zlashuv uslubidan boshqa barcha uslublar **kitobiy uslub** degan umumiy nom ostida beriladi): *durust, metro, ko'k, tuzuk* (so'zlashuv uslubi); *moviy, metropoliten* (kitobiy).

Har bir uslubni yaratuvchi vositalar mavjud. Bularni quyidagi turlarga bo'lish mumkin:

1. Leksik vositalar: Sinonim, omonim, antonim, paronim, ko'p ma'nolilik, tag ma'no (gapning tagida yashiringan ma'no), sifatlash, o'xshatishlar, frazeologik birlik, sheva, noadabiy so'zlar (jargon, argo, so'kish, qarg'ish kabilar) kasb-hunar so'zlari, mubolag'a (giperbola), arxaik va tarixiy so'zlar, atamalar.

2. Fonetik vositalar: nutq tovushlari, ohang, urg'u.

3. Grammatik vositalar: a) **morfologik vositalar:** har bir so'z turkumi; b) **sintaktik vositalar:** gap bo'laklari, ritorik so'roq gaplar, undalma, kirish so'z, kirish birikma, sodda va qo'shma gaplar, ko'chirma va o'zlashtirma gaplar.

Ma'lum bir uslubga tegishli bo'lgan so'zlar **uslubiy xoslangan so'zlar** deb yuritiladi: *yanglig'* so'zi badiiy uslubga, *omonim*, *sinonim* so'zlari ilmiy uslubga, *balli*, *ketvorgan* kabi so'zlar so'zlashuv uslubiga, *faollar yig'ilishi*, *siyosiy maydon* kabi so'z birikmalari ommabop uslubga xosdir. So'zlashuv uslubida ham, kitobiy uslubda ham ishlatilaveradigan so'zlar **uslubiy betaraf** so'zlar hisoblanadi: *suv*, *tog'*, *bola*, *xat*. Bu so'zlar ko'chma ma'noda qo'llansa, ma'lum bir uslubga tegishli bo'lishi mumkin.

2-§. Nutq uslublari

1. So'zlashuv uslubi

Uyda, ko'chada, insonlarning o'zaro so'zlashuvida qo'llanadigan uslub **so'zlashuv** uslubi deb ataladi. Bu uslubning adabiy til me'yorlariga rioya qiladigan ko'rinishi **adabiy so'zlashuv uslubi** deb yuritilsa, bunday me'yorlarga rioya qilinmaydigan ko'rinishi **oddiy so'zlashuv uslubi** deb ataladi. So'zlashuv uslubidagi nutq ko'pincha dialogik shaklda bo'ladi. Ikki yoki undan ortiq shaxsning luqmasidan tuzilgan nutq **dialogik nutq** deyiladi.

So'zlashuv uslubida ko'pincha turli uslubiy bo'yoqli so'zlar, grammatik vositalar, tovushlar tushib qolishi, orttirilishi mumkin: ***Kep qoling! Obbo, hamma ishni do'ndiribsiz-da. Mazza qildik. Ketaqo-o-ol!***

So'zlashuv uslubida gapdagi so'zlar tartibi ancha erkin bo'ladi, piching, qochiriqlar, kinoyalar ko'plab ishlatiladi. Ko'proq sodda gaplar, to'liqsiz gaplar, undalmali gaplardan foydalaniladi.

2. Ilmiy uslub

Fan-texnikaning turli tarmoqlariga doir ilmiy asarlar, darsliklar **ilmiy uslubda** yoziladi. Mantiqlilik, aniqlik bu uslubga xos xususiyatlardir. Ilmiy uslub aniq ma'lumotlar asosida chiqarilgan ilmiy xulosalar (qoidalar, ta'riflar)ga boy bo'lishi bilan boshqa uslublardan farq qiladi: *YOmg'ir - suyuq tomchi holidagi atmosfera yog'ini. Tomchining diametri 0,5-0,6 mm bo'ladi.*

Ilmiy uslubda har bir fanning o'ziga xos ilmiy atamalaridan foydalaniladi, bu uslubda so'zlar o'z ma'nosida qo'llanadi, qoida yoki ta'rifning mazmunini ochishga xizmat qiladigan ajratilgan bo'laklar, kirish so'zlar, kirish birikmalar, shuningdek, qo'shma gaplardan ko'proq foydalaniladi.

3. Rasmiy-idoraviy uslub

Davlat idoralari tomonidan chiqariladigan qarorlar, qonunlar, nizomlar, xalqaro hujjatlar **rasmiy-idoraviy uslubda** yoziladi. Ariza, tilxat, ma'lumotnoma, chaqiruv qog'ozi, taklifnoma, shartnoma, tarjimai hol, e'lon, tavsifnoma, dalolatnoma, hisobot kabilar ham shu uslubda yoziladi. Bunday uslubdagi hujjatlar qisqa, aniq, barcha uchun tushunarli qilib tuziladi. Bu uslubning asosiy belgisi: **jumlalarning bir qolipda, bir xil shaklda bo'lishi**. Bu uslubda ham so'zlar o'z ma'nosida qo'llanadi, ko'pchilikka ma'lum bo'lgan ayrim qisqartma so'zlar ishlatiladi, har bir sohaning o'ziga xos atamalaridan foydalaniladi, *qaror qilindi*, *inobatga olinsin*, *ijro uchun qabul qilinsin*, *tasdiqlanadi*, *yuklatilsin*, *tayinlansin* kabi so'z va so'z birikmalari ko'plab uchraydi. Rasmiy-idoraviy uslubda ko'pincha darak gaplardan, qaror, buyruq, ko'rsatma kabilarda esa buyruq gaplardan ham foydalaniladi. Bu uslubda gap bo'laklarining odatdagi tartibda bo'lishiga rioya qilinadi: *O'z lavozimini suiiste'mol qilganligi uchun M.Ahmedovga hayfsan e'lon qilinsin.*

4. Ommabop (publitsistik) uslub

Tashviqot-targ'ibot ishlarni olib borishda qo'llanadigan uslub, ya'ni matbuot uslubi **ommabop uslub** hisoblanadi. Soddalik, tushunarli bo'lish, ta'sirchanlik, adabiy til me'yorlariga rioya qilish bu uslubning asosiy belgilaridan hisoblanadi. Ommabop uslubning radio, televideniya ishlatiladigan ko'rinishi **og'zaki ommabop uslub** deyilsa, gazeta, jurnallarda ishlatiladigan ko'rinishi **yozma ommabop uslub** hisoblanadi. Bu uslubda ijtimoiy-siyosiy so'zlar ko'p qo'llanadi. Nutq ta'sirchan bo'lishi uchun ta'sirchan so'z va birikmalardan, maqol va hikmatli so'zlardan ham foydalaniladi. Bunday uslubda gap bo'laklari odatdagi tartibda bo'ladi, kesimlar buyruq va xabar maylidagi fe'llar bilan ifodalanadi, darak, his-hayajon va ritorik so'roq gaplardan, yoyiq undalmalardan, takroriy so'z va birikmalardan unumli foydalaniladi: *1. Azamat*

paxtakorlarimiz mo`l hosil etishtirish uchun fidokorona mehnat qilishyapti. 2. Partiya faollari o`zlarining navbatdagi majlisiga yig`ilishdi.

5. Badiiy uslub

Voqelikni badiiy obrazlar (timsollar) vositasida aks ettirib, tinglovchi yoki o`quvchiga estetik jihatdan ta'sir qiluvchi uslub **badiiy uslub** deb ataladi. Badiiy asarlar (nazm, nasr va dramatik asarlar) badiiy uslubda bo`ladi. Badiiy asar kishiga ma'lumot berish bilan birga, timsollar (obrazlar) vositasida estetik ta'sir ham ko`rsatadi: *O`lkamizda fasllar kelinchagi bo`lmish bahor o`z sepini yoymoqda*. Badiiy uslubda qahramonlar nutqida oddiy nutq so`zlari, sheva, vulgarizmlardan ham foydalaniladi.

Badiiy uslub **aralash uslub** hisoblanadi, chunki bu uslubda so`zlashuv va kitobiy uslublarga xos o`rinlar ham uchraydi.

3-§. Nutq madaniyati haqida

Nutq to`g`ri, aniq va yoqimli bo`lishi lozim. To`g`ri, aniq va yoqimli gapirish uchun mantiqiy izchillikka va adabiy me`yorlarga rioya qilish kerak.

Nutq madaniyati deganda mantiqiy izchillikka, adabiy til me`yorlariga rioya qilgan holda to`g`ri, aniq va yoqimli so`zlash tushuniladi.

Takrorlash uchun savollar:

1. Uslubiyat nima va bu bo`limda nimalar o`rganiladi?
2. Adabiy til uslubining ta`rifini ayting.
3. So`zlashuv uslubi haqida gapiring.
4. So`zlashuv uslubida ko`proq qanday gaplardan foydalaniladi?
5. Ilmiy uslub haqida gapiring.
6. Ilmiy uslubda ko`proq qanday til vositalaridan foydalaniladi?
7. Rasmiy-idoraviy uslubda nimalar yoziladi?
8. Rasmiy-idoraviy uslubda qanday gaplardan foydalaniladi?
9. Ommabop uslub haqida gapiring.
10. Ommabop uslubda qanday gap va til vositalaridan foydalaniladi?
11. Badiiy uslubning xususiyatlari haqida gapiring.
12. Badiiy uslub nega aralash uslub deyiladi?
13. Nima uchun ma`nodoshlik uslubiyatning asosi deyiladi?
14. To`liq sinonimlar haqida gapiring.
15. Ma`noviy sinonimlar haqida so`zlang.
16. Uslubiy sinonimlar haqida gapiring.
17. Frazologik sinonimlar haqida gapiring.
18. Grammatik sinonimlar haqida so`zlang.
19. Qanday me`yorlar adabiy tilning hamma ko`rinishlari uchun xos?
20. Qanday me`yorlar adabiy tilning hamma ko`rinishlari uchun xos emas?
21. Nutq madaniyati haqida so`zlang.

USLUBIYAT TURLARI

1-§. Yozma va og`zaki nutq me`yorlari haqida

Lug`aviy, grammatik, uslubiy me`yorlar adabiy tilning h a m m a ko`rinishlari uchun xarakterli, imlo va tinish belgilarga oid me`yorlar adabiy tilning faqat y o z m a shakli uchun, to`g`ri talaffuz me`yorlari esa faqat o g` z a k i nutq shakli uchun xosdir.

2-§. Leksik uslubiyat

1. Omonimlarning uslubiy xususiyatlari. Nutqda omonimlardan foydalangan holda turli so`z o`yinlari hosil qilinadi: *Qo`lingdan kelgancha chiqar yaxshi ot, YAxshilik qil, bolam, yomonlikni ot, Nasihatim yod qilib ol, farzandim, YOlg`iz yursa chang chiqarmas yaxshi ot*. Bu o`rinda **ot** omonim so`zlari turlicha ma`nolarni ifodalayapti. Omonim so`zlardan foydalangan holda so`z o`yinlarini yaratish **tajnis (jinis)** san`ati deyiladi. Badiiy adabiyotda shu badiiy san`at qo`llanib yaratilgan to`rt qator she`r esa **tuyuq** deb ataladi.

2. Sinonimlarning uslubiy xususiyatlari. Sinonimlarni qo`llashda hissiy-ta`siriy bo`yoq mavjudligi jihatidan farqlanadi: *yuz, aft, bashara, bet, chehra, jamol, ruxsor, diydor* sinonimik qatoridagi **yuz** so`zi ma`nosi betaraf so`z bo`lsa, *bet, aft* so`zlari salbiy bo`yoqqa ega, **bashara** so`zida esa salbiy bo`yoq yanada kuchli, **turq** so`zida **bashara** so`ziga nisbatan ham kuchliroqdir; **chehra** ijobiy bo`yoqqa ega, **jamol** so`zida bu bo`yoq yanada kuchli. SHuningdek, sinonimlarning ishlatilish doirasi chegaralangan yoki chegaralanmagan bo`lishi mumkin: *keksa, qari, oqsoqol, nuroniy, mo`ysafid* sinonimik qatoridagi **qari** so`zining ishlatilish doirasi keng, qolganlariniki esa chegaralangan. Sinonimlarni o`rinsiz ishlatish oqibatida turli uslubiy xatolar kelib chiqadi: *Buldozer ko`chamizda yiqilay deb turgan devorlarni bir chekkaga surib yo`l ochar edi* gapida

yiqlay soʻzi noʻrin qoʻllangan, chunki bu soʻz odamlarga nisbatan ishlatiladi; bu gapda devorga nisbatan *qulamoq* soʻzi ishlatilishi kerak edi.

3. **Antonimlarning uslubiy xususiyatlari.** Antonimlardan toʻgʻri foydalana olmaslik ham uslubiy xatoliklarni keltirib chiqaradi: *CHoyxona mudiri YUsofjon Nozimov turmushning issiq-chuchugini totigan kishiga oʻxshaydi*. Bu gapdagi *issiq-chuchugini* juftligi oʻrnida *achchiq-chuchugini* juftligi ishlatilishi kerak edi. Antonimlardan foydalangan holda yaratiladigan badiiy sanʼat **tazod (antiteza)** deb ataladi.

4. **Paronimlarning uslubiy xususiyatlari.** Paronimlarni toʻgʻri qoʻllamaslik natijasida ham xatoliklar kelib chiqadi: *CHanoqlardagi loʻppi ochilgan paxtalar quyoshda yarqirab kumushdek toblanadi*. Bu gapdagi *toblanadi* soʻzi oʻrnida *tovlanadi* soʻzi ishlatilishi kerak edi.

5. **Turli sabablarga koʻra qoʻllanishi chegaralangan soʻzlarning uslubiy xususiyatlari.** Bunday soʻzlarga eskirgan va yangi soʻzlar, sheva, kasb-hunarga oid soʻzlar, atamalar, jargonlar kiradi. Nutqda bu kabi soʻzlar ham muhim uslubiy vazifalar bajaradi. Arxaizmlardan badiiy yoki ommabop asarlarda nutqqa kinoya, hajv ruhini kiritish uchun foydalanilsa, tarixiy soʻzlardan oʻtmish voqeligini ifodalash maqsadida foydalaniladi. Sheva soʻzlari mahalliy ruhni ifodalashda ishlatilsa, atamalar ilmiy va badiiy asarlarda fan-texnikaga oid tushunchalarni ifodalash uchun ishlatiladi, jargonlar esa maʼlum toifaga mansub kishilar nutqini berish uchun zarurdir.

Albatta, bu guruh soʻzlardan foydalanganda, chegaradan chiqmaslik lozim, aks holda nutqda gʻalizlik paydo boʻladi:

1. *Terilgan paxtani tashib turish uchun koʻtarimchi ajratildi.*

2. *Buning ustiga tokarlik stanogining rezsoderjateli oʻrniga maxsus moslama tayyorlanib unga grebenlarni tozalovchi frez oʻrnatildi.* Birinchi gapda *koʻtarimchi* degan oʻrinsiz yasalgan yangi soʻz ishlatilgan boʻlsa, ikkinchi gapda atamalar meʼyordan ortiq ishlatilgan.

Nutqda ibora, tasviriy ifoda va maqollar ham maʼlum uslubiy vazifa bajaradi. Iboralardagi omonimlik, sinonimlik, antonimlik xususiyatlari, tasviriy ifodalardagi balandparvozlik, maqollardagi mazmuniy ixchamlik katta uslubiy imkoniyatlar yaratadi: *Bir yoqadan bosh chiqarmoq* iborasi badiiy nutqqa mansub boʻlsa, *bir jon, bir tan boʻlmoq* iborasi umumnutqqa xosdir. YOzuvchi va shoirlarimiz ham ibora va maqollar ijod qilishadi: *Oʻlikning yogʻini, tirikning tirnogʻini eydi bu. (Abdulla Qahhor) Oʻqsiz soldat – qilichsiz qin. (Oybek)*

6. **Mubolagʻa (yoki giperbola)** uslubiy vosita boʻlib, ifodalangan tushunchaning koʻpirtirib, orttirilib tasvirlanishidir. Mubolagʻa xalq dostonlarida, ertaklarda, aytishuv va loflarda faol ishlatiladi: *Toʻqson molning terisidan kavushi...* (“Alpomish” dostonidan)

7. **Sifatlash (yoki epitet)** narsa, shaxs, hodisalarning belgisini ifodalash vositasidir. Bu vazifada tilimizdagi belgi bildiruvchi soʻz turkumlari (asosan, sifatlar) qoʻllanadi: **Zolim** jallod, *bilmaganim bildirgin...* (“Kuntugʻmish” dostonidan)

3-§. Fonetik uslubiyat

1. Nutq tovushlarining uslubiy xususiyatlari

1) *asir, devon* kabi soʻzlardagi tovushlarning notoʻgʻri (*asr, divan* kabi) talaffuz qilinishi oqibatida nutqda tushunmovchilik yuzaga keladi.

2) *-da, -va, -qa (yoki -q)* kabi boʻgʻinlardan keyin yana shunday tovushlar bilan boshlanadigan soʻzlarni keltirish nutqiy gʻalizlikni keltirib chiqaradi: *Soʻzlarning gapda qoʻllanishi va vazifalari...*

2. Urgʻuning uslubiy xususiyatlari

Soʻz urgʻusining koʻchishi shu soʻz maʼnosini oʻzgartirishi mumkin: *yangi kiyim(sifat) - yangi damlandi (ravish)*. Gapda ohangning oʻzgarishi ham yangi uslubiy mazmun paydo boʻlishiga olib keladi: *Siz ahmoq odam emassiz* jumlasida **ahmoq** soʻzidan keyin toʻxtam (pauza) qilinsa, fikr qaratilgan shaxsning ham ahmoq, ham odam emasligi ifodalanishi mumkin: *Siz ahmoq, odam emassiz.*

GRAMMATIK USLUBIYAT. MORFOLOGIK USLUBIYAT

1-§. Ot turkumiga xos uslubiy xususiyatlar

1. Kelishik qo`shimchalarining uslubiy xususiyatlari.

Kelishik qo`shimchalari o`zaro almashib qo`llanishi mumkin:

- 1) -ni va -dan qo`shimchalari almashib qo`llanishi mumkin: *Qani, oshdan (ni) oling, mehmon.*
- 2) -ni va -ga qo`shimchalari almashib qo`llanishi mumkin: *Gapingizga (gapingizni) tushunmadim.*
- 3) -ni va -da qo`shimchalari almashib qo`llanishi mumkin: *Dalanj (da) aylandim.*
- 4) -ning va -dan qo`shimchalari almashib qo`llanishi mumkin: *kelganlarning biri – kelganlardan biri.*
- 5) kelishik qo`shimchalari va ko`makchilar almashib qo`llanadi:
 - a) -ga qo`shimchasi o`rnida uchun ko`makchisi qo`llanadi: *Ukamga oldim – Ukam uchun oldim.*
 - b) -da qo`shimchasi o`rnida bilan ko`makchisi qo`llanadi: *Xatni qalamda yozdi – Xatni qalam bilan yozdi.*
 - v) -dan qo`shimchasi o`rnida orqali ko`makchisi qo`llanadi: *Xabarni radiodan eshitdik – Xabarni radio orqali eshitdik.*
 - g) -ni qo`shimchasi o`rnida haqida ko`makchisi qo`llanadi: *Akasi kelganini gapirdi – Akasi kelgani haqida gapirdi.*

2. Egalik qo`shimchalarining uslubiy xususiyatlari.

- 1) otlarda qo`llangan egalik qo`shimchasi qaratqich kelishigi qo`shimchasining mavjudligini, qaratqich kelishigi qo`shimchasi esa egalik qo`shimchasining mavjudligini ko`rsatib turadi: *maktab hovlisi, bizning maktab.*
- 2) egalik (qarashlilik ma`nosi) -niki qo`shimchasi yordamida ham ifodalanishi ham mumkin, faqat bu qo`shimcha shaxs-son ko`rsatmaydi: *Bizning maktab – maktab bizniki.*
- 3) qaratqichli birikmalarda shaxs almashib qo`llanishi ham mumkin: *Mening uyim shu erda – Kaminaning uyi shu erda.*

**3. Ot yasovchi qo`shimchalarning uslubiy xususiyatlari.** Bu qo`shimchalar orasida o`zaro sinonim bo`lgan qo`shimchalar ham uchraydi: *adabiyotshunos – adabiyotchi, mehnatkash – mehnatchi.*

2-§. Sifat turkumiga xos uslubiy xususiyatlar

1. Sifatlardagi qiyosiy darajani yasovchi -roq qo`shimchasi o`rnida -mtir, -imtil, -ish qo`shimchalari qo`llanishi mumkin: *ko`kroq – ko`kish, qoraroq – qoramtir.*
2. Sifat yasovchi qo`shimchalar orasida sinonimlik hodisasi ko`plab uchraydi: *aybdor – aybli, serg`ayrat – g`ayratli, chopqir – chopag`on, beg`ubor – g`uborsiz, bama`ni – ma`nili.*
3. Bu qo`shimchalar orasida antonimlik hodisasi ham uchraydi: *suvli – suvsiz.*

3-§. Olmosh turkumiga xos uslubiy xususiyatlar

1. *U, bu, shu* olmoshlari o`rnida bir so`zi (yoki *bir xil* so`zlari) qo`llanadi: *Bir (shunday) chamanki, atrofida bulbullar giryon. Bir xil (shunday) odamlar tushunmaydi.*
2. Men olmoshi o`rnida kamina so`zi, siz o`rnida o`zlari so`zi qo`llanadi: *Bu ishda kaminaning zarracha tajribasi yo`q. Siz va`da bergan edingiz – O`zlari va`da bergan edilar.*
3. Ilmiy ishlarda, rasmiy hujjatlarda, yig`ilishlarda men olmoshining o`rnida biz olmoshi ishlatiladi: *Bizning (mening) bu ilmiy ishimizda ko`rsatish olmoshlarining xususiyatlari haqida so`z yuritiladi.*
4. Hurmatni ifodalash uchun sen olmoshi o`rnida siz olmoshi ishlatiladi. *Siz bugun kelasizmi? Aksincha hurmatsizlikni ifodalash uchun esa sen olmoshiga ko`plik qo`shimchasi qo`shiladi: Senlar buni tushunmaysanlar.*
5. Ko`rsatish olmoshlari ta`kidlash, ajratish ma`nolarini ifodalaydi: *Kitob – bu dono maslahatchi.*

4-§. Fe`llarga xos uslubiy xususiyatlar

1. SHaxs-son qo`shimchalarining sinonimiyasi:

- 1) fe`lning 2-shaxs birlik qo`shimchasi o`rnida 2-shaxs ko`plik qo`shimchasi qo`llanadi: *Amaki, ertaga kelasizmi?*
- 2) fe`lning 1-shaxs birlik qo`shimchasi o`rnida 2-shaxs birlik qo`shimchasi ishlatiladi: *Tabiatning ishlariga hayron qolasan kishi.*
- 3) 2-shaxs ko`plik o`rnida 1-shaxs ko`plik qo`shimchasi qo`llanadi: *Bolalar, bugun diktant yozamiz.*
- 4) 2-shaxs ko`plik o`rnida 3-shaxs birlik qo`shimchasi ishlatiladi: *U norozi ohangda dedi: - SHunaqa ish bilan hazillashib bo`ladimi?*

2. Zamon qo`shimchalarining sinonimiyasi:

1) hozirgi zamon davom fe'li o'rnida hozirgi-kelasi zamon shakli qo'lla-nadi: *Butun qishloq ular haqida gaplashishadi (gaplashishyapti).*

2) kelasi zamon o'rnida hozirgi zamon shakli qo'llanadi: *Ertaga terimga tushyapmiz.*

3) hozirgi zamon o'rnida o'tgan zamon shakli keladi: *Qarasam, yugurib kelayotibdi.*

3. Mayl qo'shimchalari sinonimiyasi:

1) ijro maylidagi fe'l buyruq mayli o'rnida keladi: *Qani, ketdik, bolalar.*

2) ijro mayli shart mayli o'rnida keladi: *Kelaman dedingmi, kelish kerak.*

4. Nisbat qo'shimchalari sinonimiyasi:

1) birgalik nisbati qo'shimchasi ko'plik qo'shimchasiga sinonimdir: *Ular kelishdi – Ular keldilar.*

2) nisbat qo'shimchalari ichida o'zaro sinonimlikni hosil qiladiganlari ham bor: *-l, il,-n, -in, -sh, -ish; -t, -tir, -dir, -ir, -giz; -kiz, -kaz, -qiz, -qaz.*

5. Fe'l yasovchi qo'shimchalar sinonimiyasi:

1) ba'zi yasama fe'llar iboralarga sinonim bo'ladi: *gulladi – gulga kirdi.*

2) qo'shimcha yordamida yasalgan fe'llar qo'shma fe'llarga sinonim bo'ladi: *himoyaladi – himoya qildi.*

3) fe'l yasovchilar o'zaro sinonim bo'ladi: *sizlamoq – sizsiramoq, suvsamoq- suvsiramoq.*

SINTAKTIK USLUBIYAT

1-§. Gap bo'laklarining uslubiy xususiyatlari

1) **sifatlovchi aniqllovchilar** ot bilan ifodalansa, majoziy ma'no ifodalaydigan bo'lib qoladi: ***Kumush** choyshab yopib dalalar, qor qo'ynida uxlab yotadi. (Uyg'un)*

2) **sifatlovchi aniqllovchilar** turli so'z turkumlaridan tuzilib, sifatlash vazifasini bajargan ibora va so'z birikmalari bilan ifodalanadi: *Osmon o'par tog'lar, bag'ri keng inson, cheki yo'q qirlar, fikri tiniq insonlar.*

3) **sifatlovchi-aniqllovchi** takroriy so'zlar bilan ifodalanganda ma'no kuchayishi yuz beradi: ***Baland-baland** binolar tez uchray boshladi.*

4) **izohlovchi** ham uslubiy vazifa bajaradi. Ma'lumki, izohlovchi laqab, qarindoshlik, o'xshatish kabi ma'nolarni ifodalash uchun xizmat qiladi. Bunda ma'lum shaxsga nisbatan munosabat seziladi, ya'ni uslubiy ma'no yuzaga keladi: *Mamajon quruq, Ali tajang, Soli sovuq* va h. O'xshashlik ma'nosidagi izohlovchi jumлага ko'tarinkilik(pafos) xususiyatini kiritadi: *ona-Vatan, gulchalar-qizchalar.*

5) **ajratilgan bo'laklar** jumla tarkibidagi ayrim bo'laklarga urg'u berish, ularni alohida ajratib ko'rsatish, shaxs va narsa haqida qo'shimcha ma'lumot berish, belgi-xususitlarni ta'kidlash kabi vazifalarni bajaradi: *Biz, yoshlar, ota-bobolarimiz merosini ko'z qorachig'iday asrashimiz lozim.*

6) **undalmalar** ham turli uslubiy vazifalarni bajaradi. Ular gap boshida va o'rtasida kelsa, chaqiriq va murojaatni ifodalaydi: ***Uka**, mening yo'qligimni bilintirma.* Gap oxirida kelgan undalma tinglovchiga nisbatan hurmat, muhabbatni ifodalaydi: *Tuprog'ingni zar bilarman, **ona-Vatanim!*** Bulardan tashqari undalmalar iltimosni, so'zlovchining his-tuyg'usini, kuchli ehtirosini, ko'tarinki holatni, piching va kinoyani ifodalash uchun ham xizmat qiladi.

7) **kirish so'z** va **kirish birikmalar** so'zlovchining o'z fikriga bo'lgan munosabatini bildiradi. Bu munosabat sifat, son, olmosh, fe'l va modal so'zlar yordamida ifodalanib, gumon, tasdiq, inkor, fikr tartibi, fikr izohi, e'tiborni tortish, xulosa, ikki fikrni o'zaro bog'lash kabi ma'nolarni aks ettiradi: *U bugun kelmaydi, shekilli.*

2-§. Ayrim gap turlari o'rtasidagi sinonimiya

1) ayni bir fikr gapning har xil turlari bilan ifodalanadi:

a) sodda gap bilan: *Har kim ekanini o'radi.* b) qo'shma gap bilan: *Kim nimani eksa, shuni o'radi.*

2) bir bosh bo'lakli va ikki bosh bo'lakli gaplar o'zaro sinonim bo'ladi: *Bugun ketamiz – Biz bugun ketamiz.*

3) darak va so'roq gap sinonim bo'ladi: *Vatanni kim sevmaydi – Vatanni hamma sevadi.*

3-§. Qo'shma gaplarning uslubiy xususiyatlari

1) bog'langan qo'shma gaplar tarkibida biriktiruv va zidlov bog'lovchilari o'rnida *-u, -yu, -da* yuklamalari sinonim holatda qo'llanishi mumkin: *Havo bulutlashdi ya yomg'ir yog'a boshladi. Havo bulutlashdi yu, yomg'ir yog'a boshladi.*

2) ega, kesim, to'ldiruvchi, aniqllovchi ergash gapli qo'shma gaplar sodda gaplarga sinonim bo'ladi: *Shunisi aniqki, biz bugun yo'lga chiqa olmaymiz - Bizning bugun yo'lga chiqa olmasligimiz aniq.*

3) sabab, maqsad, o`xshatish ergash gaplarning kesimlari sifatdosh, harakat nomi, ot bilan ifodalansa, sodda gaplarga sinonim bo`ladi: *Tog` etagi juda go`zal edi, go`yo chiroyli gilam to`shalganday – CHiroyli gilam to`shalganday tog` etagi juda go`zal edi.*

4) payt, sabab, shart, to`siqsiz, natija, ravish ergash gaplarni o`z doirasida sinonimlari bilan almashtirish mumkin:

U kelsa (kelgan paytda, kelar ekan), hamma ketib bo`libdi.

5) bog`lovchisiz qo`shma gaplar bog`langan va ergashgan qo`shma gaplarga sinonim bo`ladi: *Qor yog`di – don yog`di (Qor yog`sa, don yog`adi. Qor yog`di-yu, don yog`di).*

4-§. Ko`chirma va o`zlashtirma gaplarning uslubiy xususiyatlari

Birovlarning hech o`zgarishsiz berilgan gapi (ko`chirma gap) o`zgalarning mazmuni saqlanib, shakli o`zgartirilgan holda berilgan gapi (o`zga gap) bilan sinonimik holatda bo`ladi: *O`qituvchimiz dedi: “Topshiriqlarni o`z vaqtida bajarang” – O`qituvchimiz topshiriqlarni o`z vaqtida bajarish lozimligi haqida gapirdi.*

Ko`chirma gap o`zlashtirma gapga aylantirilganda quyidagi o`zgarishlar yuz beradi:

1. Ko`chirma gap birikmali to`ldiruvchiga aylanadi: *“Hamma yig`ildi”, - dedi navbatchi. Navbatchi hammaning yig`ilganini aytdi.*

2. Ko`chirma gap tarkibidagi undalma vositali to`ldiruvchiga aylanadi: *“Rasulbek, biz bilan yuring”, - deb taklif qildi do`sti. Rasulbekka do`sti o`zlari bilan yurishni taklif qildi.*

3. Ko`chirma gap tarkibida kirish so`z vazifasida kelgan undovlar, taqlid so`zlar tushiriladi: *“Voy, qo`rqib ketyapman”, - dedi xotini. Xotini qo`rqib ketayotganini aytdi.*

Takrorlash uchun savollar:

1. Omonimlarning uslubiy xususiyatlari haqida gapiring.
2. Sinonimlarning uslubiy xususiyatlari haqida gapiring.
3. Antonimlarning uslubiy xususiyatlari haqida gapiring.
4. Paronimlarning uslubiy xususiyatlari haqida gapiring.
5. Tuti sabablarga ko`ra qo`llanishi chegaralangan so`zlarning uslubiy xususiyatlari haqida gapiring.
6. Nutq tovushlarining uslubiy xususiyatlari haqida gapiring.
7. Ujunning uslubiy xususiyatlari haqida gapiring.
8. Kelishik qo`shimchalarining uslubiy xususiyatlari haqida gapiring.
9. Egallik qo`shimchalarining uslubiy xususiyatlari haqida gapiring.
10. O`t yasovchi qo`shimchalarning uslubiy xususiyatlari haqida gapiring.

11. Sifatning uslubiy xususiyatlari haqida gapiring.
12. Olmoshning uslubiy xususiyatlari haqida gapiring.
13. SHaxs-son qo`shimchalarining uslubiy xususiyatlari haqida gapiring.
14. Mayl qo`shimchalarining uslubiy xususiyatlari haqida gapiring.
15. Nisbat qo`shimchalarining uslubiy xususiyatlari haqida gapiring.
16. Fe`l yasovchi qo`shimchalarning uslubiy xususiyatlari haqida gapiring.
17. Gap bo`laklarining uslubiy xususiyatlari haqida gapiring.
18. Ayrim gap bo`laklari o`rtasidagi sinonimiya haqida gapiring.
19. Qo`shma gaplarning uslubiy xususiyatlari haqida gapiring.

ISHORAT QOIDALARI (PUNKTUATSIYA)

Tinish belgilari va ularning yozma nutqda qo`llanishini o`rganadigan bo`lim **puntuatsiya** deb yuritiladi.

1-§. Nuqta

Nuqta quyidagi o`rinlarda qo`yiladi:

1. Tinch ohang bilan aytilgan darak, buyruq va undov (his-hayajon) gaplardan keyin: *Oltin kuz fasli kirib keldi. Darslarni o`z vaqtida tayyorlab yuring. Koshki uning kuchi etsa.*

2. Birinchi qismida nuqta, ko`p nuqta, undov yoki so`roq belgisi bo`lgan ko`chirma gap o`rtasida kelgan muallif gapidan so`ng: *“Men hozir jo`nayman, - dedi u. – Siz esa yarim soatlardan keyin yo`lga chiqing”.*

3. Qisqartirilgan ism va familiyalarning birinchi harfi yoki qismidan keyin: *M.Ism. (Mirzakalon Ismoiliy)*

4. Sanash yoki ayrim fikrning qismlarini ifodalagan va oy, kun, yillarni bir-biridan ajratish uchun qo`llangan raqam yoki harflardan keyin: *27.09.2002 kabi.*

D i q q a t ! Qavsga olingan manbadan oldingi gap oxiridagi tinish belgilari o`z o`rnida saqlanadi va qavsdan keyin hech qanday tinish belgisi qo`yilmaydi: *Ketdi. (A.Q.)* Shuningdek, sarlavhalardan keyin (darak gap bo`lsa) nuqta qo`yilmaydi.

2-§. So`roq belgisi

1. So`roq belgisi so`roq gaplardan keyin qo`yiladi: *Ishga tayyormisiz?*
2. So`roq gaplar bittadan ortiq bo`lib kelishi mumkin: Bunday paytlarda so`roq belgisi quyidagicha qo`yiladi:
 - 1) so`roq gaplarning har biriga ahamiyat berish lozim topilsa yoki har qaysi so`roq gap mazmuniga ko`ra mustaqil bo`lsa, har biridan so`ng so`roq belgisi qo`yiladi: *Qishloqlar qanday? Og`aynilar yaxshi yurishibdimi?*
 - 2) agar so`roq gaplar mazmunan umumiy bir fikrni ifodalasa, so`roq belgisi eng so`nggi so`roq gapdan keyin qo`yiladi: - *Tag`in mehmon boshlab keldingmi? Kim kelyapti: Savrimi, Rahbarmi, yo akangning bolalarini etaklab kelyapsanmi? (G`.G`.)*
3. So`z yoki ibora noaniq bo`lsa, unda gumon ifodalansa, so`roq belgisi qo`yiladi: *Bu ishlarning hammasini yarim soat (?) ichida bir o`zi bajardimikin?*

D i q q a t ! Ba`zan qo`shma gaplar tarkibidagi sodda gaplardan biri so`roq gap shaklida, ikkinchisi esa uning izohi sifatida kelishi mumkin, bunday holatda ular orasiga vergul yoki tire qo`yilishi mumkin: *U ertaga keladimi, kelmaydimi, bu men uchun qorong`i.*

3-§. Undov belgisi

Undov belgisi quyidagi o`rinlarda qo`yiladi:

1. Kuchli his-hayajonni ifodalagan gaplardan so`ng: *YOshligimizda naqadar baxtiyor edik!*
2. Buyurish, tilak, orzu ma`nolarini ifodalagan gaplardan so`ng: *Hoziroq bularni ko`zimdan yo`qot! Qani endi qush kabi osmonda parvoz qilsa!*
3. Gap boshida kelib, kuchli his-hayajon ifodalagan undalmalardan, undov hamda **ha** va **yo`q** so`zlaridan so`ng: *Yo`q! Rustam bunday qabihlikka bormaydi hech qachon! Azizlar! Sizni mustaqillik bayrami bilan tabriklayman!*

4-§. Ko`p nuqta

Ko`p nuqta quyidagi o`rinlarda qo`yiladi:

1. Fikrning tugallanmaganligi, so`zlovchining hayajonlanib yana nimadir aytmoqchi ekanligini ko`rsatish uchun: *Agar hozir gapingizni to`xtatmasangiz...*
2. Ba`zan ko`p nuqta so`zlovchining o`ylashi, mulohaza qilishini ko`rsatadi: *Bugun... bugun oldingizga o`tsam bo`ladimi?*
3. Ba`zan kimningdir savolga javob bermay indamay turganini ko`rsatish uchun ham ko`p nuqta qo`yiladi:
 - *Mendan rozimassiz, bilaman, kechirmaysiz...*
 - ...
4. Biror so`z yoki gapning tushirilganini ko`rsatish uchun: *Bugun ettinchi bo`limga kelib, ... fig`oni oshdi.(T.Malik)*

5-§. Ko`p nuqta, undov va so`roq belgilarning birikkan holda kelishi

1. So`roq mazmuniga qaraganda his-hayajon kuchli bo`lgan so`roq gaplardan keyin undov va so`roq belgisi birikkan holda (!?) qo`yiladi: *Go`zallik olamni qutqarishiga kim ishonmaydi!?*
2. Kuchli his-hayajon bilan berilgan savolni ifodalaydigan so`roq gaplardan so`ng so`roq va undov belgisi birikkan holda qo`yiladi: - *A?! – Xonkeldieva turgan erida surat bo`lib qoldi. - Direktorimiz-a?! (H.G`.)*
3. Kuchli his-hayajon ifodalangan va mazmunan tugallanmagan gaplardan keyin undov belgisi va ko`p nuqta birikkan holda (!..) qo`llanadi: -*Nafisa!.. Nafisaoy!.. – dedi Aziz o`pkasi yumshab, ko`zlariga qaynoq yosh keldi.(H.G`.)*
4. Mazmunan tugallanmagan so`roq gaplardan so`ng so`roq belgisi va ko`p nuqta birikkan holda (?!..) ishlatiladi: - *Nima dedingiz? Bularning hammasi men uchun?...*

6-§. Vergul

Vergul quyidagi o`rinlarda qo`yiladi:

1. Uyushiq bo`laklar orasida:

1) bog`lovchisiz birikkan uyushiq bo`laklar orasida *Andijon, Namangan, Qo`qon, Marg`ilon – O`zbekning chamani, bog`u bo`stoni. (G`.G`.)* 2) takrorlanuvchi bog`lovchilar bilan birikkan uyushiq bo`laklar orasiga: *U goh kulimsiraydi, goh chuqur o`yga toladi.* 3) zidlovchi bog`lovchilar yordamida birikkan uyushiq bo`laklar orasiga: *Zamiraning baland, ammo mayin ovozi bor edi. (P.Q.)*

2. Undalmalarni ajratish uchun: *Ertaga, azizim, toqqa jo`naymiz.*

3. Kirish so`zlarni va tuzilishiga ko`ra murakkab bo`lmagan kirish gaplarni ajratish uchun: **Xullas**, *ertaga shu erda yig`iladigan bo`ldilar. Men sizga aytsam, odamning yomoni bo`lmaydi.*

4. *Ha* va *yo`q* so`zlarini gap bo`laklaridan ajratish uchun: *Ha, bu gapingiz to`g`ri. Yo`q, ertaga kela olmayman.*

5. Gapning ajratilgan bo`laklarini ayirib ko`rsatish uchun: *"Biz, yoshlar, ota-bobolarimiz qoldirgan bebaho merosni ko`z qorachig`iday asrashimiz kerak".*

6. Bog`lovchisiz bog`langan qo`shma gaplarda: *Eshik ochildi, ichkariga muzday havo yopirilib kirdi.*

7. *Va, ham, hamda, yoki* (yolg`iz kelgan) bog`lovchilaridan boshqa bog`lovchilar bilan bog`langan qo`shma gaplarda: *Hamma gapirdi, lekin u bir chekkada xomush o`tirar edi.*

8. Ergash gapni bosh gaplardan ajratish uchun: *Hamma yig`ilgach, majlis boshlandi.*

9. Muallif gapini ko`chirma gapdan ajratish mumkin:

- *Bugungi qilgan ezgu ishlarimiz, - dedi ota, - kelajak uchun mustahkam poydevor vazifasini bajaradi.*

7-§. Nuqtali vergul

Nuqtali vergul quyidagi o`rinlarda qo`llanadi:

1. O`z ichida vergul bo`lgan yoyiq uyushiq bo`laklar orasida:

Mehnat, ijod, odam sharafi;

Dil yorug`i, hayot quvonchi

Hammasining asli manbai

Sen, Vatanim - tinchlik tayanchi. (S.Nazar)

2. O`z ichida verguli bo`lgan, mazmunan ma`lum darajada mustaqillikka ega sodda gaplar orasida hamda har xil turdagi gaplarni o`z ichiga olgan qo`shma gaplarda: *Daraxtlar, butalar shitirladi; kuzning salqin nafasi yuziga urildi.*

8-§. Ikki nuqta

1. Uyushiq bo`laklardan oldin kelgan umumlashtiruvchi so`zdan so`ng: *Yig`ilishda tajribali ishchilar: Salim aka, Abdulkarim aka va Sobirjonlar so`zga chiqishdi.*

E s l a t m a : Ba`zan umumlashtiruvchi so`z yashirinishi mumkin, lekin ikki nuqta qo`yilaveradi: *Qilinishi kerak: traktorlar ta`mirdan chiqarilsin, ishchilarga etarli sharoit yaratilsin.*

2. Quyidagi ma`nolarni ifodalagan bog`lovchisiz qo`shma gaplarda: 1) bir gap ikkinchi bir gapdan anglashilgan ish-harakatning sababini ko`rsatsa: *U ikariga shoshib kirib ketdi: telefon anchadan beri jiringlayotgan ekan.*

2) bir gap ikkinchi bir gapdan anglashilgan ish-harakatning natijasini ko`rsatsa: *SHamol juda zo`raydi: daraxtlarning ancha-munchasi sinib tushdi.*

3) agar biror gap boshqa bir gapning mazmunini to`ldirsa yoki izohlasa: *Vazifangiz shu: bironta odam bu xonaga kirmasligi kerak.*

3. Ko`chirma gapdan oldin, muallif gapidan so`ng: *U baland ovozda so`radi: - Kim bor?*

9-§. Tire

Tire quyidagi o`rinlarda qo`llanadi:

1. Ot, son, olmosh va harakat nomi bilan ifodalanib, kesim bilan bog`lamasiz birikkan ega va kesim orasiga: *O`zbekistonning poytaxti – Toshkent. Ikki o`n besh – bir o`ttiz. Bularni amalga oshiradigan – siz. O`qish – hayotni uqish.*

2. Uyushiq bo`laklardan so`ng kelgan umumlashtiruvchi so`zdan oldin: *Akam, opam va singlim – barchasi meni kutib o`tirishgan ekan.*

3. Ajratilgan bo`lak bilan izohlanmish bo`lak orasiga: *Men – Valiev Mahmud, 1954 yilda Toshkentda tug`ilganman.*

4. Kirish gap bilan gap bo'laklari orasiga: *Tunov kungi ovchi – men uni o'rmonda uchratib qoldim – menga qiziq bir voqeani so'zlab berdi.*
5. Muallif gapi bilan ko'chirma gap orasida: - *Bugun kelasizmi? – so'radi qizi.*
6. Dialog tipidagi ko'chirma gaplarda: - *Keldimi? - Keldi.*
7. Kutilmagan voqea-hodisalarni ifodalagan gaplardan oldin: *Kecha sizlarnikiga borgan edim – Asqarjon kelibdi!*
8. Zid ma'noli bog'lovchisiz qo'shma gaplar orasida: *Jismimiz yo'qolur - o'chmas nomimiz.*

10-§. Qavs

1. Ifodalanayotgan fikrga yoki uning biror bo'lagiga qo'shimcha izoh beruvchi so'z yoki iboralar qavsga olinadi: *Karimjon (sinfimizning a'lochisi) oliy o'quv yurtiga kiribdi.*
Eslatma: Qavsdan oldingi tinish belgilari (vergul, nuqtali vergul, ikki nuqta, tire) qavsdan keyinga ko'chiriladi: *CHavandoz bu gaplarni Ertoevga aytishni ham, aytmaslikni ham bilmay (aytsa Ertoev xafa bo'ladi, aytmasa bar joydan chatog'i chiqishi mumkin), boshi qotib ... turganda... Gulchehra mojarosi chiqsa bo'ladimi? (O.YO.)*
2. Kirish gaplar yoki remarkalar qavs bilan beriladi: *Ukam (sen uni taniysan) bu yil maktabni bitirdi. A z i z K a m o l (xayol og'ushida). Vatanimizga qarshi ko'tarilgan ruhiy va iqtisodiy hujum shu kunlarda cho'qqisiga chiqdi. (S.Az.)*
3. Misol yoki ko'chirmaning manbai: *...Eshik qars etib yopildi.(O.YO.)*
4. Kirish so'z yoki iboraga oid tinish belgilar qavsning ichiga olinadi: *To'satdan uning xayoliga akasining bundan besh-olti oy oldin... yozgan xati (o'shandan beri undan dom-darak yo'q!) ... tushdi. (O.YO.)*

11-§. Qo'shtirnoq

1. Ko'chirma gaplarni ajratib ko'rsatish uchun: *"Ertaga kelaman", - dedi.*
2. Ko'chma ma'nodagi, shartli nom yoki taxallus ma'nosidagi ayrim so'z va so'z birikmalari ham qo'shtirnoqqa olinishi mumkin: *"Tog' asali" sotadigan yigit ... dovonning nariyog'iga o'tib ketgan. (S.Ahm.)*
Eslatma: Qo'shtirnoqqa olinishi kerak bo'lgan so'zlarda turlovchi (kelishik) qo'shimchalar mavjud bo'lsa, bu qo'shimchalar qo'shtirnoqdan keyin qo'yiladi: *Bularni ko'rgan Aziz o'zi haydab kelayotgan «GAZ-69» yurishini tezlatib, yo'lga chiqdi-da, "Jiguli" tomonga burildi. (H.G.)*

Takrorlash uchun savollar:

1. O'zbek tilida jami nechta tinish belgisi bor?	2. Nuqta qaysi o'rinlarda qo'yiladi?	12. Qo'shtirnoqning qo'yilish o'rinlari haqida gapiring.
3. So'roq belgisining qo'yilish o'rinlari haqida gapiring.	4. Undov belgisining qo'yilish o'rinlari haqida gapiring.	13. Qaysi tinish belgisi nisbatan ko'p qo'llanadi?
5. Ko'p nuqta qaysi o'rinlarda qo'yiladi?	6. Tinish belgilarining birikkan holda ishlatilishi haqida gapiring.	14. Qaysi o'rinlarda vergul doimo ikki marta qo'llanadi?
7. Vergulning qo'yilish o'rinlari haqida gapiring.	8. Nuqtali vergulning qo'yilish o'rinlari haqida gapiring.	15. Qaysi o'rinlarda tire doimo ikki marta qo'llanadi?
9. Ikki nuqtaning qo'yilish o'rinlari haqida gapiring.	10. Tirening qo'yilish o'rinlari haqida gapiring.	16. Qaysi tinish belgilari juft(takroriy) ko'rinishga ega?
11. Qavsning qo'yilish o'rinlari haqida gapiring.		17. Qaysi tinish belgilari qisqartirilgan so'zlar bilan qo'llanadi?
		18. Inson ruhiyati bilan boqliq o'rinlarda ishlatiladigan tinish belgilarini sanab ko'rsating.
		19. Izoh ma'nosi ifodalangan o'rinlarda ishlatiladigan tinish belgilarini sanab ko'rsating.
		20. Raqamlar bilan birga ishlatiladigan tinish belgilarini sanab ko'rsating.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. I.Karimov.	Barkamol avlod -o'zbekitson taraqqiyotining poydevori. Toshkent, 1997.
2. A.Nurmonov,
B. Yo'ldoshev.	Tilshunoslik va tabiiy fanlar. "Sharq" nashriyot-matbaa aktsiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati. –T.: 2001,
3. A.Hojiev.	Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati. O'zbekiston Milliy entsiklopediyasi davlat

4. Jamolxonov H.A. ilmiy nashriyoti. –T.: 2002,
Hozirgi o'zbek adabiy tili. - T.: "Talqin"
nashriyoti. 2005,
5. G'.Abdurahmonov, A. Hozirgi o'zbek adabiy tili
Sulaymonov, X. Xoliyorov, "O'qituvchi" T.,1979, Sintaksis.
J. Omonturdiev
6. A. Abduazizov. O'zbek tili fonologiyasi va morfologiyasi,
Toshkent, 1992-yil.
7. H. Jamolxonov. Hozirgi o'zbek adabiy tilidan ma'ruza
matnlari (Kirish. Fonetika va fonologiya.
Grafika va orfografiya) Toshkent. 2000-
yil.
8. E. Begmatov, A. Boboeva, O'zbek nutqi madaniyati ocherklari. "Fan"
M. Asomiddinova nashriyoti, T., 1988 y.
B.Umirqulov
9. M.Mirzaev, S.Usmonov, O'zbek tili. T., "O'qituvchi" 1978 yil
I.Rasulov
10. M. Asqarova. Hozirgi uzbek adabiy tilidan ma'ruza
matnlari (Sintaksis). Toshkent. 2000-yil
11. U.Tursunov . Hozirgi o'zbek adabiy tili T., "O'qituvchi"
J. Muxtorov 1979 yil
12. SH. SHoabdurahmonov Hozirgi o'zbek adabiy tili. 1-qism. T.,
M.Asqarova, A. Xojiev "O'qituvchi" 1980 yil
I.Rasulov, X.Doniyorov
13. A.SHomaqsudov, I.Rasulov O'zbek tili stilistikasi. T., "O'qituvchi"
R.Qo'ng'urov, X.Rustamov 1983 yil
14. U. Tursunov, J.Muxtorov. Hozirgi o'zbek adabiy tili. «O'zbekitson»,
Sh. Rahmatullaev.. Toshkent. 1992-yil
15. A.G'ulomov, .N.Tixonov, O'zbek tili morfem lug'ati. T.,
R.Qo'ng'urov "O'qituvchi", 1977 y.
16. O'zbek tilining imlo lug'ati. T., "Fan" nashriyoti 1976 yil
17. O'zbek tili grammatikasi. T., "Fan" 1975 yil. 1-qism
18. O'zbek tili grammatikasi. T., "Fan" 1976 yil 2-qism
19. O'zbek tilining imlo luG'ati. T., "O'qituvchi", 1995- yil.
20. R. Yunusov. Hozirgi o'zbek adabiy tilidan ma'ruza
matnlari (Leksikologiya, frazeologiya,
leksikografiya) Toshkent, 2000-yil.
21. Q. Safaev, R. Yunusov Hozirgi o'zbek adabiy tilidan ma'ruza
matnlari (Morfologiya). Toshkent. 2000.
22. M. Sodiqova. Usmonova. O'zbek tilining orfoepik luG'ati. T., 1977-
yil.
23. D. Muhamedova, D. Hozirgi o'zbek adabiy tilidan ma'ruza
Shodmonqulova, M. matnlari (Kirish, fonetika, grafika va
Maqsudova. orfografiya, leksikologiya, frazeologiya,
leksikografiya). Toshkent. 2001-yil.
24. R. Ikromova, Hozirgi o'zbek adabiy tilidan ma'ruza
D. Muhamedova, matnlari (Morfemika. So'z yasalishi.
D. Shodmonqulova, Morfologiya.). Toshkent. 2001-yil.
M. Maqsudova, X.
G'ulomova.
25. R.Ikromova Hozirgi o'zbek adabiy tilidan ma'ruza
D. Muhamedova, matnlari (Sintaksis). Toshkent. 2001-yil.
D. Shodmonqulova,
X. G'ulomova.
26. M.A.Hamroev O'zbek tilidan ma'ruzalar majmasi. T.,
2007-yil.

27. O'zbek tilining izohli lug'ati. 1-2 tom.
Moskva. 1981-yil
28. A. Hojiev O'zbek tili sinonimlarining izohli lug'ati.
Toshkent. 1974-yil
29. A. G'ulomov, A.N.Tixonov, O'zbek tili morfem lug'ati. Toshkent.
R.Qo'nG'urov. 1977-yil.
30. "Qalqon" jurnali. 2004 yil, 7-son.
31. Sh. Rahmatullaev. o'zbek tili antonimlarining izohli
lug'ati. T., 1980-yil.
32. Sh.Rahmatullaev. o'zbek tilining izohli frazeologik
lug'ati. T., 1978-yil.
33. Sh. Rahmatullaev. o'zbek tili omonimlarining izohli
lug'ati. T., 1984-yil.
32. SH.Rahmatullaev Hozirgi adabiy o'zbek tili. –T.,
"Universitet", 2006.
33. R.Sayfullaeva va b. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Sintaksis. –T.,
2006

MUNDARIJA

So`z boshi	5
Tilshunoslik haqida umumiy a'lumot	6
1-§ Tilshunoslik fani haqida ma'lumot	6
2-§ Til ijtimoiy hodisadir	6
3-§ Tilning tuzilishi	7
4-§ Til – taraqqiy qilib, o`zgarib boruvchi hodisa	7
5-§ Milliy til va uning tarkibiy qismlari	8
6-§ Tillarning tasnifi	10
7-§ Tillarning geneologik tasnifi	11
8-§ Tillarning morfologik tasnifi	12
FONETIKA	16
1-§ Fonetika va fonologiya haqida umumiy ma'lumot	16
2-§ Tovush va fonema	17
3-§ Fonetik akustika	18
4-§ Nutq tovushlarining artikulyatsiyasi	18
5-§ O'zbek tilining fonetik vositalari	19
6-§ Nutq tovushlarining tasnifi	21
7-§ Unli tovushlar va ularning tasnifi	22
8-§ Ayrim unli tovushlar tavsifi	23
9-§ Undosh tovushlar va ularning tasnifi	23
10-§ Undosh tovushlar tavsifi	24
11-§ Til undoshlari	28
12-§ Qo`sh tovushlar va ularning qo`llanilishi	30
13-§ Nutqning asosiy fonetik birliklari	30
14-§ Urg`u	32
15-§ Nutq tovushlarining o`zgarishi	34
16-§ Til va yozuv	37
17-§ Kirill grafikasi asosidagi o`zbek yozuvi	38
18-§ Hozirgi yozuv va uni ifoda etuvchi vositalar	39
19-§ Orfografiya (imlo)	40

LEKSIKOLOGIYA	48
1-§ Leksikologiya haqida umumiy ma'lumot	48
2-§ Soʻzning leksik va grammatik maʼnolari	49
3-§ Bir maʼnoli va koʻp maʼnoli soʻzlar	50
4-§ Soʻzlarning shakl va maʼno munosabatiga koʻra turlari	52
5-§ Oʻzbek tilining lugʻat tarkibi	54
6-§ Oʻzbek tili leksikasida oʻz va oʻzlashgan qatlam	56
7-§ Oʻzbek tili leksikasining ishlatilish doirasi	58
8-§ Tarixiy jihatdan oʻzbek tili leksikasi	60
9-§ Oʻzbek tili leksikasining boyish manbalari	62
10-§ Frazeologiya	63
11-§ Leksikografiya	64
SOʻZ YASALISHI	68
GRAMMATIKA	70
1-§ Grammatika haqida umumiy ma'lumot	70
2-§ Soʻz shakl va grammatik maʼno	70
3-§ Grammatik maʼnoni ifodalash vosita va usullari	71
4-§ Soʻzning grammatik shakli	71
5-§ Grammatik kategoriya	73
6-§ Soʻz turkumlari	73
OT	78
1-§ Otning leksik-grammatik xususiyatlari	78
2-§ Otlarning maʼno turlari	79
3-§ Otlarda son kategoriyasi	81
4-§ Otlarda egalik kategoriyasi	82
5-§ Otlarda kelishik kategoriyasi	84
6-§ Otlarning yasalihi	89
7-§ Otlarda modal shakl yasalihi	93
8-§ Otlarning tuzilish jihatdan turlari	94
SIFAT	99
1-§ Sifatning leksik-grammatik xususiyatlari	99
2-§ Sifat darajalari	100
3-§ Ozaytirma va kuchaytirma sifatlar	100
4-§ Sifatlarning otlashishi	102
5-§ Sifatlarning yasalihi	102
6-§ Sifatlarning tuzilish turlari	105
SON	109
1-§ Sonning leksik-grammatik xususiyatlari	109
2-§ Sonning maʼno turlari	111
3-§ Bir sonining oʻziga xos grammatik xususiyatlari	114
4-§ Sonlarning otlashishi	115
5-§ Sonlarning tuzilish jihatdan turlari	115
OLMOSH	119
1-§ Olmoshning taʼrifi va leksik-grammatik xususiyatlari	119
2-§ Olmoshlarning maʼno turlari	119
3-§ Boshqa turkumga oid soʻzlarning olmoshga koʻchishi	122
4-§ Olmoshlarning tuzilish turlari	122
FEʼL	126
1-§ Feʼlning leksik-grammatik xususiyatlari	126
2-§ Oʻtimli va oʻtimsiz feʼllar	127
3-§ Boʻlishli va boʻlishsiz feʼllar	128
4-§ Feʼl nisbatlari	130
5-§ Feʼlning vazifadosh shakllari	132
6-§ Feʼllarning tuslanishi(shaxs-son kategoriyasi)	139
7-§ Feʼl zamonlari	141
8-§ Feʼl mayllari	147
9-§ Feʼllarning yasalihi	148

10-§ Fe'ning modal ma'no ifodalovchi shakllari	150
11-§ To'liqsiz fe'llar	151
RAVISH	155
1-§ Ravishning leksik-grammatik xususiyatlari	155
2-§ Ravishlarning ma'no turlari	157
3-§ Ravishlarning yasalishi	158
4-§ Ravishlarning tuzilishi jihatdan turlari	160
YORDAMCHI SO`Z TURKUMLARI	163
1-§ Ko'makchi haqida ma'lumot	163
2-§ Bog'lovchi	164
2-§ Yuklama	167
ALOHIDA OLINGAN SO`ZLAR GURUHI	172
1-§ Modal so'zlar	172
2-§ Undov so'zlar haqida ma'lumot	173
3-§ Taqlid so'zlar	174
SINTAKSIS	178
1-§ Sintaksis haqida umumiy ma'lumot	178
2-§ Sintaktik aloqa turlari	178
3-§ Boshqaruv	179
4-§ Bitishuv	179
5-§ Moslashuv (muvofiqlashuv)	180
6-§ So'zlarning o'zaro sintaktik munosabatga kirishuvi	180
7-§ So'z birikmasi	181
8-§ So'z birikmalarining tasnifi	182
GAP	183
1-§ Gap va uning belgilari	183
2-§ Gapning turlari	184
3-§ Gapning ifoda maqsadiga ko'ra turlari	185
4-§ Gapning emotsionallikka ko'ra turlari	187
GAPLARNING TUZILISHIGA KO`RA TURLARI	190
1-§ Sodda gap turlari	190
2-§ Ikki bosh bo'lakli gapning tuzilishi	191
3-§ Bir bosh bo'lakli gaplar	192
GAP BO`LAKLARI	198
1-§ Gap bo'laklari haqida umumiy ma'lumot	198
2-§ Gapning bosh bo'laklari	199
3-§ Ega bilan kesimning orasida tirening ishlatilishi	203
GAPNING IKKINCHI DARAJALI BO`LAKLARI	203
1-§ Ainqlovchi	203
2-§ To'ldiruvchi	206
3-§ Hol	208
4-§ Gap bo'laklarining joylashish tartibi	211
GAPNING UYUSHIQ BO`LAKLARI	218
1-§ Uyushiq bo'laklar haqida umumiy ma'lumot	218
2-§ Uyushiq qator a'zolarining o'zaro aloqaga kirishuvi	219
3-§ Uyushiq bo'lakli gaplarda umumlashtiruvchi birliklar	220
GAPNING AJRATILGAN BO`LAKLARI	221
1-§ Ajratilgan bo'laklar haqida umumiy ma'lumot	221
2-§ Ajratilgan to'ldiruvchilar	222
3-§ Ajratilgan ainqlovchilar	222
4-§ Ajratilgan izohlovchilar	223
5-§ Ajratilgan hollar	223
GAP BO`LAKLARI SANALMAYDIGAN BIRLIKLAR	227
1-§ Undalma	227
2-§ Kirish so'z va kirish birikma	228
3-§ Kiritma gap	229
QO`SHMA GAP	232

1-§ Qo'shma gap turlari haqida ma'lumot	232
2-§ Bog'langan qo'shma gap	232
3-§ Bog'langan qo'shma gapda tinish belgilarining ishlatilishi	234
4-§ Ergashgan qo'shma gap	234
5-§ Bog'lovchisiz qo'shma gap	241
6-§ Bog'lovchisiz qo'shma gapning turlari	242
7-§ Bog'lovchisiz qo'shma gaplarda tinish belgilarining ishlatilishi	243
8-§ Murakkab qo'shma gap haqida ma'lumot	244
O'ZGALARNING NUTQINI IFODALASH USULLARI	252
1-§ Ko'chirma gap	252
2-§ Ko'chirma gapda tinish belgilarining ishlatilishi	252
3-§ O'zlashtirma gap	253
4-§ Ko'chirma va unda ishlatiladigan tinish belgilari	254
5-§ Dialog	254
USLUBIYAT (STILISTIKA). NUTQ USLUBLARI	257
1-§ Uslubiyat haqida umumiy ma'lumot	257
2-§ Nutq uslublari	257
3-§ Nutq madaniyati haqida	259
USLUBIYAT TURLARI	262
1-§ Yozma va og'zaki nutq me'yorlari haqida	262
2-§ Leksik uslubiyat	262
3-§ Fonetik uslubiyat	264
GRAMMATIK USLUBIYAT. MORFOLOGIK USLUBIYAT	264
1-§ Ot turkumiga xos uslubiy xususiyatlar	264
2-§ Sifat turkumiga xos uslubiy xususiyatlar	265
3-§ Olmosh turkumiga xos uslubiy xususiyatlar	265
4-§ Fe'llarga xos uslubiy xususiyatlar	265
SINTAKTIK USLUBIYAT	266
1-§ Gap bo'laklarining uslubiy xususiyatlari	266
2-§ Ayrim gap turlari o'rtasidagi sinonimiya	267
3-§ Qo'shma gaplarning uslubiy xususiyatlari	267
4-§ Ko'chirma va o'zlashtirma gaplarning uslubiy xususiyatlari	267
ISHORAT QOIDALARI (PUNKTUATSIYA)	271
1-§ Nuqta	271
2-§ So'roq belgisi	271
3-§ Undov belgisi	272
4-§ Ko'p nuqta	272
5-§ Ko'p nuqta, undov, so'roq belgilarning birikkan holda kelishi	272
6-§ Vergul	273
7-§ Nuqtali vergul	273
8-§ Ikki nuqta	274
9-§ Tire	274
10-§ Qavs	274
11-§ Qo'shtirnoq	275
FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI	295